

ЗМІСТ

Дзвони пам'яті

- На шляху відтворення історичної правди. Бесіда з головою Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» академіком *П. Троньком* 5
- Вернидубов І.* В ім'я справедливості. Про роботу органів прокуратури України по виконанню Закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» 9
- Мусієнко О.* Фундація «Мартиролог України» 13

З історії революції та громадянської війни в Україні

- Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю.Тютюнника. Публікація *Божка О.* 24
- Склярєнко Д.* Зовнішньополітичні акції уряду УНР в 1919-1921 рр. (За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України) 57

Етапи утвердження тоталітаризму

- Очеретянко В.* Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством. До 80-річчя створення радянської цензури 70
- Гнітько С.* «Кадри вирішують все...». До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією 80
- Марочко В.* Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору 96

Літопис «великого терору»

- Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю.*
Шлях на Соловки. До 60-річчя соловецької трагедії 105
- Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній Армії». Публікація *Кокіна С., Пшеннікова О.* 135
- Гранкіна О.* Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів 174

«Лабораторія» Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині.
Публікація *Лошицького О.* 183

Церква як об'єкт уваги радянських спецслужб

Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-ті роки 228

Славуца Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. 244

Біографічні нариси

Даниленко В. Один з 45-ти В. Дурдуківський 253

Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського долі науковців 263

Волошин Ю. «Найбільш важлива духовна персону в Києві». До 100-річчя з дня народження патріарха УАПЦ Мстислава 281

Золотарьов В. Заручник системи Я.Камінський 286

З історії спецслужб України

Звіт-довідка про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік. Публікація *Кулаковського П., Склярєнка Є.* 305

Окіпнюк В. Еволюція правового статусу транспортних органів Державного політичного управління УСРР в першій половині 20-х років 333

Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках 342

З недалекого минулого

Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках 357

Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів 365

Довідковий розділ

Списки громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях західних областей УРСР на початку Великої Вітчизняної війни. Публікація <i>Завадського М., Кукси О., Кулаковського П.</i>	390
Contens	431

ДЗВОНИ ПАМ'ЯТІ

НА ШЛЯХУ ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

*Бесіда з головою Головної редакційної колеги
науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»
академіком П. Троньком*

В 1992 р. Президія Верховної Ради та Кабінет Міністрів України ухвалили рішення про підготовку та видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Унікальна за своїм змістом і обсягом праця ставить за мету увічнити пам'ять сотень тисяч громадян України, які стали жертвами політичних репресій періоду тоталітаризму.

Для того, щоб з'ясувати, як проходить робота, ми звернулися до голови Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» академіка Національної академії наук України Петра Тимофійовича Тронька.

— *Шановний Петре Тимофійовичу, минуло шість років після ухвалення рішень. Що вдалося зробити на сьогоднішній день і які перспективи видання праці, що має, без перебільшення, загальнонаціональний характер?*

— Повністю погоджуюсь з Вами в тому, що багатотомна науково-документальна серія книг є справді унікальним виданням, яке не має аналогів у світовій практиці. Доречно відзначити, що в інших країнах колишнього СРСР, Східної Європи питання про можливість її підготовки лише обговорюється. В Україні, можна з впевненістю сказати, справа зрушила з місця. Активно працює Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг, обласні редакційні колеги, авторські колективи, архівісти. Виявляють зацікавлення до роботи науково-дослідні установи, культурно-освітні заклади, окремі провідні українські і зарубіжні вчені.

На жаль, змушені визнати, що вся робота по підготовці багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» відбувається у вкрай складних умовах. Відсутність коштів, необхідного матеріально-технічного забезпечення значною мірою перешкоджають дотриманню графіків проходження рукописів, виявленню маловідомих документальних матеріалів в архівах і бібліотеках, публікації відповідних тематичних збірників тощо.

— *І все ж, незважаючи на наявні труднощі, робота по підготовці окремих томів не призупинилась?*

— Зовсім ні. В областях є десятки ентузіастів, які сприйняли роботу над томами серії «Реабілітовані історією» як свій високий громадянський обов'язок перед минулими поколіннями, як свій борг перед дідами, батьками, які склали голови в застінках і таборах НКВС.

Цікаво і змістовно працюють в цьому напрямку Вінницька, Полтавська, Закарпатська, Харківська та інші обласні редколегії. В більшості з областей вже закінчено опрацювання архівних матеріалів колишніх спецслужб, місцевих державних архівів, ряду приватних документальних збірок. На черзі основний етап – підготовка текстів, добір фотоілюстративного матеріалу, упорядкування наукового апарату томів.

— *Очевидно, підготовкою обласних томів не обмежується Державна програма «Реабілітовані історією», яка набула широкого розголосу як в Україні, так і далеко за її межами?*

— Безумовно. Підготовка томів – це, так би мовити, головна мета. Разом з тим реалізація Державної програми передбачає також публікацію окремих тематичних видань, збірників документів, біографічних нарисів. На сьогоднішній день вже опубліковано близько 30 таких книг та брошур, присвячених не тільки трагічним сторінкам історії України, але й маловідомим епізодам всесвітньої історії. Наприклад, в рамках програми підготовлено до друку збірник документів, присвячений човниковим операціям ВПС США в роки Другої світової війни.

— *Про останню роботу хотілося б почути децю докладніше.*

— В процесі роботи над збірником великим авторським колективом із числа наукових працівників Інституту історії України НАН України, Полтавського педагогічного інституту, Музею авіації і космонавтики України використані закриті раніше для дослідників документальні матеріали Управління Служби безпеки України в Полтавській області. На їх основі не лише відтворено хроніку тогочасних подій, а й складено список всіх американських військовослужбовців, які обслуговували американські літаки на аеродромах Полтави, Миргорода, Пирятина. Глибоко переконані, що вихід у світ зазначеної праці стане помітною подією в громадсько-політичному, науковому і культурному житті України.

— *Постанова уряду України передбачає створення Національного банку даних про політичні репресії в Україні. Чи скоро українські і зарубіжні дослідники зможуть скористатися його матеріалами?*

— Дійсно, створення Національного банку даних можна по праву вважати одним з пріоритетних напрямків Державної програми «Реабілітовані історією». Його організація відкріє широкі можливості для дослідників історії України як нашої держави, так і зарубіжних країн. На сьогоднішній день до Головної редколегії вже надійшли документи з ряду російських і українських архівів, бібліотек, окремі документи з численних архівно-слідчих справ, їх опрацюванням зайнята група досвідчених науковців на чолі з кандидатом технічних наук Л.А.Гречиною. Думаю, що через деякий час Національний банк даних вже зможе прийняти перших дослідників.

Звичайно, розв'язання цих та інших питань можливо лише за умови надання Головній редакційній колегії належної підтримки з боку уряду, обласних державних адміністрацій, громадських організацій.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У попередньому номері журналу, відповідаючи на запитання одного з наших читачів, ми опублікували інформацію начальника Реабілітаційного відділу Служби безпеки України О.Д.Лябаха про діяльність СБУ щодо реабілітації осіб, яких було необґрунтовано засуджено за так звані контрреволюційні злочини. Зазначимо, що у цій нелегкій копіткій роботі основний тягар лежить на двох відомствах – Службі безпеки України та Генеральній прокуратурі України. Якщо торкнутися технології їхньої співпраці в цьому питанні, то в загальних рисах вона виглядає так.

Архівні кримінальні справи на nereабілітованих осіб зберігаються у Державному архіві СБУ. Спочатку вони всебічно розглядаються на предмет реабілітації співробітниками СБУ, спеціально виділеними для вирішення цього завдання. Зараз група цих співробітників структурно також входить до Державного архіву СБУ. Після детального розгляду справ та підготовки відповідних висновків за ними, матеріали передаються в органи прокуратури, а при необхідності – в суди, які й виносять свій остаточний вердикт у кожній конкретній справі.

Цього разу ми публікуємо інформацію заступника Генерального прокурора України І.В.Вернидубова, яка характеризує саме останній із згаданих нами етапів процесу реабілітації осіб, репресованих за часів радянського тоталітаризму.

*Іван Вернидубов,
заступник Генерального прокурора України
(Київ)*

В ІМ'Я СПРАВЕДЛИВОСТІ

*Про роботу органів прокуратури України по виконанню Закону України
від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних
репресій на Україні»*

Враховуючи надзвичайно важливе значення відновлення справедливості щодо жертв політичних репресій, робота по виконанню Закону України від 17.04.91 р. розглядається Генеральною прокуратурою України як один з пріоритетних напрямків прокурорської діяльності.

З метою поліпшення цієї роботи у взаємодії з органами Служби безпеки та судами України прокуратурою здійснено ряд організаційних заходів.

Узагальнено стан виконання законодавства з цих питань, взято участь у підготовці проектів змін і доповнень до названого Закону та його тлумачення. Хід їх виконання систематично аналізується і розглядається на міжвідомчих нарадах, учбово-методичних семінарах, засіданнях колегії як Генеральної прокуратури, так і на місцях. Протягом 1991-1997 років виконання Закону перевірено практично у всіх прокуратурах областей і військових прокуратурах регіонів. Для роз'яснення його положень працівниками органів прокуратури активно використовувались можливості засобів масової інформації. Тільки за останні два роки ці питання висвітлювалися в пресі більше як 130 разів.

За час дії Закону з другого півріччя 1991 року по 1 січня 1998 року переглянуто близько 312,2 тисячі архівних кримінальних справ стосовно 447,5 тисячі осіб.

З них реабілітовано 292,6 тисячі репресованих і відмовлено в реабілітації 127,4 тис.

В суди з метою повного скасування або часткової зміни вироків принесено 16,1 тисячі протестів щодо 20,9 тисячі осіб.

Виконуючи вимоги Закону України від 17.04.1991 року та постанову Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», вже реабілітовано абсолютну більшість громадян, безпідставно засуджених за антирадянську агітацію, порушення закону про відокремлення церкви від держави, а також членів ОУН-УПА, які не брали активної участі у вбивствах, розбійних нападах та інших насильницьких діях.

Реабілітуються і репресовані члени ОУН-УПА, що були затримані зі зброєю в руках і проти яких у кримінальних справах немає доказів про їх причетність до вбивств та інших насильницьких дій.

Так, постановою Пленуму Верховного Суду України від 27.02.98 р. за протестом заступника Генерального прокурора України реабілітовано Куйбіду С.О., який восени 1946 року погодився на пропозицію керівника куща самооборони вступити до ОУН, з'явився до цього керівника для виконання завдання, отримав в нього гвинтівку, а через декілька годин був затриманий органами НКВС.

В той же час, як передбачено Законом, відмовлено у реабілітації особам, які під час тимчасової німецької окупації, зрадивши батьківщині, добровільно працювали поліцаями, старостами, бургомістрами німецьких установ та організацій і своїми діями сприяли встановленню та укріпленню окупаційного режиму.

Пленум Верховного Суду України погодився з нашим висновком про відмову в реабілітації Волошина В.Е., який в роки війни поступив на службу в німецьку поліцію і служив охоронником у Травниківському концтаборі для військовополонених.

Вагоме місце у роботі по виконанню вимог Закону України від 17.04.1991 року займає опротестування вироків судів, за якими громадяни необґрунтоване звинувачувалися у зраді батьківщині, терактах, диверсіях, саботажі та інших контрреволюційних злочинах, хоча фактично скоїли загально-кримінальні злочини, такі як вбивства, хуліганства, халатність та інш.

Робота по виконанню Закону України від 17.04.1991 року здійснюється в Генеральній прокуратурі України відділом з питань реабілітації, а також відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Києва. Крім того, для прискорення цієї роботи залучені 170 позаштатних прокурорів, які працюють за трудовими угодами.

Станом на 01.01.1998 року вже закінчили роботу по реабілітації прокуратури Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Полтавської, Чернівецької областей та військова прокуратура ЧФ * і ВМС України.

Деякі з них – Вінницької, Луганської, Житомирської, Запорізької, Черкаської, Харківської областей та м. Києва – працюють по наданню допомоги прокуратурам Центрального та Південного регіонів, де утворився великий залишок архівних кримінальних справ (близько 16 тисяч).

Значна кількість справ ще перебуває в провадженні прокуратур Львівської, Одеської та Хмельницької областей. Багато кримінальних справ, судові рішення за якими не відбулись, лежать в архівах. Справи ці були закриті на стадії слідства у зв'язку зі смертю обвинувачених (підозрюваних) або за іншими нереабілітуючими підставами. Всі ці справи переглядаються і за ними будуть прийняті рішення відповідно до Закону.

За час роботи по виконанню Закону України від 17.04.1991 року

---

* Чорноморського флоту.

органами прокуратури розглянуто 122,8 тисячі заяв і скарг з питань реабілітації. З них вирішено – 91,9 тисячі, задоволено – 53,2 тисячі і відхилено 12,6 тис. звернень.

Разом з органами прокуратури у процесі реабілітації активну участь беруть комісії місцевих Рад з питань відновлення прав реабілітованих. За неповними даними обсяг робіт, що їм необхідно виконати, обчислюється майже у 300 тис. матеріалів. Як свідчать перевірки, в діяльності комісії ще мають місце факти порушень строків розгляду заяв громадян. Засідання проводяться нерегулярно. Рішення про виплату грошових компенсацій, повернення майна, відшкодування його вартості реабілітованим або спадкоємцям тривалий час не виконуються фінансовими органами через відсутність коштів. Для усунення виявлених порушень органами прокуратури вживаються передбачені Законом заходи прокурорського реагування.

З метою покращання цієї роботи бажано було б створити при Кабінеті Міністрів України республіканську комісію з питань поновлення прав реабілітованих громадян, яка б контролювала і направляла роботу комісій на місцях.

Потребує урядового врегулювання і питання про відшкодування збитків, завданих громадянам у період їх незаконної депортації. До цього часу Верховною Радою України не розглянутий проект Закону «Про поновлення законних прав українських громадян – колишніх військовослужбовців, які були репатрійовані у період Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період».

Розв'язання цих питань, на нашу думку, сприяло б більш повному відновленню справедливості стосовно жертв політичних репресій.

За часів горбачовської «перебудови» з ініціативи нечисленної громади українських письменників, науковців, журналістів та діячів культури був заснований неприбутковий благодійний Фонд «Мартиролог України», який поставив собі за мету увічнити імена всіх синів і дочок нашого народу, що віддали своє життя за свободу і щастя рідного краю. Невдовзі авторський актив на основі вивчення сотень судово-слідчих справ з архіву колишнього КДБ створив і випустив у світ унікальний поминальний вітчизняних літераторів — жертв сталінського терору «З порогу смерті», котрий, за словами покійного патріарха українського красного письменства Олесь Гончара, став «Книгою великого народного болю, Книгою, що й до нащадків дійде як грізне свідчення, як прокляття сталініщині, як реквієм по незліченних людських жертвах, так немилосердно, так безвинно вигублених на очах цивілізованого ХХ віку».

Як неодноразово повідомляли засоби масової інформації, «Мартиролог України» нещодавно підготував і здав на виробництво скорбний афганський поминальний «Чорні тюльпани», який не має аналогу в світі. В цій переповненій людським горем і душевними муками Книзі не лише названі прізвища забраних кремлівськими бандократами в українських матерів синів-призовників, підступно кинутих у пеклище так званої «проголошеної війни в Афганістані» й вибитих у тамтешніх нагір'ях і долинах, але на 650-ти сторінках коротко повідані їхні трагічні біографії.

Немає сумніву, «Чорні тюльпани» стануть достойним пам'ятником на символічній братській могилі полеглих за чужі українському народові інтереси воїнів-афганців.

В численних листах до ініціатора заснування благодійного Фонду і керівника авторського колективу відомого письменника-документаліста Олекси Мусієнка читачі виявляють жвавий інтерес до діяльності децю загадкової громадської інституції «Мартиролог України», цікавляться, над вирішенням яких творчо-соціальних проблем зараз трудиться його авторська співдружність, чи порадує вона наше громадянство новими виданнями в недалекому майбутньому.

*Олекса Мусієнко,
Голова Координаційної ради
«Мартиролога України»
(Київ)*

ФУНДАЦІЯ «МАРТИРОЛОГ УКРАЇНИ»

З численних публікацій у періодиці інтелектуальному загалу відомо, що на сьогодні до друку підготовлений мартиролог українського письменства «Олтар скорботи». Тільки навряд чи цей творчий здобуток здатен порадувати когось із наших громадян. Адже об'єктом досліджень «Мартиролога України» були і залишаться невинні жертви окупаційних режимів, які впродовж століть «огнем і мечем» упокорювали нащадків гордих і волелюбних русичів. Що конкретно являє собою «Олтар скорботи?»

Напередодні проголошення незалежності України щойно заснованому тоді «Мартирологу України», незважаючи на неосягненні труднощі, пощастило ретельно вивчити судово-слідчі справи на той час уже реабілітованих (в більшості помертвоні!) літераторів республіки – жертв сталінського терору – і випустити в світ поминальний «З порогу смерті». В тому скорбному мартиролозі були вміщені лапідарні енциклопедичні есе про 153 репресованих українських Майстрів слова. Його автори прекрасно усвідомлювали, що та цифра аж ніяк не вичерпує всіх жертв тоталітаризму із середовища вітчизняного письменства, але постала проблема: як виявити всіх мучеників, котрі безслідно щезли в енкаведистських катівнях чи гулагах, а потім десятиліттями були замовчувані й безнадійно забуті?

Відомо ж, що поневолювачі України всіх часів і всіх мастей з параноїчною зятятістю замітали сліди своїх непростих злочинів, прагнучи витруїти із свідомості прийдешніх поколінь українства найменші згадки про розгнузданий геноцид проти нашого народу. Особливим езультатом уславилися сталінські душогуби, котрі ошалілим пропагандистським гіпнозом про грядущий комуністичний рай, горілчанам чадом та роздвохкуваним соцзмаганням у справі самоїдства зятято одєбілювали суспільство, деформували його в напівтваринне скопище манкуртів. В історичний просвіток швидкоплинної хрущовської «відлиги» була

можливість хоча б конспективно скласти печальний синодик українського письменства, але всіляким там корнійчукам і стебунам, смульсонам і шамотам, які з повеління Кремля верховодили тоді в Спілці письменників та Інституті літератури АН УРСР, зовсім не боліли рани сплюндрованої національної духовності. Узурпувавши високочиновні крісла, вони ціною відступництва висиджували сталінські премії, почесні звання, депутатські мандати, талончики до спецкорит, місця в усіляких президіях і в такий спосіб щедро лили воду на млин відвічних винищувачів українського етносу.

Та з плином часу невблаганно трухлявіли й щербатіли шеренги адептів сталінізму, а в пору хрущовської «відлиги» на історичну арену громовієм вихопилося покоління бунтівливих шестидесятників, що знаменувало собою початок нової доби в советському суспільстві. Не заплямовані кривавими злодіяннями співців «разума, чести и совести эпохи», просякнуті до клітинного рівня ядуchoю пам'яттю батьків про нескінчені голодомори, тотальні сталінські терори, озброєні ґрунтовним знанням еволюції людської цивілізації, вони із зятятістю неофітів прагнули по-своєму бачити в приємках минушини і глибинно усвідомити, «звідки пішла і споконвічно є на землі русичів вселенське горе-недоля». Саме ровесники і однодумці творців «проміння землі», «лебедів материнства», «атомних прилюдів», «протуберанців серця» з повеління Всевишнього спонтанно склали ядро фундації свідомих громадян, які визнали кредом свого життя відродження національної пам'яті, виведення із забуття в безсмертя жертв сталінського терору. Тим паче, що після доленосного 1956 року, коли тодішній компартійний генсек Микита Хрущов вжахнув цивілізований світ своєю вбивчо-викривальною доповіддю на заключному закритому засіданні ХХ з'їзду КПРС про нечувані злодіяння сталінської бандократії, випала винятково сприятлива історична нагода.

В другій половині 50-х років на Україну з мільйоннопроклятого архіпелагу ГУЛАГ почали повертатися недомордовані сталінські зеки зі своїм неоціненним банком пам'яті і знань людоїдської Системи. Здавалося, сам Бог велів по живих слідах укласти печальний мартиролог українського письменства і опублікувати іменник жертв сталінського терору. Тільки в тодішнього забронзовілого керівництва СПУ не виявилось ні мудрості, ні мужності, ні елементарної порядності. Сприятливий момент було згаяно, а невдовзі за хрущовською «відлигою» сікнули «приморозки» постбільшовицької реставрації в гниристо-задушливе вісімнадцятиліття брежнєвського самодержавства, коли оклигуюче суспільство смертельно вразили метастази неосталінізму, про сплату морального боргу перед репресованими творцями вітчизняної науки і культури нічого було й думати. Сама згадка про більшовицькі злочини коштувала необачливцям вдачі Василя Стуса тривалих років ув'язнення в мордовських концтаборах чи дніпропетровських психушках. Навіть у пору горбачовської «перебудови» партократію сталінського гарту, що прорвалася з районної глибинки до

кремлівських кабінетів, кидало в сказ при одній згадці про фальсифіковані судові процеси, на яких чинилася брутальна розправа над талановитими письменниками, вченими, діячами культури України.

Становище відчутно змінилося з постановом у листопаді 1976 року Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод, підписаних урядами провідних держав планети, в тому числі й СРСР. І, як мовиться, заворушилася пустеля, скресла ріка причаєного народного гніву. Відверто ігноруючи цеківські та кадебістські репресивні кулаки, волею широких кіл громадянства повсюди почали самочинно зорганізовуватися осередки «Пам'яті», «Меморіалу», «Спадщини», поштовими артеріями країни зануртували пружні потоки колективних скарг і протестів, викривальних свідчень і гнівних заяв, палких відозв і звернень до світової громадськості. Одне слово, Україну збурило масовий рух правозахисників.

Без перебільшення можна стверджувати, що в надвечір'я доби горбачовського базікання на велелюдних площах радянських міст ошатний особняк СПУ на Банковій у Києві перетворився в негласний штаб-епіцентр суспільного коловороту. І зовсім не випадково перетворився. За загальним визнанням, Спілка українських речників принесла на національний олтар скорботи чи не найщедріші жертви. Але які саме кількісно? Хто з майстрів слова поіменно був поглинутий ненаситним більшовицьким молохом?

Щоб дістати відповідь на ці запитання, секретаріат правління СПУ 17 квітня 1990 року сформував повноважну Комісію «Меморіал» (головою затверджений О.Мусієнко, а його заступниками – В.Маняк і П.Осадчук), до складу якої включив колишніх в'язнів советських концтаборів, відомих літераторів Анатолія Костенка, Григорія Кочура, Григорія Полянкера, Миколу Самійленка, Євгена Сверстюка. Саме зусиллями цієї нечисленної Комісії з допомогою спілчанського референта В.П.Павловської був складений первісний іменник репресованих і реабілітованих українських письменників, що сягнув 112 осіб. Та найголовніше – Комісія за короткий час згуртувала осередок обдарованих письменників, журналістів, науковців, громадських діячів, які не за ордени, не за дзвінкі гонорари чи державні премії, не за почесні звання чи депутатські мандати ладні були ризикувати не лише власною кар'єрою, але й волею заради увічнення пам'яті полеглих борців за незалежність Батьківщини. Хто ж вони, користуючись відомим літературознавчим терміном, оті «перші хоробрі»? Це відомі сьогодні вчені В.Брюховецький, М.Наєнко, Ф.Погребенник, В.Мельник (нині покійний), Л.Бойко, Ю.Ковалів; письменники Григорій Полянкер (нині покійний), Юрій Хорунжий, Олег Микитенко; журналісти Іван Ільєнко (нині покійний), Микола Сорока, Олександр Мукомела, Олена Никанорова та інші.

Такою була преамбула на нелегкому шляху реалізації святого задуму – створення поминальника вимордуваних сталінщиною письменників України. Проблемою з проблем для авторського колективу виявилася цілковита відсутність документальної бази для написання енциклопедично вивірених

есе про репресованих літераторів. Вивчення нечисленних мартирологів, здійснених у зарубіжжі українською діаспорою, однозначно переконувало: укладання «розстріляної музи» чи «розстріляного відродження» з пам'яті (навіть колективної пам'яті) – справа невдячна. Адже траплялося, що в деяких виданнях до жертв сталінізму зараховувалися вельми одіозні постаті. Тому висновок напрошувався сам собою: єдино можливим фундаментом майбутньої Книги національної печалі мають стати судово-слідчі справи жертв сталінських репресій! Тільки як досягнути до тих архівних справ, які зберігалися в спецхранах КДБ із зловісним грифом «Совершенно секретно»?

Для «Меморіалу» СПУ не лишалося іншого виходу, як звернутися з відповідним клопотанням у Комітет державної безпеки. Тому в кінці травня 1990 року на адресу голови КДБ УРСР був направлений офіційний лист (разом із списком реабілітованих літераторів), лейтмотив якого становили запитання: чи можна вважати правомірним сучасне становище в Україні, коли в процесі демократизації і оновлення суспільства, поійменованого ЦК КПРС як «велика перестройка», від широкої громадськості утаємничуються судово-слідчі справи реабілітованих у судовому порядку невинно репресованих у лихоліття сталінізму? Чи не настав час допустити в архіви КДБ статечних дослідників для вивчення фальсифікованих справ нині реабілітованих (у більшості посмертно!) колишніх членів СПУ з метою підготовки до друку скорбної книги пам'яті під умовною назвою «Із забуття – в безсмертя...»?

Заради істини слід зазначити: в щасливу історичну годину постав на суспільній арені спілчанський «Меморіал». Весна дев'яностого була апогеєм горбачовської «перестройки», коли вперше після громадянської війни в СРСР глибинно сколихнулося застоєне соціальне болото, коли з високих кремлівських трибун народу дозволили бути вільним (звичайно ж, під керівництвом партії), коли почалося велике сум'яття умів і почуттів, ейфорія і переляк, надія і розпач, які невблаганно штовхали прогнилу імперію зла до розпаду, агонії, безславної кінчички. Та чи не найприкметнішою ознакою горбачовської «перестройки» було те, що на політичній авансцені СРСР з'явилися державні діячі нової формації з новим способом мислення. Саме до такої когорти перебудівних висуванців належав генерал-лейтенант Микола Михайлович Голушко. Обійнявши в травні 1987 року посаду голови Комітету держбезпеки УРСР, він, на відміну від деяких своїх похмурих попередників, досить скоро здобув імідж відкритого керівника, охоче спілкувався з журналістською братією, творчою інтелігенцією, трудовими колективами. Та навіть при найщирішому прагненні бути на висоті доби демократи і гласності генерал Голушко все ж не міг самовільно, без дозволу Луб'янки викласти перед авторським колективом спілчанського «Меморіалу» архіви свого специфічного відомства. Допомогла сприятлива суспільна ситуація.

Саме в цей час у Москві з ініціативи тамтешніх літераторів – колишнього політв'язня Анатолія Жигуліна, близького до дисидентських кіл Віталія Шенталинського та інших антисталіністів – після тривалої

тягомтини секретаріат Спілки письменників СРСР затвердив Всесоюзну комісію з літературної спадщини репресованих і загиблих письменників, звернувшись «к советским людям и зарубежной общественности с просьбой направлять рукописи, письма, воспоминания, документы, фотографии – все, связанное с жизнью и творчеством безвинно пострадавших писателей». І що характерно: очолити цю Комісію погодився сам голова правління СП СРСР, колишній бойовий армійський розвідник, удостоєний за ратні подвиги звання Героя Радянського Союзу, і колишній сталінський політ'язень, член ЦК КПРС Володимир Карпов. Ясна річ, перед такою постаттю легко відкривалися всі двері на Старій площі та Луб'янці, тому цілком закономірно, що В.Карпов дуже скоро знайшов покровителя очолюваної ним Комісії в особі архітектора горбачовської «перестройки», секретаря і члена політбюро ЦК КПРС О.М.Яковлєва. Можна було не сумніватися: раніше чи пізніше перед карповською Комісією неодмінно розчиняться двері спецхранів КДБ, а це означало... Це означало, що клопотання нашого «Меморіалу» буде вирішене позитивно.

Справді, в двадцятих числах червня потелефонував помічник голови КДБ УРСР і повідомив, що генерал Голушко дав письмовий дозвіл на ознайомлення з архівними матеріалами згідно з поданим списком реабілітованих літераторів України. А вже через тиждень дванадцять авторів-ентузіастів майбутнього письменницького мартиролога самозабутньо вчитувалися в моторошні рядки міцно прошнурованих і подвійно пронумерованих судово-слідчих справ. І так зранку до вечора, день крізь день. О, скільки відкриттів чекало на нас у тих злежаних папках!

Навіть елементарно не обізнаній з юриспруденцією людині не могло не впасти в вічі те, що майже всі протоколи допитів були неоковирно скомпоновані за одним примітивним трафаретом і являли собою щось на зразок практичних посібників кричущого порушення міжнародних правових норм для студентів юрфаку. Енкаведистські шерлокхолмси не утруднювали себе, як це належало, уточненням особи та біографічних даних арештованого, а, плюючи на освячений століттями принцип презумпції невинності, ставили в'язневі категоричну вимогу: «Следствие располагает неопровержимыми данными о вашей враждебности советской власти. Рассказывайте подробно о своей контрреволюционной деятельности». Хоча на що інше був здатен гореслідчий із освітою церковно-приходської школи, якому верховоди ГПУ-НКВД доручили вирішити, жити чи загинути в катівнях камери смерті Людині інтелектуального рівня, скажімо, поета-неокласика Миколи Зерова чи академіка Сергія Єфремова? А кого могли залишити байдужим каракулі підписів явно скаліченими руками з кров'яними відбитками пучок під кожною сторінкою протоколів допитів? Тільки в стінах КДБ автори спілчанського «Меморіалу» з усією безпощадністю усвідомили бездонний трагізм своїх гірких попередників, яким сталінські позасудові маруди типу всіляких «двійок», «трійок» та ОСО без будь-яких речових доказів і свідчень

очевидців, без прокурора і адвоката, досить часто навіть без присутності обвинуваченого, виносили заздалегідь запланований смертний вирок.

Особливий інтерес викликали власноручно писані приреченими на страту Майстрами слова протести проти енкаведистського свавілля прокурорам, заяви на адресу партійних і державних бонз і навіть «покаянні» листи верховному всесоюзному катові. Передчуваючи власну близьку кінчину, майже всі, кому щастило випросити в своїх мучителів папір і олівець, знаходили останню втіху в сповіді перед Історією. Скільки неоцінених відкриттів залишили вони на папері, як, наприклад, Михайло Яловий! Якщо б колись пощастило зібрати до купи всі оті передсмертні свідчення представників найрозстрільнішої в сталінському «раї» професії, то вийшов би грубезний том, який неодмінно вжахнув би світ. І епіграфом для того тому могли б послужити слова великомучениці Зінаїди Тулуб, адресовані 1955 року з в'язничної лікарні тодішньому голові Президії Верховної Ради СРСР Ворошилову: «З порогу смерті благаю вас: дайте хоч ковток свободи!..». До речі, саме цей зойк стерзаної душі, який умістив еверест невимовного болю, мольби і відчаю, і став за одностайною згодою авторів есе назвою книги-печалі.

Направивши на адресу голови Комітету держбезпеки УРСР іменник реабілітованих українських літераторів, я ніяк не міг позбутися висотуючого душу перестрашу: а чи збереглися в спецхранах архівні матеріали безвинно репресованих, чи не знищені вони сталінськими катами? Проте життєві реалії рішуче перекреслили всі тривоги і сумніви. Вивчаючи принесені нашими помічниками в погонах об'ємисті судово-слідчі справи (а переважна більшість рокованих на згин літераторів проходила по так званих групових процесах!), дослідники «Меморіалу» зробили справжнє відкриття – виявили ще чотири десятки літераторів України, безвинно репресованих у лихоліття сталінського терору. І що характерно: навіть фахівцям Інституту літератури з науковими званнями, не кажучи вже про широкий читацький загал, їхні імена майже нічого не говорили із непроглядного мороку забуття були видобуті, зокрема, Аврам Абчук, Кесар Андрійчук, Степан Бен, Гордій Брасюк, Микола Булатович, Юхим Гедзь, Михайло Дубовик, Володимир Зорін, Яків Кальницький, Марко Кожушний, Максим Лебідь, Іван Маловічко, Михайло Мороз, Анатолій Патяк, Люціана Піонтек, Лев Скрипник, Микола Скуба, Дмитро Чепурний, Віталій Чигирин, Володимир Штангей, Фелікс Якубовський та ще двадцять замордованих і забутих страждальців.

Але водночас із таким неоціненим набутком «Меморіал» спіткала й прикрість – отих куцих, некоковирно скремзаних судово-слідчих справ явно бракувало для написання повноцінних есе. Адже в безграмотних протоколах допитів часто не зазначалися найосновніші біографічні віхи заарештованого – точна дата й місце народження, соціальне походження, освітній ценз, формування світогляду, політична орієнтація, витоки літературної творчості, книжковий доробок тощо. Енкаведистських костоломів абсолютно не

цікавила особистість письменника, вони ревно виконували «спущений згори» план відстрілу контриків і з сатанинською оскаженілістю вибивали в приречених «царицю доказів» – зізнання в скоєнні вигаданих злочинів. Отож перед нами виникла необхідність розширити сферу пошуків в державних і відомчих архівах, літературних музеях, спецфондах публічної бібліотеки Академії наук. А це зумовлювало залучення кваліфікованих фахівців, розширення авторського колективу і головне – час, час, час.

Все ж, незважаючи на різні труднощі, на кінець 1990 року первісний варіант мартиролога «З порога смерті» був укладений, відредагований і підготовлений до друку. Уважно прочитавши його, редактор «Літературної України» відомий прозаїк Борис Рогоза охоче надав шпальти часопису для оприлюднення унікального поминальника і впродовж восьми місяців із номера в номер уміщував есе із скорбного літопису українського письменства. Ота незнана доти за своїм обсягом і характером публікація «Літературної України» збурила вселенський суспільний інтерес до однієї з найтрагічніших сторінок вітчизняної історії. А коли 1991 року побачив світ поминальник «З порогу смерті», на адресу спілчанського «Меморіалу» хлинув потік листів-відгуків, в яких читачі з найвіддаленіших закутків республіки, з близького й далекого зарубіжжя підказували нам імена нагло убієнних у кривавому багновиську сталінщини українських літераторів, надсилали про них спогади і навіть їхні фотокартки. В такий спосіб ще було виявлено більше сотні репресованих у різний час і в різних місцях майстрів слова.

Здавалося, треба було б негайно готувати до видання повторний, набагато повніший випуск «З порогу смерті». На щастя, читачі своєчасно відкоригували цей намір. Вони поставили питання руба: чому в нашому поминальнику поійменовані жертви сталінського терору, але не знайшлося місця, скажімо, десятиліття мордованому в казахських напівпустелях національному апостолові Тарасові Шевченку? Чи вбитому в час чернігівського повстання вождю боротьбистів новелісту Андрієві Заливчому? Чи розстріляним денікінцям Гнатові Михайличенкові та Василеві Чумаку? Чи розтерзаному чекістами поетові Грицькові Чупринці? Чи задушеній у газенвагені і викинутій на трупне звалище в Бабиному Яру гітлерівцями Олені Телізі? Чи замученому в брежнєвському карцері Василеві Стусу? Справді чому?

Створилася абсурдна ситуація ми увічнювали пам'ять репресованих сталінською опричиною народних речників і водночас нібито ігнорували жертви царських репресій, білого і червоного терорів, гітлерівського нашестя, хрущовської «відлиги» та брежнєвської маразматичної стагнації. Саме завдяки читачам «Літературної України» викристалізувалося рішення створити повний мартиролог українського письменства, в якому були б представлені всі великомученики нашого народу, репресовані за всіх тоталітарних режимів, що будь-коли вкайданювали Україну. На конкурсній

основі витворилася і його назва – «Олтар скорботи».

Автори «З порогу смерті» чітко усвідомлювали, який неосягнений обсяг роботи на них чекає, адже для написання есе на дві-три сторінки, як правило, доведеться студіювати томи й томи архівних матеріалів, проте ніхто не сумнівався, що за кілька років «Олтар скорботи» неодмінно буде створено. І все ж шашіль невдоволення точив сумління про безмірні жертви українського письменства спілчанський «Меморіал» повідає людству, а хто розповість про трагічну долю сотень вимордованих сталінщиною світочів науки і культури нашого народу. Опрацьовуючи архіви колишнього КДБ, ми ж раз по раз надібували на смертні вироки артистам, журналістам, композиторам, художникам, академікам, видатним вченим, народним умільцям, просвітянам, кооператорам, служителям церкви. В кожного з нас крижаніла душа, перехоплювало віддих од болю і гніву як могло цивілізоване людство допустити, що на його очах чиниться дикунське варварство по відношенню до одного з найдревніших і найчисельніших європейських етносів? Як ми дозволили духовно каструвати себе, денаціоналізувати, фізично винищувати мільйонами?..

Хоча все було ясніше ясного. Як засвідчує всесвітня історія, споконвіків кожен із завойовників прагнув щонайперше позбавити скорені народи їхніх поводитирів, умертвити почуття національної гордості й історичної пам'яті, прищепити комплекс неповноцінності й меншовартості, аби силоміць змусити їх примиритися. Із становищем під'яремних волів Московитські наїзники, окрім традиційних завойовницьких устремлінь, ще за життя Богдана Хмельницького, одразу ж після нещасливої Переяславської ради почали сукати аркан рабства для довірливих братів у Христі, денаціоналізувати їх, вироджувати в одєбіліле хахляцьке бидло. Закономірно, що всі російські царі і їхні більшовицькі наступники з такою сатанинською навіженістю винищували наших Апостолів Правди, котрі будили талановитим словом у душах «отих рабів німих» почуття самоповаги, усвідомлення господаря на отчій землі, розпорядника власної долі, а найстрашніше – кликали «громадою обух сталить», порвати кайдани і вражою, злою кров'ю волю окропити. Під шовіністичною сокирою гинули не десятки, а сотні бунтівників духу! На жаль, цивілізований світ лишився глухим і сліпим до трагедії українства. Хоча як він, заклопотаний власними проблемами, міг довідатися про наші відвічні біди, коли ми самі не спромоглися чітко й розбірливо сказати про них світу? Людство не сприймає недолугі хлипання та голосіння, воно може почути лише мову цифр і фактів! Отож саме життя ставило вимогу скласти переконливий звід цифр і фактів українського етноциду.

На черговому засіданні комісії СПУ «Меморіал» у грудні 1991 року всі присутні одноголосно висловилися за нагальну потребу створення три-томника «Олтар скорботи» (I-ий том – мартиролог українського письменства, II-ий том – мартиролог української культури, III-ий том – мартиролог української науки). Оскільки таке грандіозне завдання малочисельному

авторському колективу «З порогу смерті» непосильне, то вирішено було сформувати на громадських засадах благодійну неприбуткову фундацію суто пошуково-творчого характеру «Мартиролог України» республіканського масштабу. Ідею заснування такої добровільної структури, окрім спілчанського «Меморіалу», підтримали трудові колективи редакції газети «Літературна Україна», Інституту українознавства при Київському університеті імені Шевченка, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного музею літератури України та інші.

На зібранні делегованих представників цих установ 26 грудня 1991 року було прийнято таку ухвалу «З метою відродження духовності народу України і його історичної самосвідомості, з метою відновлення суспільної справедливості по відношенню до жертв царського, білогвардійського, червоного, сталінського, гітлерівського та брежнєвського терорів заснувати добровільний громадський Фонд «Мартиролог України», основним завданням якого стало б виявлення й увічнення засобом публікації в книгах-мартирологах імен синів і дочок України, які віддали власне життя в ім'я свободи і щастя рідного народу».

З участю висококваліфікованих юристів повноважні представники засновників виробили і на своїх зборах затвердили Статут «Мартиролога України», який 31 березня 1992 року зареєструвало Міністерство юстиції України за № 224. Власне, з того моменту і починається офіційна історія цієї єдиної в своєму роді суспільної республіканської формації. Що ж зроблено за сім років існування «Мартирологом України»?

Враховуючи досвід творення поминальника «З порогу смерті», Координаційна рада фундації істотно вдосконалила методика пошукової роботи, розширила джерельну базу завдяки залученню приватних архівів і збірок документів. А найголовніше – поповнила авторський колектив авторитетними майстрами пера. Хто вони конкретно? Це – великомученики сталінських і брежнєвських концтаборів: львівська поетеса Галина Гордасевич, поет-харків'янин Василь Боровий, поет із Дрогобича Іван Гнатюк, київський публіцист Василь Овсієнко. Значно потужнішим зробили творчий потенціал «Мартиролога України» письменники Роман Качурівський, Василь Іванина, Степан Пушик, журналісти Вітольд Кирилюк, Сергій Козак, Іван Корнющенко, Іван Лисенко, науковці молодшої генерації, які досконало оволоділи інструментарієм пошуково-архівної майстерності, – Іван Дзира й Олександр Юренко. Саме завдяки зусиллям такого талановитого й працелюбного авторського активу на сьогодні вже підготовлені до друку унікальні Книги української печалі «Чорні тюльпани» (афганський мартиролог України), «Тернова ружа» (жіночий мартиролог України), «Олтар скорботи» (том 1-ий – мартиролог українського письменства). А це 367 персоналій вимордуваних літераторів! Наближається до завершення робота над двома іншими книгами три томника – мартирологом української науки і

мартирологом української культури. А попереду нас чекає на освоєння неосягнений трагічний айсберг розстріляної української просвіти, мартиролог малолітніх сталінських в'язнів – кинутих у спецтабори українських дітей так званих «ворогів народу»...

Що й казати вагомі творчі здобутки, грандіозні замисли! Але виникає закономірне запитання коли створені «Мартирологом України» скорбні книги пам'яті побачать світ і вдячні читачі матимуть змогу їх придбати?

Вагому відповідь може дати тільки український народ. Бо вже не раз на історичних перегонах він у найкритичніших, здавалося б, абсолютно безвихідних ситуаціях виявляв і винахідливість, і громадську свідомість, і жертвність. Хочеться вірити, що в нинішній кризовій прірві українство продемонструє притаманну йому мудрість і готовність сплатити моральний борг замученим провісникам свободи і незалежності рідного краю. Від імені авторів «Мартирологу України» можу з чистою совістю сказати, незважаючи на осоружне напівжебрацьке становище, ми чесно виконували й виконуємо свій священний обов'язок перед Богом і Народом сторозп'ятої України!

В десятках і десятках листів співвітчизники з подивом запитують що надихає творців мартирологічного серіалу поминальників на таку каторжну, безкорисливу працю?

Якщо казати коротко, то глибоке усвідомлення того, що ми щиро творимо Богоугодне діло. До речі, як це робили до нас кращі сини й дочки України. Хіба когось із свідомих українців може не вражати життєвий подвиг, скажімо, Бориса Грінченка? Скільки поколінь наших прадідів мріяло скласти словник української мови? Започатковували його ще Тарас Шевченко, Панько Куліш, Ганна Барвінок, Микола Костомаров, Матвій Номис, продовжили цю многотрудну працю В.Білозерський, П.Єфименко, М.Лисенко, А.Свидницький, І.Манжура, М.Драгоманов, В.Антонович, О.Кониський, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький та багато інших. Нарешті 1895 року за цю справу взявся народний учитель Борис Грінченко. В умовах суперреакційної валуєвщини, в умовах дії Емського монаршого указу, за яким «украинского языка не было, нет и быть не может», цей великий син свого народу разом із дружиною Марією Загірною, незважаючи на чорносотенні переслідування й кричущі злидні, вершив довічний пам'ятник українству. За свідченням сучасників, «Грінченко більше працював, ніж жив». У грудні 1904 року «Словарь української мови» був готовий до друку. Проте Борисові Грінченку не пощастило дожити до його тріумфу. Але хіба від цього змалів його життєвий подвиг? Нашим найбільшим щастям було б, аби доля «Олтаря скорботи», «Тернової ружі», «Чорних тюльпанів» повторила долю грінченківського «Словаря». Хай навіть і після нас...

З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Олег Божко
(Київ)

ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ АРМІЇ УНР *Невідома автобіографія Ю. Тютюнника **

Юрій Йосипович Тютюнник відіграв помітну роль у боротьбі українського народу за державність і незалежність у 1917-1921 рр. Він не мав фахової освіти, однак зумів реалізувати свій талант воєначальника, командував великими повстанськими формуваннями і з'єднаннями регулярної армії, зокрема організував щонайменше три великих рейди по тилах противника (травень-червень 1919 р., 1-й Зимовий похід грудня 1919 р. – травня 1920 р., 2-й Зимовий похід листопада 1921 р.).

Ю.Тютюнник лишив чималу літературну спадщину, переважно спогади ¹. Про його діяльність так чи інакше писали всі автори, які займалися історією революції та громадянської війни. Довідки про Ю.Тютюнника є у всіх значних українських енциклопедіях. Нарешті, останніми роками з'явилися його біографії – статті і брошура ².

Однак, хоча життя і діяльність Ю.Тютюнника висвітлені набагато краще, ніж біографії абсолютної більшості керівників визвольної боротьби українців 1917-1921 рр., все ж відомо про нього надто мало. Автобіографія Ю.Тютюнника, яка публікується нижче, дає чимало нової інформації й прояснює багато питань, перекручених його біографіями. Так, у спогадах Ю.Тютюнник всіляко уникав писати про своє особисте життя і внутрішні переживання, акцентував увагу на зовнішній стороні подій, в автобіографії – навпаки. Досі нічого не було відомо про родину Ю.Тютюнника і його дитинство. Йому приписували спеціальну сільськогосподарську освіту й робили учнем Самиренка, плутаючи його з одним із старших братів. Автобіографія з'ясовує цю недоречність, однак залишає без відповіді інше питання: де Ю.Тютюнник одержав незакінчену вищу освіту, про яку згадував у своїх анкетах?

Автобіографія вносить також ясність у відношення Тютюнника до Вільного козацтва, його особисті стосунки з гетьманом П.Скоропадським, роль у повстанні отамана М.Григор'єва тощо. Вона містить цінну, досі невідому інформацію про повстання у Києві проти гетьмана у грудні 1918 р., про джерела формування Селянських дивізій влітку 1919 р., про особисті стосунки в вищому політичному і військовому керівництві УНР і

---

* Прізвище Ю.Й.Тютюнника подається за сучасним українським правописом – з двома літерами «н». Таке написання є загальноприйнятим й в сучасній українській історіографії (див., наприклад: Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 395).

таке інше.

Автобіографія написана, найбільш імовірно, в 1923 р., можливо, – на початку 1924 р., після виведення Ю.Тютюнника в результаті чекістської операції з Польщі на територію УСРР. Як видно з першого речення, вона писалася не довільно: автор зосереджувався на розкритті питань, поставлених головою ДПУ УСРР В.А.Балицьким.

Архівна справа, в якій знаходиться автобіографія, не має відношення до допитів Тютюнника після його захоплення чекістами у 1923 р. Найімовірніше, вона була перекладена на російську мову, й примірник перекладу передали до якогось з підрозділів ДПУ для довідкової роботи. Хоча Ю.Тютюнник володів російською мовою, адже кілька років він служив у старій російській армії, ми не схильні вважати, що він писав свою автобіографію саме нею: навіть після другого арешту в 1929 р., коли він адаптувався до радянської дійсності, російськомовні бланки ДПУ Ю.Тютюнник заповнював українською мовою і всі власноручні свідчення подав також нею.

Документ являє собою незасвідчену копію. Його надруковано на цигарковому папері. Нумерація сторінок з 1-ї по 23-ю – подвійна: машинописні цифри продубльовані олівцем. Сторінки 24-37 пронумеровані лише машинописним способом.

В документі відсутні сторінки 26, 33 і 34. Можна припустити, що в одному місці сторінка не пропущена, а просто порушена нумерація: замість «25» помилково надруковано «26». Між цими сторінками немає ні синтаксичного, ні логічного розриву. На сторінках 33 і 34, очевидно, містилася інформація про хід чекістської операції по виведенню Ю.Тютюнника на територію УСРР.

Автобіографія достовірна в тій частині, де йдеться про особу самого автора, його дії та погляди. Написане ним у 1923 р. підтверджується листуванням з С.Петлюрою з липня 1920 р., яке збереглося в архівах, а також свідченнями Ю.Тютюнника на допитах після другого арешту, в 1929 р. Своїх поглядів він ніколи не приховував, однак те, що зближувало його з радянською владою в 1923 р., в 1929 р. стало підставою для арешту і страти.

*Фотографії Ю.Й.Тютюнника з архівної кримінальної справи
№ 73862-ФП, що зберігається у Державному архіві
Служби безпеки України*

Зокрема, в лютому 1929 р. він погоджувався з характеристикою своїх поглядів як націонал-фашистських, заявив, що незалежна українська держава може бути тільки буржуазною, а пригноблена нація, визволяючись, перш за все мусить встановити національну диктатуру тощо. Свідчення він писав власноручно, давав їх без видимого тиску. Однак ні в автобіографії, ні на допитах 1929 р. Ю.Тютюнник не дав якихось докладних відомостей про діяльність інших осіб, з якими був пов'язаний спільною політичною і військовою діяльністю. Тютюнник в ДПУ говорив і писав правду і тільки правду, однак, – не всю правду.

Поставлений в 1923 р. перед вибором: смерть або співробітництво з радянською владою, Ю.Тютюнник вибрав співробітництво. Для широкого загалу було оголошено, що він перейшов в УСРР добровільно і що це стало підставою для амністії. Так само було вчинено з групою його близьких співробітників. Матеріали справи 1929 р. дають можливість припустити, що в 1923-1924 рр. Ю.Тютюнник нікого ДПУ не видав.

Після звільнення він викладав у Харківській школі червоних старшин. За непевним свідченням Г.Беседовського, колишній генерал-хорунжий читав курс «Стратегія і тактика громадянської війни» («лекції по бандитизму», за висловом Ю.Тютюнника)³. Остання посада Ю.Тютюнника – секретар-інспектор ревізійної комісії Всеукраїнського державного акціонерного товариства торгівлі (ВАКОТ). Крім того, він співробітничав з Всеукраїнським фотокіноуправлінням, писав сценарії. До кінофільму «Звенигора» (1928 р., режисер О.П.Довженко) Ю.Тютюнник написав сценарій у співавторстві з М.Йогансеном і О.П.Довженком. Місцем дії в ньому були

рідні місця Ю.Тютюнника. В художньо-документальному фільмі «П.К.П.» («Пілсудський купив Петлюру») Ю.Тютюнник зіграв самого себе.

В УСРР Ю.Тютюнник також написав і опублікував три книги. Автобіографія, за винятком суто особистих епізодів, була покладена в основу твору «З поляками проти України» (Х., 1924).

Вдруге Ю.Тютюнника заарештували 12 лютого 1929 р. у Харкові. В березні 1929 р. його переправили до Москви в розпорядження Контррозвідувального відділу ОДПУ. 3 грудня 1929 р. Колегією ОДПУ Тютюнника засуджено до розстрілу з вказівкою не виконувати вирок до особливого розпорядження. Вирок виконано 20 жовтня 1930 р.

Дружина Юрія Тютюнника Віра Андріївна з дочками Ольгою й Галиною в 1932 р. мешкала на ст. Куцівка Північно-Кавказького краю. Подальша їхня доля невідома.

Примітки

¹ [Спогади] // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1922, кн. 2; 1923, кн. 1, 3, 4, 6; Те саме див.: Дзвін. – Львів, 1991, №№ 7, 8; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-20 рр. – Частина 1 (Політичний огляд): З документами в тексті і додатках. – Коломия-Київ, 1923; Тютюнник Ю. Под флагом демократии и национализма / Авторизованный перевод с украинской рукописи. – Х., 1924; Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Х., 1924; Тютюнник Ю. Нариси Західної України. – Х., 1925.

² Логвиненко І. «Авантюрник з неабиякою головою» // Україна. – 1989. – № 15. – С. 15-19; Романчук О. Суперник Головного Отамана // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 79-83; Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – С.197-200; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 254-256; Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська справа № 39. – Івано-Франківськ, 1996; Горак В. Витязь із симиренківського саду // Час. – 1997. – 24-30 квітня.

³ Беседовский Г.З. На путях к термидору. – М.: Современник, 1997. – С. 128.

Ю.Й. Тютюнник

[АВТОБІОГРАФІЯ] *

На вопросы, заданные мне Председателем Государственного Политического Управления т. Балицким, сообщаю следующее:

Мои родители, Иосиф и Марина, оба были детьми крепостных, хотя сами не работали на барщине, зато очень хорошо ее помнили и при случае рассказывали про нее детям. По своему социальному положению они принадлежали к так называемым середнякам. Хозяйство имело шесть десятин полевой земли и одна и три четверти усадебной. Детей родители имели 9 чел., из них выросли только 5 – четыре сына и одна дочь.

Родился я 20 апреля ст. ст. 1891 г. в с. Будищах Пидиновской волости Звенигородского уезда на Киевщине. Как тогда водилось, меня окрестили и

---

* Державний архів Служби безпеки України. – [Ф. 13. –] Спр. 439. – Арк. 1-37. – Копія.

назвали Георгием (Юрием). Родители любили рассказывать про случай во время моего крещения: будищанский поп не захотел меня крестить, потому что отец передал попу через кумовей лишь одну бутылку водки и добрый кусок сала, а поп требовал курицу. Отец рассердился и повез меня крестить в соседнее село Майдановку, где поп был беднее; там меня и записали, как появившегося на этот свет. Этот случай имел влияние на дальнейшее отношение будищанского попа к семье моего отца, а также и ко мне лично. Поп был чрезвычайно злоблив и не хотел забыть про утерянную водку и курицу.

Помню себя очень маленьким. Первые мои воспоминания относятся к времени, когда я болел какой-то детской болезнью и мать выносила меня на руках из хаты и при месяце что-то шептала надо мной и сплевывала на сторону. Потом она возвращалась в хату, ложила меня спать и, перекрестивши окна большим кухонным ножом, сама ложилась рядом со мной. Те суеверия производили на меня огромное впечатление, потому они и остались надолго в моей памяти. Болел я очень часто. Не имея возможности присматривать меня, мать и все стар[шие уход]или в поле работать, а меня запирали на ключ на целый день [одного в ха]те, чтобы я как-нибудь не попал в колодезь или пруд, ко[торый был] недалеко от нашей хаты.

На шестом году я уже пас отцовских и соседских ов[ец, зарабатыва]вая восемь-пятнадцать копеек в неделю. В том же г[оду] отец начал меня учить читать и писать (отец [обучился гра]моте на военной службе во время войны с турками в 1876-1877 г.). Отцовская наука пошла мне на пользу. Когда на восьмом году отец повел меня в сельскую школу, то я уже умел кое-как писать и читать, Школьные годы оставили у меня приятные воспоминания. Мой учитель Трофим Мазурко был добрым человеком, к тому же наука мне давалась чрезвычайно легко. Товарищество школьных дней мне было приятнее опеки матери, которая таки часто брала меня за чуб или измеряла мою спину розгами. Не скажу, чтобы я не заслужил такого поведения со мной – любил выкинуть какую-либо штуку. Помню, что один раз меня били вдвоем отец и мать за то, что я загулялся и пустил нашу корову в помещичьи бураки, за что отцу пришлось платить штраф – целый рубль. Зимой я ходил в школу, а летом пас скотину на сельской толоке. Часто будищские пастухи объявляли «войну» пастухам соседних сел. Те «войны» редко доходили до битв, лишь маневрировали, т.е. одни гнались за другими, а те удирали, но было что и головы разбивали один другому. Такие «войны» я любил – бегал очень быстро и при неудаче имел полную возможность удрать от врага.

На одиннадцатом году я окончил одноклассное сельское училище. На семейном совете обсуждался вопрос по продолжению моего образования. Сам отец по своему понимал пользу науки. Двух сыновей, – старшего Ивана и третьего Моисея – он выучил в городском училище в г. Звенигородке. Второй сын, Макарий, назначен был отцом «на хозяина». Я

был самым младшим. Решалась моя судьба – быть ли мне «хозяином» или учиться мне на «пана». Для отца этот вопрос имел огромное значение, он напряг все усилия, чтобы выучить Ивана и Моисея. Хозяйство было истощено до конца. Несмотря на это, не истощенность хозяйства сыграла главную роль в решении моей судьбы.

Брат Иван был старше меня на 11 лет. По окончании городского училища он поехал в Киев, где и работал в различных канцеляриях. Работая учился. Выдержал экзамен за гимназию и получил аттестат зрелости, потом прослушал высшие сельскохозяйственные курсы. Временами он приезжал в с. Будищи и привозил много книжек. В марте 1902 г. он переезжал из Киева в местечко Тальное в имение графа Шувалова, где получал должность. По дороге заехал в с. Будище и завез две огромные корзины с книгами. Кроме того, он выписывал для нас журналы «Образование», «Журнал для всех» и «Земледелие». Я страстно увлекся чтением. Читал сказки и геометрию, басни и зоологию, повести и ботанику и много других вещей. Читал без всякой системы, без чьего-бы то ни было руководства. Понятно, что читал только в то время, когда не работал.

2 мая 1902 г. в с. Будище приехали невиданные и страшные гости. Были там и чиновники особых поручений при губернаторе, и тов. прокурора, и жандармский ротмистр Васильев и еще много разного люда в блестящих погонах и городской одежде. Они окружили нашу хату и начали делать обыск. Перевернули вверх ногами все, что было. Били отца, били брата Макария, кричали на мать и на остальных детей, в заключение арестовали всех и повели за село по дороге на Звенигородку. За селом еще кричали и ругались, потом освободили мать, сестру и меня, а отца и брата Макария повели в город и посадили в тюрьму. Ивана арестовали в местечке Тальном и заключили в Уманскую тюрьму. Отца выпустили дней через пять, братьев держали больше полутора месяца, потом выпустили под надзор полиции.

Во время, когда братья сидели в тюрьме, отец со мной ездил в город, чтобы увидеться с ними. Долго простаивали мы под воротами тюрьмы, но нас не пускали. Я видел и чувствовал семейное горе. В то время я начинал ненавидеть всех, кого считал причиной нашего горя. Само собой понятно, что наиболее виноватыми, по моему мнению, были городовые да тюремные надзиратели, которые не пускали нас видеться с братьями.

Необходимо прибавить, что с. Будище реагировало на этот случай по-своему. Неизвестно, кто распускал слухи, что начальство будет жечь села, потому что, якобы в селах спрятаны «афиши», в каковых призывают народ к бунту против царя и панов. Чтобы доказать свои верноподданические чувства с. Будище несколько раз собиралось на сход, где все кричали: «Нужно Иосифа (моего отца) в Сибирь сослать, пусть не восстает со своими сыновьями против царя, всю семью выслать». Темное село поддавалось провокации и готово было учинить самосуд над нашей семьей.

И все это происходило несмотря на то, что отец до того времени пользовался уважением.

В это время происходили большие крестьянские восстания на Левобережьи. Все эти происшествия оставили глубокий след в моей детской душе. В ней являлись вопросы: «За что так издевается начальство над моей семьей? Чего оно так боится «афиш»? В самом ли деле отец и мои старшие братья хотели восстать против царя, а когда хотели, то по какой причине и с какой целью?» Я нигде не мог получить на эти вопросы ответа, я только ненавидел и хотел мести над виновниками нашего горя.

Как я позже узнал, «афиши» таки были. Привез их брат Иван из Киева, а Макарий распространял. Полиция напала на следы, и последствием этого была вся оказия с обыском и арестами. При обыске ничего неразрешенного не нашли, а отец и братья упорно отказывались, что ничего не знают про «афиши». Были то прокламации Киевской организации Социалистов-Революционеров, членом которой был брат Иван.

Этот чрезвычайный случай решил вопрос про продолжение моего учения в отрицательном смысле. Отец говорил: «Довольно с меня того, что за старших таскают по тюрьмам». К тому же приближалось время, когда Макарий должен был оставить хозяйство и идти на военную службу. Естественно, что заменить его должен был я, помогая отцу в хозяйстве. А мне хотелось учиться.

Скоро Макария забрали на военную службу. Отец заболел. Мне в то время минул 13 год. Я оказался в роли одинокого работника-мужчины в хозяйстве. Я орал, сеял, возил навоз, сено, снопы, смотрел за скотиной. Видел, как горевала мать и хотел облегчить ее долю. Родители боялись, чтоб я не надорвался. В то время немного времени я имел для чтения, но все же читал: страсть к чтению увеличилась.

Началась война с Японией, а с нею и революционное движение, хотя в селе сразу было тихо. Лишь осенью 1905 г. и с. Будище зашевелилось. Я не пропустил ни одного собрания, ни одного митинга, неведомая сила тянула меня туда. Со всего, что говорилось на митингах и собраниях, понял я, что народные массы не удовлетворены своей долей, и что единственным желанием их было – «земли».

Потом явились на селе карательные экспедиции. Застонало село. Зато теперь никто уже не собирался «выслать в Сибирь тех, которые против царя восстают». Наоборот, наша семья приобрела авторитет и уважение.

Весной 1906 г. вернулся Макарий с военной службы; он там принадлежал к революционной организации и, возвратившись, много рассказывал о целях революционного движения.

Начали гореть помещичьи имения на Украине. Со своими сельскими товарищами, по собственной инициативе, сделали и мы несколько поджогов экономии, которые были вокруг села.

Скоро брату Ивану пришлось бежать за границу – угрожала ссылка в Сибирь. Он бежал во Францию, потом в Швейцарию, – где и умер. Отец умер, когда мне было 16 лет. Я продолжал читать. Теперь меня больше интересовали книжки по сельскому хозяйству, кооперации, политической экономии и т.п. На 18-м году напечатана была моя первая корреспонденция в «Киевской Земской газете». После этого я стал постоянным корреспондентом и сотрудником «Земской газеты». Помещал статьи по сельскому хозяйству, кооперации, садоводству и т.п. Со временем стал сотрудником еще нескольких специальных журналов.

К тому же времени нужно отнести развитие национального сознания в моей душе. Причин этому было много. Главнейшие из них: 1. На себе лично и на своей земле я почувствовал гнет власти [в оригиналі – «клас-таи»], которая была «русской». 2. Все земельные и неземельные крупные имения на Украине принадлежали людям чужой национальности. 3. Рос я в местности, где из рода в род передавались традиции казацкой борьбы против панов за Украину. Кроме того, в двух верстах от нашего села была Кирилловка, где все помнили революционную проповедь Шевченко, которую он проводил на украинском языке. 4. Влияние моих старших братьев, которые никогда не скрывали передо мной своих чувств.

В начале 1913г. судьба занесла меня в стены русской казармы. Вывезли меня с Киевщины к Владивостоку, где назначили в 6-й Сибирский полк. Оторванность от родного края, поведение тогдашнего командования со всеми нерусскими, денационализаторские методы воспитания в казарме и много иных причин увеличили мою ненависть к угнетателям [в оригиналі – «к угнетенным»] и любовь к своему родному, украинскому. Там, в 6-м Сибирском полку я смог наладить связь с наиболее революционным элементом в войсках и среди населения. Наибольшее влияние на меня имел один из моих коллег – Артюхов (землемер – уроженец Нижегородской губернии). Его убеждения во многом, особенно в национальном вопросе, сходились с теперешними взглядами коммунистической партии.

Не имея возможности добыть иную литературу, я набросился на военную и учебники по разным наукам. Это мне удавалось добыть, хотя и в ограниченном количестве, от некоторых молодых офицеров и в военных библиотеках. На войну против Германии вышел унтер-офицером. Пошел на войну с ненавистью не только к форме власти, каковая тогда была, я ненавидел саму Россию, считал ее в целом врагом Украины. Понятно, что при таких убеждениях ненадежный был в моем лице «защитник царя и отечества». Несмотря на это, я все же не решался открыто перейти на сторону немцев, а бежать куда-нибудь не находил возможным, потому что не имел никаких связей с революционными организациями ни в России, ни за границей.

В октябре 1914 г. я был тяжело ранен в голову в боях недалеко от Лодзи. После лечения был короткое время в отпуску. После этого попал в

27 запасный полк (г. Кременчуг), откуда меня опять послали в 6-й Сибирский полк, который тогда дрался недалеко от озера Нарочь. Там командование предложило мне держать экзамен в военное училище. После двухмесячной подготовки меня послали в Киев, где я выдержал испытание при 1-й Киевской гимназии. Потом послали меня на Кавказ, где я окончил во второй половине 1915 г. военную школу в г. Гори (Тифлисской губ.). Со школы поехал опять в 6-й Сибирский полк. Меня опять ранили, но в этот раз уже легко в руку, зато общее состояние моего здоровья значительно ухудшилось. Болел я на горло и легкие. Вылечивши мою рану, меня послали в г. Симферополь в 32 запасный полк.

В 32 запасном полку я нашел хорошее товарищество молодых офицеров-украинцев, революционно настроенных. В воздухе чувствовалось приближение восстания против [в оригинале – «акта»] монархии, среди офицеров особенно отличались своей революционностью прапорщик Комличенко и поручик Ибрагимов (татарин). Пришел конец февраля 1917 г. Революция стала фактом. Я сразу же с головой окунулся в море революционной стихии. Меня выбрали членом Гарнизонного Совета Симферополя и членом полкового комитета. На первом крестьянском съезде меня выбрали председателем Симферопольского крестьянского союза. Работая в общереволюционных организациях, все же наибольшее внимание уделял я организации украинских солдатских масс под национальным флагом. Понемногу, но упорно украинское национальное движение набирало размах стихийного движения. Загнанные, осмеиваемые и оплевываемые «хохлы» почувствовали весь позор обращения с ними как русской буржуазии, так и так называемой демократии – Керенский, Церетели и т.п.

В Симферополь долетали политические и социальные лозунги большевиков, но они пока не находили отзвука в массовой душе. В практической своей деятельности я в то время шел при решении большинства вопросов за партией Украинских социалистов-революционеров, каковая была наиболее революционной партией на Украине, по крайней мере мне так казалось. К временному правительству и его политике я занимал открыто враждебную позицию. Формула «постольку – поскольку» меня не удовлетворяла. На втором Симферопольском крестьянском съезде я внес резолюцию о недоверии временному правительству. Победили русские социалисты-революционеры. Мой проект был отвергнут, хотя и незначительным количеством голосов. Это было причиной моего отказа от председательствования в Симферопольском крестьянском союзе. Был я в числе присутствовавших и на 1-м Таврическом крестьянском съезде. Тяжелое впечатление осталось у меня от дебатов по поводу введения «рідної мови» хотя бы в начальных училищах. Несмотря на подавляющее большинство нерусского населения тогдашней Таврической губернии, русская демократия никак не могла согласиться с «расчленением России», каковое она

видела в свободном развитии народов нерусской национальности. Там же, в Крыму, в самом начале Революции, я познакомился с Верховским, который позже был военным министром в кабинете Керенского, – это был первый человек, причислявший себя к русской демократии, который не враждебно относился к украинскому национальному движению.

В половине мая 1917 г. в Крым приехал Керенский. Он предложил мне перевод в Штаб Одесского Военного Округа, обещая какую-то «высшую должность». Но к тому времени у меня развилось органическое отвращение к временному правительству и вообще русской демократии. Я целиком отдался работе среди украинских масс. Потому я не согласился на перевод меня в Одессу, а Керенский не настаивал на этом.

Моя работа среди украинских масс не понравилась симферопольским меньшевикам и с.-р. Они послали на меня донос Керенскому. Тот издал приказ о переводе меня в г. Ектеринослав в 228 запасный полк. Но в то время я был уже избран делегатом на 2 Всеукраинский съезд, куда и выехал, несмотря на запрещение съезда Керенским. На всеукраинском военном съезде меня избрали членом Центральной Рады. Я остался в Киеве и начал работать как член Украинского Революционного центра, и опять-таки, оставаясь беспартийным, я всегда поддерживал наиболее радикальные течения Центральной Рады. В это время мое политическое мировоззрение устанавливается. Я начинал смотреть на Революцию на Украине как на Революцию национальную. ЦЕЛЬЮ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ Я СЧИТАЛ НАЦИОНАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ, И В ДАЛЬНЕЙШЕЙ СВОЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Я ПОДХОДИЛ К ОЦЕНКЕ КАЖДОГО ФАКТА, КАЖДОГО ЯВЛЕНИЯ с точки зрения НАЦИОНАЛ-РЕВОЛЮЦИОНЕРА.

Не могу сказать, чтобы политика Центральной Рады меня удовлетворяла. Прежде всего та политика не имела определенной цели, а потому не могла иметь определенной тактики. Причину этого нужно искать в том, что Украинская Нация, будучи в страшном угнетении, не успела создать определенной национальной идеологии, потому и неудивительно, что Центральная Рада в своей национальной политике колебалась от «куцой» автономии до самостоятельности, в социальной политике – от национализации и социализации до принципиального признания «священной неприкосновенности» частного владения. Центральная Рада не вела Революционные массы. Она только применялась к обстоятельствам, боясь смелого шага, даже жеста. Украинская Национальная Революция была фактом, но фактом было и полное отсутствие вождей Украинского национал-революционного движения. Мне приходилось самостоятельно ориентироваться в чрезвычайно запутанном лабиринте национальных, политических и социальных противоречий, каковые со всей остротой выплывали на Украину во время Революции. Несмотря на это, мне, кажется, удалось быть до конца последовательным в своей революционной

деятельности. В социальных вопросах я всегда поддерживал наиболее левые элементы Центральной Рады. К такой тактике меня привело сознание необходимости отобрания земельных и других имений от буржуазии, которая почти целиком принадлежала к польской, русской или еврейской национальности. Я боролся за отобрание их имущества без какого бы то ни было выкупа и передачи их в руки местного населения, на 70-80% украинского. Таким образом, по моему мнению, Украинская Нация производила экономическое обезоруживание своих национальных врагов. Но в то же время я не разделял взгляда тех отдельных украинских деятелей, которые считали возможным в освобожденной Украине в свою очередь угнетать так называемые национальные меньшинства. И опять-таки я не разделял политики и тактики тех элементов, которые в силу различных соображений шли на компромисс в национальном вопросе. Так, например, я голосовал против оглашения второго универсала, считая его актом не революционным. Голосовал также против принятия инструкции, которую прислало временное правительство для генерального секретариата. Голосовал несмотря на то, что за принятие той инструкции подано 287 голосов, а против принятия только 27.

Тогда же у меня возникла мысль создать национал-революционную партию. В инициативную группу по организации партии, между прочим, входил Н.Левинский, который позже перешел к социалистам-революционерам, и А.Лихтнякевич. Вооруженная борьба сперва против корниловщины, а потом против временного правительства, в которой мне пришлось принимать активное участие, не дала возможности укрепиться партии национал-революционеров, и она распалась.

Во время вооруженной борьбы против войск временного правительства в Киеве, я был с некоторыми моими товарищами арестован в Киеве Кириенко, комиссаром Временного правительства при Киевском военном округе. Под арестом я впервые познакомился с Леонидом Пятаковым, который тоже сидел вместе со мной. Мне нравились ясные радикальные взгляды Л.Пятакова (большевика) на вопросы социального характера. Зато презрительное отношение к украинскому национальному движению отталкивающе действовало на меня. Несмотря на это, когда мы разошлись, мы расстались приятелями.

Сейчас же по освобождении из-под ареста я был командирован в Одессу, где тоже принимал активной участи в боях против временного правительства.

Начало вооруженной борьбы между сторонниками Центральной Рады и большевиками захватило меня в Киеве. Как раз тогда между членами Центральной Рады наметился раскол. Большинство не хотело признать чисто советские формы власти, а меньшинство, если и не были активными сторонниками советской власти, то все же не считали нужным бороться за нее, при условии, что она будет украинской. Я шел за

меньшинством.

Помню, какое угнетающее впечатление произвел на меня факт убийства Л.Пятакова. Про его смерть я узнал от Н.Порша, который не без злорадства рассказывал про это.

Центральная Рада начала переговоры про оккупацию Украины немецкими войсками, каковая должна была быть произведена под видом «союзной помощи». Не соглашаясь с такой политикой, которую я считал контрреволюционной и антинациональной, я вышел из состава членов Центральной Рады, поехав на родину в Звенигородский уезд, с целью заняться общественной деятельностью в родном своем уезде.

На Звенигородщине господствовала анархия. В уезде хозяйничал Грызло (атаман вольного казачества), человек с уголовными наклонностями. За него я взялся в первую голову. Мне помогал Демерлий (тоже член Ц.Р.), который разделял мои взгляды. Нашими усилиями был созван Уездный крестьянский съезд с представителями от рабочих и вольного казачества, который постановил арестовать Грызло и начать следствие над ним для предания суду. Вольное казачество осталось без атамана, среди него начался еще больший развал. Сила его уменьшалась.

Я уже сказал, что фактически на Звенигородщине не было никакой власти, хотя формально власть принадлежала Земской Управе и уездному комиссару. Скоро в г. Звенигородке появился до того времени незнакомый мне Кац и начал организовывать большевистские Ревкомитеты и Красную Гвардию. Его работа продвигалась чрезвычайно медленно, причиной чего было отсутствие в уезде промышленных предприятий с большим количеством квалифицированных рабочих и сравнительно националистическое настроение крестьянских масс и полное незнание Кацом местных условий. Ему никто не мешал.

Киев был уже занят красными войсками под командованием Муравьева. Центральная Рада ушла куда-то в направлении на Житомир. С Киева ко мне приехали Н.Шинкарь, В.Кедровский, Н.Павловский и еще несколько человек. Их рассказы про физическое уничтожение красными украинцев в Киеве и между ними таких деятелей, как Зарудный и Пугач и др., которые в принципе были за советскую власть и, без сомнения, позже стали бы активными ее защитниками, те убийства без суда, убийства неизвестно кем и за что (якобы за принадлежность к украинской нации), – все это повлияло на меня не в пользу Советской власти, каковые не были меня чужды. Мне казалось, что за ширмой советской власти прячется старое, циничное лицо черносотенной России, с неограниченной ненавистью ко всему Украинскому, как раз к тому, что я так глубоко люблю и чему решил отдать свои молодые годы.

Приехавши с Киева подняли вопрос про уничтожение членов Звенигородского Ревкома во главе с Кацом. Силы для того легко можно было собрать, но я, Демерлий и еще несколько человек запротестовали

против такого предложения. И тогда было, и навсегда во мне осталось отвращение к методам политической борьбы, за какие никто не хотел брать формальной ответственности.

Через несколько дней в Звенигородку из Киева на лошадях приехал П. Скоропадский и Полтавец. Скоропадский явился ко мне и заявил, что бежал на Звенигородщину специально ко мне, чтобы быть под моею защитой и спастись от физического уничтожения. Скоропадский меня лично знал до этого и мои политические убеждения. Познакомились мы во время корниловщины, когда я был послан Центральной Радой к 34 корпусу (командовал корпусом Скоропадский) для удержания корпуса от выступления на стороне Корнилова. Миссия моя была удачной, корпус не только не пошел за Корниловым, а даже выступил против войск, которые поддерживали последнего. После ликвидации корниловщины я вернулся в Киев. Несмотря на разницу политических взглядов, личные отношения между мной и Скоропадским во время моего пребывания в корпусе не были плохими. Все-таки факт приезда Скоропадского был для меня неожиданностью. Я разъяснил ему, что не могу гарантировать ему безопасность. Скоропадский переночевал у меня на квартире и на другой день собрал собрание «всех украинцев» в отеле «Англия». На собрании были все приехавшие из Киева, я и еще несколько человек из местных деятелей, – всего душ двадцать. Трудно было понять, чего именно хочет Скоропадский. Со всего сказанного им на собрании я вынес впечатление, что Скоропадский в первую очередь хочет организовать собственную охрану. Поняв, что между нами нет людей, которые годились бы ему для этой роли, Скоропадский инкогнито выехал из Звенигородщины, оставив своих лошадей. С ним поехал Полтавец и еще несколько человек его клевретов.

Тем временем Ревком во главе с Кацом решил созвать съезд крестьян и рабочих Звенигородщины. Съезд собрался в помещении коммерческого училища. Я всегда интересовался настроением масс, и потому пошел на съезд, который должен был быть открыт. Перед открытием съезда я познакомился с Кацом. Мы вели дебаты по разным принципиальным вопросам. Много кое в чем мы не соглашались, но были и общие точки зрения на вопросы, особенно социального характера. Мы обменялись фотографическими карточками и Кац пошел открывать съезд, а я остался между публикой. Некоторые обстоятельства, а между ними и семейные, принуждали меня воздерживаться от активных выступлений, к этому присоединялись мои колебания чисто политического характера, которые были следствием чрезвычайно запутанной политической ситуации, в какой я пока что бессильно пробовал ориентироваться.

После открытия съезда был избран президиум, в состав которого вошли большинство членов Ревкома. После речи Каца симпатии большинства были открыто на стороне большевиков. Началось обсуждение как принципиальных, так и основных вопросов, во время которого я

заметил некоторую нервность членов президиума. Через минуту президиум вышел из помещения, остался один Кац, который был, кажется, председателем президиума, но потом и он вышел. На сцене явилось несколько вооруженных вольных казаков во главе с Школьным (шофер, уроженец Звенигородщины). Последний поднял обе руки вверх, – в руках у него были гранаты, – и начал кричать на съезд. С аудитории раздались отдельные выкрики: «прочь со штыками», «не мешайте работать съезду». Раздалось несколько выстрелов из винтовок во дворе, начал работать пулемет, пули попадали в окна здания. Среди членов съезда началась паника. Все устремились к дверям, одни давили и топтали других. Видя все это, я решил вмешаться, чтобы приостановить, или по крайней мере уменьшить панику. Мое появление на сцене немного успокоило крестьян, которые почти все знали меня лично. Несмотря на это съезд не мог продолжать своей работы, потому что большинство членов съезда все же успело разбежаться во время паники. К тому же и в городе было неспокойно. Улицы были запружены тысячами вооруженных вольных казаков. Грызло был выпущен толпой из тюрьмы, но почему-то не принял активного участия в событиях. Куда девался президиум съезда – было неизвестно. Ночь в городе прошла в тревожном состоянии. На рассвете ко мне прибежал председатель Земской Управы Смоктий и заявил, что в городе грабят и возможен погром. Он просил меня попробовать взять под свое командование толпы вольных казаков и восстановить порядок в городе. Я не мог и не имел никакого права отказаться от активного противодействия анархии. Я только предложил земской управе вынести соответствующее постановление, что она впоследствии и сделала. После усилий мне удалось вывести за город вооруженную толпу. Собранная здесь толпа выбрала меня атаманом Вольного Казачества Звенигородщины. Это дало мне формальное право приказывать и требовать исполнения моих приказов. Сейчас же я приказал толпе разойтись командами по своим селам и ожидать от меня дальнейших распоряжений. В Звенигородке оставили немного больше ста казаков для охраны порядка. Непосредственное командование оставленными казаками поручил И.Капуловскому, который справился со своей ролью довольно хорошо.

Во время, когда я восстанавливал порядок в городе, мне дали знать, что Кац убит неизвестно кем, и что его труп еще с ночи лежит на берегу реки Тикич. Я дал приказ поставить охрану около трупа, но пока приказ был исполнен, еврейская молодежь перенесла труп в город и взяла его под свою опеку. Убийство Каца вызвало большое недовольство среди населения мирного городка. Формально власть в уезде перешла в руки Революционного Комитета, во главе которого стоял Демерлий, а в городе организовался комитет охраны порядка. На первом же заседании Комитета Охраны представителями рабочих организаций был внесен вопрос о торжественных похоронах Каца. Не смотря на оппозицию реакционных

элементов, этот вопрос был разрешен в положительном смысле. Был риск, что во время похорон не обойдется без эксцессов со стороны разагитированного в антисемитском духе вольного казачества и населения, но благодаря мерам предосторожности спокойствие не нарушалось и обошлось без эксцессов.

Почти одновременно в Звенигородку долетели два известия: первое – про движение немцев на Украине, и другое – про выход из состава Совнаркома Украины Нероновича, которого я лично знал и считал одним из активнейших революционеров. Я понял, что на известное время события на Украине пойдут по-за украинцами, и что нет силы, какая могла бы помешать этому. Нужно было готовиться к борьбе в условиях немецкой оккупации. Перед приходом немцев на Звенигородщину приехал Яковенко с полномочиями от Кудри по делу демобилизации частей армии, которые должны были проходить через Звенигородский уезд.

Он предложил мне должность уполномоченного по демобилизации. Приняв эту должность, я начал собирать в склады разбросанное повсюду военное имущество и демобилизовать военные части, которые проходили мимо Звенигородки. Временами приходилось силой принуждать военные части к демобилизации и отбирать у них военное имущество, какое они распродавали. Вследствие моей работы в складах было собрано 11 тысяч винтовок, до пятидесяти пулеметов, пушки, патроны, снаряды и много разного военного имущества.

Скоро немцы разогнали Центральную Раду и вместо нее выдвинули гетмана Скоропадского. До того времени я не мог никак допустить, чтобы тупой реакционер и анальфабет в политических и социальных вопросах, каким я знал Скоропадского, мог оказаться в роли верховной власти Украины. Как впоследствии оказалось, я не ошибся. Скоропадский стал обыкновенным орудием немецко-русской реакции. Верховная власть принадлежала ему только формально.

Было решено раздать оружие, которое имеется у меня на складах, населению. Это было сделано довольно искусно на протяжении нескольких дней, несмотря на присутствие в городе немецкого гарнизона. Наконец произведена симуляция грабежа склада, после чего «грабители» разбежались неизвестно куда. Сначала немцы меня арестовали, но за отсутствием данных, что в операции со складами я тоже участвовал (фактически оружие роздано по моему приказу), немцы меня освободили. Местные черносотенцы открыто заявляли, что виновен во всем я, но им никто не верил, особенно немцы, с которыми у меня были отличные отношения. Так или иначе, но оружие было роздано населению, а виновников не отыскивали.

Помогло мне и мое личное знакомство со Скоропадским, – как раз во время следствия ко мне приехал гетманский офицер с Киева за лошадьми Скоропадского. Кроме того, офицер принес мне письмо от Полтавца (ге-

нерального писаря гетмана), который просил меня приехать в Киев по «очень важному делу». При свидании с Полтавцем, а потом и со Скоропадским оказалось, что они хотели перетянуть меня к гетманскому двору и «дать более активную роль». Разошлись мы не так, как хотелось моим непрошеным покровителям. Я не согласился на их предложение и возвратился опять в Звенигородку. Все же мое знакомство с самим гетманом сделало магическое впечатление на черносотенцев Звенигородщины, и они оставили меня на некоторое время в покое.

На Звенигородщину явился офицерский карательный отряд; делая экзекуции по селам, он требовал сдачи оружия. Никто не хотел сдавать и не сдавал. Настроение в уезде поднималось. Ко мне приезжали делегации крестьян и говорили, что они перебьют карателей. Я советовал им подождать, считая восстание несвоевременным. Но меня не слушали. Я почувствовал, что восстание неизбежно, если каратели немедленно не выедут из уезда. Нужно было действовать решительно. Я поехал в Киев, там увиделся с многими деятелями Центральной Рады, но никто из них не хотел брать ответственности за то или иное решение, тогда я решился использовать свое знакомство с гетманом и поехал к нему. Скоропадскому и Полтавцу я представил дело в таком виде, что карательный отряд провоцирует население против гетманской власти и указывал на необходимость немедленного отозвания отряда с уезда. Мне поверили и сделали соответствующее распоряжение, но пока распоряжение дошло до Звенигородки, крестьяне перебили карателей. Началось стихийное восстание, известное под названием «Звенигородского». Я поехал на Звенигородщину.

Детальные сведения и роль отдельных личностей, а также мою роль я описал в своей [статье] «СТІХІЯ» в июльской книжке «Літературно-наукового вістника», Львов, 1922 г. Книжка имеется в Киевском ГПУ.

После ликвидации восстания и следствия, из-под какого мне удалось вывернуться, черносотенцы опять начали травлю на меня. Находясь под непрерывным надзором платных и не платных шпииков, я не мог ничего делать в направлении организации революционного движения в Звенигородщине. Это принудило меня принять решение о переезде в Киев. Перед выездом в Киев неожиданно для меня в мою квартиру явился звенигородский гражданин Гулькин, совершенно мне не знакомый. Не без волнения Гулькин сознался, что он принадлежит к коммунистической партии и предложил мне работать в контакте с местной комьячейкой. Боясь провокации, я навел справки о Гулькине, после каких убедился, что он не провокатор. Я согласился на предложение Гулькина, но сказал ему, что уезжаю в Киев. Тогда Гулькин дал мне явку в Киев по Жилианской ул., нр.114. Кажется два раза я заходил на Жилианскую, но практических последствий моя связь с коммунистами не дала, ввиду того, что шпионы не давали мне спокойствия и тут. Я вынужден был маскироваться и поступил

слушателем на Высшие кооперативные курсы. Там на курсах мне удалось связаться с украинскими революционными организациями. Перед началом противогетманского восстания в ноябре я был выдвинут на пост Начальника Революционного Штаба г. Киева. Сразу все шло как-будто хорошо, но в ночь на 18 ноября меня со всем моим штабом арестовали и заперли в Киевской крепости, как потом оказалось, штаб был провален провокатором. Допросы и следствие тянулись почти целый месяц, наконец 12 декабря князь Долгоруков, главнокомандующий, наложил на следственный материал резолюцию «расстрелять». Украинские революционные организации дали мне знать про резолюцию кн. Долгорукова.

В ночь с 13 на 14 декабря мы обезоружили офицерский караул и захватили крепость в свои руки. Я опять принял пост Начальника Революционного Штаба. 150 политических заключенных, которые сидели в крепости, на рассвете вышли на улицы и после упорного боя при помощи рабочих к 12 часам 14 декабря овладели Печерском, Зверинцем, Липками, Подолом. На Куреневке и Лукьяновке тоже восстали. До вечера 14/ХІІ город был в руках революционеров. Белогвардейские части бросили фронт и разбежались. Одной из бежавших через город групп я случайно попался со своим помощником Соломинским, но нам удалось вывернуться. В ночь на 15 декабря в Киев вошли сечевики.

Директория мне предложила принять командование особым корпусом, который формировался в Киеве, но уже тогда я не соглашался с политической неопределенностью и методами директории, опять таки я не мог согласиться с убийствами политических противников, какие практиковались при директории под видом «что арестованный бежал». Другой факт, с которым я не мог согласиться, было заискивание и переговоры директории с французами в Одессе. Те переговоры я считал и считаю одной из наипозорнейших страниц нашей борьбы за национальное освобождение. К тому же, Советская власть, власть рабочих и крестьян Украины, по моему мнению была единственной формой власти, которая обеспечивала Украину от войн против советской России и ничем не угрожала самостоятельности Украины, какая в то время могла сформировать не меньше полмиллиона красной армии, – наилучшие гарантии государственной независимости в тогдашних условиях.

Я еще имел хорошее отношение к ЦК партии боротьбистов, которым сочувствовал, считая их программу и тактику соответствующей условиям политического момента. При переговорах с Петлюрой я заявил, что соглашусь принять командование на фронте против Одессы, с целью ликвидировать силой десант Антанты, который хозяйничал в том районе. Петлюра «лично» как будто ничего не имел против предложенной мной операции на Одессу, но считал ее практически не осуществимой из-за недостатка сил. Понятно, что с Петлюрой я не мог говорить о практическом проведении операции. По этому поводу пришлось мне говорить с генералами

Грековым, Осецким и В.Тютюнником – «военными авторитетами».

Генерал Греков заявил: «Победителей мира Вы хотите победить. Извините, поручик, но это мог придумать только сумасшедший, хотя я Вас таким не считаю». Он начал мне говорить про танки, ультрафиолетовые лучи, и еще много всякой всячины наговорил Греков о «технике». Остальные генералы поддерживали Грекова. Я увидел, что говорить с ними нет смысла, так же, как с Петлюрой.

На другой день я выехал на автомобиле из Киева в Триполье к Зеленому. Вез я литературу боротьбистов и думал остаться у Зеленого (он тогда открыто боролся за советскую власть). По дороге меня остановили сечевики, и если бы не личное знакомство с офицером, который командовал отрядом, они обыскали бы меня. Мне пришлось вернуться в Киев, потому что сечевики вели наступление против Зеленого и не пустили меня ехать в Триполье.

Вернувшись в Киев, я встретил у себя на квартире Гулькина, который приехал со Звенигородки звать меня в уезд для борьбы за советскую власть. В Звенигородку в это время ехал М.Павловский, который будто бы соглашался перейти на сторону советской власти. После короткого совещания решили Гулькин и Павловский поехать на Звенигородщину, а я с Александром Шуйским опять-таки к Зеленому, но уже окольной дорогой через Белую Церковь. Пока мы доехали, Зеленого сечевики успели разбить, пришлось начинать организацию отряда с начала, что мы и сделали, занял г. Ржищев на Днепре. Тут же организовался Ревком Киевщины, в каковой между прочим вошли Шумский и Майоров. Этот Ревком, должно быть на страх врагам, назначил меня командующим правобережной Красной армии, хотя сама «армия» имела не больше трехсот штыков. К тому же еще дали мне псевдоним «Гонта». «Армия» успела занять только небольшой район с г.г. Каневом, Кагарлыком и Васильковым, причем были стычки с войсками директории. И опять-таки благодаря ошибке попал в Штаб Черноморской дивизии (директорских войск). Там меня судили и приговорили к расстрелу. Но батальон, который должен был привести в исполнение приговор, решил выслушать мою речь, после чего пошел во главе со мной к «армии». Вскоре красные войска вступили в Киев и «армия» получила приказ влиться в ближайшую красную часть, что и было исполнено.

Я поехал в Киев, где от боротьбистов получил задание ехать в Звенигородку для помощи Гулькину и Павловскому. С некоторым риском мне удалось верхом на лошади вдвоем с красноармейцем добраться к Звенигородке, но Павловского я не застал там, он пошел за директорией. Вернувшись в Киев, я попал на одну ночь в ЧК, после чего выехал в Харьков на съезд боротьбистов. Там от Шинкаря получил письмо к Григорьеву и поехал на юг.

Штаб Григорьева я нашел на ст. Апостолово. После первого знакомства Григорьев назначил меня начальником штаба своих отрядов, общее

количество бойцов которых доходило до пяти тысяч человек. Организационно войска находились ниже всякой критики: штаба не было, интендантства не было, каждый командир называл свою часть как хотел, – кто батальоном, кто полком, а кто и дивизией. Не без труда мне удалось реорганизовать отряды в бригаду по штатам красной армии. Я мог приступить к осуществлению моей мечты о наступлении на десант Антанты и белогвардейцев, которые засели в Херсоне, Николаеве и Одессе. С Григорьевым у меня установились неплохие отношения, он не вмешивался в технические дела штабной работы. Драться с десантными войсками у него была большая охота. Считаю ненужным писать о ходе операций, которые привели к занятию красными войсками Херсона, Николаева и Одессы, это дело истории. Перехожу к характеристике самого Григорьева и анализу причин, какие по моему мнению толкнули Григорьева на восстание против советской власти.

Сам Григорьев как человек представлял из себя интересный тип. Был он чрезвычайно храбрый, решительный человек, прекрасно ориентировался на поле боя, имел феноменальную память, силу воли и гражданское мужество. Умел владеть толпой, никогда никому не льстил. Но были и отрицательные стороны его характера. Был он чрезвычайно самолюбив и честолюбив. Временами слишком самоуверенный, мало дисциплинированный, политически почти неграмотен. Любил деньги, сильно пил, имел только одну идею – возвышение своего «Я». К тому же имел ограниченное образование, как общее, так и военное, плохо ориентировался на карте, сравнительно легко поддавался под влияние своего окружения, если таковое стояло культурно выше его.

Поняв Григорьева так, как я его охарактеризовал, мне не тяжело было прибрать к своим рукам все технические функции военного командования. Для Григорьева необходимо было оставить только наружный вид командования да славу победителя.

Зато дело с политработой стояло хуже. Политическим комиссаром был Ратин, человек сам по себе слабый, помощником политкомиссара был Мурин. Типичный офицер-гуляка царской армии, которому Революция «испортила карьеру», но который мирился с фактом и использовал условия лично для себя, Ратин относился к Григорьеву с большим пиетизмом, считая его чуть ли не гением. Политработа в частях почти не проводилась, а работа требовалась колоссальная, хотя бы потому, что в частях единым непогрешимым авторитетом был Григорьев, да и состав самих частей, набранных из крестьянских элементов Херсонщины, которые в своей массе представляли собой элемент середняцкий. Этот состав требовал над собой серьезной политработы. Того сделано не было, хотя я лично неоднократно указывал Ратину на необходимость работы.

Антидисциплинарные выпады Григорьева в своих телеграммах на имя Высшего Красного командования, какие повторялись довольно часто,

иногда выводили меня из равновесия, и только мое бесповоротное решение довести операцию на Одессе до конца, удерживало меня от подачи прошения об отставке. Отрицательное влияние имел факт, что красное командование как-то совсем не реагировало на выпады Григорьева, недопустимые с точки зрения наизыментарнейших требований военной дисциплины и субординации. У Григорьева получалось впечатление слабости центрального аппарата, неспособность его справиться «со славным атаманом Григорьевым». Победы под Херсоном и Николаевым, разгром французов под Березовкой и Сербкою и, наконец, взятие Одессы, с триумфальным въездом туда Григорьева, буквально вскружили голову «славному атаману». Он начал посылать угрожающие телеграммы в Екатеринослав, Харьков и по другим адресам. Желая выйти из фальшивого положения, в каком я оказался, и не желая отвечать за действия Григорьева, в Одессе я подал рапорт с просьбой уволить меня от обязанностей Начальника Штаба. Григорьев не соглашался на уход, я настаивал. В дело вмешался Реввоенсовет армии, который в это время приехал в Одессу. Вызвав меня в Реввоенсовет, мне поставили вопрос: почему я не хочу дальше оставаться Начальником штаба у Григорьева? Я дал объяснение, но меня просили остаться. Особенно настаивал на этом т. Голубенке, который, кажется, был заместителем председателя Реввоенсовета.

Сам Григорьев не был погромщиком, доказательством этого может быть прекращение погрома в Одессе. Для разгона несколько тысячной толпы он разрешил мне обстреливать толпу из артиллерии на дистанции не больше тысячи шагов. Но после выезда в район Елисаветград – Александрия он дал свободу антисемитической пропаганде. В это время политкомом вместо Ратина был назначен С.Савицкий – боротьбист. Савицкий, сам по себе человек идейный и разумный, не мог в короткий срок повлиять на настроение Григорьева и его войск, к тому же Савицкий был молод годами, а Григорьеву импонировали только старшие люди.

Со своими подчиненными Григорьев обходился бесцеремонно – он не допускал мысли, что его подчиненные могли думать или поступать иначе, как он приказывает. Этим объясняется, что Григорьев, никого не спрашивая, выпустил свой универсал. Ни один из т.н. помощников универсала не подписывал, сделал за них это сам Григорьев. Но он не ошибся, «помощники» не протестовали против текста универсала.

Оказавшись перед фактом восстания, возможность которого до известной степени, хотя бы и по интуиции, я предвидел, во мне начались внутренние колебания. Передо мной стал вопрос, что делать дальше. Будучи по своим убеждениям прежде всего национал-революционером и украинцем, я пошел служить украинской рабоче-крестьянской власти, пошел потому, что считал ее «УКРАИНСКОЙ». Более близкое знакомство с ответственными работниками и их работой поколебало мое убеждение в украинской природе тогдашней советской власти. Глубоко вкоренившееся во мне

недоверие к российской политике помогло тому, что я не вполне верил в искренность официальных деклараций и заявлений РКП, в руках которой фактически находилась власть.

Поведение политкома Ратина, который всегда высмеивал все украинское, его помощника Мурина во время капитуляции Николаевского гарнизона, перед немецким командованием и в моем присутствии заявившего: «УКРАИНЫ НЕТ, ОНА УМЕРЛА НАВЕКИ». Такое поведение людей, которые принадлежали к составу компартии и были политическими представителями Украинского правительства, не могло не породить сомнений в верности моей по политической линии. Эти сомнения еще увеличились в связи с ликвидацией Украинской красной армии, каковая тогда спешно проводилась, а вокруг бурлила возбужденная толпа, восставшая «против коммуны» за советскую власть. Понятно, что отказавшись от участия в восстании, я рисковал попасть под «повстанческий суд», но этот факт не играл значительной роли в принятии мною окончательного решения.

Я решил использовать факт восстания для Украинской национальной идеи, приняв участие в нем. Я знал, что среди украинских социал-демократов «незалежников» и даже среди некоторых боротьбистов идея восстания находила сочувствие, а что они не были сознательными контр-революционерами, – в этом я уверен. В том, что восстание прошло под украинским национальным флагом, виновен, главным образом, я. Не находя возможности остаться на должности Начальника штаба Григорьева в силу явно погромных тенденций Григорьева и его окружения, я отказался от этой роли и принял командование одной из бригад. Мой отказ от должности Начальника Штаба вызвал у Григорьева недоверие ко мне, и он дал мне самое южное направление для операций на Екатеринославщине, желая дать мне возможность непосредственной связи с «незалежниками» и боротьбистами или войсками директории.

Считаю нужным подчеркнуть интересный факт, который подтверждает отчасти данную мной характеристику как Григорьева, так и политсостава. Уже после провозглашения восстания к Григорьеву заехал коммунист Шафранский. После долгого разговора он произвел огромное впечатление на Григорьева. У меня осталось убеждение, что Григорьев в душе каялся и готов был повернуть назад. Факт, что Григорьев не задержал Шафранского, а отпустил его, дав возможность выехать из района восстания, – говорит сам за себя. Еще один факт, характеризующий аполитичность Григорьева: когда я уезжал из Александрии в сторону Екатеринослава, Григорьев неожиданно спросил меня: «А не лучше ли бы было ориентироваться на левых русских эсеров или Деникина». Я посоветовал ему оставаться под украинским флагом.

В мою бригаду Григорьев дал наиболее преданных мне два полка – Григорьевский и Херсонский. Это делалось не без намерения парализовать

мои намерения, когда бы они разошлись с планами Григорьева. Понятно, что все предупредительные меры, какие Григорьев делал для обеспечения себя от «измены», я понимал сразу, потому что успел изучить психологию этого человека. После первых неудач в Полтавском направлении Григорьев забрал у меня Херсонский и Григорьевский полки, но в то время вокруг меня были тысячи вооруженных крестьян, которые шли со всех сторон, будучи недовольны продовольственной и национальной политикой сов. власти.

Когда Григорьев был разбит окончательно красными войсками, которые захватили Александрию, я потерял с ним связь. Распустив толпы крестьян, я с 150-тью наилучшими бойцами при одной пушке пошел с Екатеринославщины на Киевщину, где думал отдать себя в распоряжение Главного Повстанческого штаба, каковой организовали Украинские Социалисты-демократы «незалежники» и украинские социалисты-революционеры. Во время движения, несмотря на бои, мой отряд сразу увеличился до 250 чел., а после выхода на Звенигородщину – до 1500 чел. На Звенигородщине ко мне пришел курьер от Главного Повстанческого штаба, который стоял в районе местечка Володарка, Старийше. Я двинулся на север. Опять-таки с небольшими боями мне удалось достигнуть г. Сквир, куда перешел Главный Повстанческий Штаб.

При проходе по улице Сквир я начал ориентироваться в положении. Город был разграблен, население терроризировано, везде были видны следы погрома и грабежа, впечатление было угнетающее, убийственное. По улицам гуляли толпы пьяных повстанцев, которые удивленно смотрели на мои части, проходящие колоннами под музыку, отбивая такт ногами по мостовой. По дороге встретила меня смешанная Еврейско-украинская делегация от Городского населения. Они приветствовали меня, а в глазах можно было видеть и жалобу, и ужас, и вопрос. Они не знали, что я несущу городу.

В Сквире я нашел «главнокомандующего» Юрия Мазуренко и его начальника Штаба Малолитко – «Сатану». Они мне рассказали, что в Сквире и окрестностях находится около пяти тысяч повстанцев при трех полевых орудиях, и что все это называется дивизией, находящейся под командованием Дияченко. Сам главком непосредственно не командует, а только дает директивы общего характера. Он предложил мне приступить к формированию II-го Повстанческого корпуса, в состав которого должен был войти и мой отряд, с переименованием в дивизию, и дивизия Дияченко. Вдвоем с Малолитко они просили меня привести в порядок дивизию Дияченко, с которой никто не мог справиться. Я принял предложение и, убедившись в полной неспособности как Главкома, так и его начальника Штаба, а впоследствии и комдива Дияченко, решил действовать по своему усмотрению и на свою ответственность.

Первой неотложной задачей было вывести грабящие толпы повстан-

цев из г. Сквиры. Я дал приказ отступить и использовал момент для хотя бы поверхностного ознакомления с внешним видом и составом частей Дияченко. Кроме частей, которые я привел со Звенигородщины, из Сквиры двинулось со мной около 2500 чел. Была эта банда в полном смысле этого слова. Опираясь на хорошо организованные и дисциплинированные части, приведенные мною со Звенигородщины, я начал приводить толпу в порядок. В первую очередь заменил большую часть командования во главе с Дияченко, который был идеологом погромов и грабежей, и разогнал наиболее уголовный элемент, обезоружив его.

Я решил присоединиться к войскам директории, – то был единственный выход в моем положении. Несмотря на принятые мною меры, в м. Вахиевке «дияченковцы» начали погром, правда, без людских жертв. Я принял решительные суровые меры для ликвидации погрома. В результате за несколько дней было расстреляно больше 20-ти погромщиков, а мой корпус уменьшился душ на пятьсот. После этого погромов не наблюдалось.

Другая половина лета и осень 1919г. прошла в борьбе сразу против красной армии, а потом против Деникина. В это время я командовал группой директорских войск в составе двух дивизий. Считая наибольшим врагом украинской нации русских монархистов, я занял непримиримую позицию против русской добрармии, первым начал бои с ней на украинском фронте и последний их окончил. К этому периоду относится эпизод т.н. «Волоховщины», т.е. пробы Волоха организовать украинское государство по программе боротьбистов. Тогда я считал это и нецелесообразным, и практически неосуществимым, убедился в неспособности украинских левых элементов к самостоятельной работе на Украине. Национальным Украинским центром я считал правительство Петлюры, да и сам Волох производил на меня впечатление типичного атамана, который не хотел признавать над собой никакой власти. По своим способностям он стоял немного выше Ю.Мазуренко.

Был я вдохновителем зимнего похода 1919-20 г., главной целью которого было сохранение армии до весны, когда обстоятельства могли измениться в нашу пользу. Во время похода я не раз колебался, не начать ли переговоров с Красным командованием относительно слияния наших частей с Красной Галицкой армией. Мне хотелось, чтобы инициатива переговоров шла не от меня, ввиду этого, когда я получил записку от С.Савицкого, бывшего политкома у Григорьева, в районе Умани, я согласился на переговоры. Боевые действия, начавшиеся не по нашей инициативе, прервали мои сношения в самом начале. Весной 1920 г. я не знал про договор Петлюры с поляками, хотя у меня были отрывочные сведения про возможность польского наступления. Весною должен был быть разрешен вопрос про соединение наше с Украинской Галицкой армией.

В последних числах апреля 1920 г. из района Ананьев-Балта-Бирзула

я двинулся на юг, чтобы опереться, с одной стороны, на море, с другой – на Румынскую границу, занять на известное время выжидательное положение. Но в момент принятия решения я получил сведения, что Украинская Галицкая армия восстала против советской власти и что одновременно с этим поляки перешли в наступление.

Сопоставляя эти два факта, я пришел к убеждению, что вопрос о восточной Галиции разрешен в нашу пользу. Ничем иным я не мог объяснить себе восстание Галицийской армии на помощь полякам, во имя борьбы против которых галичане переходили на сторону черносотенцев и на сторону большевиков.

Обыкновенно с моим решением соглашался и Омелянович-Павленко, который формально был командующим армией. Мы приняли решение идти на соединение с Галицийской армией, но последняя сама себя ликвидировала, отчасти была ликвидирована красными и польскими войсками до нашего похода.

Прорываясь к галицийской армии, в чрезвычайно тяжелых упорных боях с дивизиями 14 Советской Армии в районе Тульчина, Вапнярки, Томашполя, Ямполь, Мьясковки, за несколько дней я истощил до конца свои части, растратил все патроны и снаряды, потерял больше 30% своего состава частей. Были моменты, когда одна свежая рота красных могла окончательно решить вопрос о ликвидации моих частей, но должно быть и моим противникам не легко было.

Прорвавшись, я вместо галичан оказался на польском фронте. Узнал про ликвидацию галицийской армии, прочитал текст договора Петлюры и поляков. Что я должен был делать, и что я мог делать при таком положении. Если бы не мое глубокое презрение к самоубийцам и самоубийству – я бы покончил с собой. И если бы тогда со стороны Красного командования было сделано предложение начать борьбу против поляков, я немедленно согласился бы на это. Я подал мотивированный рапорт Петлюре с просьбой об отставке, подал другой рапорт о болезни. «Болел» я более шести недель до тех пор, пока главное командование не поставило мне ультиматум с требованием возвратиться к командованию дивизией, угрожая военно-полевым судом. Но главной причиной моего возвращения к командованию были просьбы моих подчиненных возвратиться к ним. Уступив командованию, я дрался со своими частями и был с ними интернирован.

В это время среди интернированных и эмиграции определилась сильная позиция против методов, какими пользовался Петлюра в своей деятельности. Между прочим, оппозиция требовала передачи военного дела в мои руки. Последствием этого было назначение меня Начальником Партизанского Повстанческого Штаба и членом Высшего Военного Совета.

Еще до своего нового назначения отношения у меня с Петлюрой не были идеальны. Временами они были так натянуты, что была угроза окон-

чательного разрыва. После назначения меня Начальником ПП Штаба я, как непосредственно подчиненный Петлюре, имел возможность ближе присмотреться к человеку, который волею судьбы некоторое время стоял в центре Украинского Национального движения. Его неограниченное властолюбие и честолюбие не гармонирует с остальными качествами его. По своей натуре не есть вождь, который может вести за собой массы. Он только плывет по ветру и никогда не пробует повернуть против ветра. Одинаково жаждет власти, как и боится ответственности. Я немного знал его и раньше, но в 1921 г. Петлюра не был Петлюрой 1917 года. Тогда еще было в нем что-то от демократии, в 1921 г. Петлюра смотрел на демократию как на средство к цели, как на неприятную, но необходимую декорацию власти «на чолі з головним отаманом Петлюрою». Ко всему этому Петлюра имеет душу далеко не рыцарскую. В борьбе против своих личных врагов он пренебрегает интересами Украинской нации.

Увидев Петлюру таким, каким он есть, и убедившись, что я не ошибаюсь, я повел работу для ликвидации петлюровщины, считая ее абсолютно неспособной организовать национальное движение для дальнейшей борьбы. Подготовка шла медленно – не было смысла делать Революцию против Петлюры в Польше. Тогда еще были надежды, что эту Революцию можно сделать на Украине в виде обыкновенного ареста и предания суду.

Между нами началась скрытая борьба, во всяком моем проекте или плане Петлюра видел подкопы под его личность; так, он в категорической форме отказался утвердить мой план про начало восстания на Украине в мае и июне 1921 г., хотя тогда были данные на наибольший успех восстания. Рядом с ПП Штабом он создал штаб Гулого-Гуленко, отнесясь к последнему с большим доверием, что и доказал, выдавая Гулому-Гуленко в пять раз большие суммы на организационные расходы, несмотря на то, – что масштаб работы Гулого был в пять раз меньше моего.

Откладывая момент восстания, Петлюра довел его до поздней осени, когда не было никаких данных на успех. Наконец я получил приказ про движение на Украину. Следствием этого были рейды: г. Копычанцы, р. Ирпень, г. Сарны, р. Ирпень. Возвратившись в Польшу, я сделал доклад Петлюре про действительное положение на Украине и указывал на расформирование лагерей интернированных, где бесцельно гибнут люди. Я доказал, что в дальнейшем массовую борьбу против русской оккупации, которая, по моему мнению, временно пряталась под фирмой «УССР», что эту борьбу приходится отложить до более удобного момента. Петлюра не согласился со мной, считая, что в случае международного конфликта он сможет активно выступить во главе интернированных частей. Он доказывал, что такой конфликт будет не позже 1922 г. Понятно, что при таких убеждениях, ни на чем не основанных, я не мог договориться с Петлюрой. Я поехал во Львов, а он остался в Варшаве. Раза два после этого

Петлюра присылал ко мне курьера за сводками по положению на Украине, – кое-какие сведения про это положение я все же имел.

Во время моего пребывания во Львове мне удалось добыть документ, как для меня лично, так и для истории представляющий немалую ценность. Было это собственноручное письмо Петлюры к своему военному представителю в Варшаве полковнику Данильчуку, в котором Петлюра писал, чтобы Данильчук добился в польском генеральном штабе возможно меньшей выдачи оружия и патронов в мое распоряжение ввиду того, что «рейды есть личным делом...». Письмо датировано одним днем с приказом мне про движение в рейд.

Это письмо взялся вывезти из территории Польши Юрий Отмарштейн, погибший перед выездом в лагере Шепиорно. При убитом указанного письма не нашли, хотя деньги, документы и личные вещи остались на месте. В кругах, близких к Петлюре, и у него самого трагическая смерть Отмарштейна вызвала удовлетворение, с каким они не умели или не хотели скрываться.

Отношения между Петлюрой и поляками перешли всякие границы этики. Несмотря на неисполнение поляками договора от 22 апреля 1920 г., и на факт Рижского договора, Петлюра находил возможным выпрашивать у поляков подачки на содержание своего двора и самого себя. Эти подачки поляки выдавали через 11-й отдел Ген. Штаба. Весной 1922 г. в петлюровских кругах возник проект оккупации поляками правобережной Украины на неограниченное время. В этом направлении была поведена соответствующая агитация среди эмиграции и закулисные переговоры с т.н. «пильсудчиками».

Приняв во внимание всю сумму вышеуказанных фактов и придав к ним мое убеждение враждебности всех поляков, независимо от их политических убеждений, ко всему украинскому, а также практическое последствие договора от 22 апреля 1920 г., последствия польской политики в Галиции, на Волыни и Холмщине, я решил, что дальше оставаться хотя бы только и формально в лагере Петлюры, недостойно. В начале июня 1922 г. я послал Петлюре письмо, в котором уведомил его про свое решение. После этого ко мне приезжал А.Левицкий и Данильчук, чтобы «полагодить непорозуміння». Но я остался при своем решении.

Отдельного внимания заслуживают отношения поляков к украинскому вопросу, а также отношения между поляками и Петлюрой, поляками и мной.

Из моего опыта работы с поляками я вынес убеждение, что поляки рассматривают Украинский Национальный вопрос в такой плоскости:

1. Создание Украинского государства считают вредным для интересов польской нации. Свою мысль мотивируют тем, что при создании хотя бы территориально незначительного украинского государства, последнее стихийно будет стремиться к расширению своих границ до

черты этнографической украинской территории, что угрожает для Польши потерей украинских земель.

2. Всякое явление Украинской национальной жизни, какое проходит помимо влияния польского государственного аппарата, поляки считают противно-польским.

3. Признают необходимость использовать антирусские тенденции Украинского Национального движения для подрыва мощи Советских Республик.

Теперь перехожу к фактам, на основании каких я вынес вышеуказанное убеждение. Сейчас же по назначению меня Начальником ПП Штаба Петлюра дал мне поручение переговорить с Начальником Польского Генштаба и Начальником Французской Военной Миссии в Варшаве по вопросу о помощи работе ПП Штаба со стороны указанных учреждений. Переговоры я должен был вести через посредство ген. Зелинского, бывшего в то время военным представителем Петлюры в Варшаве. Посредничество Зелинского должно было быть преградой для меня говорить с глазу на глаз с представителями поляков и французов, но об этом я узнал позже. По приезде в Варшаву под моей редакцией был написан мемориал про задачи ПП Штаба на имя начальника французской военной миссии и Начальника Польского генштаба. Подписал мемориал ген. Зелинский. На другой день Зелинский и я в помещении французской миссии имели свидание с ген. Нисселем. Ниссель засвидетельствовал свои «личные симпатии» к украинскому Национальному движению и обещал переслать мемориал в Париж, а пока что посоветовал работать с поляками. Позже я узнал, что такая тактика со стороны ген. Нисселя была следствием совещания с ген. Развадовским (Начальник польского Генштаба), который просил передать украинские дела в его ведение. Того же дня были мы у Развадовского. Последний принял нас чрезвычайно вежливо и обещал полную помощь в работе ПП Штаба. Техническое осуществление помощи он передал в тот же II-й отдел Генштаба.

Обсудив технические вопросы во II-м отделе, я выехал в Тарное, где приступил к организации ПП штаба и высылке людей на Украину для организационной работы. Наибольшие материальные средства для начала работы выдал Петлюра. В своей работе я сразу же натолкнулся на формальности при переезде сотрудников ПП штаба по территории Польши и при переходе их через польско-советскую границу. Этот вопрос был разрешен таким способом. С польского Генерального Штаба был командирован в Тарнов поручик Глязер со специальной задачей помогать работе ПП штаба, разрешая формальные вопросы, возникающие по отношению [к] представителям польской власти на местах. Глязер привез бланки войсковых проездных билетов, какими и пользовался ПП штаб по мере надобности.

Ехавшие на Украину люди заезжали во Львов в Экспозитуру Польского Генштаба, во главе которой стоял майор Флерек, и там получали

документы пропуска через границу.

Поляки во что бы то ни стало в деталях хотели знать всю работу ПП штаба и особенно все задачи, какие задал ПП штаб людям, посылаемым на Украину, а также районы работы каждого в отдельности. Я этого не хотел. Когда поляки во Львове расспрашивали моих людей про задачи, какие они получали от меня, люди обыкновенно или совсем отказывались отвечать, или говорили не то, что в действительности было.

Между прочим поляки хотели использовать для своих целей недоверие между мной и Петлюрой от имени своего начальства. Поручик Глязер осторожно довел до моего сведения, что они, поляки, решили военное дело на Украине в будущем предоставить мне, а Петлюре оставить политическую власть. Я попросил не вмешиваться не в свое дело. Это было высказано в такой форме, что поручил Глязер был отозван Генеральным Штабом из Тарнова. Больше поляки подобных предложений мне не делали.

Стараясь быть в курсе всего происходящего в ПП штабе, поляки перевели штаб из Тарнова во Львов (с согласия Петлюры) и разместили его в одном доме с экспозитурой Польского Генерального Штаба во львовском предместье «Кисельки» в бывшей санатории. После приезда во Львов поляки начали требовать возможно больше разведывательных материалов, который должен был быть собираем через организации, подчиненные ПП штабу. На расходы по разведке они выдавали непосредственно идущим на Украину людям деньги. В среднем месячные расходы на эту цель определялись до 200-500 тысяч марок польских в месяц. Тогда же они предложили Юрию Отмарштейну организовать разведку на стороне Чехии. Отмарштейн отказался, сославшись на то, что не имеет подлежащего приказа от меня. После инцидента с Глязером поляки не решились делать мне предложение подобного рода.

Поляки обещали много. Так, уже в апреле месяце начата была подготовка к организации отряда из всех родов оружия количеством около пяти тысяч бойцов для выхода с ними ПП штаба на Украину. Люди, шедшие на Украину, получали оружие и, как впоследствии я узнал, отравленные папиросы и т.п.

В силу того, что я не хотел стать обыкновенным исполнителем польских заданий, между мной и поляками происходили трения. Эти трения имели под собой основание. В то время я уже понимал в целостности неприродность польско-украинского союза и, не порывая до времени, все же делал кое-какие шаги для ориентации в будущей борьбе против поляков в Галиции. Знали об этом несколько галичан, приехавшие от ПП штаба на Украину. Между ними знал про это и галичанин Мирон, в чем и сознался перед расстрелом в Киеве (расстрелян одновременно с Центральным Украинским Повстанческим Комитетом в 1921 г.).

Польский Генштаб, Польское правительство и сам Пилсудский были целиком в курсе всего, что делалось экспозитурой Генштаба во Львове,

ноты Советского правительства о работе ПП штаба обыкновенно с Варшавы посылались во Львов, где я редактировал ответы, шедшие потом через Польский Генштаб на подпись Скимунту.

Перед движением в рейд на Украину в ноябре 1921 г. по распоряжению Начальника Польского Генерального Штаба Сикорского в мое распоряжение было направлено на три тысячи бойцов обмундирование, оружие, лошади и т.п. Только благодаря указанному выше письму Петлюры, все это было задержано по дороге. Я получил всего на южную и северную группу шестьсот винтовок, 22 пулемета и очень ограниченное количество патронов.

Между прочим, поляки были чрезвычайно недовольны тем, что работа Гулого-Гуленко в Румынии проходит мимо их контроля. В ноябре мои отношения с поляками были такого рода, что я должен был как-нибудь порвать с ними. Работа Революционных организаций Галиции углублялась, поляки настаивали на нашем участии в борьбе против галичан. Я на это не соглашался, напротив, я лично и мои ближайшие сотрудники, до известной степени, хотя и косвенно, сыграли роль вдохновителей и инструкторов Революционного движения Галиции. Выстрелы Федака, направленные в Пилсудского и Грабовского, не были выпущены без нашего ведома. Галичане шли к нам, но, в свою очередь настаивали на разрыве с поляками. Поляки же хотели использовать целый штаб исключительно как разведочный и контрразведочный аппарат.

Кроме того, я считал, что необходимо дать почувствовать жизнеспособность украинского национального движения и проверить действительное положение на местах, т.к. сведения, получаемые ПП штабом, были самые разноречивые. Рейды начались с двух пунктов: г. Копычинцы, ст. Моквин (вблизи Сарн). При обоих группах выехали польские офицеры. На юге (группа Палия) пошел поручик Шолин (сейчас работает в Краковской экспозитуре генерального штаба под псевдонимом Добровольский). На севере, кроме поручика Ковалевского, – поручик Маевский и др.

При отъезде со Львова вместо ПП штаба было сформировано информационное бюро с полковником Пересадой во главе. Интересно, что после выезда ПП штаба поляки хотели забрать архив, но архив штаба до того времени был вывезен и спрятан по моему распоряжению.

После возвращения с рейда ответственным работникам ПП штаба по протекции львовской экспозитуры львовская полиция выдала легитимации как польским гражданам. Выдавались такие легитимации и паспорта в Ровно, где от польгенштаба помогал получить их поручик Белявский.

Состав информационного бюро во Львове был уменьшен сразу до трех человек, а потом остался только один, и, наконец, поляки и того удалили. Дело в том, что поляки хотели найти среди бывших работников ПП штаба верных себе людей, и, убедившись, что это им не удастся, они

решили, что лучше совсем не иметь их в экспозитуре – чужих людей, передававших мне все необходимые сведения, как получаемые с Украины, так и о намерениях поляков. Лично я сейчас же по возвращении с рейда перестал сноситься с польским Генштабом, хотя со стороны последнего неоднократно делались пробы не выпустить меня из-под своего влияния.

После опыта 1921 г., убедившись, что делать польскую политику на Украине руками украинцев не легко, поляки в 1922 г. желают непосредственно использовать Украинские повстанческие организации. Так, они выдавали небольшие денежные субсидии представителям повстанческих организаций Заярному, Погибе, Богданенко и др.

Петлюру поляки продолжали субсидировать как и прежде, но лишили его возможности производить какие-бы то ни было политические шаги без согласия поляков, да и сам Петлюра не пробовал этого делать.

Порвав с поляками и Петлюрой, я имел возможность более объективно оценить положение, в каком оказалась вследствие войны и Революции Украинская нация. Для меня стало ясно, что борьба против Польши в широком масштабе – есть неотложная задана. Для этого нужно было революционизировать Галицию. Непосредственно эта роль была мной возложена на Добротворского, в распоряжении которого дано несколько десятков хороших работников. Уже в 1922 году работа Добротворского и его товарищей дала последствия в виде ряда поджогов польских помещиков, уничтожения коммуникаций, политического террора во время выборов в сейм и т.п.

В 1922 г. я одинаково враждебно относился к Польше и Советской власти на Украине, продолжая считать эту власть оккупационно-российской. Понятно, что при таком убеждении я считал необходимым за всякую цену продолжать борьбу против Советской власти на Украине. Но все меньше и меньше находил я элементов, поддерживающих эту борьбу. Посылать же из-за границы элементы эмиграции для продления революционной борьбы я находил нецелесообразным, главным образом потому, что считал возможным использование эмиграционных элементов на польской оккупации. В принципе я считал необходимым, чтобы на Украине и в сфере польской оккупации были созданы независимые одна от другой украинские организации, и какие должны быть сейчас в связи между собой и только в будущем слиться в одну. Для этого в Галиции была реорганизована местная революционная организация, а на Украине создавалась Всеукраинская Военная Рада, как оказалось бывшая обыкновенным Бюро ГПУ, через посредство каковой я и приехал в Харьков.

Одним из наилучших средств революционной борьбы против оккупации я считаю систематическое уничтожение экономической силы государства, против которого направлена борьба. В то же время я признаю, что экономическое развитие Украины есть гарантия ее самостоятельности и

успеха в борьбе против денационализаторского похода Нации, которая в данный момент находится в сравнительно лучших условиях. Поскольку на Украине ликвидировано крупное чужонациональное землевладение, мне нужно было искать объектов для революционных ударов в ином направлении, вплоть до перенесения борьбы на территорию господствующих наций. Но где было взять сил, какие это сделали бы [?]. Борьба может быть успешной, когда в эту борьбу есть надежда втянуть широкие массы. Поскольку на Украине чувствуется упадок интереса масс к революционной борьбе, я логически пришел к выводу про необходимость анализа причин упадка революционных настроений. Несмотря на то, что в последнее время я довольно регулярно читал Советскую прессу, я не мог прийти к окончательному выводу относительно интересующих меня вопросов о действительном положении советских государств и особенно на Украине. Пришлось серьезно задуматься над решением 12-го съезда РКП по национальному вопросу. Сразу я считал, что все эти решения есть обыкновенный тактический ход для окончательного усыпления революционной энергии в массах угнетенных наций. Дальнейшие события поколебали мои убеждения.

Теперь про мои отношения с французами и румынами. После свидания с ген. Нисселем в 1921 г., какое не дало никаких последствий, я не имел сношений с французами. Только осенью 1922 г. во Львов приехал полковник с французской миссией (не помню фамилии) и говорил со мной о создании единого противобольшевистского фронта. С той же целью и приблизительно тогда же от русских монархистов (группа Кирилла Владимировича) и на ту же тему вел переговоры со мной князь Хованский (псевдоним Леснобродский), приезжал еще с Черновиц французский консул [втрачено с. 33 і 34] проявилась и вследствие которой я вынужден принимать решение в условиях, дающих право Советской власти сомневаться в искренности моих сегодняшних заявлений.

Всеукраинская Военная Рада была единая организация, какую я считал реальною антирусской силой на Украине, враждебной нынешней власти. Поскольку определилось, что В.В.Р., как таковая не существует и не существовала, я убедился, что при современном положении на Украине и при проведении в жизнь постановления 12 съезда РКП и в будущем нет и не будет оснований для борьбы против русской оккупации как несуществующей. Лично я никогда не был принципиальным противником советской власти, как власти Украинских рабочих и крестьян, – наоборот, как раз при такой форме власти я считал обеспеченным от участия в управлении Украиной буржуазии враждебных Украине национальностей, каковая только и была на Украине. Только убеждение, что советская власть была маской походу русского национализма на Украину, принуждало меня долго и упорно бороться против нее.

Краткое, хоть и вынужденное пребывание мое на территории Совет-

ской Украины, пока что поверхностные знакомства с Советской прессой по национальному вопросу, с практическими мерами, принимаемыми советской властью для обеспечения свободного развития бывших угнетенных наций, а также личное знакомство с некоторыми видными представителями Советской власти в корне поколебало мое убеждение в антиукраинской природе нынешней Советской власти на Украине. Во мне растет убеждение, что угнетенные нации в лице Советской власти нашли могущественного союзника против господствующих наций, наций угнетателей.

Положение восьми с половиной миллионов украинцев, находящихся в границах Польши, Румынии, Чехии чрезвычайно тяжело в сравнении с положением на Советской Территории. В непрерывной борьбе, каковая пока что скрытно проводится между западом и Советскими Республиками, место Украинских патриотов не на стороне запада, – таково мое сегодняшнее убеждение, являющееся следствием долгого и тяжелого опыта и наблюдений, какие мне удалось сделать на территории Советской Украины.

Взвесив все обстоятельства в данный момент и принимая во внимание все последствия на будущее, я решаюсь отдать себя во распоряжение Украинского Советского правительства, надеюсь, что с момента взрыва вооруженной борьбы (неизбежной) между Советской Украиной и западными соседями Украинское Советское правительство разрешит мне стать в ряды активных защитников Украинского народа от Национального и Социального гнета со стороны поляков, румын и прочих «великих держав».

Было ли рациональным так долго и упорно проводить вооруженную борьбу за освобождение Украинской нации под Украинским Национальным Флагом не только против ЕДИНОДЕЛИМОВЦЕВ либерально-буржуазного и монархического толка, а и против СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ, мозг и хребет которой составляет коммунистическая Партия, которая давно принципиально разрешила национальный вопрос в направлении полного равноправия наций? На этот вопрос отвечаю:

Да, борьба была рациональна, потому что когда практика буржуазии [и] монархистов в национальном вопросе не расходилась с их принципами, то в Коммунистической партии дело обстояло хуже – практика Советской власти в национальном вопросе не отвечала, а иногда противоречила принципам коммунистической партии. И особенно было необходимо бороться под национальным флагом Украинской нации, само существование которой было под большим сомнением, и не только царские чиновники совершенно искренне считали Украину выдумкой кучки галичан и Грушевского. Нужно было бороться, чтобы борьбой доказать жизнеспособность Украинской нации и Украинской национальной идеи, так как мертва та идея, в защиту которой никто не хочет идти на борьбу и лить кровь, так как нельзя ничего строить, не разрушая.

Борьба угнетенных наций под национальным флагом есть

неизбежно. Только она напоминает про силу хищнического империализма наций господствующих, империализма, какой даже при советской власти пробует ассимилироваться, чтобы сделать эту власть средством для своей цели.

Борьба угнетенных под национальным флагом только тогда начинает быть абсурдом, когда уничтожается первопричина, вызывающая эту борьбу, когда исчезает гнет империализма. Для борьбы против артиллерии нужна артиллерия. Для борьбы против воюющего национализма одних есть необходим воюющий национализм других. Когда исчезает первый, тогда нет смысла существования другого.

Формальное равноправие дает угнетенной нации не больше, нежели формальное политическое равноправие дает рабочим массам капиталистического государства, где средства угнетения все же остаются и на будущее в руках угнетателей. Если компартия бесповоротно до конца доведет принципы своей программы по национальному вопросу в жизнь, – это будет Революция, по своим последствиям имеющая не меньшее значение, нежели Революция Социальная. Но, безусловно, проведение этой программы будет встречать на своем пути не меньше преград, нежели проведение социальных вопросов. Для проведения в жизнь программы по национальному вопросу потребуется сильное напряжение в продолжении долгого ряда лет.

Денис Скляренко
(Київ)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АКЦІЇ УРЯДУ УНР В 1919-1921 рр. (За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України)

Україна і Польща – найближчі сусіди. В історії їх народів було чимало дружніх і водночас тяжких та навіть трагічних сторінок. Після відомих поділів Польщі вона перестала існувати як самостійна європейська держава, частина її земель опинилася у складі Російської імперії. Лише в першому двадцятиріччі нинішнього століття стало можливим розв'язання питання про її відродження як суверенної держави. Революція в Росії, поразка країн Центрального блоку в першій світовій війні, розпад австро-угорської монархії – всі ці фактори сприяли цьому. Влітку 1918 р. її незалежність визнала Радянська Росія, заявивши про скасування раніше укладених нерівноправних договорів.

В листопаді 1917 р. у Києві було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), в наступному місяці в Харкові – Республіку Рад України. Існування на території двох різних режимів, двох урядів, з одного боку, надзвичайно ускладнювало й загострювало до краю обстановку, а з іншого – зайвий раз висвітлювало протилежність поглядів на майбутній державний устрій України, її внутрішню і зовнішню політику, глибину невизначеності українських трудящих мас – головної рушійної сили революції, породженої бурхливим розвитком революційно-визвольних змагань.

Незалежність України, стверджена в листопаді 1917 р. проголошенням Української Народної Республіки, її повне чи часткове визнання рядом країн, переговори і укладення в лютому 1918 р. у Бресті першого в історії УНР договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, вдалі й невдалі спроби розширення міжнародних стосунків і зв'язків – свідчення того, що Україна докладала максимальних зусиль для зайняття належного місця на політичній карті Європи.

На зміну урядові Центральної Ради в кінці квітня 1918 р. прийшов кабінет міністрів, утворений гетьманом П.Скоропадським.

В архівосховищах України відклалися тисячі різноманітних документів, які розкривають політику владних структур того часу. Частина їх вже введена в науковий обіг. Невелика, але змістовна добірка специфічних документів 1919—1921 рр. зберігається у Державному архіві Служби безпеки України. Зібрані вони тут за прямими вказівками керівних партійних і радянських органів, які доручали Всеукраїнській надзвичайній комісії (ВУНК), а згодом Центральному управлінню надзвичайних комісій України (ЦУПнадзом України) готувати матеріали, які б дискредитували протилежні більшовикам сили політичні парти, уряди, окремих діячів і т.д. Саме у цих довідках, оглядах та інших документах-характеристиках можна

знайти оцінки, певний аналіз зовнішньополітичних акцій, здійснюваних урядом та його представниками за межами України. При цьому слід враховувати моменти, пов'язані з надзвичайно швидким перебігом подій, зміною обстановки, діючих осіб, які відповідали за цю ділянку роботи. Досить зазначити, що протягом 1919—1920 рр. тільки уряд України очолювали В.Чехівський, С.Остапенко, Г.Мартос, І.Мазепа, В.Прокопович та ін., а міністрами закордонних справ були В.Чеховський, В.Темницький, А.Лівицький, А.Ніковський та ін.

У зовнішньополітичних акціях уряду УНР 1919-1921 рр. виразно окреслюються три найважливіші напрямки. Це відносини з країнами Антанти, Польщею й Радянською Росією. Саме навколо них розгорталася гостра боротьба, від успішного розв'язання якої в кінцевому підсумку залежало існування УНР.

Директорія УНР, прийшовши в грудні 1918 р. до влади, проголосила, що вона діє від імені організованої української демократії, від усього активного громадянства. Проте обстановка в Україні продовжувала залишатися надзвичайно складною. Німеччина спішно відводила військові частини, Директорія – організовувала свої. На східних кордонах України (Курська, Воронезька земля), в напрямку Суми-Харків розпочали просування війська групи Курського напрямку (згодом Українського фронту), очолювані В.Антоновим-Овсієнком.

Уряд Директорії 31 грудня 1918 р., 3 та 4 січня 1919 р. надіслав до Москви три ноти з приводу їх просування й одержав 6 січня 1919 р. підписану наркомом закордонних справ Г.В.Чичеріним радіотелеграфну відповідь. В ній говорилося, що воєнні дії на території України точаться між військом Директорії і Українського радянського уряду, який є цілком незалежним. Бажання Директорії мирним шляхом уладнати конфлікт «може відноситися тільки до конфлікту поміж Директорією і трудовими масами України, які прагнуть заведення радянського устрою. Відповідно до цього конфлікт і надалі вилитиметься у форми збройної боротьби до тих пір, доки Директорія застосовуватиме до Рад тактику їх насильницького придушення».

Навесні 1919 р. до Варшави виїхав делегат Директорії Б.Курдиновський – випадкова людина, без необхідної підготовки, яка до того ж не мала офіційного статусу. Він вступив у переговори з представниками польського уряду. Їх результатом було укладення 24 травня 1919 р. угоди, яку з польської сторони підписав глава уряду І.Падеревський. Вона складалася з 8 пунктів. Їх аналіз пересвідчує в тому, що Польща подбала передусім про свої власні інтереси і домагання. Угоду не можна вважати правовим актом не тільки тому, що її підписав представник УНР без належних повноважень, а й тому, що вона не була стверджена в установленому порядку. В пункті першому угоди говорилося: «Український народ, не відчуваючи себе правомочним вирішувати долю

Східної Галичини, заявляє, що він відмовляється від усіх прав на цю область»¹. Зазначене положення перекреслювало дух і букву злуки, прийнятої в січні 1919 р. в Києві. Більше того, в угоді було зафіксовано, що землі західної частини Волині, «кордони яких більш-менш збігаються з руслом ріки Стир, ...повинні бути включені як невід'ємна частина в межі політичних кордонів Польської держави»².

Вже ці два пункти угоди наочно підтверджували перевагу Польщі в її прагненні до розширення своїх державних кордонів. Стосовно ж України Польща брала на себе зобов'язання визнати право на незалежність «за умови створення українського уряду, який визнає польський уряд».

В угоді знайшло відбиття й таке положення: «Польща бере на себе зобов'язання надавати підтримку своїми збройними силами українському уряду, який буде визнаний Польщею, для боротьби з більшовиками з антиурядовими елементами та для відродження на території України адміністрації, яка б відновила порядок та суспільну безпеку»³.

Фактично це була угода з невизнаним урядом, що зайвий раз підтверджує й авантюристичний протиправний характер. Однак польська сторона вдало використовувала положення територіального плану у майбутніх зверненнях УНР до неї, в тому числі в 1920-1921 рр.

В серпні 1919 р. у Варшаві розпочалися переговори між надзвичайною місією УНР, яку очолив колишній міністр П.Пилипчук. Одним з перших кроків, на який вистачило зусиль міси, була декларація, надіслана польській стороні. В ній говорилося: «Надзвичайна місія уряду Української Народної Республіки і Речі Посполитої може бути встановлена по такому кордону з півдня від гирла Збруча на північ до села Зджари, по річці Буг, згідно з постановою Світової Конференції Згоди у Парижі. Від села Зджари до м. Устилуга, далі через села Руди і Туричани по річці Турії до с. Руди на Прип'яті»⁴.

Фактично це означало, що УНР не тільки зраджувала Галичину, завдаючи підступного удару своїм єдинокровним братам, а й руйнувала вщент ідею соборності, закладену січневою злукою 1919 р. Це викликало рішучий протест галицьких українців. Уряд УНР змушений був виступити із спеціальною заявою, в якій зазначалося, що місія П.Пилипчука, подаючи 19 серпня декларацію щодо кордонів, а також перспектив розв'язання аграрних проблем в Україні, грубо порушила свої повноваження і тому відкликається.

Через деякий час в Польщу направляється дипломатична місія в новому складі з 8 чоловік (5 наддніпрянців і 3 галичанина). На чолі й міністр юстиції і закордонних справ УНР Андрій Лівницький. Місія заявила полякам, що Б.Курдиновський не мав повноважень на підписання «угоди», що остання є листком паперу однієї людини і не може мати будь-якого значення. Щодо декларації місії П.Пилипчука, то вона була дезавуйована поданою декларацією від 2 грудня 1919 р., яка фактично підтверджувала

декларацію П.Пилипчука, віддаючи Галичину Польщі. Протест членів делегації – галичан не допоміг, вони вийшли з її складу.

Подальший розвиток подій підтвердив, що ніхто інший як С.Петлюра особисто обстоював цю позицію, підтвердженням чого стало не тільки його прибуття до Польщі, а й подальші переговори місії і, зрештою, підписання Варшавського договору, за яким було втрачено Галичину, Волинь і Полісся.

У пошуках союзників для продовження боротьби з РСФСР за утвердження своєї влади на Україні С.Петлюра змушений був і далі шукати підтримки в Європі і передусім у Польщі. Інтенсивні переговори, зрештою, завершилися укладанням у її столиці Варшавського договору. В цей час глава Директорії і головний отаман С.Петлюра із залишками своїх військ опинився на контрольованій поляками території.

Залишившись один із складу Директорії, оскільки В.Винниченко вийшов з неї раніше, а А.Макаренко, Ф.Швець та П.Андрієвський виїхали за кордон, С.Петлюра 5 грудня провів у Чарторії (поблизу Любара) нараду, на якій було прийнято рішення про ліквідацію регулярного українського фронту. Рештки деморалізованих частин української армії під командуванням М.Омелянвича-Павленка та Ю.Тютюнника мали готуватися до підпільно-партизанської боротьби⁵, результатом якої став так званий зимовий похід 1920 р.

У квітні 1920 р. був підписаний політично-військовий договір між УНР і Польщею. Його мета – протистояти УСРР, за спиною якої стояла Російська Федерація з її збройними силами. УНР, підписавши договір, потрапила у залежність від Польщі, що й виявилось через кілька днів у розгортанні наступу польських військ на Україну і захопленні Києва. Нестабільне внутрішнє становище УНР, слабкість військових сил, економічний хаос, безліч інших нерозв'язаних проблем, розруха, голод були вигідними й корисними як для Польщі, так і тих держав, в першу чергу Франції, які їх підтримували, надихали і оснащували. В таких умовах вони сподівалися порушити суверенність УНР, відновити кордони Польщі від моря до моря і разом з іншими силами рішучіше протистояти більшовицькій Росії.

21 квітня 1920 р. першою була підписана політична конвенція, в якій верховною владою УНР визнавалася Директорія на чолі з С.Петлюрою, а також право України на незалежне існування в кордонах, які на півночі, сході і півдні мали визначитися на основі договорів між УНР і сусідами, що з нею межують. Незалежно від цього, в пункті другому вони все-таки визначалися, і саме таким чином на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгрудку, а від Вижгрудку на північ по Кременецьким пагорбам, а потім по лінії на схід від Здолбуново, вздовж східних адміністративних кордонів Ровенського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетинку його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла. Що

стосується Ровенського, Лубенського і частини Кременецького повітів, які тепер належать Польщі, то з цього приводу пізніше буде укладено більш точну угоду.

У наступному пункті йшлося про визнання польським урядом за Україною території, зазначеної у попередньому пункті до кордонів Польщі 1772 р. (до поділів), яку вона вже займає або здобуде в Росії збройним чи дипломатичним шляхом⁶.

Отже, як бачимо, про ЗУНР мови не велося (бо найвища Рада Паризької мирної конференції вже прийняла рішення про Галичину, а уряд Є.Петрушевича з кінця грудня 1919 р. перебував в еміграції у Відні). Уряд УНР поступався Польщі величезною територією (до 1/5). Замість цього С.Петлюра дістав згоду на військову підтримку, яку було зафіксовано у таємній військовій конвенції, підписаній 24 квітня 1920 р.⁷. Наступного дня польська армія почала наступ на Україні.

З рішучим осудом дій уряду УНР, С.Петлюри, як і наступу польських військ, виступили різні політичні угруповання України. 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд Рад висловив гнівний протест проти дій війська «хижих польських шляхтичів», яке зайняло частину України⁸. Конференція УПРС 7 травня 1920 р. відзначила, що УНР «не визнана як самоспина держава. Економічна блокада продовжується і поглиблює економічну руїну. Сусідні імперіалістичні держави намагаються захопити частини української території, Галичину і північно-західну частину України, Буковину і Бессарабію»⁹.

Керівники українських соціал-демократів, які зібралися в кінці травня 1920 р. у Кам'янці-Подільському, під час обговорення сучасної політичної внутрішньої і міжнародної ситуації, заявили, що між УНР та Польщею не досягнуто ні політичного, ні стратегічного порозуміння. Українська дипломатична місія у Варшаві, про яку вже згадувалося, працює у надзвичайно тяжкій обстановці і не дійшла у своїй діяльності до результатів у справі взаємовідносин між Україною та Польщею¹⁰.

Договір між Україною й Польщею, підписаний у Варшаві, негативно оцінив один з відомих українських діячів, колишній міністр юстиції в 1918 р., професор С.Шелухін. «Договір 21 квітня 1920 року, не мавши з правного боку ніякої сили, вже коштує Україні дорого. Вона вже оплатила його своїми інтересами, великими бідами, кров'ю, життям і долею синів свого народу та територією. З того договору Україна нічого доброго для себе не мала й мати од його не могла і не може... Маємо не тільки моральні, а всі правні підстави відкинути цей договір, утворений без уповноваження й проти інтересів українського народу, з усіма наслідками, які сталися і можуть статися, як неправний, юридично порочний в своїй основі і походженні, а тому не дійсний для правного виконання, а для українського народу ні із чого його не зобов'язуючий»¹¹. «Таємниця договору, – відзначав далі С.Шелухін, – потрібна була тільки полякам та українським авторам

його, а ніяк не українському народу»¹². Польські війська, які разом з рештками армії УНР почали просування на Україну, потіснили частини Червоної Армії і в травні зайняли Київ, але втрималися тут недовго.

На захопленій території поляки привласнювали українське майно, запроваджували свою адміністрацію, мову, закони, вводили власні гроші і т.д. Населення вороже ставилося до встановлюваних ними порядків. «Поведінка польського «союзника», що став поводитись на звільненій від більшовиків українській землі, як на своїх здобутих теренах, заводячи польські порядки й привертаючи панування польських поміщиків, – говорилося в одній з праць, – не тільки викликала повільно ненависті українського населення до такого «союзника», а й втрату симпатій населення до уряду УНР як такого, що «продає Україну польським панам». Уряд УНР втратив ґрунт під ногами»¹³.

Матеріали, зібрані та проаналізовані працівниками Надзвичайної комісії України, а це 40 томів, об'єднані умовною назвою «Справа уряду УНР», певною мірою висвітлюють зовнішньополітичний аспект його діяльності у 1919–1921 рр. Стосуються вони, головним чином, українсько-польських відносин, а також встановлення контактів з урядами інших країн, прохань про фінансову та іншу допомогу і т.д. Найбільш виразно це можна простежити в обвинувальному висновку, підготовленому начальником таємно-оперативної частини особливого відділу при Центральному управлінні надзвичайних комісій України. Його суть у звинуваченні «членів уряду Української Народної Республіки і центральних комітетів українських партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів: 1) у злочинах проти Української Соціалістичної Радянської Республіки, 2) в авантюристичній політиці з метою захоплення території Радянської України при підтримці центральних держав та Антанти, 3) в організації збройної боротьби проти Робітничо-Селянської Червоної армії на фронті і повстанської збройної боротьби в її тилу...»¹⁴.

При цьому особливо підкреслювалося, що «добутий слідством матеріал має величезне історико-політичне і міжнародне значення і виявляє яскраву картину авантюристичної і підступної політики «уряду Директорії т.зв. УНР проти інтересів робітників і селян...»¹⁵.

Саме тут доцільно відзначити, що підготовка обвинувального висновку була відповіддю чекістів на пряме замовлення керівництва Компартії України, яке готувало судовий процес проти політичних партій і який відбувся в 1921 р., коли на лаві підсудних опинилися члени ЦК партії українських соціалістів-революціонерів, прізвища яких фігурували у висновку.

До цього додамо, що обвинувальний висновок торкався 76 відомих в Україні і за її межами глав уряду УНР, лідерів політичних партій, міністрів, письменників, вчених. До всіх них, за винятком Л.Блохи, пропонувалося застосувати вищу міру покарання – розстріл. Але, оскільки більшість з них

не була чекістами заарештована, оголосити їх «поза законом». В їх числі В.Винниченко, С.Петлюра, В.Чехівський, Д.Антонович, П.Холодний, В.Мазуренко, І.Липа, І.Огієнко, А.Лівицький, А.Крушельницький, Б.Мартос, В.Ліпінський та ін. Для прикладу наведемо одну з пропозицій: «10. По відношенню до колишнього члена Генерального секретаріату, голови Директорії і головного отамана, члена франкмасонської ложі України, члена світової франкмасонської ложі, члена Української соціал-демократичної партії Симона Васильовича Петлюри – застосувати вищу міру покарання, але позаяк він не заарештований, оголосити Симона Васильовича Петлюру поза законом»¹⁶.

Вище вже згадувалося про підписання Варшавського договору. Автори висновку уточнили, що в січні 1920 р. С.Петлюра, якому уряд УНР та решта членів Директорії передали в Любарі (Житомирщина) всю повноту влади, за згодою Антанти вступив у переговори з главою Польської держави Ю.Пілсудським. «При цьому Польща повинна була визнати незалежність УНР і допомогти в організації української держави. Під охороною Польщі мала будуватися українська армія, якій доведеться очистити Україну від радянської влади. Петлюра довіряв Польщі організацію української держави і управління нею на 25 років»¹⁷. Згодом С.Петлюра у телеграмі керівнику дипломатичної місії, яка уточнювала деталі договору і підписала його, міністрові закордонних справ УНР А.Лівицькому писав: «Україна визнана як суверенна держава з боку Польської республіки і між ними укладені політична і військова конвенції, що дають нам підстави для зміцнення нашої державності та консолідації усіх наших творчих національних сил для блага нашої республіки. Я впевнений, що досягнуті нашою місією в Польщі великі придбання будуть занесені в історію як сторінка нової ери нашої...»¹⁸. З цього можна зробити висновок про те, якою ціною був досягнутий цей зовнішньополітичний акт уряду УНР й головного отамана С.Петлюри.

Цьому, безперечно, сприяв факт затвердження 14 лютого 1920 р. Конституції УНР, виробленої міжпартійною нарадою ЦК УСД, УСР та представників єврейського блоку¹⁹.

Зовнішньополітичні акції Директорії, уряду УНР в 1919-1921 рр. не обмежувалися Польщею. Вони прагнули знайти союзників у інших країнах, передусім у Франції, Італії та ін., дотягнутися до Сполучених Штатів Америки. Українські місії, дипломатичні представництва активно діяли в цьому напрямі в ряді європейських країн.

Влітку 1919 р. С.Петлюра вирішив направити спеціального представника для перевірки роботи Паризької місії, доставки таємних листів на ім'я посланих у Рим і Париж пастора Бона і графа М.Тишкевича. Зокрема, перший – відомий єзуїт Бельгії, приятель глави ЗУНР Є.Петрушевича, який вільно володів українською та багатьма європейськими мовами, за пропозицією масонської ложі був призначений С.Петлюрою послом в

Італію і замінив на цій посаді М.Тишкевича, який виїхав до Парижа ²⁰.

Газета «Громадська думка» 7 лютого 1920 р. опублікувала листа доктора С.Ветвицького, датованого 2 лютим з Варшави: «Днями прибули сюди сенсаційні відомості з Парижа відносно українських справ. Граф Тишкевич (посол у Франції. – *Авт.*) повідомив, що минулого тижня він був прийнятий новим президентом Франції Дешанелем.

Дешанель повідомив українському послу, що правлячі французькі кола включили у програму своєї політики на заході ряд питань, надзвичайно вигідних для України» ²¹.

6-го лютого 1920 р. у палаті депутатів французького парламенту з промовою виступив Гамар Ванасель, який відзначив, що президент, згадуючи у своїй промові країни, які оточують Московщину і після революції відділилися від Росії, забув про Україну – велику своїми розмірами і населенням. «Між Кавказом і Польщею та Румунією є велика прірва, яку небезпечно лишати довше відкритою. Для того тільки треба, щоб уряди Антанти надумалися визнати Українську республіку... Я не бачу чому це бажання, що не має в собі нічого з утопи, не мало б сповнитися. Переді мною багато з тих, хто побував на місцях, і через те можуть судити про заплутане і таке важливе питання колишньої російської імперії, порушували цю справу. Маю в руках замітку, в якій може посередньо подано до відома уряду, яку поміч можемо одержати з цього боку, щоб зміцнити антибільшовицький бар'єр» ²².

Уряд УНР, намагаючись заручитися підтримкою Антанти і розв'язати зовнішньополітичні проблеми, надсилав до європейських країн т.зв. надзвичайні місії. Їх очолювали здебільшого відомі в Україні люди: професори вищих учбових закладів, адміністратори різних рангів, які співробітничали з Центральною Радою, гетьманом, Директорією. Місії перебували в Німеччині, Італії, Румунії, Польщі та ряді інших країн. Подекуди вони виконували в цих державах функції посольств. Серед керівників представництв: Д.Антонович – в Італії, К.Мацієвич – у Румунії, А.Яковлів – у Бельгії, Г.Сидоренко – у Відні, М.Тишкевич – у Ватикані. Г.Сидоренко певний час був керівником делегації УНР, надісланої до Франції, де проходили засідання Паризької мирної конференції. О.Шульгін представляв УНР у Болгарії, В.Кедровський – у Прибалтиці і т.д.

У надісланому місії УНР в Італії в кінці жовтня 1919 р. огляді стратегічних і політичних подій на Україні за час від 1 по 15 жовтня відзначалося: «Унормування польсько-українських взаємин стало в останньому часі питанням найбільшої актуальності» ²³. До Варшави, як зазначалося вище, відправлено місію, очолювану А.Лівицьким із завданням – остаточно залагодити польсько-український конфлікт, зафіксувавши це у вигляді угоди чи договору. «Одно, що стоїть тому на перешкоді, – зазначалося в огляді, – це надто агресивна політика Польщі в Східній Галичині та Волині. Вона мимоволі створює атмосферу, яка перешкоджає улаштуванню

добросусідських відносин з Польщею. Тільки радикальна зміна нею агресивності... може вивести польсько-українські відносини на правдивий шлях порозуміння і добросусідських відносин»²⁴.

Діяльність місій, представництв УНР за кордоном була далекою від досконалості, починаючи від їх складу, цілей відрядження, кількості співробітників, стану виконання поставлених завдань і т.д. Не відчувалося й координації в їх практичних діях. Міністерство закордонних справ УНР у своєму огляді за липень 1920 р. відзначало хаос, що панує як серед української колонії за кордоном, так і в різних місіях, комісіях, делегаціях та агентствах, які тільки підкопують престиж УНР серед чужинців²⁵.

Міністерство намагалося навести порядок у їх роботі, але для цього не вистачало ні сил, ні коштів. Та й само воно після залишення Кам'янця-Подільського в липні 1920 р. і зайняття останнього поляками перебувало на території Польщі, нараховуючи в своєму складі всього 13 урядовців: міністра, товариша міністра, члена ради міністра, 4-х начальників відділів, 3-х діловодів та 3-х урядовців. Згодом їх стало 28, але й цей склад не міг забезпечити сталої праці.

Особливе місце у пошуках підтримки з боку іноземних держав посідають Сполучені Штати Америки, які тривалий час намагалися діяти в Україні руками своїх союзників і не давали вичерпних відповідей на неодноразові прохання як офіційних, так і неофіційних представників УНР. Лише в другій половині жовтня 1919 р. в огляді відділу преси Міністерства закордонних справ зустрічаємо повідомлення про те, що українська місія у Парижі отримала звістку про згоду США надати УНР позику в сумі 13 мільйонів доларів під 5% річних строком: 5 мільйонів – на 3 роки, 5 млн. – на 4 та 3 млн. – на 5 років. Місія передала американським представникам відповідні зобов'язання УНР. Кошти мали бути використані для закупок в США різних матеріалів²⁶. Тут доцільно відзначити, що ця операція значною мірою могла здійснюватися завдяки зусиллям впливових емігрантів з України.

У другій половині 1920 р. особливо посилилися контакти військових представників УНР з французами та англійцями. Начальник військової місії УНР в Польщі генерал-поручник В.Зелінський неодноразово був прийнятий генералом М.Вейганом, який перебував у Варшаві, – найближчим соратником маршала Фоша. Зустрічався він також з генералами Р.Анрісом – начальником французької військової місії в Польщі, Г.Нісселем, який замінив його на цій посаді, англійським генералом Картон де Віаром. Мета всіх цих зустрічей – прохання про допомогу.

Українські партії (УПСР, УСДРП та ін.), представники яких входили до складу уряду УНР, впродовж усього періоду національно-визвольних змагань мали у своєму складі, у її керівних органах групи або осіб, котрі висловлювали і намагалися проводити особливу зовнішньополітичну лінію по відношенню до Польщі, Радянської Росії та інших держав. В цьому,

зокрема, слід бачити підстави для розколу УПСР, виділення з неї організації боротьбистів та проведення ними іншої тактичної лінії. Можна говорити і про зусилля групи українських соціал-демократів до порозуміння з Радянською Росією (місія Мазуренка) і т.д. і, зрештою, про позицію одного з лідерів Директорії В.Винниченка. Ми ж хочемо звернути увагу на недостатньо відомий факт, який ілюструє сказане вище – переговори представників УПСР з учасником і членом президії і конгресу Комінтерну Ф.Платтенем. Фрідріх (Франц) Платтен (1883–1942) – діяч швейцарського і міжнародного робітничого руху, перебуваючи в Кам'янець-Подільському, заявив, що відправиться в Москву, щоб виконати побажання групи УПСР про досягнення згоди з Радянською Росією. Невдовзі він повернувся звідти з офіційним мандатом ЦК РКП(б) – вести переговори і укласти угоду з ЦК УПСР і УСДРП на основі визнання самостійності Української республіки при економічному і військовому союзі з Росією. Умови ці за бажанням ЦК РКП(б) мають бути цілком таємними. І дійсно проект військової угоди був розроблений у Реввійськраді XII армії у Новозибкові, але чомусь не підписаний. «Хто заважав укласти остаточну угоду з українськими соціалістичними партіями, що творили уряд УНР, – відзначав член ЦК УПСР І.Лизанівський, який у травні-червні 1919 р. обіймав в уряді посаду керуючого пресою і пропагандою (на правах міністра), – і тим чином зліквідувати довге трагічне непорозуміння – мені невідомо»²⁷.

Позицію українських соціал-демократів у цьому плані наочно демонструє резолюція, прийнята в травні 1920 р. в Кам'янець-Подільському. Представники цієї партії підтвердили свої наміри продовжувати працювати в уряді «навіть в тім разі, коли б з кабінету вийшли представники інших партій»²⁸. Водночас вони звинуватили Раднарком у небажанні вступити у порозуміння з урядом УНР, запропонували усім членам партії вести шірокоу інформаційну роботу в цьому напрямі²⁹.

Чи викликали подібні акції УНР осуд з боку окремих відомих діячів того часу? Безперечно. Журналіст т. Скугар-Скварський, прізвище якого називалося у згадуваному обвинувальному висновку і який опинився на лаві підсудних у справі членів ЦК УПСР, заявляв після виходу з УПСР в жовтні 1919 р.: «...Я своїми очима бачив, що подальша політика ЦК УПСР і уряду УНР веде до поневолення України Антантою і що дальніше повстанство проти радвлади неминуче призведе Україну на становище колонії імперіалістів Антанти»³⁰.

ЦК УПСР у зверненні «До трудового населення України» 7-го травня 1920 р. підкреслив: «Декларація та угоди, підписані протягом останнього часу у Варшаві головою колишньої Директорії та його урядом, вважаємо для себе не обов'язковими, бо з того часу, як Директорія в повному складі виїхала за межі України, вона більше правно не існує і волі трудового люду не виявляє.

Партія визнає, що лише уряд, котрий буде обрано на

Всеукраїнському конгресі селянсько-робітничих рад, обраних вільними голосами трудового люду України, без жодного примусу з боку окупаційного війська або диктаторської партії, буде користуватися підтримкою трудових мас і сповнить (так у документі. – *Авт.*) їхнє домагання замиритись зо всіма сусідніми народами на основі самовизначеності нації без жодних анексій та без жодного втручання у внутрішні справи трудового люду України»³¹.

30 липня 1920 р. мали розпочатися переговори представників Польщі, РСФРР, України про укладення прелімінарного миру. В цьому зв'язку МЗС УНР звернулося до польського уряду з відповідним меморандумом, відзначивши основні точки можливих мирних пропозицій Радянської Росії, які польський уряд повинен мати на увазі при нагоді і потребі. У меморандумі йшлося про давно відомі загальні положення (самостійність УНР, її право вступати в ті чи інші державні зв'язки, укладення торговельної угоди, кордони і т.д.). Але про все це говорилося у дуже загальному плані і з усього було видно, що Польща не висловлює гарячого бажання їх відстоювати, що й сталося згодом.

Коливання і відміну позицій можна бачити також на інших прикладах. Відомий діяч УПСР Н.Петренко, який теж проходить в обвинувальному висновку, у своєму поясненні слідчій комісії заявив, що в червні 1918 р. він був обраний членом оргкомітету т.зв. центральної течії УПСР, а в її 1920 р. став головою. «Центральна течія УСР, тобто наша група, стояла за угоду з Радянською Росією, економічній і політичній союз. До нас примикала група УСД, котра вилілася згодом у незалежників і УКП. Права течія УСД, УПСР не вірила у можливість такої угоди. До такої ж позиції примикали й інші»³².

В лютому 1920 р. в Празі відбувалася і конференція партійних організацій УПСР за кордоном. Вона проходила в умовах, коли ще жевріла надія на можливість порозуміння між урядом УНР, очолюваним І.Мазепою, і Раднаркомом України, припинення війни УНР з Радянською Росією. М.С.Грушевський, який відіграв головну роль у роботі конференції, розпочав видання журналу «Борітеся – поборете», перший номер якого вийшов у вересні 1920 р. У резолюції, прийнятій конференцією, підкреслювалося: «Конференція думає, що з перетворенням УНР на радянську республіку, організовану по трудовому принципу (себто з виключенням від політичних прав всіх, хто використовує чужу працю) всі політичні і економічні суперечності з совітською Росією самі по собі стратять свою гостроту.

Конференція закликає Центральний комітет і всю партію приложити всі свої впливи до того, щоб уряд УНР увійшов в договірні відносини з совітською Росією, щоб УНР, як самостійна радянська республіка, заключила з нею воєнну конвенцію і економічний договір і за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і дер-

жавне існування. Всяке ж орієнтування на імперіалістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державності конференція вважає недопустимим»³³ (стиль документу збережений. – *Авт.*).

Група українських соціалістів-революціонерів під час всенародного віча місцевої робітничої колонії у Празі 3 жовтня 1920 р. запропонувала резолюцію, в якій, зокрема, говорилося: «Щодо уряду Петлюри, або так званого уряду УНР, делегація заявляє, що сей так званий уряд являється вповні фіктивним не тільки тому, що своє існування він протягає на території окупованій поляками і являється тільки фірмою, під якою реакційна шляхетська Польща здійснює свої імперіалістичні плани на Україну. ...Вихопивши владу у трудового конгресу, покликаного нею до життя в ролі верховного органа власті, вона самочинно ліквідувала його, а потім член Директорії Петлюра ліквідував і саму Директорію. ...Уряд Петлюри, який себе називає урядом УНР, не має ніякого права виступати іменем УНР і українського народу, і всякі акти, зобов'язання і заяви його неправосильні, а для українського народу не обов'язкові»³⁴.

Які висновки можна зробити у кінцевому підсумку? 1919-1921 рр. – надзвичайно складні суперечливі у житті України. Війна, розруха, епідемії, зміни органів влади та управління гостро відбивалися на становищі трудових мас. Уряд Директорії, зовнішньополітичні акції якого розглядалися, виявився нездатним розв'язати їх до кінця, втратив свою територію, опинився за межами України. Відновлення радянської влади, підписання у Ризі в березні 1921 р. мирного договору між Польщею, Україною і Радянською Росією стало переломним моментом у звитяжній тривалій боротьбі трудящих за своє соціальне і національне визволення. Проте попереду трудящих чекали нові, не менш складні випробування.

Примітки

¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. 1. – С. 234.

² Там же.

³ Там же. – С. 234-235.

⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. II. – С. 656-657.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 18. – Арк. 63.

⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. II. – С. 660-663.

⁷ Там же.

⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1994. – С. 95-96.

⁹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 69270-ФП. – Т. 31. – Арк. 120.

¹⁰ Там само. – Т. 29. – Арк. 79.

-
- ¹¹ С.Шелухін. Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага. – 1926. – С. 4.
- ¹² Там само. – С. 8-9.
- ¹³ П.Мірчук. Українська державність. 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – С. 360.
- ¹⁴ ДА СБ України. – Спр. 69270-ФП. – Т. 2. – Арк. 1.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 104.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 58.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 88-89.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 62.
- ²⁰ Там само. – Т. 4. – Арк. 52.
- ²¹ Громадська думка. – 1920. – 7 лютого.
- ²² «На переломі» – журнал політики, літератури та мистецтва під редакцією О.Олеся. – 1920. – № 1. – 1 березня; ДА СБ України. – Спр. 69270-ФП. – Т. 30. – Арк. 144.
- ²³ Там само. – С. 64.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Українська революція. Документи. 1919-1921. – Нью-Йорк. – 1984. – С. 246.
- ²⁶ Там само. – С. 64-65.
- ²⁷ ДА СБ України. – Спр. 69270-ФП. – Т. 12. – Арк. 7.
- ²⁸ Там само. – Т. 29. – Арк. 78.
- ²⁹ Там само. – Арк. 78-79.
- ³⁰ Там само. – Т. 18. – Арк. 26.
- ³¹ Там само. – Т. 29. – Арк. 157.
- ³² Там само. – Т. 13. – Арк. 4.
- ³³ Борітеся – поборете. – 1920. – № 1. – С. 56-57.
- ³⁴ Там само. – № 4, листопад-грудень. 1920. – С. 60-61.

ЕТАПИ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Віктор Очеретянко
(Хмельницький)

ПОЛІТИЧНА ЦЕНзуРА В СИСТЕМІ КОНТРОЛЮ ЗА ОСОБИСТІСТЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

До 80-річчя створення радянської цензури

Історія та функціонування органів політичної цензури як в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема тривалий час залишалися однією з закритих тем, практично недоступною для дослідників. Навіть самого поняття цензури немовби не існувало. Так, в більшості енциклопедичних та монографічних видань безапеляційно стверджувалось, що «Велика Жовтнева соціалістична революція знищила царську і буржуазну цензуру, а для додержання державної і військової таємниці створила певні свої норми політичної і революційної пильності»¹.

Заради справедливості необхідно відзначити, що сам по собі інститут цензури зовсім не новий, органічно сформований ще в епоху середньовіччя. Причому не можна не погодитись з І.М.Чирськовою, яка твердить, що він завжди залишався дієвим засобом впливу на добір, зберігання, розповсюдження та споживання соціальної інформації. Такими ж незмінними залишались і функції цензури – контроль, охорона, санкція, регламентація, репресія, але значення їх змінювалось в часі, в залежності від політичної кон'юнктури². Тому в різні часи табулювались ті чи інші проблеми, факти, особистості, замовчувались цілі історичні періоди.

На формування політичної цензури в СРСР вплинув ряд факторів – насадження та панування офіційної ідеології, рішуча непримиримість до інакодумства, прагнення до політичної й ідеологічної одноманітності, класовий підхід в оцінці будь-якої соціальної інформації, продукту різної за своїм спрямуванням інтелектуальної праці.

В зв'язку з цим під жорстким контролем цензури постійно перебували засоби масової інформації, функціонування видавничих та поліграфічних організацій, бібліотек, архівів, наукова та творча діяльність інтелігенції.

Аналізуючи основні етапи формування системи політичної цензури, необхідно відзначити, що незважаючи на загальні тенденції, її становлення в Україні мало свою характерну специфіку. Визначена ще в період існування Російської імперії, вона наклала свій відбиток і на радянську політичну цензуру. Йшлося не лише про обмеження реальних можливостей розповсюдження і отримання об'єктивної інформації, а й порушення національних прав народу великої країни, яка в тогочасних офіційних доку-

ментах принизливо іменувалась Малоросією. Сумнозвісний «Валуєвський циркуляр» (1863), наступні законодавчі та нормативні акти обумовили виняткову жорсткість реалізації цензурних вимог в Україні, стали причиною всезростаючої соціальної напруженості. Останнє не могло не викликати стурбованості і заперечення з боку передових діячів української культури, які вбачали в цьому ганебний шлях до виродження нації. Так, висловлюючи свою позицію щодо стану друку в Україні, в зв'язку з переглядом законодавства про цензуру та реформу народної освіти, Б.Д.Грінченко в лютому 1905 р. писав: «Якщо взагалі становище друку в Росії обтяжливе, то становище друку українського зазнає на собі всі наслідки безправ'я, адміністративної сваволі і вимушеного мовчання про найнагальніші питання життя, ...український вже й зовсім позбавлений можливості торкатися яких би то не було питань, здавна обмежений в правах на існування і вже з 1863 р. приречений на викорінення»³.

Приблизно такої ж думки дотримувалась Комісія для складання доповідної записки з питання про цензуру книг на малоросійському діалекті у складі професорів Д.Багалія, Т.Буткевича, О.Білоусова, О.Зайкевича, М.Максименка, Д.Овсянко-Куликовського, О.Раєвського, С.Соловйова, М.Сумцова, М.Халанського, М.Чубинського. В підготовленому ними документі говорилося: «Рада Імператорського Харківського університету з питання про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до малоросійської мови і малоросійської літератури, вважає своїм моральним обов'язком категорично висловитись про безумовну, історично цілком вже доведену їх шкоду, як для усієї Росії, для її інтелектуального розвитку, так і особливо для Малоросії, в усіх формах її морального життя»⁴.

Докладний список забороненої української літератури в Російській імперії склав відомий український мистецтвознавець, театрознавець П.І.Рулін⁵. Навіть побіжне ознайомлення з цим та іншими аналогічними документами засвідчує, що цензура всіляко намагалася обмежувати доступ до широкого загалу саме тих суспільно-політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалася самотність українського народу, непересічність його суспільно-політичної думки.

Характерно, що подібні тенденції десятиріччями простежуються і в радянській цензурі, яка серед загальнополітичних, ідеологічних моментів незмінно виділяла момент національний.

Варто відзначити, що навіть у вищому політичному керівництві держави існувала розбіжність щодо необхідності введення цензури та її основних форм. Зокрема, досить негативно ставився до регламентації власної думки народний комісар освіти РСФРР А.В.Луначарський, який називав цензуру не інакше як «...держимордою, яка лише і знає задоволення комизитись, самодурствувати, тягнути і не пускати»⁶.

Різні підходи у ставленні до цензури певним чином позначились і на

шляхах реалізації цієї роботи. Так, тривалий час йшло з'ясування питань щодо конкретних органів, які мали здійснювати цензуру друку, видовищ тощо. Зокрема, в своєму першому варіанті у відповідності з декретом Раднаркому РСФРР, підписаним 28 січня 1918 р. В.І.Леніним, вищим органом цензури став Революційний трибунал друку, створений при Революційному трибуналі. Причому, характеризуючи сам факт його створення, не можна погодитись з думкою ряду дослідників (наприклад, В.В.Ченцова ⁷) про те, що зазначений орган поширював свою діяльність безпосередньо на військову цензуру, виходячи із складностей зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуацій. Вже в другому пункті декрету чітко і недвозначно говорилося, що до компетенції Революційного трибуналу друку підлягали «злочини і вчинки проти народу, здійснені шляхом використання друку». До них серед іншого відносилися будь-які повідомлення неправдивих або викривлених відомостей про явища суспільного життя ⁸.

Одночасно з цим Революційний трибунал друку наділявся надзвичайно широкими повноваженнями і правом визначати такі покарання: 1) штраф, 2) громадський осуд, 3) тимчасове або остаточне призупинення видань, 4) конфіскація майна друкарень або органів друку, 5) позбавлення волі, 6) виселення з столиці або певних місцевостей республіки, 7) позбавлення винного всіх або деяких політичних прав ⁹.

Організація Революційного трибуналу друку аж ніяк не призупинила пошуку форм загального контролю за засобами масової інформації, виданнями, документами державних установ і приватних осіб. Яскравим свідченням цього стала підготовка положень, дія яких поширювалась і на територію України, що перебувала під контролем органів радянської влади. Наприклад, 21 червня 1918 р. було схвалено і оприлюднено «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку». У відповідності з ним здійснення військової цензури покладалося на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових військових комісаріатах, де існували органи друку ¹⁰.

Окремі вимоги зазначеного документа конкретизувалися в «Положенні про військову цензуру», схваленому 23 грудня 1918 р. Ним, зокрема, визначалася і структура органів військової цензури, яка включала в себе: а) Військово-цензурний відділ Реєстраційного управління Реввійськради Республіки, б) військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів, в) військово-цензурні пункти при відділеннях військового контролю губернських військових комісаріатів, де такі виявлялись необхідними, г) місцеві військові цензори...» ¹¹.

На створені у відповідності з цим «Положенням» органи покладалися такі функції: а) попередній огляд всіх контрольних екземплярів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, визначених до випуску в світ і в яких повідомлялися відомості військового характеру, б) перегляд

у вигляді контролю всіх випущених у світ видань, а також кіно-фотопродукції, в) попередній перегляд запропонованих до публікації наказів, офіційних повідомлень тощо, які містили військові відомості, г) перегляд міжнародних, а при необхідності внутрішніх поштових відправлень і телеграм, д) перегляд зазначених матеріалів, що перевозилися через кордони, контроль за переговорами по міжміському телефону¹².

Якщо на перших порах діяльність органів військової цензури зосереджувалась в першу чергу на контролі за інформацією військового характеру, то з часом функції органів військової цензури значно розширились, причому останні за своїм підпорядкуванням передавалися до Всеросійської надзвичайної комісії, а також повністю підлеглий Всеукраїнській надзвичайній комісії. Так, в «Положенні про військову цензуру ВНК», підписаному 13 жовтня 1921 р. В.І.Леніним, говорилося, що метою діяльності органів військової цензури є не лише «збереження військової таємниці», а й запобігання розголошенню відомостей про злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захист *політичних, економічних і військових інтересів* (курсив наш. – Авт.)¹³. Таким чином, значною мірою розширювалось коло суспільної інформації, яка підлягала контролю органами військової цензури. Схвалене Раднаркомом положення лише юридично зафіксувало реорганізацію органів військової цензури, яка практично розпочалася значно раніше, у відповідності з наказом ВНК № 140, розісланим на місця в березні 1921 р.¹⁴

Вироблення нових підходів в справі цензурної політики обумовило створення нових відповідних органів. Так, центральними органами стали підвідділ військової цензури інформаційного відділу ВНК, а також відповідний підрозділ Всеукраїнської надзвичайної комісії. Безпосередньо на місцях створювались відділення військової цензури і цензурні пункти при губернських надзвичайних комісіях і особливих відділах військових частин і з'єднань¹⁵.

Яскраве уявлення про організацію місцевих органів військової цензури дає нещодавно опублікований звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії за 1 січня 1920 р. – 1 листопада 1921 р. З нього довідуємось, що до Катеринославського губернського цензурного відділення друку, переданого у відповідності з розпорядженням ВУНК №17247 з підпорядкування Управління польового штабу РВР, надходила вся без винятку друкована продукція, яка переглядалася в два етапи – у вигляді гранок і вже готових до виходу в світ контрольних номерів¹⁶. Характерно, що подібний порядок зберігся в радянських органах цензури аж до кінця 80-х рр.

Про обсяги діяльності створених органів військової цензури при губернських надзвичайних комісіях свідчать ось які показники. Лише в жовтні 1921 р. Катеринославським губернським військово-цензурним

відділенням друку було переглянуто 10 періодичних видань, 14 неперіодичних видань (крім об'яв, відозв тощо), 12910 одиниць літератури, виявлених у репатріантів, 26760 фотографій і планів, 212 різних документів, 338 портретів, 103 альбоми, 43 негативи, 34 збірники нот, близько 2 тисяч приватних листів¹⁷.

Вже навіть побіжний огляд кола видань, які підлягали контролю, переконує в тому, що завдання органів військової цензури сягали набагато далі ніж збереження політичних, економічних і військових таємниць. Це обумовило їх нову реорганізацію. Відповідно до постанови Раднаркому РСФРР від 21 грудня 1921 р. затверджувалось «Положення про політичний контроль». На його основі служба військової цензури ліквідовувалась і створювались відділи, відділення і пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центральних і місцевих органів надзвичайних комісій. У повітах політконтроль здійснювали безпосередньо уповноважені надзвичайних комісій¹⁸. Характерно, що зазначена структура органів цензури, зважаючи на розширення напрямків їх роботи, довго не протрималась. Вже 22 березня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) визнало за доцільне зосередити всі напрямки цензури в Народному комісаріаті освіти¹⁹. Незабаром 6 червня 1922 р. було остаточно схвалене «Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (ГОЛОВЛІТ)». На нього покладалося:

а) попередній перегляд всіх призначених до опублікування або розповсюдження творів як рукописних, так і друкованих, видань періодичних і неперіодичних, знімків, малюнків, карт тощо;

б) видача дозволу на право видання окремих творів, а також періодичних і неперіодичних органів;

в) створення списків творів, заборонених до продажу і розповсюдження;

г) видання правил, розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництва, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів.

Положення окреслювало і коло видань, які від початку заборонялися до публікації і розповсюдження. Серед них література, що містила агітацію проти радянської влади, розголошувала військові таємниці, збуджувала громадську думку шляхом викладення неправдивих відомостей²⁰.

Аналізуючи наведений документ, не можна не помітити розпливчастості певних положень. Наприклад, під літературу, що «містить агітацію проти радянської влади», могло підпадати і на практиці підпадало широке коло інформаційних, літературних та інших матеріалів. В такому випадку їх долю визначала суб'єктивна думка цензора.

Якщо наведене «Положення» містило лише загальні поняття, то прийнята після цього інструкція Головліту місцевим органам вже не приховувала справжніх завдань радянської системи цензури, яка мала здійснювати контроль за будь-якою інформацією з точки зору «військової,

політичної, ідеологічної тощо». Тут же містився перелік питань, який мав враховуватись при видачі дозволу на розповсюдження будь-якої літератури та інформації. Він полягав:

а) в недопущенні до друку відомостей, що не підлягають розголошенню (у відповідності із затвердженим переліком);

б) в недопущенні до друку статей, які мають ворожий характер щодо Комуністичної партії та радянської влади;

в) в недопущенні всякого роду друкованих творів, через які проводиться ворожа ідеологія в основних питаннях (суспільства, релігії, економіки, національного питання, сфери мистецтва тощо);

г) в недопущенні бульварної преси, порнографії, сумнівної реклами тощо;

д) у вилученні з статей найбільш гострих місць (фактів, цифр, характеристик), що компрометують радянську владу і Комуністичну партію²¹.

Цілком очевидно, що в інструкції виявились прагнення владних структур до використання політичної цензури як одного із засобів ствердження моноідеологічного інформаційного простору, проведення офіційної лінії в усіх сферах духовного життя радянського суспільства. Характерно, що схвалення «Положення» про Головліт та наступних документів значною мірою увійшло в протиріччя з існуючою Конституцією. На це в своєму листі заступникові Голови Ради Праці та Оборони О.І.Рикову від 22 червня 1922 р. звернув увагу уповноважений Наркомосу УСРР при Наркомосі РСФРР Гадзинський, який писав: «В Положенні про Головне управління у справах літератури і мистецтв * «Главліт», надрукованому в газеті «Известия ВЦИК» від 23/VI-22 р. за Вашим підписом є стаття, в якій деякі абзаци не відповідають основним положенням Радянської Конституції, що стосуються необ'єднаних комісаріатів радянських республік, зокрема в даному випадку, стосовно Наркомосу України, як, наприклад редакція положення 7 пропонує організувати Головне Організаційне Управління на місцях в Києві, Одесі і Харкові, які рахуються за необ'єднаним Комісаріатом освіти України. Беручи до уваги, що НКО УСРР за своїм становищем працює цілком самостійно, цей абзац є великою фактичною і політичною помилкою, яка взагалі може бути зрозумілою в небажаному для нас світлі і створити непотрібний настрій в колах, що дуже уважно слідкують за кожним політичним кроком радянської влади»²².

Позицію Наркомосу України певним чином підтримувало політбюро ЦК КП(б)У, яке своєю постановою від 29 червня 1922 р. рекомендувало уважніше вивчити це питання і вирішити в радянському порядку²³.

Очевидно, що думка НКО УСРР, підтримана вищим політичним керівництвом республіки, знайшла своє розуміння Ради Праці та Оборони, оскільки, вже в середині 1922 р. у складі Наркомосу України утворилося

---

* Так у документі.

Головне управління в справах друку, підпорядковане не московському керівництву, а безпосередньо колегії НКО УСРР²⁴. Управління створювалось на базі сформованого ще в 1920 р. відповідного підрозділу Головополітосвіти, який займався питаннями контролю за виданнями.

Доцільно відзначити, що створення Головліту аж ніяк не обмежувало компетенцію органів політконтролю Всеукраїнської надзвичайної комісії, реорганізованої згодом в Державне політичне управління УСРР.

Як справедливо зауважує В.Ченцов, їх функції залишалися надзвичайно широкими. Так, на середину 1920 р. працівники політконтролю виконували такі обов'язки вели контроль за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими підприємствами, що видавали і розповсюджували друковані видання, переглядали всі друковані видання, топографічні карти, фотографії, кінострічки, поштові марки, що вивозились за кордон і ввозились в республіку, здійснювали нагляд за театрами, кінематографом, цирком та іншими видовищними підприємствами²⁵. Причому керівництво органів ДПУ у своїх внутрішніх документах орієнтувало місцеві органи на пріоритетність чекістських методів роботи поряд з безпосередньою практичною діяльністю Головліту. Вищеназваний нами автор у своїй оригінальній праці наводить циркулярний лист Політконтролю ДПУ УСРР від 21 листопада 1923 р., в якому говорилося: «В умовах НЕПу, який дав деякі легальні можливості непролетарським елементам, існує дві точки зору на боротьбу з ворогом і на ідеологічному фронті точка зору побиття ворога по лінії агітаційно-видавничій, т.зв. літературна форма, і боротьба по чекістській лінії. Досвід показав, що остання форма боротьби найбільш життєва... Отже, робота ПК повинна спрямовуватися в русло систематичного висвітлення діяльності преси і видовищ. Два методи звіти й агентурний шлях. Необхідно діяти політично тактовно...»²⁶.

Таким чином, на початку 20-х років в Україні паралельно існували два органи цензури – в системі Наркомосу та Держполітуправління УСРР. Причому повноваження і засоби впливу у останнього були значно ширшими.

Спроба поєднати зусилля цих органів була зроблена в інструкції Головліту й місцевим органам, схвалений в червні 1922 р. Так, нею передбачалося, що до керівництва Головліту мали входити завідуючий, два його помічники, а також представники Реввійськради республіки та органів ДПУ. Аналогічним чином формувалися і місцеві органи цензури²⁷.

Створення республіканських органів цензури аж ніяк не означало їх самостійності щодо публікації окремих видань, розповсюдження тієї чи іншої інформації. З утворенням СРСР всі питання, пов'язані з цензурою, вирішувались союзним керівництвом, доводячи на місця лише офіційну точку зору. Яскравим прикладом цього може бути циркуляр союзного Головліту всім гублітам, обллітам та головлітам республік про

координацію роботи центральних і місцевих органів в отриманні дозволу на видання від 25 травня 1925 року²⁸. В ньому вказувалось на необхідність вироблення загальних правил для всіх органів цензури, скоординованість їх дій. Очевидно, що вжиті заходи не відповідали всім вимогам, які висувались вищим політичним керівництвом перед органами цензури. В зв'язку з цим в 1930 році була проведена реорганізація головлітів в усіх союзних республіках. В результаті чого їм надавалось, крім уже визначених функцій, право на відкриття видавництва, безпосереднього контролю за їх діяльністю тощо. Одночасно з цим створювався інститут уповноважених Головліту при всіх державних і громадських видавництвах, радіотрансляційних мережах, телеграфних агентствах, поштамтах і митницях²⁹.

З метою підвищення відповідальності уповноважених Головліту 19 липня 1931 р. всім головлітам союзних і автономних республік був розісланий спеціальний циркуляр, який суворо регламентував «дозвіл до друку антирадянських видань або матеріалів, що викривляють радянську дійсність», а також «друк відомостей, що носять секретний характер». За подібні упущення в роботі встановлювалась відповідальність уповноважених Головліту в судовому та партійному порядку³⁰.

Незважаючи на організаційне та кадрове зміцнення республіканського та місцевих органів Головліту, посилення їх контролю за підготовкою та розповсюдженням інформації, виданням літератури, комплектацією фондів бібліотек, їх діяльність викликала незадоволення Головліту НКО РСФРР, який в кінці 20-х – на початку 30-х років повністю перебрав на себе функції загальносоюзного органу. Інформуючи про діяльність республіканських головлітів політбюро ЦК ВКП(б), начальник Головліту НКО РСФРР Б.Волін в своєму листі від 9 квітня 1933 р. писав: «В інших союзних республіках цензура – безпритульна, якісно вкрай незадовільна (наприклад – Білорусія), на Україні – не набагато краще немає людей, а деякі області України й взагалі не мають органів цензури. Але ж всі наші союзні республіки – прикордонні, що не може не викликати тривоги, зокрема, і, особливо в плані розголошення держтаємниць і виявлення нацдемократичних тенденцій».

Виходячи з цього, Б.Волін пропонував уніфікувати військову, іноземну, а також ідейно-політичну цензуру, створити на базі Головліту РСФРР Об'єднаний Головліт при Раднаркомі СРСР (або ЦВК) з Головлітами союзних республік, підпорядкованими республіканським Раднаркомам або ЦВК³¹.

Як видно з документів, створення такого союзного органу тривалий час не вирішувалось, оскільки 17 листопада 1939 р. Головліт РРФСР знову поставив перед відділом агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) питання про створення єдиного централізованого органу цензури при РНК СРСР. В його листі серед іншого вказувалось: «Якщо в РРФСР органи цензури були

узаконені спеціальним Положенням про Головліт, затвердженим РНК РСФРР 6 червня 1931 року, то в усіх останніх 10 союзних республіках немає одноманітності у визначенні місця цензури в системі державних органів. В одних республіках органи цензури за аналогією з РРФСР знаходяться при наркомосах, в інших (наприклад, Казахстан), вони знаходяться при РНК союзних республік».

Головліту СРСР як такого не існує, його функції виконуються Уповноваженим РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці Уповноважений РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці має в своєму розпорядженні згідно з Положенням, затвердженим РНК СРСР від 4 листопада 1933 р., апарат лише з 2-х відділів: іноземного і військового. Для керівництва такими напрямками робіт, як контроль за технічною, сільсько-господарською і художньою літературою, матеріалами радіомовлення, проведеннями вилучення політично-шкідливої літератури, підбір і підготовка кадрів Уповноважений РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці апарату не має і здійснює ці функції через апарат Головліту РРФСР³². Виходячи з цього, як і в попередньому випадку, пропонувалось утворити єдиний централізований орган цензури при РНК СРСР. Разом з тим подані пропозиції не знайшли своєї підтримки вищого політичного керівництва країни, яке вважало існуючу структуру цілком достатньою для вирішення відповідного кола питань. Реалізувати на практиці зазначені пропозиції вдалося майже через три десятиліття – в 1966 році³³.

Таким чином, протягом 20–30-х років поступово сформувалася структура органів політичної цензури, яка спиралася на відповідні підрозділи Народного комісаріату освіти та спецслужб. Виходячи з рішень вищого політичного керівництва країни і республіки, вони, незважаючи на певну розпорошеність, здійснювали щільний контроль за найрізноманітнішими сферами духовного життя суспільства.

Примітки

¹ Давидян И., Козлов В. Частные письма эпохи гражданской войны. По материалам военной цензуры // Неизвестная Россия XX век. – Т. 2. – М.: Историческое наследие, 1992. – С. 201-202.

² Чирскова И.М. Цензурная регламентация исторической науки в России второй половины XIX века // Вестник Российской академии наук. – 1998. – Т. 68. – № 1. – С. 62.

³ Центральний державний архів – музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2.

⁴ Записка по вопросу о цензуре книг на Малорусском языке // Вісник книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 4.

⁵ ЦДАМЛМ України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1, 2.

⁶ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: Роспеп, 1997. – С. 12.

⁷ Ченцов В.В. Табу – на думку, заборона – на слово // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12.

-
- ⁸ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 28.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же. – С. 29-30.
- ¹¹ Там же. – С. 32.
- ¹² Там же. – С. 31.
- ¹³ В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1927–). М.: Политиздат, 1987. – С. 319.
- ¹⁴ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровськ: Дніпро, 1994. – С. 100.
- ¹⁵ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ¹⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 101.
- ¹⁷ Там же. – С. 102.
- ¹⁸ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ¹⁹ В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – С. 570.
- ²⁰ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 35-36.
- ²¹ В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – С. 257.
- ²² История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 37.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 101.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 926. – Арк. 6.
- ²⁵ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 258.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Собрание узаконений РСФСР. – 1930. – № 50. – Ст. 599.
- ³⁰ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 286-288.
- ³¹ Там же. – С. 297-298.
- ³² Там же. – С. 317-318.
- ³³ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9425. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 1.

Світлана Гнітько
(Київ)

**«КАДРИ ВИРІШУЮТЬ ВСЕ...»
ДО 70-РІЧЧЯ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ
НАД ТЕХНІЧНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ**

Суттєвою характеристикою суспільства диктатури пролетаріату в кінці 20-х років стала орієнтація на єдність всіх сфер життя. Почався етап згортання і ліквідації непу, форсованого розвитку економіки, масової насильницької колективізації селянських господарств, згортання залишків демократичних засад у суспільно-політичному житті. Суперечності, що були притаманні суспільно-економічному і політичному розвитку країни 20-х років, значно загострилися наприкінці десятиріччя. Подальшого розвитку потребували економічні засади непу в промисловості. Але поглибленню ринкових відносин протистояли політичні настанови партійного керівництва, що вимагали переходу до комуністичного наступу. Це призвело до господарської та соціально-економічної кризи. Вихід з неї вбачався в прискорених темпах індустріалізації за рахунок підпорядкування останній всіх сфер економіки та примусовому усупільненню селянських господарств.

Першою відчула на собі нові віяння технічна інтелігенція, яка опинилася в центрі господарських зрушень нового економічного курсу держави. У пропонованій статті зроблено спробу визначити місце інженерно-технічної інтелігенції в системі соціально-політичних відносин суспільства наприкінці 20-х – на початку 30-х років, проаналізувати партійно-державну політику щодо інтелігенції та ставлення самої інтелігенції до процесів, що відбувалися.

Результатом розпочатої з другої половини 20-х років реконструкції був тимчасовий спад виробництва. Це збіглося з труднощами хлібозаготівель, що призвело до фінансової, товарної кризи. Особливо гостро виробничі негаразди відчувалися в галузях, що мали відсталу технічну базу, і де не вистачало кваліфікованої робочої сили. Саме у вугільній промисловості та металургії частішали випадки «проривів», невиконання виробничих програм і т.п. Щоб приховати прорахунки в управлінні економікою, почався пошук винуватих, але не у вищих ешелонах влади, а на місцях.

Водночас у суспільстві насаджувалася думка щодо нападу на Радянський Союз іноземних буржуазних країн. В пресі з'явилися повідомлення, що біла еміграція та іноземні розвідки розраховують вести боротьбу проти СРСР також за допомогою агентів і шляхом активізації шкідницької діяльності радянської влади. З'являється пояснення Сталіна: «Опір класових ворогів загострюється не лише в селі, але і в місті, особливо, в промисловості»¹. Влітку 1927 року уряд повідомив про розкриття на території СРСР підпільних організацій, які начебто готували диверсійні і терористичні акти на випадок інтервенції до країни.

У 1927 році на місця було розіслано циркуляр Народного Комісаріату

Шляхів Сполучення, Центрального комітету спілки залізничників та Відділу Державного політуправління (ДПУ). В ньому, в межах мобілізаційної роботи на випадок війни, транспортним органам ВДПУ пропонувалося провести перевірку особового складу залізниць та звільнити неблагонадійних працівників. У листі голови ДПУ УРСР В. А.Балицького до ЦК КП(б)У від 27 липня 1927 р. повідомлялось, що внаслідок чисток з залізниць України, як політичне неблагонадійних, було звільнено 403 та переведено на роботу у тил 128 службовців (з них осіб адміністративно-технічного персоналу звільнено 20 та переведено у тил – 42 чол.)². Таким чином в суспільстві готувалася думка не лише щодо зовнішніх, а й щодо внутрішніх ворогів, які приховуються начебто лояльним ставленням до радянської влади.

На роль ворогів було обрано старих спеціалістів. Деякі історики справедливо зазначають, що в промовах, статтях і заявах Сталіна цього періоду можна знайти чимало слів, які закликають всіляко турбуватися про «буржуазних» спеціалістів. Насправді слова розходилися з діями.

На той час в промисловості працювало 30 тис. так званих «буржуазних» спеціалістів. Дехто з них продовжував підтримувати стосунки з «колишніми господарями». З середини 20-х років вони мали постійні контакти з іноземцями, яких влада вважала потенційними агентами міжнародної буржуазії. На спеціалістів легко було звалити відповідальність за економічні невдачі, оскільки вони стояли найближче до виробництва. Головна ставка в цьому робилася на «нових робітників» – політичне малограмотних представників сільської молоді. В 1926-1929 роках робітничий клас поповнився вихідцями із села на 45%³. Саме ці робітники стали слухним об'єктом політичної і ідеологічної маніпуляції.

Була й ще одна причина того, що саме технічній інтелігенції відводилась роль звинуваченого в економічних прорахунках керівництва країни. Багато спеціалістів старої школи не приховували і відкрито висловлювали своє негативне ставлення до політики партії відносно темпів і методів індустріалізації. На підприємствах порушувався технологічний процес і правила безпеки. Обладнання було застарілим і не витримувало перевантажень. Це призводило до збільшення кількості аварій, нещасних випадків. Саме на це вказували спеціалісти, піддаючи критиці завищені планові показники. Кваліфіковані спеціалісти, знавці ринкової кон'юнктури, були не потрібні командній економіці.

Деякі інженери висловлювали свою незгоду не лише з економічною політикою. За повідомленням голови ДПУ України В.А.Балицького, інженери мали власну точку зору щодо боротьби всередині партії. «...В опозиції Троцький, Каменев, Зинов'єв, Сокольников, П'ятаков, Крупська. Хто ж тоді залишається? Один Сталін. Він не втримається», – така думка була поширена серед інженерів України⁴. Розпочата боротьба за владу не потребувала опонентів.

Саме інтелігенція, найбільш свідома частина суспільства, мала власну,

відмінну від офіційної, точку зору на політичні процеси, що відбувалися в суспільстві. Саме технічна інтелігенція, яка стояла найближче до виробництва, мала власну думку щодо економічної політики партії.

Інакомислення не відповідало тій формі державного устрою, яка почала формуватися наприкінці 20-х років. Відмовившись від ідей непу, влада повністю підпорядкувала економіку. А там, де немає свободи економічного вибору, на думку К.Гаджієва, «не може бути і мови про політичну, інтелектуальну свободу волі людей» такого суспільства⁵.

Проявом цього стало висунення тези про існування в СРСР «єдиної однорідної радянської інтелігенції». Це повинно було призвести до нівелювання інтелігенції. Процес нівелювання здійснювався завдяки контролю держави над усіма проявами суспільного, політичного і особистого життя людей. Інструментом підпорядкування населення владі стали місцеві органи комуністичної партії та система підпорядкованих їм «масових» громадських організацій. Для технічної інтелігенції такими організаціями стали місцеві відділення Українського товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО) та інженерно-технічні секції (ІТС). Головна мета цих організацій полягала в «перевихованні» технічної інтелігенції, ідеологічному переході її на бік соціалістичного будівництва. Але не тільки в цьому. У листі Всеросійського Союзу Гірників своїм райкомам і райбюро ІТС 1928 року їм пропонувалося встановити контроль над виробничою діяльністю членів секцій та ізолювати «ідеологічно чужих соціалістичному будівництву робітничого класу» спеціалістів, також посиливши контроль за їх виробничою діяльністю⁶. Подібні резолюції приймалися місцевими секціями інженерно-технічних працівників⁷.

Проте насадження соціалістичної ідеології шляхом поступового «перевиховання» – справа довга. Наприкінці 20-х років, коли прискорені темпи в усіх сферах суспільства стали нормою життя, почалося і форсоване перевиховання старої інтелігенції. Так з'явилась сумнозвісна «Шахтинська справа», що стала початком «великого терору».

12 березня 1928 р. газета «Известия» опублікувала повідомлення про розкриття антирадянської шкідницької організації серед спеціалістів вугільної промисловості Донбасу. В основі цього процесу лежала теза про створення представниками старої інтелігенції шкідницької організації. Державне звинувачення підтримав прокурор Н.В.Криленко. Спеціалістів звинувачували у підриві кам'яновугільного виробництва методами нерационального будівництва, зайвих витрат капіталу, зниженні якості продукції, завищенні собівартості, а також у прямому руйнуванні шахт, рудників, заводів тощо. Цікаво, що у повідомленні про цю організацію перелічувалися всі дійсні недоліки господарювання. Але єдиною причиною цього проголошувалося шкідництво.

«Шахтинців» також звинуватили у підтримці зв'язків з московськими шкідниками та з іноземними антирадянськими центрами. На випадок інтер-

венції шкідники мали намір дезорганізувати промисловість і підірвати обороноздатність країни. Міжнародне становище СРСР в той час було досить складним. Саме тому ця теза набувала особливого значення. До того ж громадська думка вже була підготована до сприйняття цього аргументу.

Таким чином, головна мета суду полягала в необхідності підтвердити, по-перше, наявність класової боротьби і, по-друге, визначити її загострення.

Саме як зустріч двох класів – «пролетаріату в особі революційного суду і буржуазії в особі наймитів та колишніх власників», тобто осіб технічної інтелігенції, висвітлила судовий процес газета «Правда». А передова стаття газети так і називалася – «Класовий процес»⁸.

Отже, «шкідництво класових ворогів» повинно було стати аргументом для наступних репресій.

Чи існувала взагалі можливість шкідництва? На думку Г.Касьянова, гіпотетично таку можливість виключати не можна. Але якщо врахувати силу апарату ДПУ, який ретельно стежив за справами у промисловості, атмосферу недовіри і підозри, що оточувала старих спеціалістів, «то на практиці така можливість виглядає досить ефемерною»⁹. Для того, щоб дезорганізувати промисловість, досить було одного – чітко виконувати вказівки директивних органів, що і робили люди, які опинилися на лаві підсудних.

З цього приводу здаються цікавими спостереження М.І.Бухаріна, які він зробив, виступаючи на зборах активу Ленінградської організації ВКП(б) у квітні 1928 року. Засудивши шкідників, він висловив своє здивування, що «не зважаючи на існування такої організації, Донецький басейн за останній час ріс і ріс, досягнувши рекордної цифри в своєму виробництві». Зміст іншого спостереження полягав в існуванні «негативних обставин», коли протягом часу «господарські і профспілкові органи не помітили діяльності цієї організації»¹⁰. Таким чином, не помічаючи того, він ще в квітні 1928 року поставив під сумнів існування шкідницької організації.

За Шахтинською справою пройшло близько 1000 чоловік. Засуджено було 53 спеціалісти. З них 37 чоловік мали вищу освіту, 12 – середню спеціальну, лише 4 – нижчу. За соціальним походженням троє належали до шахтовласників, всі ж інші – до інтелігенції.

Цікаво буде зупинитися на особах засуджених.

Серед них – Колодуб Омелян Кирилович. До революції був шахтовласником з 100-тисячним капіталом, виконував обов'язки голови вуглепромислового підприємства. Мав середню спеціальну освіту, був автором кількох брошур про підвищення продуктивності праці в Донбасі, опікувався учбовими закладами. Після революції працював техніком на шахті. Відразу ж вступив до профспілки гірників. На момент арешту в 1928 р. мав 33-річний службовий стаж. Гоніння проти нього почалися значно раніше «Шахтинської справи». У 1923 р. його було звільнено з роботи. Інженерно-технічна секція провела розслідування і з'ясувала, що звільнення було учинено без достатніх на те підстав. В постанові ІТС відзначалось, що це було «наслідком

спецеїдства, поширеного в Шахтинському районі». У 1928 році його звинуватили в тому, що він виступав проти вкладання коштів у нерентабельну шахту Бесергенівку. На процесі Колодуб себе не виправдовував. Він лише заявив, що всі неполадки на виробництві пов'язані з бюрократизацією управління підприємствами, що провокувало у техперсоналу страх працювати, та з відсутністю матеріальної зацікавленості у робітників ¹¹.

До шахтовласників належав Рабинович Лазар Григорович. До революції він був головою Донецько-Грушівського акціонерного товариства, в 1905 році став головою Харківського Союзу промисловців. Був членом II-ої Державної Думи від кадетської партії. З 1920 року працював у Головвугіллі, брав участь у роботі комісії Данчича. З 1923 року – в Держплані, з 1925 року – член технічної Ради Донвугілля. На процесі його звинуватили у налагодженні зв'язків з «іноземними контрреволюційними організаціями». Винуватим себе не визнав ¹².

Вихідцем із службовців був Бояршинов Микола Прокопович, який працював на рудниках Донбасу ще до революції, мав вищу освіту. В 1923 р. став завідуючим технічним відділом Донвугілля, пізніше – його технічним директором. Водночас був членом Президії Української Асоціації інженерів. В характеристиці 1923 року про нього читаємо: «Лояльний робітник. Працює як віл на наш млин» ¹³.

Серед засуджених – заслужений шахтар Микола Юхимович Калганов, який працював в Донбасі з 1896 року. В 1923 р. його характеризували як «доброго інженера, відданого Радянській владі» ¹⁴.

Гірничий технік Горлов Іван Григорович за радянських часів одержав звання Героя Праці.

У складі комісії В.Л.Данчина, що створювала план відбудови Донбасу в 1921 році, з перших днів працював засуджений Леонід Миколайович Мешков, якого згодом характеризували як «солідного інженера, який добре знає свою справу» ¹⁵.

В шкідництві проти народу звинуватили Березівського Миколу Миколайовича, сина колишнього кріпака. Він разом з засудженим М.А.Чинокалом, А.Я.Юсевичем та ін. брав активну участь у розробці плану відбудови Донбасу.

Отже, «шахтинці» були глибоко освіченими людьми, мали великий досвід роботи на підприємствах Донбасу ще до революції. За роки радянської влади завдяки своїм знанням і сумлінному ставленню до праці зайняли високі посади на підприємствах і в тресті. Як зазначив на процесі громадський обвинувач С.Д.Шеїн, «шкідницьким був весь керівний інженерний елемент» Шахтинського району ¹⁶. Праця деяких з них була особливо відзначена урядом.

Вирок Спеціальної присутності Верховного Суду Союзу РСР під головуванням А.Я.Вишинського був суворим: одинадцять чоловік засудили до вищої міри покарання – розстрілу, четверо були виправдані, інші підсудні

отримали різні строки позбавлення волі (тросє з них – умовно). Пізніше шістьом Президія ЦВК СРСР замінила розстріл 10 роками позбавлення волі з суворою ізоляцією (на той час – найвищий термін) і конфіскацією всього майна. 9 липня 1928 року інженери Горлецький Микола Миколайович, Кржижанівський Микола Костянтинович, Бояринов Микола Антонович, Будний Семен Захарович, Юсевич Адріан Якович були розстріляні¹⁷.

Вже під час суду в країні почала нагнітатися атмосфера підозри. За дорученням ЦК ВКП(б) в Донбас для політроботи виїхали М.П.Томський, Ом.Ярославський, В.М.Молотов. Виступаючи на нараді партійного активу в м. Сталіно 21 березня 1928 р., В.М.Молотов підкреслив: «Питання про Шахтинську справу набуває загальнополітичного значення і буде займати в найближчий час увагу всієї партії як важливе питання для перевірки нашої господарської роботи і для роботи профспілкових і партійних організацій»¹⁸. Саме на «орієнтування на перевірку» була спрямована його поведінка на цій нараді. Він часто перебивав виступаючих репліками типу «Як ви гадаєте, чи є у Вас що-небудь схоже на те, що було в Шахтинській окрузі?». Почувши негативну відповідь, він добавляв: «І не передбачається?»¹⁹. Дехто з виступаючих губився. В цьому плані цікава доповідь представника Єкатеринівських рудників Щербаня. В своєму виступі він зазначив, що ще задовго до Шахтинського процесу на шахті трапився нещасний випадок. «До нас приїздило мабуть до 40 комісій, які встановили, що там не було злого наміру і що техніки не винні, – підкреслив він. – Але, можливо, зараз, звичайно, якщо розібратись, можна знайти дещо й інше. В усякому разі, у нас на шахті багато неполадок, які можна віднести і до злого наміру, і не до злого»²⁰.

І знаходили. 25 березня 1928 р. в газеті «Диктатура труда» з'являється стаття Д.Клюєва «Дві смерті», в якій розповідається про завал на шахті № 4 Будьонівського рудника. Звинуватили завідуючого шахтою інженера Радченка. При цьому до уваги бралися не аргументи інженера на свій захист, а думка робітників, які гадали, що цей випадок «у зв'язку з Шахтинською справою повинен привернути до себе пильну увагу органів пролетарського суду»²¹.

Засоби масової інформації почали нагнітати атмосферу «спецеїдства». До цього їх підштовхували рішення партійних органів. На закритій частині засідання Політбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1928 р. розглядалось питання «Про висвітлення в пресі питань, пов'язаних з економічною контрреволюцією». Було прийнято рішення про необхідність «висвітлювати питання в дусі статей в газеті «Правда» та рішень пленуму ЦК КП(б)У»²². На практиці це означало – засудити «викритих ворогів» та почати пошук «не викритих».

В газетах з'явилися статті під заголовками «Вимагаємо нещадного покарання зрадників», «Тавруємо ганьбою» і поряд «Шкідництво на Слов'янському керамічному заводі», «Почався суд над шкідниками житлобудів-

ництва Донбасу» та ін. Відкрились навіть постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва». Часто газетні звинувачення були не аргументовані. За півроку після «Шахтинської справи» в Україні, за спостереженнями В.Лебедєва, відзначено понад «30 випадів публікацій брехливих антиспецієвських статей у пресі»²³.

Подібну атмосферу створювали і виступи партійних лідерів. «Шкідництво мало і продовжує мати місце не лише у вугільних районах, але і в галузі виробництва металу, і в галузі військової промисловості, і в НКШС... Шахтинці сидять тепер в усіх галузях промисловості» – підкреслював Й.В.Сталін на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). – «Багатьох з них виявлено, але зовсім ще не всіх виявлено»²⁴.

Ці слова вирішили долю старої технічної інтелігенції. В країні було висунуто гасло «здорового недовір'я» щодо спеціалістів. Почалися масові пошуки шкідників. Наприклад, делегати Всеукраїнської виробничої конференції металістів вимагали посилити відповідальність технічних працівників за будь-які неполадки на виробництві. «Чи не буде повторення Шахтинської справи хоча б в меншому обсязі?» – хвилювалися вони²⁵.

Пошук можливих шкідників почався вже під час «Шахтинської справи». З 1 березня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «провести спеціальною комісією глибоке обстеження стану справ у Донвугіллі з метою виявлення всіх недоліків і намітити шляхи до його реорганізації»²⁶.

22 травня 1928 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця таємний Циркуляр, в якому вказувалось на необхідність проведення перевірки з метою «очищення державного апарату від елементів, неспроможних працювати і керувати роботою». Для перевірки центральних апаратів трестів (в першу чергу Донвугілля) створювались комісії із представників ЦК, ЦКК, профспілок і органів ДПУ. На місцях «для перевірки адміністративно-технічного персоналу підприємств створювались аналогічні комісії при ОПК» (окружних партійних комітетах). При цьому робився наголос на необхідності разом з чисткою проводити заміну старих фахівців новими «шляхом висунення на місцях нових робітників»²⁷.

Комісією з перевірки Донвугілля було переглянуто 754 особи адміністративно-технічного персоналу центрального апарату тресту і його будівельного бюро (51,6% всього штату). З них 287 інженерів (38% перевірених) і 127 техніків (16,8%).

За результатами перевірки комісія запропонувала звільнити з роботи 229 чоловік (30,4% числа перевірених і 15,7% загального числа службовців тресту), з них 150 інженерів і техніків, тобто 65,5% звільнених. Причини, за якими вони звільнялися, були такі: звинувачення в належності до антирадянського елемента – 53 чол. (13,4%); як баланс і невідповідність призначенню – 36 чол. (8,9%); як осіб, котрі не мають виробничого стажу – 48 чол. (11,4%). Серед звільнених найбільшу групу складали особи (54 чол.), які за віком були старші 40 років, тобто належали до старої генерації технічної

інтелігенції. Під спеціальним наглядом в апараті було залишено 42 особи, з них – 32 інженери. Як зазначалось у звіті комісії, це були «політичне ненадійні елементи», їх залишили на прохання Правління Донвугілля, оскільки «з їх зняттям був би порушений нормальний хід подальшої роботи тресту».

Окремо було звільнено 53 працівники, які мали причетність до «шахтинців». Серед них і ті, хто належав до «неблагодійних», а саме: колишні акціонери і власники підприємств – 10 чол., колишні «білі» – 16 чоловік, колишні члени антирадянських партій – 7 чол.²⁸

Таким чином, внаслідок чистки центральний апарат найбільшого в Україні тресту з видобутку кам'яного вугілля був позбавлений найкваліфікованіших кадрів майже на чверть. Було дано розпорядження по лінії ДПУ встановити нагляд над звільненими з метою «недопущення їх прийому на іншу роботу». Більше того, комісія поставила питання про необхідність заміни в найближчий час «спеціалістів старого укладу», які становили більшість керівного складу тресту, новими кадрами²⁹.

Отже, влада відмовлялась від послуг інтелігенції старої генерації.

Як відреагувала на ці події сама технічна інтелігенція?

Ще під час слідства, 14 березня 1928 р., в газеті «Диктатура труда» з'явилась заява ВУМБІТу, в якій повідомлялося, що «перед обличчям всього радянського суспільства» він «заявляє про своє рішуче відмежування від контрреволюційної злочинної групи»³⁰. До інженерно-технічних працівників округи звернулося Сталінське окружне міжсекційне бюро інженерів і техніків (ОМБІТ), заявивши, що воно «не потерпить в своїх лавах зрадників соціалістичної держави»³¹. «Шкідників» було засуджено на першій же конференції Всесоюзної асоціації працівників науки і техніки по сприянню соціалістичному будівництву (ВАРШТСО). Причому прийнята резолюція була переповнена гнівними епітетами на адресу підсудних. Такими були заяви громадських організацій технічної інтелігенції.

На місцях же ситуація була дещо іншою. На зборах техпрацівники таврували зрадників, але в їх середовищі спостерігались збентеженість і розгубленість. «Деякі спеці зараз сплять і думають, що ось прийдуть, схоплять і посадять...». До своїх же колег, які постраждали, «ставляться із співчуттям», «мовчки підтримують товаришів, заарештованих в Шахтинській округі», – зазначалось на нараді партактиву Сталінської округи³².

Таким чином, в свідомості інженерів і техніків з'явилося двомислення. На зборах, мітингах вони засуджували своїх колег, товаришів, які потрапили на лаву підсудних, заявляючи тим самим про підтримку політичного керівництва країни. Насправді ж виявляли байдужість та недовіру до влади. Таке моральне становище людей, коли життя і свідомість роздвоюються, на думку К.С.Гаджиева, є характерною рисою тоталітарного режиму³³.

На моральне становище техперсоналу впливала атмосфера підозри, яка існувала в суспільстві, «спецеїдство», що панувало на виробництві.

Робітники всяку вимогу з боку техніка розцінювали як шкідництво. Відчувши можливість безкарно ганьбити техперсонал, почастишали випадки самоуправства з боку робітників, їх необґрунтованого втручання в роботу технічного керівництва. В багатьох районах на відкритих зборах вони «обирали» голосуванням десятників і навіть начальників цехів і завідуючих шахтами. Різко впала трудова дисципліна, почастишали прогули. Як зазначалось на нараді Сталінського окружного комітету КП(б)У в жовтні 1928 року, «90% робітників працюють погано»³⁴. Робітники почали ігнорувати розпорядження техперсоналу, а десятників взагалі називали «експлуататорами». Окружні міжсекційні бюро інженерно-технічних секцій почали фіксувати випадки побиття робітниками інженерно-технічних працівників на Оленівських кар'єрах, на шахтах Рутченківського, Чистяківського, Щегловського рудоуправлінь³⁵.

15 березня 1928 р. для вузького кола осіб із державного і партійного керівництва (в основному Політбюро) було підготовлено довідку «Про настрої у зв'язку з розкриттям контрреволюційного заклоту в Донбасі». В ній повідомлялось, що «серед робітників існує лише одне – вимога суворого покарання». «Мало голови відірвати їм», «їх би всіх (інженерів) треба розстрілювати без суду» – саме такі думки були пануючими в робітничому середовищі³⁶.

Профспілкові комітети завжди ставали на бік робітників, звинувачуючи в усьому інженерів і техніків. Техперсонал не мав підтримки і з боку господарських органів. Окремі господарники в присутності робітників ображали техніків.

Негативне ставлення до технічної інтелігенції виявляли і представники державної влади. Наприклад, в Сталінській окрузі у вересні 1928 року один з робітників замахнувся сокирою на техніка, управляючого шахтою. Після звільнення з роботи він звернувся зі скаргою до розціночно-конфліктної комісії (РКК), яка відновила його на колишньому місці роботи. Рішення РКК підтримав і трудовий суд. Жоден робітник в цій справі не заступився за управляючого шахтою. А коли той звернувся за «правосуддям» до міліції, то йому відповіли: «Голову не відрубав, а лише подумав це зробити. Отже, його необхідно прийняти»³⁷.

Часто жертвами самоуправства ставали не лише старі інженерні кадри, а й спеціалісти молодшої генерації, і навіть висуванці (в Горлівці, Первомайську тощо)³⁸.

Технічна інтелігенція опинилася в повній ізоляції, її цькували в пресі. Не довіряти їй, шукати серед неї шкідників закликали партійні лідери. Спеціально створені комісії проводили чистки лав технічної інтелігенції, вишукуючи компромісні матеріали в її минулому, їй не довіряли господарники. Робітники взагалі перестали рахуватися з нею. Профспілкові організації та органи правосуддя відмахувались від фактів морального і фізичного знушення з неї. Таких масштабів «спецеїдство» не набувало ще

ніколи. «Останнім часом спостерігаються такі картини, коли багатолітні досягнення і авторитет техніка розметалися в один день, як міф завдяки випадковій неполадці на виробництві», – зазначалось у листах з місць³⁹. Стався ренесанс «спецеїдства».

Деморалізовані фахівці залишали виробництво і влаштовувались управлінцями, конторниками тощо. Плинність технічних кадрів взагалі була характерною проблемою регіону протягом 20-х років. В 1928-1929 роках вона особливо загострилась. В листопаді 1928 року господарські органи зобов'язали інженерів і техніків дати підписку про невіїзд з місця служби⁴⁰. З грудня 1929 року почали практикуватися «громадські мобілізації інженерів на виробництво», а в 1930 році центральні органи ІТС проголосили рух за «самоконтрактацію» інженерно-технічних кадрів до кінця п'ятирічки. Отже, і право обирати місце роботи для спеціалістів було обмежене.

Через два роки після завершення «Шахтинської справи» в радянській пресі з'явилось офіційне повідомлення про розкриття на території СРСР нової шкідницької організації – буржуазно-кадетської «Промислової партії». В преамбулі до цієї справи зазначалося, що організація виникла в 1926 році, на момент її розкриття і ліквідації нараховувала 210 чоловік, сферою своєї діяльності вона мала основні промислові райони Донбасу. Мета організації: повалення радянської влади і відновлення капіталістичного устрою шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. За спостереженнями В.М.Даниленка і Г.В.Касьянова, «процес «Промпартії» був близнюком «Шахтинської справи»⁴¹. Багато хто із звинувачених був арештований ще в 1929 році у зв'язку з «Шахтинською справою» і в закритому порядку засуджений до розстрілу або до різних строків ув'язнення в концтабори (вироки не були виконані). За іронією долі, по справі «Промпартії» проходив активний член ВАРНІТСО, громадський обвинувач на «Шахтинському процесі» – інженер С.Д.Шейн.

До недавнього часу було відомо, що процес «Промпартії» проходив у Москві з 25 листопада по 7 грудня 1930 р. Перед судом постали 8 чоловік. П'ятеро з них були засуджені до розстрілу (пізніше Президія ЦВК СРСР замінила міру покарання 10 роками позбавлення волі і 5 роками поразки в правах)⁴².

Нещодавно дослідником В.М.Нікольським в архіві Управління Служби безпеки України у Донецькій області було знайдено дві справи (в 37-ми томах) під назвою «Промпартія». На думку В.Нікольського, вивчення цих справ дозволяє зробити висновок, що мова йде про організацію, керівників якої судили в Москві в 1930 році. 12 вересня 1931 року на закритому засіданні колеги ВДПУ в Москві було засуджено по цій справі ще 65 інженерів і техніків, які працювали в Донбасі та в «Донтопі» – організації, що була посередником між «Донвугіллям» та його клієнтами з визначення якості вугілля⁴³. Ця справа потребує ще додаткового вивчення, проте, тепер ми можемо констатувати, що по справі «Промпартії» проходили і спеціалісти

Донецького регіону.

Подібного погляду дотримується дослідник історії України К.Кононенко. На його думку, наприкінці 1930 – на початку 1931 років в Україні стався «страшний розгром фахівців промисловості». «Тоді були разом заарештовані всі головні інженери великих заводів, професори вищих технічних шкіл, керівники великих цехів... Це було повне технічне обезголовлення української промисловості. В одній тільки Харківській тюрмі, де було зібрано з усієї України саму верхівку інженерії, відбували покарання 253 найвизначніших інженерів і професорів України»⁴⁴.

Після розкриття «Промпартії» створилась ситуація, подібна до 1928 року. Відразу після арештів на всіх підприємствах почали влаштовувати мітинги, на яких ганьбили заарештованих як злісних шкідників, лютих ворогів робітничого класу. Більшій частині заарештованих визначили різні терміни ув'язнення в концентраційних таборах. Але через кілька місяців після суду майже всі вони були умовно звільнені і повернені на ті самі підприємства і на попередні посади⁴⁵. Вони опинилися в жахливому становищі: технічні керівники виробництва і водночас умовно звільнені злочинці. Зрозуміло, що вони втрачали будь-яку можливість будь-що протиставити волі партійного керівництва.

Найнезначніші неполадки у роботі розцінювалися як факт шкідницької діяльності. До середини 1931 року половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до судової відповідальності, внаслідок чого вони отримали різні строки покарання⁴⁶. «Зняти, віддати під суд – коротка розправа. ...Практика притягнення до суду ІТП стала настільки «популярною», що навіть трест змушений був протестувати: техпрацівники пересилилися до суду – або вони там як звинувачені, або проводять час, даючи свідчення», – констатувалось у листі з місця⁴⁷. У 1932 році настало деяке затишшя, хоча репресії на місцях не припинялися.

Отже, наприкінці 1920-х – на початку 1930 років, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці щодо технічної інтелігенції відбувається злам в бік посилення репресивних заходів. Інженерно-технічна інтелігенція старої генерації вже виконала місію, визначену їй партією. Промисловість була відбудована, індустріалізації потрібні були люди нового типу, з психологією, яка не передбачала ставити під сумніви доцільність партійно-державних директив, а виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції 1920-х років, в основу якої було покладено класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції відбувається процес зменшення питомої ваги спеціалістів старої генерації за рахунок збільшення «молодих» інженерів. Якщо на початку першої п'ятирічки старі кадри становили 35% всього складу інженерно-технічних сил республіки⁴⁸, то на кінець п'ятирічки – лише 17⁴⁹.

Протягом 1920-х років технічна інтелігенція стояла на принципах аполітичності. Навіть під час показових судових процесів вона не поспішала

присягати на вірність владі. А чи існувало протистояння з боку технічної інтелігенції владі? Саме в контексті формування тоталітарного режиму цікаво буде розглянути проблему початкового соціального опору.

З цього приводу певний інтерес викликає справа управляючого групою металургійних заводів м. Маріуполя Я.С.Гугеля. Гугель мав середню спеціальну освіту, за кваліфікацією був техніком-механіком. З 1920 р. працював на господарській роботі, з 1926 р. – на посаді управляючого Маріупольськими заводами. В 1920 році вступив до лав РКП(б). Його характеризували, як «енергійного, ініціативного працівника, здібного адміністратора, який умів налагодити ділові стосунки з партійними і профспілковими органами та спеціалістами»⁵⁰. В січні 1931 року до Політбюро ЦК КП(б)У надійшла доповідна записка від секретаря Маріупольського міського партійного комітету М.Ф.Нежевого. Суть цієї записки полягала у звинуваченні Гугеля в «надзвичайній довірі» технічним спеціалістам заводів, якими він керував. Всупереч партійним директивам, він не допускав на заводи партійні комісії для перевірки складу інженерно-технічного персоналу, заявляючи, що у нього на заводах шкідників немає, і що для нього «думка технічного персоналу більш авторитетна, ніж робітників»⁵¹.

Проти Гугеля розгорнулася ціла кампанія. Президія Маріупольського міськкому партії прийняла рішення про виведення його зі складу МПК. Більше того, партміськком звернувся до ЦКК з проханням «про зняття з відповідальної роботи» Гугеля за «махрово опортуністські» методи його керівництва. Подібне рішення прийняв і заводський партійний комітет. Водночас міськком почав «обробляти» інженера Рожанського, помічника директора з праці, щоб той дав проти нього свідчення, заявивши про існування в керівництві заводу так званої «гугелевщини». Коли Рожанський відмовився давати проти Гугеля дискредитуючі показання, його виключили із партії⁵².

Факт, що наприкінці 1930 – на початку 1931 років технік, який займав високу господарську посаду, виступив проти партійної політики на захист старих спеціалістів, свідчить про те, що не всі члени партії були згодні з посиленням репресивних заходів і, як могли, протистояли їм.

Робили спробу протидіяти деяким заходам держави і представники інженерно-технічної інтелігенції. У січні 1930 року інженерно-технічні секції, проводячи партійно-державну політику закріплення технічних кадрів за місцями їх роботи, виступили з пропозицією провадження так званої «самоконтрактації». Суть її полягає у добровільному «самозакріпленні» фахівців на своїх робочих місцях до кінця п'ятирічки. Фактично це була форма примусового тримання кваліфікованих кадрів. Інженери, які відмовлялися підписувати договір про самоконтрактацію, зазнавали на собі психологічного тиску з боку адміністрації підприємства і керівництва секції. У зв'язку з цим мали місце випадки демонстративної відмови цілих груп інженерів від самоконтрактації і колективні подання заяв про звільнення з

роботи. Особливо багато протестів такого роду було серед інженерно-технічних працівників Донбасу⁵³. Ці протести являли собою одну із форм опору політиці адміністративно-бюрократичного апарату.

Вони не залишились не поміченими. 10 травня 1930 р. на місця було надіслано листа за підписом керівника сектору регулювання умов праці Наркомпраці України Афоніна. В ньому зазначалось, що «фахівців, які бажають звільнитись», керівництво підприємств «формально примусово затримати на роботі не може». Тут же давалася вказівка, яким чином можна добитися «закріплення» фахівця на місці. «Прізвища осіб, що подають на звільнення, – читаємо далі в листі, – слід негайно надсилати до Наркомпраці, де вони будуть зараз же, після звільнення, мобілізовані й направлені на ті підприємства, де вони найбільш необхідні, що не виключає можливості закріплення їх за тими ж самими підприємствами, з яких вони звільнилися»⁵⁴.

Отже, опір самоконтрактації з боку технічної інтелігенції примушував органи влади шукати інших шляхів впровадження своєї політики. Звичайно, що влада добивалася свого. Але хоча б на поведінковому рівні інженери і техніки намагалися протистояти режимові.

Незгоду з політикою партії наприкінці 20-х – на початку 30-х років почали проявляти і представники молоді генерации технічної інтелігенції. За повідомленням Донецького обласного відділу ДПУ, серед студентів вуглехімічного і гірничого інститутів м. Сталіно поширеним було негативне ставлення щодо політики партії на селі засуджувались методи колективізації і пов'язаний з нею голод. Дехто відкрито вказував на заміну партійної демократії диктатурою Сталіна⁵⁵.

Таким чином, наприкінці 20-х років в партійно-державній політиці щодо технічної інтелігенції відбуваються зміни у бік поширення репресивних заходів. «Шахтинський процес», учинений над технічною інтелігенцією Донбасу, став початком масових репресій проти інтелігенції. В кінці 20-х років, коли з'явилась можливість заміни «старих» кадрів інтелігенції «молодими», у влади відпала потреба у використанні спеціалістів «старої» генерации. Висунута теза «про поглиблення класової боротьби при будівництві соціалізму» пояснювала причину відмови від послуг «старої» інтелігенції. Вони були проголошені «шкідниками виробництва». Тим самим влада знайшла виправдання виробничим. Невдачам невмілого керівництва і неправильній економічній політиці.

Посилення тоталітарного режиму в країні передбачало ліквідацію тих верств населення, які могли якимось чином критикувати існуючий уряд. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій. Їй необхідні були люди, які б повністю підтримували її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності. При посиленні тоталітарного режиму серед частини технічної інтелігенції виникають, з одного боку, різні прояви соціального опору, з іншого, – відсутність особистої ініціативи, професійна пасивність, а інколи і підлабузництво та кар'єризм.

Примітки

- ¹ Викторов Б. А. Без грифа «секретно». Записки военного прокурора. – М., 1990. – С. 145.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2521. – Арк. 18.
- ³ Лацис О. Перелом. – М., 1988. – С. 43.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2315. – Арк. 22.
- ⁵ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 7.
- ⁶ Инженерный работник. – 1928. – № 7. – С. 72.
- ⁷ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – ФР-1277. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 61.
- ⁸ Правда. – 18 мая 1928 г.
- ⁹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – С. 102.
- ¹⁰ Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, Шахтинского дела и задачи партии. К итогам апрельского Пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 1928 г. Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б). 13 апреля 1928 г. // Бухарин Н.И. Путь к социализму Избр. произведения. – Новосибирск, 1990. – С. 287, 288.
- ¹¹ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией в Донбассе. Заметки общественного обвинителя. – М.-Л., 1928. – С. 40; ДАДО. – ФР-2602. – Оп. 1. – Спр. 976. – Арк. 36; Спр. 1007. – Арк. 46, 105.
- ¹² Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 26, 38-40; Диктатура труда. – 4 июня 1928 г.
- ¹³ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 68; ДАДО. – ФП-3. – Оп. 3-1. – Спр. 1719. – Арк. 231.
- ¹⁴ ДАДО. – ФП-3. – Оп. 3-1. – Спр. 1719. – Арк. 239.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 231.
- ¹⁶ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 120.
- ¹⁷ Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией (1928-1931 гг) // Политическое образование. – 1989. – № 16. – С. 71.
- ¹⁸ Диктатура труда. – 30 марта 1928 г.
- ¹⁹ ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 14, 16.
- ²⁰ Там само. – Арк. 17.
- ²¹ Диктатура труда. – 25 марта 1928 г.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 114.
- ²³ Лебедев В. Итоги 4-го Пленума ВУМБИТ. // Инженерный работник. – 1928. – № 11-12. – С. 130-131.
- ²⁴ Сталин Й.В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. (Стенограмма) // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1953. – С. 232.
- ²⁵ Диктатура труда. – 21 июля 1928 г.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 94.
- ²⁷ ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 73.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр 2952. – Арк. 1-10.
- ²⁹ Там само. – С. 11.
- ³⁰ Диктатура труда. – 14 марта 1928 г.
- ³¹ Там же. – 15 марта.
- ³² ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 17, 28, 29, 44, 71, 74.
- ³³ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. // Вопросы философии. – 1992. – № 2.

– С. 21,22.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2712. – Арк. 6.

³⁵ ДАДО. – Ф.Р-1277. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 67.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 53.

³⁷ Там само. – Арк. 35, 56.

³⁸ Там же. – Спр. 2717. – Арк. 6.

³⁹ Найдыш А.М. Одно из необходимых условий для поднятия дисциплины на рудниках Донбасса. // Инженерный работник. – 1928. – № 8. – С. 80.

⁴⁰ Возиянов. К вопросу об обеспеченности рудников техперсоналом. // Вестник Донугля. – 1928. – № 49. – С. 25.

⁴¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. – С. 57.

⁴² Никольский В.Н. Дело «Промпартии» в Донбассе. // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Тезисы докладов и сообщений региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1995. – С. 110.

⁴³ Там же. – С. 111.

⁴⁴ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1965. – С. 404.

⁴⁵ Там само. – С. 405.

⁴⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. – К., 1991. – С. 58.

⁴⁷ Одинцов М. Знаменательная дата в жизни угольного Донбасса. // Инженерный труд. – 1934. – № 5. – С. 151-152.

⁴⁸ ІХ-ий з'їзд КП(б)У. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – С. 190.

⁴⁹ Андреюк Г.П. Формирование интеллигенции в период построения экономического фундамента социализма в СССР. (1921-1932 гг.). – М., 1966. – С. 16.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3448. – Арк. 72; Спр. 3449. – Арк. 159.

⁵¹ Там само. – Спр. 4159. – Арк. 63.

⁵² Там само. – Арк. 73-83.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 271. – Арк. 17.

⁵⁴ ДАДО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 2.

⁵⁵ Там само. – Ф.П-18. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 26, 28.

*Василь Марочко
(Київ)*

СПРАВА «КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ШКІДНИЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР»: МЕХАНІЗМ І НАСЛІДКИ ТЕРОРУ

В історико-документальних публікаціях 90-х рр. проблема творення та здійснення масових репресій достатньо висвітлена, але в суспільстві та наукових установах вона залишається актуальною. Мільйони жертв сталінського терору – глобальна соціально-демографічна і морально-психологічна трагедія, яка пронизує пам'ять багатьох поколінь, а тому варта постійної уваги. Наслідки репресій 20-30-х рр., особливо 1932-1933 та 1937-1938 рр., які вирізнялися кількістю жертв, формами та методами терору, намагаються з'ясувати науковці.

Вивчення архівних джерел, матеріалів партійних з'їздів, промов Сталіна, особливостей суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни 20—30-х рр. переконує в тому, що «сталінщина» – це передусім породження більшовицької доктрини соціалізму з її пріоритетами, однопартійної політичної системи, суспільної (державної) власності на засоби виробництва, диктатури пролетаріату, а насправді – партійно-державної номенклатури. Система породила карально-репресивні заходи, використовуючи їх як засіб упокорення населення: селян, робітників, службовців, творчої інтелігенції. Репресії вирізнялися формами (масові, групові, індивідуальні), методами (конфіскація майна, ув'язнення, депортації, розстріл, терор голодом), але їх об'єднували спільні завдання – встановлення та зміцнення основ тоталітарного режиму. Ними користувалися, як засобом будівництва соціалізму, вдаючись до суцільної колективізації, насильницької політики розкуркулення, хлібозаготівель, тобто запроваджували форми тотального визиску та придушення опору. Власне, термін «репресія» від латинського (*pergressio*) й означає – придушення¹.

Десятки інспірованих судових процесів 20-х – початку 30-х рр., переслідували конкретні завдання виявлення «ворогів» та «шкідників» соціалістичної реконструкції, засвідчення опору «класового ворога» та обґрунтування сталінської теорії класової боротьби, апробацію форм та методів політичного терору як системи управління суспільством. Механізм її підготовки достатньо з'ясований, але кожен з них мав певну специфіку, а відтак заслуговує на увагу.

Репресії проти економістів-аграрників, кооператорів, службовців Наркомзему, науково-дослідних установ, агрономів, як свідчать матеріали архівних справ, партійно-державні органи влади пов'язували з ідеєю та здійсненням масової колективізації. Органи ДПУ, одержавши замовлення від політичного керівництва, ретельно готували сценарій майбутнього суду, вишукуючи та поширюючи «компромат». 13 травня 1927 р. Політбюро ЦК

КП(б)У запропонувало голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому «розробити» декілька гучних справ, які б мали суспільно-політичний резонанс. Від нього зажадали проект судового рішення з приводу «мужицької партії»². Самій партії не існувало, її мали вигадати. Не дивно, що на сторінках журналу «Більшовик» у 1927 р. з'явилася стаття Г.Зинов'єва під назвою «Маніфест куркульської партії», в якій автор намагався, зокрема, спростувати наукові погляди відомого економіста М.Д.Кондратьєва³. Майже одночасно з Г.Зинов'євим на шпальтах «Більшовика» помістили статтю М.Кантора, який звинувачував О.В.Чаянова в протиставленні кооперативної ідеї принципам масової колективізації⁴, їхні статті, а також десятки подібних⁵, обґрунтовували наявність теоретичних та соціальних підвалин «дрібнобуржуазної ідеології». В.М.Молотов, виголошуючи на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. доповідь «Про роботу на селі», визнав той факт, що в СРСР, завдяки ДПУ відбувся «крах дрібнобуржуазних партій», але збереглися соціально-економічні основи їхньої ідеології⁶. Він мав на увазі багатомільйонне селянство, особливо заможне, а також тих вчених і практиків, погляди яких відрізнялися від генеральної лінії партії щодо перспектив розвитку сільського господарства.

Наступ проти фахівців сільськогосподарського виробництва розпочався з переслідування самодіяльних творчих об'єднань, з ухвалення забороняючих наказів та інструкцій, тобто апробованих заходів впливу на інтелігенцію. Події розгорталися досить стрімко: 13 березня 1928 р. відбулося засідання комісії по підготовці Всеукраїнської агрономічної конференції, до складу якої входили П.П.Любченко, К.С.Татаренко, М.О.Скрипник, О.Г.Шліхтер, М.Н.Демченко. Вони ухвалили рішення про заборону діяльності будь-яких колишніх об'єднань. Крім того, К.С.Тараненкові запропонували поінформувати голову ДПУ про контрреволюційну діяльність агрономів, особливо організаторів Всеукраїнського агрономічного товариства (ВАТ)⁷.

Всеукраїнське агрономічне товариство виникло 23 листопада 1921 р. під час роботи першого з'їзду агрономів України⁸. Товариство ставило за мету: об'єднання агрономів республіки для відбудови сільського господарства і розвитку його продуктивних сил, захист інтересів вчених у державних установах. ВАТ мало підтримку Наркомзему України, кооперативних та громадських організацій. При правлінні ВАТ постійно діяли групи вчених, які проводили консультації, лекції. З лекціями про організацію селянських господарств та практичну агрономію виступали Є.О.Заславський, Г.Г.Дібольд, В.К.Подольський, К.С.Кононенко, В.О.Онуфрієв. Науковці добре знали праці відомого економіста тих років О.В.Чаянова, часто полемізували з ним на сторінках спеціальних часописів⁹.

На відміну від Всеросійського товариства агрономів, яке об'єднувало лише агрономів-професіоналів, ВАТ залучало до своєї роботи вчених, рядових агрономів, кооператорів, селян. Статут ВАТ був затверджений

НКВС. На Всесоюзній виставці у Москві за плідну організаційно-господарську і науково-просвітницьку роботу товариство одержало в 1923 р. золоту медаль¹⁰. Професор М.З.Резніков, який фактично очолював ВАТ, того року писав, що товариство за період його функціонування не скомпрометувало себе якими-небудь сумнівними ухилами¹¹. Дійсно, члени ВАТ працювали у складі Комітету сприяння сільському господарству при ВУЦВК, обіймали керівні посади в Держплані, Наркомземі, Укрсільбанкові, очолювали науково-дослідні селекційні станції. В 1923 р. товариство налічувало понад тисячу осіб, мало 18 відділень у різних містах України¹². Воно мало шість секцій: сільськогосподарської політики і економіки, рослинництва, тваринництва, кооперативної, сільськогосподарської освіти та бурякознавства¹³, робота яких була спрямована на вивчення поточних питань організації сільськогосподарського виробництва. Члени ВАТ вивчали питання еквівалентного обміну між містом і селом, досліджували особливості податкової політики, з'ясовували перспективи та умови кредитування селянських господарств, можливості їхнього агрономічного обслуговування і кооперування окремих галузей.

На засіданнях ВАТ висловлювалися досить цікаві і слушні думки. Зокрема, професор В.М.Соловейчик вважав, що об'єктом оподаткування мав бути лише прибуток господарства в цілому, а не його окрема галузь. Сума податку, на його думку, повинна була зростати відповідно до збільшення прибутку і зменшуватись на випадок збільшення членів селянської родини¹⁴. Вчені, які входили до складу ВАТ, наполегливо вивчали еволюцію селянського господарства, його соціально-економічну природу. Селяни, на думку професора І.П.Короткова, були основними платниками податку. Водночас він був глибоко переконаний, що без піднесення рівня продуктивних сил у сільському господарстві, без зростання добробуту селянської родини неможливий поступальний розвиток економіки країни взагалі¹⁵.

Науковці ВАТ запропонували посів високорентабельних технічних культур, вимагали залучення селянських господарств до системи ринкових відносин, надаючи великого значення кредитуванню. Найефективнішою формою сільськогосподарського кредиту «ватівці» вважали акціонерний банк. Кредити, на їх думку, можна видавати грошима, а також шляхом матеріально-технічного постачання селянських господарств. Вони допускали можливість створення спеціального сільськогосподарського банку для залучення і використання іноземного капіталу. Найбільш кредитоспроможними на селі, на думку членів ВАТ, лишалися середняцькі господарства, які й повинні були стати основним об'єктом кредитування.

Вчені-аграрники, які входили до складу ВАТ, а згодом звинувачені у причетності до шкідницької організації, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками. Зростання кількості колективних господарств, яке стало помітним на початку 20-х років, вони пояснювали не їхніми перевагами, а відсутністю реманенту, коштів, загальною злиденністю

та наслідками голоду¹⁶. Комуни та артїлі, на думку багатьох «ватівців», були найкращою формою господарювання для бідняків, а решта господарств, в тому числі і так звані куркульські, повинні об'єднуватись у кооперативи виробничо-збутового напрямку або ж розвиватись по шляху фермерських об'єднань. Вчені сприяли розвитку оренди, контрактації, доводили їхню перевагу, виявляли недоліки та шляхи їх подолання. Професори М.З.Резніков, К.С.Кононенко брали участь в роботі урядової комісії, пов'язаної з весняною посухою 1929 р. Зокрема, Резніков, який обіймав посаду заступника наркома Наркомземсправ України, виступив на засіданні Раднаркому республіки з доповіддю «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928/29 рік»¹⁷, в якому накреслив основні напрямки виходу з кризи та подолання наслідків посухи.

Рік «великого перелому», проголошений Сталіним у листопаді 1929 р., став насправді роком жахливої руйнації підвалин сільськогосподарського виробництва. Насильницька суцільна колективізація катастрофічне зменшила кількість худоби, викликала незадоволення селян, вкрай загострила соціально-економічну та політичну ситуацію. Ці ускладнення уряд та партія пояснювали «шаленим» опором і шкідництвом «капіталістичних елементів», а не власними помилками та прорахунками.

Підготовка судових процесів завершилась – розпочалися масові арешти. В Україні протягом 1930-1941 рр. органи ДПУ «виявили» понад 100 всілякого роду «центрів», «блоків», «організацій»¹⁸.

Упродовж січня-лютого 1930 р. було заарештовано 46 чоловік, яких звинувачували у причетності до так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України». 18 березня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Наркомземові України М.Демченку виступити в Харкові перед колективом сільськогосподарського інституту з розповіддю про викриту шкідницьку організацію¹⁹.

В червні 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР винесла вирок про позбавлення волі: співробітника Наркомзему України В.Г.Батиренка – на 6 років, старшого інспектора НКЗ УСРР А.Я.Вороніна – на 3 роки, співробітника Укрсільбанку, завідуючого кабінетом фінансування інституту сільськогосподарської економіки А.Ф.Дідусенка – на 3 роки, агронома-консультанта Укрнасіносоюзу Г.Г.Дібольда – на 6 років, завідуючого підготовчими курсами НКЗ УСРР І.І.Доленка – на 8 років, співробітника НКЗ РСФРР М.Д.Ємалаки – на 3 роки, інспектора НКЗ УСРР О.Д.Ємельяненка – на 3 роки, заступника директора сільськогосподарської дослідної станції Є.І.Заславського – на 3 роки, співробітника НКЗ УСРР А.С.Юффе – на 2 роки, професора, члена правління Укрсільбанку К.С.Кононенка – на 8 років, професора Середньо-Волзького дослідного інституту сільського господарства І.П.Короткова – на 4 роки, завідуючого Кельчинскою дослідно-зрошувальною ділянкою НКЗ УСРР П.М.Кумова – на 3 роки, члена Президії Держплану УСРР К.Г.Маньківського – на 8 років,

професора Всесоюзного інституту прикладної ботаніки М.К.Могилянського – на 2 роки, завідуючого статистичним підвідділом Укрсільбанку Г.Ф.Обдули-Абдулевського – на 3 роки, директора Дніпропетровської дослідної станції Б.О.Овсянникова – на 3 роки, завідуючого Переяславським радгоспом Київської дослідної сільськогосподарської станції І.І.Мацкевича – на 5 років, члена торгово-кооперативної секції Держплану УСРР В.О.Онуфрієва – на 3 роки, члена сільгоспсекції Держплану УСРР Г.І.Підгорного – на 2 роки, старшого інспектора НКЗ УСРР В.К.Подольського – на 4 роки, професора, директора Всесоюзного інституту землеробства, члена колегії НКЗ УСРР М.З.Резнікова – на 10 років, професора, референта земельно-планової комісії НКЗ УСРР В.М.Соловейчика – на 2 роки, агронома Житомирського окружного земельного управління О.Д.Степаненка – на 3 роки, інспектора МТС НКЗ УСРР М.А.Сябра – на 4 роки, інспектора НКЗ УСРР Ю.З.Умана – на 3 роки, професора Київського кооперативного інституту, директора Київської сільськогосподарської дослідної станції О.К.Філіповського – на 4 роки, референта земплану УСРР К.Ф.Центиловича – на 5 років, професора Харківського сільськогосподарського інституту В.П.Шелехету – на 4 роки²⁰.

Їх звинувачували у створенні та керівництві контрреволюційною організацією, яка ставила за мету відновлення капіталістичного ладу, зміцнення і розвиток індивідуального селянського господарства, послаблення економічної могутності республіки, їхня вина полягала в тому, що вони розробляли питання ринкової економіки, обстоювали необхідність еквівалентного обміну між містом і селом. Крім того, Мацкевича та Філіповського звинуватили у шпіонажі. Пропагандою контрреволюційних ідей вважалось обстоювання інтенсивних методів господарювання, визнання принципу кооперування населення, ідеї створення кооперативного банку. Вчорашні учні та колеги називали їх «трубадурами дрібного господарства», «контрреволюційними агентами світового капіталу», «куркульськими теоретиками». Особливо активно «викривав» новоявлених ворогів народу прокурор Г.Железнодорожський, який надрукував кілька статей в газетах та журналах²¹. Він звинуватив підсудних в намаганні послабити соціалістичний сектор, відновити буржуазно-демократичну республіку. На його думку, створене в 1921 р. ВАТ започаткувало контрреволюційну організацію, яка впродовж 20-х років діяла легально, а потім підпільно. Не залишилась осторонь і головна науково-економічна установа республіки – Всеукраїнський науково-дослідний інститут економіки соціалістичного сільського господарства. На сторінках інститутського часопису з'явилися десятки статей, автори яких змагалися у витонченості формулювань брудних звинувачень та наклепів. Наприклад, маловідомий на той час Я.Харченко у своїй статті «Кондратьєвщина на Україні» назвав Резнікова та його колег «агентами світового капіталізму і внутрішньої буржуазії», які прагнули реставрації капіталізму. Він назвав ворожими погляди, які стосувалися

імпорту іноземного капіталу, деяких змін у земельному законодавстві по шляху його демократизації, про надання кооперації права самодіяльності²². З критикою наукових поглядів групи Резнікова виступив О.Г.Шліхтер, який звинуватив його у протиставленні колективізації і кооперації²³.

5 червня 1930 р. газета «Вісті ВУЦВК» повідомила про вирок та деякі деталі судового процесу. «Вони намагалися стати на шляху соціалістичного розвитку села, – повідомив кореспондент газети, – і їх розчавлено. Це – невблаганний вирок історії»²⁴. Так, їх «розчавила» репресивна машина, керманічем якої виступав сам «вождь народів». На XVI з'їзді ВКП(б) в червні того ж року Сталін запевняв делегатів, що репресії в соціалістичному будівництві – елемент необхідний²⁵. Використовуючи методи фізичного та психологічного тиску на підсудних, слідчі ДПУ УСРР, які займалися розслідуванням цієї справи, отримували від них потрібні свідчення. М.З.Резніков та К.Г.Маньківський були доведені до такого стану психічного та фізичного виснаження, що вишукували нагоду для самогубства. Вони знали справжні причини ув'язнення. Якось після тривалого допиту тридцяти чотирьохрічний в'язень Г.І.Підгорний говорив, що їх арешт – це фізичне усунення з чисто політичних мотивів, оскільки ми, мовляв, добре знаємо свою роботу і можемо не погоджуватись з наміченими планами. У 1931 р. Всеукраїнське товариство аграрників-марксистів опублікувало збірник статей під назвою «Шкідництво в сільському господарстві на Україні», як своєрідний посібник для боротьби з «ворогами народу»²⁶.

У 1931 р. Резніков, Вороній та Кононенко знову зазнали переслідувань, тепер вже за причетність до контрреволюційної «Трудової селянської партії», яку, нібито, очолив відомий вчений-економіст О.В.Чаянов. Вони не заперечували наукових зв'язків з Чаяновим та його колегами, але до новоствореної організації себе не зараховували. В травні 1931 р. кримінальна справа по відношенню до них була припинена. Цікаво, що Верховний суд УСРР умовно звільнив від покарання в 1932 р. Соловейчика, Ємалакі, Центиловича, Онуфрієва, Сябра, Батиренка, Подольського, Заславського, Мацкевича, Кононенка, Шелехета, Вороніна і Дібольда, в 1933 р. – Філіповського, а 13 березня 1937 р. – Резнікова²⁷. Проте не всім поталанило уціліти. Впродовж 1934-1938 рр. вони знову потрапили до таборів. У 1937 р. Доленка, а в 1938 р. – Дідусенка було розстріляно. Професор К.С.Кононенко виїхав у 1943 р. до Німеччини, а в 1951 р. до США, написав ґрунтовне монографічне дослідження «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960» (Мюнхен, 1965).

Наслідки масових репресій – це не просто статистика жертв сталінського терору, а передусім – трагедія багатьох поколінь. Соціологи та історики з'ясовують кількість репресованих, але пізнавальне значення має і висвітлення долі окремих людей. Вони потрапили до таборів Гулагу і зникли назавжди історія викреслила їх з нашого буття. Зокрема, тривалий час

вважалось, що О.В.Чаянова, якого ув'язнили в 1931 р., було розстріляно. Нові архівні матеріали свідчать про те, що відомого економіста вислали до Казахстану, де він протягом шести років працював викладачем Алма-Атинського сільгоспінституту²⁸. Влітку 1935 р. завершився термін його заслання, але рішенням особливої наради НКВС термін продовжили ще на три роки²⁹. До арешту в березні 1937 р. О.В.Чаянов працював в Наркомземсправ КазРСР, а в жовтні 1937 р. виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду СРСР винесла вирок – розстріл. Його виконали того ж дня. Дружину О.В.Чаянова повідомили про те, що він помер 22 березня 1939 р.³⁰

Серед реабілітованих науковців, яких засудили по справі так званої Трудової селянської партії, драматичною виявилася доля М.П.Макарова. Його заарештували в червні 1930 р. Він перебував у Бутирській в'язниці, Ярославському політизоляторі разом з О.В.Чаяновим. Влітку 1935 р. М.П.Макарова, за клопотанням М.І.Вавілова та дружини А.Ю.Макарової, звільнили, але заборонили жити в 40 великих містах. В 1948 р. він працював викладачем Ворошиловградського сільгоспінституту³¹.

Загадковою залишається доля М.Д.Кондратьєва. Його біографія частково досліджена. Відомо, що він був секретарем О.Ф.Керенського з питань сільського господарства, приятелював з П.А.Сорокіним, Г.Л.П'ятаковим, випускниками економічного відділення юрфаку Московського університету – Л.М.Літошенком, Л.Б.Кафенгаузом, З.С.Каценембаумом, М.П.Макаровим, А.А.Рибніковим, О.В.Чаяновим, репресованими також в 1931-1933 рр.³². Певний час, ховаючись від переслідувань поліції у 1907 р., він жив і працював в Умані³³. Наприкінці 30-х рр., перебуваючи в таборах, М.Д.Кондратьєв загинув.

Маловідома подальша доля В.Г.Ганчеля – викладача Київського кооперативного інституту, В.В.Колкунова – заввідділом селекції інституту цукрової промисловості, А.І.Кортаці – зав кафедрою Одеського меліоративного інституту, Г.Т.Лещенка – доцента Київського лісотехнічного інституту, С.К.Фоменка – співробітника управління НКЗ СРСР, О.А.Янати – ботаніка, керівника ботанічної секції ВУАН³⁴ та сотень інших діячів науки, засуджених протягом першої половини 30-х рр. Досить складно виявити кількість репресованих спеціалістів сільського господарства. За підрахунками Одеського «Меморіалу», серед 26019 репресованих – представники аграрного сектору становили 38%³⁵. У ґрунтовній статті В.М.Земскова, який подає загальну кількість в'язнів по таборах Гулагу, окремо виділено «селянсько-есерівську» групу репресованих, але не з'ясовано кількості ув'язнених³⁶. Водночас повідомляється, що більше половини в'язнів «селянсько-есерівського блоку» були засуджені до розстрілу³⁷. Репресовані після 1934 р., зокрема в 1937-1938 рр., власне, і визначили високий відсоток смертних вироків. До цієї категорії репресованих, крім інтелігенції, необхідно віднести і так званих куркулів, особливо тих, хто підтримував свого часу есерівську програму. Таким чином, політичний та соціально-

демографічний аспект масових репресій потребує ретельного вивчення. Найефективнішою формою виявлення соціально-професійних груп репресованих може стати підготовка відповідного багатотомного енциклопедичного довідника або серії спеціальних видань – «Репресовані педагоги», «Репресовані медики» тощо.

Примітки

¹ Краткий словарь иностранных слов. – М., 1979. – С. 243.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 132. – Арк. 57.

³ Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии // Большевик. – 1927. – № 13. – С. 34-40.

⁴ Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 28-42.

⁵ Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии // Большевик. – 1928. – № 17-18. – С. 17-23; Беленький М. Кооперативный план Ленина и его истолкователи // Там же. – 1927. – № 22. – С. 90-95.

⁶ Пятнадцатый съезд ВКП(б), декабрь 1927 г. Стенографический отчет. Т. 2. – М, 1962. – С. 1179-1186.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2749. – Арк. 31.

⁸ Хроніка // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – Ч. 1. – С. 21.

⁹ Там само. – С. 12, 22.

¹⁰ Резніков М.З. ВАО и Всероботземлес // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – № 19/20. – С. 4.

¹¹ Там само. – С. 5-6.

¹² Работа отделений ВАО // Там же. – № 14. – С. 17-18.

¹³ Работа правления // Там же. – № 1. – С. 20.

¹⁴ Соловейчик В. К построению школы сельскохозяйственного налога // Украинский экономист. – 1926. – 16 марта.

¹⁵ Коротков И.П. Общественный агроном в новых хозяйственных условиях // Укр. с.-г. – 1922. – № 1. – С. 4-6; Коротков И.П. К критике современных методов изучения крестьянского хозяйства (из работ экономического отдела Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции) // Там же. – 1924. – № 11. – С. 6-7; Коротков И.П. Нова література з сільськогосподарської економії та організації господарства з погляду інтересів громадської агрономії // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 68-71.

¹⁶ От коллективистического романтизма к реализму // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – № 18. – С. 3.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 2. – Арк. 220.

¹⁸ Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 188. – Арк. 3.

²⁰ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. № 64784.

²¹ Железногорський Г. Присуд історії (процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України) // Комуніст. – 1930. – 5 червня; Железногорський Г. Кондратьєвщина на практиці (контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України) // Большевик України. – 1930. – № 23/24. – С. 60-87.

²² Харченко Я. Кондратьєвщина на Україні // Шляхи соц. реконструкції сіл госп-ва. – 1930. – № 10. – С. 83-123.

-
- ²³ Шліхтер О. Право-лівацький блок у площині кондратьєвщини // Там само. – С. 144.
- ²⁴ Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду) // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 червня.
- ²⁵ Сталин И.В. Сочинения. – М., 1949. – Т. 12. – С. 309.
- ²⁶ Шкідництво в сільському господарстві на Україні. – Харків-Київ, 1931. – 126 с.
- ²⁷ ДА СБ України. – Спр. № 64784.
- ²⁸ «Я оказался выброшенным из человеческого общества...» (А.В.Чаянов в казахстанской ссылке) // Отечественные архивы. – 1997. – № 2. – С. 49-51.
- ²⁹ Там же. – С. 50.
- ³⁰ Там же. – С. 51.
- ³¹ Письма профессора Н.П.Макарова из тюрьмы // Отечественные архивы. – 1996. – № 3. – С. 82-85.
- ³² Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С. 6, 8, 13.
- ³³ Там же. – С. 452.
- ³⁴ Київ: жертви репресій. Т. 1. Українське історико-культурне просвітницьке товариство «Меморіал» ім. Василя Стуса. – К., 1997. – С. 100, 203, 206, 211, 240, 441, 430.
- ³⁵ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1. – Одеса, 1997. – С. 676.
- ³⁶ Земсков В.Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект) // Социологические исследования. – 1996. – №.7. – С. 3-15.
- ³⁷ Там же. – С. 8.

ЛІТОПИС «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

*Володимир ПРИСТАЙКО,
Олександр ПШЕННИКОВ,
Юрій ШАПОВАЛ
(Київ)*

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ *

(До 60-річчя соловецької трагедії)

Я все більше переконуюсь, що нас вирішили повільно, але планово фізично знищити зовсім. Мені дали термін 5 років, але життя скорочують на 20 років.

Лесь Курбас у розмові з Мирославом Ірчаном. Соловки, січень 1935 року.

Про все, що нині коїться, історія згодом скаже своє слово.

*Матвій Яворський. Соловки,
30 листопада 1936 року.*

26 вересня 1936 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився саме на особі Миколи Єжова, не був випадковим. У зв'язку з цим американський дослідник Роберт Такер зауважує: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого

---

* Закінчення. Початок див. № 1/2 за 1997 рік.

поєднання Микола Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 році, невдовзі після вбивства С.Кірова. Вже тоді він сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором рукопису. Фактично Єжов задумав працю, що могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні³.

Не випадково, вже 12 жовтня 1936 року Л.Каганович у листі до Г.Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁴.

Свій рішучий настрій Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). Ось що він, зокрема, підкреслював: «...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту – я вже чотири з половиною місяця працюю в Наркомвнусправ – я ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: «Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ній, займіться цією людиною», – факту такого не знаю. Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей. Я зазвичай відповідаю: дякуй, сволото, що ми берем цю людину, дякуй, що шкідника берем»⁵.

Єжов жорстко критикував «відомчий» підхід в діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, завало виявленню «шкідників» і «шпигунів». Стало зрозуміло, що кривава хвиля «чисток» і викриття не обмине нікого. Більше того, новий нарком висловив незадоволення «відомчими міркуваннями» керівників самого НКВД (в першу чергу, колишнього наркома Г.Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком «відсутності політичного чуття і більшовицької партійності»⁶.

Ще одна цікава деталь. Єжов на Пленумі визнав, що чекісти займались фальсифікацією, фабрикацією справ: «Я повинен прямо сказати, що існувала така практика перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому»⁷. Зрозуміло, Єжов засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів «єжовщини».

У резолюції, що її ухвалив Пленум по доповіді М.Єжова, було поставлено завдання «чистити» і систематично зміцнювати органи НКВД «найкращими перевіреними кадрами партійних працівників»⁸. Мине час і 3 лютого 1940 року сам Єжов перед тим, як його розстріляють, у своєму

останньому слові на закритому судовому засіданні Військової Колегії Верховного суду СРСР скаже: «Я почистив 14 000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив»⁹.

У згаданій резолюції лютнево-березневого Пленуму містились і принципово важливі для подальшої долі багатьох політичних в'язнів Радянського Союзу положення. Зокрема, зазначалось: «Ще більш нестерпним є встановлений Наркомвнусправом СРСР тюремний режим стосовно засуджених, найбільш злісних ворогів Радянської влади – троцькістів, зинов'євців, правих есерів та інших.

Всі ці вороги народу, як правило, направлялись у так звані політизолятори, що були підпорядковані Наркомвнусправу СРСР. Політизолятори знаходились в особливо сприятливих умовах і більше скидалися на примусові будинки відпочинку, ніж на тюрми»¹⁰.

Тут варто нагадати, що в СРСР для ув'язнених фактично до 1930 року існував політичний режим, тобто режим, яким користувалися політв'язні. 1930 року він був ліквідований (Соловки були винятком, тут політрежим ще зберігався). Всі, хто вижив після цього, вважались ув'язненими за «контрреволюційні» злочини. Тепер Єжову здалося цього замало. Він вирішив зробити новий крок до посилення жорсткості, що для багатьох в'язнів означатиме, власне, крок до смерті. Саме з 1937 року в СРСР повернулися до старої назви «тюрма» замість назви «ізолятор» (ізолятори особливого призначення, які існували з 1930 до 1937 року, було перейменовано на тюрми особливого призначення).

Єжов приділяв винятково велику увагу удосконаленню структури НКВД і його підрозділів, зокрема тих, що займалися господарською діяльністю. Проілюструємо це лише деякими прикладами, що відносяться до 1937 року. Так, його наказом № 027 від 19 березня 1937 року «з метою упорядкування питань планування промисловості капітального будівництва і сільського господарства Головних управлінь НКВД» у складі НКВД СРСР було організовано «Плановий відділ з функціями планування виробництва, капітального будівництва, матеріальних балансів і складання зведених планів»¹¹. У складі Планового відділу було створено 5 відділень: планування промислового і сільгоспвиробництва; планування капітального будівництва; матеріальних балансів; зведених і перспективних планів; секретаріат¹². Створення Планового відділу було доручено заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Матвієві Берману.

26 квітня 1937 року було видано наказ № 041 «Про пересилку грошово-матеріальних цінностей ув'язнених і підслідних тюрем ГУГБ». Тепер всі речі, що належали цій категорії засуджених, пересилались разом з ними через конвой, а грошові суми і цінності пересилались через фельдзв'язок НКВД цінними пакетами безкоштовно¹⁴.

11 серпня 1937 року з'явився підписаний заступником Єжова М.Фриновським наказ № 047 у зв'язку із порушеннями таборами та місцями

ув'язнення паспортного режиму. У цьому наказі згадувались інші документи, зокрема обіжник ОГПУ № 124 від 19 грудня 1933 року, наказ НКВД № 143 від 29 травня 1935 року, наказ НКВД № 00234 від 20 червня 1935 року. Цими документами, а також постановою Раднаркому СРСР, як виняток дозволялось проживання у «режимних районах і містах» лише тим колишнім в'язням, які були ударниками і «на ділі довели свою відмову від злочинного минулого»¹⁵. У наказі було наведено приклади порушень встановлених правил і вимагалось забезпечити у подальшому такий порядок, за якого «жоден колишній ув'язнений після звільнення не був би направлений в режимне місто-район, у якому йому за характером злочину проживати заборонено»¹⁶.

За деякими даними, з весни 1937 року, внаслідок різних операцій НКВД, в таборах опинились 700-800 тисяч осіб. Простежується в документах те, як система вирішила вийти із ситуації, коли величезну кількість ув'язнених треба було терміново задіяти, не дати їм «простоювати». По-перше, чимало таборів розширювалися, виникали табори-монстри. По-друге, вирішили збільшити лісозаготівлі. Чому саме лісозаготівлі? Тому, що вони не потребували високої кваліфікації в'язнів і водночас охоплювали доволі значну їх кількість. 16 серпня 1937 року з'явився наказ № 078 про створення нових лісозаготівельних таборів: Тайшетського, Томськ-Асинського, Куломського, Усть-Вимського, Івдельського, Каргопольського, Локчимського. Лісовий сектор ГУЛАГу було реорганізовано у Лісовий відділ ГУЛАГу НКВД. Начальник ГУЛАГу зобов'язувався організувати підготовчі роботи з розрахунком прийому до 1 жовтня 1938 року не менш 5 000 чоловік ув'язнених у кожному таборі. У наказі окремо підкреслювалось: «Роботи 4 кварталу 1937 року організувати з розрахунком прийому до 1 січня 1938 р. не менш 15 000 ув'язнених у кожному таборі з тим, щоб з початком 1938 року табори приступили до основних лісозаготівельних робіт»¹⁷.

За давно заведеною традицією не забували автори цих новацій і про використання праці в'язнів на будівництвах, що опинялися у «прориві». Так, 27 серпня 1937 року було видано наказ № 091 з метою «надання допомоги будівництву нікелевого комбінату у Мончі-Тундрі». М.Єжов наказав створити тут відділення Белбалтлагу НКВД «з доведенням кількості ув'язнених до 5 000 чоловік»¹⁸.

29 серпня 1937 року заступник Єжова комдив В.Чернишов підписав наказ, який зайвий раз засвідчував: репресивно-каральна машина працювала на повну потужність. Наказ стосувався прийому заарештованих від залізничної міліції у камери попереднього затримання (КПЗ) територіальної міліції і в'язниці. Справа в тім, що КПЗ у відділеннях і оперпунктах залізничної міліції виявилися недостатньо місткими або взагалі були відсутні. Ось тому начальники УРКМ країв, областей і автономних республік зобов'язувались забезпечувати безперешкодний прийом до КПЗ територіальних УРКМ заарештованих від апаратів залізничної міліції там, де вони «не мають самостійних КПЗ або місткість останніх недостатня»¹⁹.

13 жовтня 1937 року за підписом заступника Єжова старшого майора держбезпеки М.Рижова з'явився наказ № 0122, підготовлений у зв'язку з організацією низки нових виправно-трудова таборів НКВД і необхідністю «встановлення обмежень при відправці особливо небезпечних злочинців у окремі ВТ табори НКВД». Надзвичайно цікавим було саме по собі це регулювання. Наприклад, такими, що не підлягали направленню у Бамлаг, Дмитлаг, Темлаг, Дадьлаг, Вяземлаг, Калуглаг, Волголаг, Самарлаг НКВД та на деякі інші будівельні об'єкти, були особи, яких засудили за зраду батьківщині, терор, шпигунство, диверсію, бандитизм і збройний розбій, за «контрреволюційну троцькістсько-зинов'євсько-бухаринську діяльність (троцькісти, зинов'євці, бухаринці, праві)», «керівники і активні члени контрреволюційних фашистських і націоналістичних угруповань і організацій», керівники повстанських організацій і колишні білогвардійці, іноземні піддані²⁰. Фактично це означало, що режим вже наперед визначав долю тієї або іншої категорії в'язнів. Скажімо, до Белбалтлагу НКВД не могли потрапити засуджені за зраду батьківщині, за шпигунство, а також фіни і карели²¹.

Надзвичайно характерним є один із пунктів цього наказу, за яким засуджених за «троцькістсько-бухаринську діяльність», зраду батьківщині, шпигунство, терор і диверсію слід було «направляти, незалежно від працездатності, до Севвостлагу та Ухтпечлагу (Воркута) за персональними нарядами ГУЛАГу»²².

У цьому самому наказі також зазначалось, що у новостворені табори НКВД «направляються засуджені Спецтрійками УНКВД у порядку наказу НКВД № 00447, за другою категорією, незалежно від працездатності. Також направляються й інші категорії засуджених, із дотриманням порядку відбору за наказом 045»²³.

У жовтні 1937 року М.Єжов змінює наказ № 00169 від 8 травня 1935 року, виданий Г.Ягодою. Наказом № 0128 (від 21 жовтня 1937 р.) всі виправно-трудова табори були підпорядковані безпосередньо ГУЛАГ НКВД²⁴.

Нарешті, ще один наказ – цього разу кінця 1937 року, а саме № 0152 від 11 грудня. Цим документом визначалось розгортання робіт по будівництву тюремних корпусів для утримання засуджених. Це будівництво було віднесено до «першочергових об'єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВД»²⁵. Було встановлено термін надання проектів і кошторисів по будівництву нових тюремних корпусів – 5 лютого 1938 року²⁶.

Половецькі в'язні доволі швидко зрозуміли, що реально означають для них і поява у НКВД СРСР Миколи Єжова, і рішення лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Втім, деякі документи свідчать, що передчуття майбутньої трагедії виникло у багатьох ще раніше – відразу після вбивства Сергія Кірова. Наприклад, вже 5 грудня 1934 року в одному з агентурних донесень читаємо про розмову ув'язнених С.Грушевського, П.Пристапи,

Ф.Корольова, що відбулась наступного дня після вбивства вождя ленінградських більшовиків. Вони почали обговорювати цей факт і констатували, що «зараз чекати покращання нашого становища нема чого, оскільки тепер буде вжито репресивних заходів як на волі, так і в таборі». «Якщо вбивство здійснено кимось з видних членів партії, – каже Грушевський, – через особисті питання, то ця справа не може набути великого політичного значення у бік репресій. А от якщо вбивство здійснив політичний ворог, то буде погіршення для нас і більша ізоляція на волі. Так що слід чекати нового поповнення на Соловки». Грушевський поставив запитання Приступі, чи не думає він, чи не могло тут відбутися такого самого вбивства, як вбивство Столипіна, з метою підняти нову хвилю терору, на що останній відповів, що він такої самої думки»²⁷. На думку ще одного в'язня, харківського письменника Миколи Стрельцова, вбивця С.Кірова «стояв однією ногою в НКВД»²⁸.

Збереглося чимало документів про те, як в'язні-українці реагували на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Ось один з таких документів – агентурна записка Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 року: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоем у доволі важких умовах перевозки.

Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому...

У той же час давали поради..., мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть у кінцевому рахунку відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Миколаєнко.

Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»²⁹.

З особливою увагою соловецькі в'язні слідкували за подіями в Україні. Наприклад, у грудні 1935 року Ю.Самборський зауважив, що «останнім часом почали звозити у Соловки українців з усіх таборів, це засвідчує, що з українцями ще не закінчили»³⁰. У березні 1936 року М.Ірчан-Баб'юк говорив: «Переслідування всього українського здійснюється з математичною планомірністю і допоки живий Сталін, Україна не перестане бути об'єктом чистки, що не припиняється»³¹.

До речі, жорстким було ставлення не тільки до українських, а й до інших «націоналістів». У цьому зв'язку не можна не згадати цілком слушне зауваження Жака Россі, автора унікального «Довідника по ГУЛАГу», про те, що після жовтня 1917 року було багато засуджених за «буржуазний націоналізм». Спочатку серед них траплялись і росіяни, але на початок 20-х

років вони зникають: «Авторові, який з 1937 до 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не вдалось зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням (Підкреслення наше. – *Авт.*). Водночас, чисельність всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»³².

Однак повернімося до подій 1936 року, до розмов і оцінок соловецьких в'язнів. Вже згаданий М.Ірчан-Баб'юк у грудні 1936 року, коментуючи виступ Сталіна на з'їзді Рад, сказав: «...У мене розвіялись всілякі ілюзії щодо пом'якшення моєї долі, а також щодо амністії. Всі, хто має 58-у статтю, тепер засуджені на фізичне знищення»³³. Такого роду настрої, зокрема, знайшли відбиття в агентурному донесенні Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 24 квітня 1937 року, в якому зазначалося: «Кремль повний «парашами» (Тобто чутками. – *Авт.*) переважно в бік погіршення становища ув'язнених. Зрозуміло, все це пов'язується із загальним політичним станом. Раніше, тобто відразу після усунення Г.Г.Ягоди, «параші» мали характер радісний, що, мовляв, режим буде послаблено, буде переглянуто справи, підсумком чого буде амністія, звільнення більшості ув'язнених тощо, а за останні дні навпаки «параші» мають характер посилення режиму стосовно ув'язнених.

Кузьменко говорить, що заліки всі зняті, всю 58 статтю буде переведено на тюремний режим, свободи нам не бачити. Та добре те, що знімають тих, хто нас посадив: ось заступника наркома НКВД України Кацнельсона знято... Питанням усунення Кацнельсона зацікавлені, напевно, всі українці...

Ірчан М.Д. двічі вів розмови на «парашні» теми. Він вважає, що «параші» про погіршення становища ув'язнених більш вірогідні, оскільки ми живемо у неправовій державі...

Коник І.І. вважає, що ув'язненим українцям ніколи не бути на свободі...

Наказ про заборону побачень викликав масу розмов, які зводяться до того, що Соловки залишаються в'язницею»³⁴.

На думку ще одного в'язня, «Ягоді не уникнути зашморгу, він надто забагато знав того, що багато з членів Політбюро не знали»³⁵.

Для України 1937 рік також приніс значне збільшення заарештованих, а відтак і ув'язнених. Відкривались нові тюрми, зокрема ті, що були на консервації. Наприклад, 7 січня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР К.Карлсон наказав (наказ № 002) відкрити тюрму міста Лебедина, що перебувала на консервації, і встановив для неї ліміт ув'язнених у 250 чоловік³⁶.

У липні 1937 р. наказом за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова були оголошені штати тюрм ГУГБ для утримання підслідних при НКВД УРСР і УНКВД Київської, Харківської, Дніпропетровської, Одеської, Вінницької, Донецької, Чернігівської областей і НКВД Молдавської АСРР³⁷.

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» особливо відчутною стала після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода

Балицького змінив Ізраїль Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності до наказу М.Єжова від 14 червня 1937 року за № 96838 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції – операцію по «куркулях» та «кримінальних злочинцях», розпочату 1 серпня 1937 року, по поляках, ініційовану НКВД СРСР 11 серпня 1937 року, по німцях, по румунській і харбінській лініях, по латишах, проведена в листопаді-грудні 1937 року. Завжди він просив центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв неабияку ініціативу: «розгром» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «церковно-сектантських кадрів», «антирадянського сіоністського активу» тощо³⁹.

Він старанно шукав «компромат» проти членів «команди» П.Постишева, якого після критики за «недоліки» перевели на партійну роботу за межі України, а згодом знищили, а також проти свого попередника В.Балицького. Та однією з найбільших його справ була справа «Буржуазно-націоналістичної антирадянської справи колишніх боротьбистів» (серпень 1937 р.), за якою було репресовано велику групу партійно-державних керівників УРСР, а Голова Раднаркому Панас Любченко прямо під час роботи Пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством.

Не дивлячись на всі ці «успіхи», кар'єра Леплевського закінчилася типово для доби «великого терору»: на початку 1938 року його усунули з посади наркома, а 28 липня того самого року розстріляли.

Леплевського ненадовго змінив Амаяк Кобулов, а з січня 1938 року, коли обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У почав виконувати Микита Хрущов, НКВД УРСР очолив Олександр Успенський. У листопаді того самого року він інсценував самогубство і зник з Києва, переховувався в Архангельську, Калузі, Муромі, а в квітні 1939-го був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а згодом знищений⁴⁰. Після Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено Івана Серова⁴¹. Саме названі особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких, в першу чергу, слід назвати Станіслава Косіора, Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Затонського, Микиту Хрущова та ін., реалізовували настанови керівництва ВКП(б) і НКВД СРСР.

В історіографії, у тому числі західній, неодноразово висловлювалась думка про те, що Україна ще до «єжовщини» і навіть до «чистки» 1933 року стала об'єктом репресивних заходів центру. Про це, зокрема, пише професор Андреас Капелер у книзі «Kleine Geschichte der Ukraine». Він зауважує: «Не було випадковістю, що це трапилось раніше, ніж з більшістю інших національностей. Стратегічне і господарське значення регіону, тісне переплетення української нації з російською і велика чисельність українців дозволили Україні, як і в період царату, виявитись особливо чутливою областю, яку прагнули тісніше зв'язати з центром, ніж інші периферійні

регіони»⁴².

Характерно, що цей висновок підтверджується і добре перевіряється документами СБУ. Можемо лише додати, що ця агресивна поведінка сталінського Кремля диктувалася не лише стратегічним положенням України, а й чималою мірою тим опором комуністичному режимові, який в різний спосіб виявляли українці, тим не лише фізичним, але й інтелектуальним потенціалом, що у будь-який момент міг бути використаний (і часто використовувався) проти московського політичного, економічного і духовного диктату.

Однак українським керівникам весь час доводилось розплачуватися за латентне чи відверте прагнення обстоювати хоча б обмежену українську автономію. Зайвий раз це підтверджують і ті численні висловлювання і оцінки, що належать соловецьким в'язням. Наприклад, на думку вже згаданого Ю.Самборського, який свого часу був працівником. Постійного представництва України у Москві, вперше партійно-державне керівництво України було обвинувачене у «прагненні використати національну політику союзного уряду і партії у напрямку відмежування українських пролетарських мас від впливу російської культури і тим самим досягнення найшвидшої і повної українізації» ще у середині 20-х років. Однак тоді все обійшлося м'якими покараннями іншою була ситуація кінця 1932 – початку 1933 років Ю.Самборський згадував, що у січні 1933 року йому довелося бути присутнім «у ЦКК на секретній доповіді представника ОГПУ. Предметом доповіді було секретне повідомлення про розкриття на Україні контрреволюційної організації і після цього арешт близько 2 тисяч осіб, в тому числі близько 1 000 куркулів, які повернулися з місця заслання». Виходячи з цієї наради, Самборський висловив здивування, що «арешт охопив таку велику кількість осіб, а йому про це нічого не відомо, а відтак невідомо також і Скрипникові, з яким він, як представник України у Москві, за культурно-просвітницькою лінією тісно зв'язаний і який безсумнівно повідомив би йому про такий визначний факт». Зустрівши того самого дня або наступного Полоза, Самборський поділився з ним своїми враженнями від доповіді і вони вирішили поговорити про те, що сталося, із Скрипником, але здійснити це вони не встигли, оскільки Ю.Самборського тієї ж ночі заарештували⁴³.

Репресивні акції після вбивства Кірова також торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату. Значною мірою цьому сприяли «закриті листи» ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 18 січня 1935 року та від 29 липня 1936 року, які, зокрема, орієнтували на пошуки «троцькістської контрреволюції»⁴⁴.

Характерним для України було те, що цю «контрреволюцію» знов зв'язали з «націоналістами». На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев підкреслював: «Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут на Україні свою специфіку. У чому

полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»⁴⁵.

Одним з тодішніх одіозних прикладів фабрикації такого роду «троцькістсько-націоналістичних» справ може бути довготривала справа «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», лідером якої було оголошено колишнього учасника троцькістської опозиції, колишнього Голову Держплану УРСР Юрія Коцюбинського⁴⁶.

Статистика свідчить, що у другому півріччі 1935 року порівняно з першим півріччям цього ж року кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів, збільшилась на 95,9%. Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації⁴⁷. За офіційними відомостями, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 чол., у 1936 – 15717, у 1937 – 159573, у 1938 – 108006, у 1939 – 12000, у 1940 – близько 50 тисяч⁴⁸. Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були перевантажені), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 році вона становила 2%, у 1937-1938 роках – 6-7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 мільйона чоловік), а також депортованих.

Про репресивні акції НКВД УРСР систематично інформував ЦК КП(б)У. Туди тільки протягом 1937-1938 років, за неповними даними, було надіслано понад 100 повідомлень, до багатьох з яких додавались протоколи допитів обвинувачених⁴⁹.

Цікаво, що одним з перших наказів І.Леплевського після появи його в Україні був наказ «Про упорядкування режиму в тюрмах» (№ 00168 від 25 серпня 1937 р.). В ньому, зокрема, зазначалось, що «порядок утримання ув'язнених у ряді тюрем не відповідає вимогам, що ставляться до тюрем НКВД». У наказі підкреслювалось, що таке становище «особливо неприпустиме нині, коли у тюрмах утримується значна кількість особливо небезпечних злочинців»⁵⁰. Зрозуміло, було вжито відповідних заходів, що посилювали тюремний режим.

Усунення В.Балицького потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 року було заарештовано понад 200 співробітників УГБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушоадору, яких обвинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»⁵¹.

Протягом 1938 року тривали пошуки «право-троцькістського підпілля». Арешти охопили і керівні структури: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 чол., у Раднаркомі УРСР – 40, у ЦВК УРСР – 4. Було заарештовано 10

членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їх заступників, 22 депутати Верховної Ради СРСР, 15 голів і заступників голів облвиконкомів, 135 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних працівників⁵².

Тільки у 1938 році в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів». А всього у 1938 році в Україні заарештували 994 співробітники НКВД⁵³.

Чимало аспектів «єжовщини» ще потребують уважного і неупередженого дослідження. Наприклад, антисемітизм. За даними, які наводив у лютому 1998 р. у виступі на Міжнародному симпозиумі «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ» (Гамбург, Німеччина) Голова Ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» Арсеній Рогинський, у 1935 році у НКВД працювало 40% євреїв, а у 1940 році їх залишилось всього 4%.

Такий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, сам НКВД своєю телеграмою – 83921 від 28 грудня 1937 року стимулював «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»⁵⁴. І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після того, як І.Леплевського усунули. Достатньо сказати, що тільки у першій половині 1938 року було заарештовано 1 279 «учасників сіоністського підпілля», ліквідовано «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці і Молдавській АСРР⁵⁵.

У мемуарах Микити Хрущова, коли він розповідає про свій приїзд в Україну як виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У (на зміну С.Косіору) у січні 1938 року, знаходимо такі слова: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії у республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді на Україні просто «тягнули» у «вороги»⁵⁶. Щоправда, Хрущов при цьому нічого не говорить про власну участь в організації репресій, хоча свого часу шефу КГБ Іванові Серову вдалося вилучити з України чимало документів про це. Однак вилучили не все, і дослідники, оцінюючи українські сторінки біографії батька «відлиги», про це не забувають.

Говорячи про добу «великого терору» в Україні, німецький дослідник Дітер Поль у своїй цікавій статті «Сталінські масові злочини в Україні у 1936-1941 роках. Огляд» слушно підкреслює недостатню дослідженість дій обласних управлінь НКВД, які здійснювали масові репресії⁵⁷. Це й справді так, і дослідження такого роду вкрай важливі.

Підтверджує це, скажімо, один з найодіозніших прикладів цього періоду – приклад бурхливої «викривальної» діяльності Олександра Волкова, людини з двокласною освітою, якого особисто Єжов під час приїзду до Києва у лютому 1938 року призначив начальником Управління НКВД по Полтавській області. Проінструктований, як і інші начальники обласних

управління, О.Успенським про те, що у Москві викривається велика мережа українського підпілля, він почав фабрикувати таке «підпілля» на Полтавщині. Не маючи ніяких агентурних або слідчих даних, він вимагав від підлеглих заарештовувати людей, допитувати їх, застосовуючи фізичні тортури, брав участь у цих допитах, власноруч складав міфічні «схеми про злочинні зв'язки заарештованих», фальсифікував протоколи допитів всіх «головних заарештованих» і роздавав ці «керівні протоколи» підлеглим для подальшої фальсифікації при допитах, згодом сам коректував ці протоколи.

Внаслідок цього було «викрито» неймовірно для однієї області кількість «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій, створено чимало фіктивних справ. Наприклад, у квітні 1938 року Волков доповідав Успенському про викриття обласного Повстанського комітету: «Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків..., 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1 639 чоловік, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій.

Крім того, викриті і ліквідовані 21 есерівсько-боротьбистський повстанський загін, заарештовано 1 358 чоловік, з них есерів 222, націоналістів 303, боротьбистів 19, решта меншовики, укапісти, церковники та ін.

Ліквідовано один диверсійний загін і 12 диверсійних груп...»⁵⁸.

Збереглися надзвичайно цінні свідчення, як саме Волков інструктував підлеглих, як здійснював каральні акції проти самих працівників Управління (тільки протягом березня-червня 1938 року за його вказівками заарештували 50 чоловік). Зрештою Волкова поглинула антиєжовська кампанія: 9 березня 1939 року він був заарештований, 20 липня 1941 року засуджений, а 16 жовтня того самого року розстріляний. Його справа вийшла навіть на тодішній всесоюзний рівень – Волкова згадував у своїх свідченнях Микола Єжов.

Такого роду приклади підтверджують подальшу необхідність аналізу регіонального рівня «великого терору». Можливо, в цьому плані для початку можна було б просто видрукувати матеріали із справи О.Волкова та схожих «прорабів» сталінського терору.

Наприкінці 1938 року терор в Україні почав вщухати, що не означало його повного припинення. Однак це – тема іншої, окремої розвідки.

Одним з найвідоміших соловецьких в'язнів був академік-історик Матвій Яворський. В останні роки про нього написано і сказано чимало⁵⁹.

У своїй книзі спогадів «Українська інтелігенція на Соловках» Семен Підгайний, згадуючи Яворського, пише: «Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети і Москву, як Яворський»⁶⁰. Нововіднайдені матеріали дають додаткову інформацію про цю непересічну особистість. Наприклад, про те, як він постійно і напружено слідкував за подіями у тодішньому СРСР, особливо в Україні, і у світі. І не просто слідкував, а давав власні оцінки цим подіям,

прогнозував деякі з них. Характерно, що Яворський був творцем праць з історії України, написаних з марксистських позицій. Його розстріляли в листопаді 1937 року і лише після цього, 25 вересня 1938 року, Головлітом УРСР було видано наказ, за яким всі його твори підлягали вилученню.

Завдяки постійним повідомленням таємних інформаторів ми можемо тепер ніби почути голоси соловецьких в'язнів, а серед них і Яворського. Ось що, наприклад, говорив він, осмислюючи події в Україні у 20-30-ті роки, 4 лютого 1936 року: «Самогубство Скрипника було наслідком його розчарування у Сталіні, який змінив своє ставлення до українських справ у 1932-1933 роках і підтримав Постишева у його боротьбі проти українського народу. Така зміна у настроях Сталіна особливо тяжко відбилася саме на Скрипникові, оскільки 1929 року ЦК ВКП(б) санкціонував не лінію Постишева, а лінію Скрипника. Спрямованість Постишева – довести Україну до повного розчинення її в «єдиной неделимой». Після виконання цього завдання Постишев піде на відпочинок, оскільки, безсумнівно, буде усунений Сталіним. Поки що боротьба проти українського націоналізму не скоро вщухне. «Врятований» за Кагановича у 1936 році, обов'язково буде викритий Гринько як голова націоналістичної організації. Тут, до речі, йому пригадають складання боротьбистського меморандуму проти ЦК КП(б)У у 1919 році»⁶¹.

11 листопада 1936 року Яворський скаже: «Україна це тепер лише одна назва, оскільки українського там нічого немає». У тій самій розмові він також зазначив: «На Соловках за 150 років їхнього існування як царської в'язниці пробули лише 102 чоловіки ув'язнених, а скільки ж тисяч прибуло на Соловки, рахуючи з 1923 року?»⁶².

М.Яворський вів на Соловках якісь записи, але, напевно, вже ніколи їх не вдасться прочитати, оскільки в одному з оперативних документів знаходимо таку настанову: «Дано завдання з'ясувати характер його записів у зошиті, який при першій можливості у Яворського буде вилучено»⁶³.

В грудні 1936 року, говорячи про своє визволення, що формально наближалось, Яворський зауважив, що його, напевно, кудись вишлють, а там «удалять як кошеня, оскільки він сам особисто вважає себе відкритим ворогом Радянської влади». А далі він сказав: «Допоки мій народ, тобто Україна, бідує, я повинен або боротися, або сидіти у в'язниці, що також є боротьбою»⁶⁴.

У матеріалах знаходимо чимало такого роду висловлювань, що належать іншим соловецьким в'язням. Наприклад, один із в'язнів, який раніше належав до партійно-державної номенклатури, у розмові 1934 року розповідав письменникові Мирославові Ірчану-Баб'юку, що з 1927 року більшовики «заарештовують і висилають за межі УРСР всіх значних українських працівників державного масштабу. Для чого це робиться? Для того, щоб майбутній українській державі не дати керівників і державних діячів. Ви, звісно, не знаєте про те планове, систематичне винищення

української інтелігенції, оскільки Ви бачили все іншими очима, але я знаю прекрасно, я працював у центральних організаціях і мені було відомо, що діється по всій Україні»⁶⁵.

Дуже часто у соловецьких матеріалах можна знайти згадки про події, пов'язані із самогубством М.Скрипника і з погромними акціями проти того, що офіційно іменувалося «скрипниківщиною». Наприклад, затвердженням Миколи Хама, в минулому комуністичного діяча у Польщі, який 1930 року втік до СРСР, «по справі Скрипника було заарештовано 3 000 чоловік, в тому числі 300 біженців з Польщі»⁶⁶. Ще один галичанин, Іван Туз, обвинувачений свого часу в участі в «УВО», на запитання, чому саме Скрипник застрелився, відповів: «...Тому що він був переконаний у своїх поглядах і переконаний був, що за погляди тюрми не оминуть, а до того його поховав заживо Постишев»⁶⁷.

Інший в'язень свідчив, що на власному досвіді знає, як робилися провокації, зокрема він зазначав: «...Мені пропонували написати заяву ще до арешту, що я член УВО. Потім я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого у те, що писати потрібно, оскільки цього вимагають інтереси партії і Радвлади. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність... Вважаю, що Павло Петрович Постишев як головний махер цієї уявної справи УВО увійде в історію українського народу як найбільш відразливий, жадібно-кривавий погромник українсько-національної культурної сили, народної душі – інтелігенції.

Історія не знає такого погрому на Україні. Усі інші арешти, зокрема так званих троцькістів та інших, це маскування поголовного погрому українських кадрів... Під гаслом єдино неділимого Союзу... захищається єдино неділима Росія»⁶⁸.

Надзвичайно важливі саме ті частини розмов соловецьких в'язнів, які відбивають механізм організації тих або інших репресивних акцій, ілюструють, як саме виникали ті чи інші «справи», фабрикувались свідчення. Принципово те, що це були оцінки, висловлені не для офіційних осіб, а у розмовах між собою, у процесі спогадів про події минулого, переосмислення їх. Ось, наприклад, уривок однієї розмови у квітні 1937 року: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час викликали до себе у кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигаркою. «Ну як, – запитують, – усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...». Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол і далі вже він писав на замовлення слідчого»⁶⁹.

Українці перебували на особливому обліку серед в'язнів і були об'єктом

окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу. «УНКР» – цю аббревіатуру, що означала «Украинская националистическая контрреволюция», знаходимо на багатьох службових документах, пов'язаних з долями соловецьких в'язнів-українців. Так, в листі начальника 3-го відділення КАРЛАГу НКВД Жилевського до уповноваженого 3-го відділення по ЦПО у березні 1934 року називались прізвища кількох в'язнів, засуджених по справі «УВО», які перед тим перебували у КАРЛАГу, і підкреслювалось: «Пропонуємо усіх вище перерахованих ув'язнених взяти в агентурну розробку, встановивши за ними постійне стеження. З цією метою прикріпіть до них постійне, перевірене, надійне освідомлення хоча б із загальної сітки СПО...

У процесі агрозробки з'ясуйте їхні зв'язки у таборі і поза ним, як ці зв'язки здійснюються, на якій роботі використовуються, ставлення до безпосередньої і громадської роботи.

Вживте заходів до припинення тенденцій до втечі. Надішліть на них ділові і політичні характеристики.

Оскільки вищезгадані особи займались вербовкою у к/р організації і мають організаторські здібності, Вам належить це врахувати і перевірити, чи немає навколо них угруповань, з'ясовуючи характер і мету цих угруповань.

Всі матеріали, що надійдуть, вміщуйте в РОС у розділ «Діяльність української к/р»⁷⁰.

Надзвичайно показовим є інший лист – з 3-го відділу ББК НКВД у Москву, до начальника відділу охорони ГУЛАГу НКВД СРСР від 13 жовтня 1936 року. У ньому також було перераховано групу в'язнів, обвинувачених у підготовці «терористичних актів проти вождів партії та уряду». У листі відзначалось, що ці ув'язнені утримуються не на островах, а на материку у різних підрозділах табору. Далі зазначалось: «Повідомляючи про вищевикладене, повторно просимо Ваших вказівок, чи вважати центральними терористами, чи варто брати на облік як «ЦТ» осіб, засуджених згідно з наведеними прикладами, чи підлягає ця категорія ув'язнених направленню на Соловки згідно з наказом 0/93 і як бути надалі з такими ув'язненими, яких буде виявлено»⁷¹.

З початком 1937 року у документах простежується тенденція організаційно оформити всі ті оцінки, судження, думки, що їх висловлювали в'язні. Не випадково в одному з агентурних повідомлень від 23 лютого 1937 року читаємо: «Стає очевидним, що у Кремлі існує українська фашистська організація»⁷². В агентурному донесенні у березні 1937 року таємний інформатор повідомляв: «Видно, що існує якась група – частину її членів ми знаємо, – що згуртувалась як внутрішня еміграція (Підкреслення наше. – Авт.) і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом»⁷³. Вдумаємося у це визначення: «внутрішня еміграція» на... Соловках, у одному з найсуворіших місць ув'язнення Радянського Союзу.

У багатьох представників цієї «еміграції», як і у мільйонів інших в'язнів сталінських «артеків», терміни добігали до кінця найближчим часом. Треба

було вирішувати, що робити з цими в'язнями, адже їхній вихід на волю був вкрай небажаний. Не в останню чергу через те, що вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи, а надто – про табірні умови «перевиховання». Зрозуміло, цих людей ніхто вже не міг «перевиховати». Натомість вони могли виховувати інших, просто розповівши правду про пережите.

І ось тоді і вирішили «почистити» табори. Рішення про це було ухвалено московським керівництвом у серпні 1937 року і відразу його почали реалізовувати, розстрілявши не менш 30 тисяч в'язнів. Формально для цього необхідно було створити нові «справи», тепер вже табірні. Саме з цією метою почали активно використовувати стукачів – тих в'язнів, які добровільно чи під тиском допомагали НКВД. Саме таємні табірні інформатори повинні були постачати «компромат» – відомості про настрої, розмови, оцінки, що їх висловлюють заплановані до знищення інші в'язні. І таку інформацію видобули, поклавши саме її в основу багатьох розстрільних справ.

Збереглась довідка, що виразно фіксує механізм, за яким здійснювались репресивні акції проти соловецьких в'язнів. Ось він, цей короткий, але страшний за своїм змістом документ, складений навесні 1956 р., в період «відлиги»: «На осіб, які знаходились в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ІТЛ, попереднє розслідування не проводилось, а за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі винесли на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення»⁷⁴.

Під рішеннями цієї трійки знаходимо підпис Леоніда Заковського, одного з найвідоміших чекістів сталінської доби. Він був латиш за походженням і його справжнє ім'я Генріх Штубіс. Належав до ревних виконавців репресивної політики, про його діяльність було створено чимало міфів і легенд. Ось чому варто бодай коротко зупинитись на деяких сторінках його біографії, яка дуже яскраво відбиває особливості доби, про яку йдеться. Ця біографія підтверджує, що його підпис під фатальними для долі соловецьких в'язнів протоколами з'явився не випадково.

Він був особою, близькою до Ф.Дзержинського, і зробив блискавичну службу кар'єру.

На відміну від наркома внутрішніх справ СРСР Генріха Ягоди Заковський відразу зрозумів і прийняв задум Сталіна та секретаря ЦК ВКП(б) М.Єжова звинуватити у вбивстві Кірова опозицію. Вірну орієнтацію наркома внутрішніх справ БСРР було відразу помічено – 10 грудня 1934 року він був призначений начальником УНКВД по Ленінградській області. Заковському разом із новим першим секретарем Ленінградського обкому ВКП(б) А.Ждановим було доручено очистити місто від опозиціонерів.

Органи НКВД не мали жодних матеріалів як про існування підпільних контрреволюційних організацій, так і про проведення зинов'євцями організованої антирадянської діяльності, але арешти колишніх опозиціонерів та знайомих з ними осіб набули у країні масового характеру. Лише у Ленінграді

за два з половиною місяця після вбивства Кірова було заарештовано 843 чоловіка ⁷⁵. Вже 29 грудня 1934 року в Ленінграді Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила на смерть 14 чоловік ⁷⁶.

Рішучість і жорстокість, з якою Заковський взявся за «чистку», здивувала навіть досвідчених чекістів. У своїх спогадах колишній відповідальний співробітник ОГПУ-НКВД М.Шрейдер пише: «Коли Заковський, відомий старим чекістам як кар'єрист і аморальна людина, прибув до Ленінграда, там розпочалися безпідставні арешти комуністів і керівних позапартійних співробітників, яких звинувачували у належності до троцькістсько-зинов'євської опозиції. Чекісти, які працювали у той період у Ленінграді, розповідали, що за наказом Заковського у числі інших було заарештовано, вислано або розстріляно багато радянських громадян лише за те, що вони мали таке саме прізвище, як вбивця Кірова Ніколаєв» ⁷⁷.

Звісно, Заковський скоїв немало злочинів, але він був лише виконавцем. Головним погромником міста на Неві був Жданов, який вже через кілька місяців після свого приїзду у Ленінград звітував про те, що із міської партійної організації «вичищено» 7274 комуніста, серед яких помітне місце займають контрреволюційні зинов'євці ⁷⁸. Їх виселяли з Ленінграда. Після зинов'євців почали виселяти і так званий соціально чужий елемент – колишніх дворян, буржуїв та інших неблагонадійних ⁷⁹.

Виселяли не лише колишніх опозиціонерів. У 1935 році Заковський звернувся до Ягоди з проханням виселити із прикордонної смуги 3547 неблагонадійних родин. Нарком внутрішніх справ СРСР дав добро і 1700 родин опинилися у Таджикистані, 316 – у Західному Сибіру, а інші у Казахстані ⁸⁰.

Активність начальника УНКВД по Ленінградській області у викритті ворогів народу була настільки бурхливою, що керівникам НКВД СРСР часом доводилося навіть стримувати його. Скажімо, коли Заковський написав довідку про незадовільну роботу військових заводів міста і вимагав покарати винних, то навіть Ягода здивувався: «А де тут контрреволюція, де шкідництво?» ⁸².

Робота Заковського у Ленінграді дістала найвищої оцінки керівництва Постановою Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР від 26 листопада 1935 року йому було надано звання комісара державної безпеки 1-го рангу, яке дорівнювалося званню командарма 1-го рангу і сучасному званню генерала армії, а 14 лютого 1936 року у зв'язку з п'ятнадцятою річницею прикордонних військ він був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Призначений наркомом внутрішніх справ СРСР Єжов відразу розпочав «чистку» апарату Головного Управління Державної Безпеки НКВД СРСР від людей Ягоди. Для цього він використовував кадри із периферійної чекістської еліти, яка певною мірою протистояла працівникам з Луб'янки, і спирався, головним чином, на представників трьох «шкіл» ГПУ-НКВД

північнокавказької Ю.Євдокимова, білорусько-московської С.Реденса, та сибірсько-білорусько-ленінградської Л.Заковського⁸³. Пізніше, у своєму останньому слові, Єжов визнає, що «всюди я чистив чекістів. Не чистив я їх лише у Москві, Ленінграді та на Північному Кавказі. Я вважав їх чесними»⁸⁴.

Тому не дивно, що саме лідери цих чекістських кланів Євдокимов, Реденс і Заковський виступили на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) з найгострішою критикою Ягоди і буквально морально знищили свого колишнього шефа.

Заковський похвалювався, що й самого Карла Маркса зумів би зізнатися у роботі на Бісмарка, і мав серед єжовців репутацію начальника УНКВД, у якого всі 100% заарештованих зізнавались у шпигунстві. У той час така слава була ще лише у начальника УНКВД по Свердловській області комісара державної безпеки 3-го рангу Д.Дмитрієва⁸⁵.

УНКВД по Ленінградській області за період з 1 жовтня 1936 року до 20 вересня 1938 року звітувало про викриття 400 ворожих резидентур, серед них 95 резидентур німецької розвідки, 100 – польської, 72 – латиської, 93 – естонської, 39 – фінської, про арешт 348 агентів англійської розвідки. «Ворожі агентури» були виявлені на ленінградських заводах Кіровському, «Більшовику», «Електросилі», Дипрохімі. Резидентури японської розвідки викрили на оборонних заводах, а також на заводах імені Калініна, К.Маркса, ОГПУ, Червоному трикутнику, Охтинському хімкомбінаті, заводі «Червоногвардієць», на ряді електростанцій, м'ясокомбінаті та інших об'єктах. Всі ці так звані ворожі резидентури були сфальсифіковані ленінградськими чекістами під загальним керівництвом Л.Заковського та його наступника комісара державної безпеки 3-го рангу М.Литвина⁸⁶.

Викривали «шпигунів» у Ленінграді віртуозно. Так, одного разу військова прокуратура Ленінградського військового округу отримала скаргу від заарештованого про те, що співробітники УНКВД здійснили стосовно нього провокацію. Будучи віруючою людиною, він попрохав слідчих про побачення зі священником. До нього надіслали переодягнутого на попа чекіста, який і оформив сповідь як зізнання заарештованого у шпигунстві на користь Польщі. Прокурорською перевіркою було викрито інші приклади застосування незаконних методів слідства. Військовий прокурор Ленінградського військового округу диввійськюрисст М.Кузнецов зробив подання Заковському про припинення незаконної практики фальсифікації слідчих матеріалів та про покарання винуватців. На цей документ начальник УНКВД Ленінградської області поклав резолюцію: «Так було і так буде». Більше того, Заковський звинуватив військового прокурора у шкідництві та протидії боротьбі з ворогами народу⁸⁷. Невдовзі заступник начальника УНКВД по Ленінградській області майор державної безпеки Н.Шапіро-Дайховський, виконуючи вказівки Заковського, наказав підлеглим: «Підсумуйте всі наші матеріали та нагально поставте питання про арешт Кузнецова, врахуйте його зв'язок із Тухачевським та інші матеріали». 4

серпня 1937 року Кузнецова заарештували ⁸⁸.

Успіхи по викриттю ворогів народу в Ленінграді не лишилися непоміченими. 25 червня 1937 року за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду Заковський був нагороджений орденом Леніна. Тоді ж таку нагороду отримали ще троє співробітників УНКВД по Ленінградській області: начальник 4-го секретно-політичного відділу УГБ Коркін, начальник 3-го контррозвідального відділу УГБ Шапіро-Дайховський, помічник начальника 4-го відділу УГБ Карамішев. Ще шестеро ленінградських чекістів одержали ордени Червоної Зірки.

Звістка про нагородження дійшла до Заковського у Москві, де він, за персональним запрошенням, брав участь у червневому Пленумі ЦК ВКП(б) ⁸⁹. Це був єдиний Пленум в історії Комуністичної партії, стенограма якого не велася.

На той час Заковський вже був одним із найпопулярніших людей у країні. За розпорядженням Єжова серед співробітників НКВД було розгорнуто пропагандистську компанію, у якій начальник Ленінградського УНКВД прославлявся як такий, що зберіг вірність ЦК ВКП(б) ⁹⁰.

Виступи Заковського на Ленінградській обласній партконференції та на нараді секретарів парткомів міста настільки сподобалися найвищому керівництву, що на їх основі було видано Партвидавком ЦК ВКП(б) окрему брошуру «Про деякі методи та прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухаринської агентури». Газета «Известия» писала з цього приводу: «Щоб вірніше бити ворога, потрібно знати його методи. Рецензована брошура озброює таким знанням, підіймає революційну пильність» ⁹¹. Всім відповідальним партійним і радянським працівникам наполегливо рекомендувалося у своїх виступах цитувати начальника Ленінградського УНКВД ⁹².

Він підносив більшовицьку «пильність» не тільки всього радянською народу, а й самого сталінського наркома. Тонкий психолог, Заковський помітив хворобливу підозрілість Єжова і вирішив зіграти на цій рисі вдачі з тим, аби засвідчити наркомові свою відданість. Одного разу він подивився на Єжова та сказав: «Тебе, мабуть, отруїли, у тебе дуже паршивий вигляд». Наркома вразили ці слова, і він обговорив їх з начальником ГУГБ НКВД СРСР комкором М.Фриновським. Перевірити цей сигнал досвідченого ленінградського чекіста доручили Ніколаєву-Журіду, який і сфальсифікував справу про спробу ртутного отруєння Єжова ⁹³.

Всю другу половину 1937 року Заковський керував проведенням масових каральних операцій у Ленінградській області. Спочатку тут знищували колишніх куркулів, кримінальників та інший антирадянський елемент. НКВД СРСР встановив для області ліміт – 4 000 чоловік розстріляти та 10 000 засудити до таборів ⁹⁴, потім розпочалися етнічні чистки – планомірно прибирали поляків, німців, афганців та представників інших національностей.

Для розгляду цих справ було створено особливу трійку під головуван-

ням Заковського. До неї входили другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б) П.Смородін та обласний прокурор Б.Позерн. Діяла і особлива трійка при обласному УНКВД. У жовтні 1937 року Л.Заковський разом із своїм заступником старшим майором державної безпеки В.Гаріним, давнім бойовим товаришем по Вінниці, Одесі, Новосибірську, та прокурором Б.Позерном провів «чистку». Соловецької тюрми особливого призначення ГУГБ НКВД СРСР (організована з 20 лютого 1937 року) і підписав ті за якими було засуджено до розстрілу велику групу соловецьких в'язнів, а серед них українців.

При цьому Заковський мріяв про проведення в Ленінграді гучного відкритого процесу – «Ленінградського шкідницького, шпигунського, диверсійного, терористичного центру». Він навіть запропонував заарештованому члену ВКП(б) з 1906 року Розенблюму звільнення в обмін на потрібні свідчення. Розенблюм пізніше свідчив: «Для наочності Заковський розгорнув переді мною кілька варіантів очікуваних схем цього центру та його відгалужень. Ознайомивши мене з цими схемами, Заковський сказав, що НКВД готує справу про цей центр, причому процес буде відкритий.

Буде віддана під суд голівка центру, 4-5 чоловік: Чудов (другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Угаров (секретар Ленінградського міському ВКП(б). – *Авт.*), Смородін (секретар Сталінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Позерн (прокурор Ленінградської області. – *Авт.*), дружина Чудова – Шапошнікова (член бюро Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*) та інші. Від кожної філії по 2-3 особи...

Самому тобі, – говорив Заковський, – нічого не доведеться вигадувати. НКВД складе для тебе готовий конспект по кожній філії окремо. Твоя справа його вивчити, добре запам'ятати всі запитання та відповіді, які можуть ставити на суді. Справа ця буде готуватися 4-5 місяців, а то і півроку. Весь цей час будеш готуватися, аби не підвести слідство та себе. Від ходу та результату суду буде залежати подальша твоя доля. Здрейфиш і почнеш фальшивити – нарікай на себе. Витримаєш – збережеш качан (голову), годувати та одягати будемо до смерті та за казенний рахунок»⁹⁵.

Здійснити свій задум Заковський не встиг – 29 січня 1938 року він був призначений заступником наркома внутрішніх справ СРСР та за сумісництвом начальником УНКВД по Московській області. На той час у М.Єжова було ще чотири заступники: комкор М.Фриновський – 1-й заступник та начальник ГУГБ НКВД СРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу Л.Бельський, старший майор державної безпеки С.Жуковський, комдив В.Чернишов – заступник наркома та начальник Головного Управління Робітничо-Селянської міліції.

З'ясувати коло посадових обов'язків Заковського як заступника наркома внутрішніх справ поки що не вдалося. Зрозуміло лише одне: це було індивідуальне призначення, Єжов доручав йому найважливіші та найбрудніші завдання. Так, нарком внутрішніх справ не наважувався заарештувати

начальника 7-го іноземного відділу ГУГБ НКВД СРСР комісара державної безпеки 2-го рангу А.Слуцького, оскільки побоювався, що більшість із закордонної агентури відмовиться повертатися після цього в СРСР. Тоді перед своїм від'їздом до Києва він доручив Фриновському «розв'язати» це питання. 17 лютого 1938 року начальник ГУГБ запросив Слуцького до свого кабінету на доповідь. Невдовзі туди завітав Заковський і сів поруч із доповідачем. У середині доповіді Заковський несподівано накинувся на Слуцького та затиснув йому рота хустиною з хлороформом. Тут же з суміжної кімнати з'явився Альохін із шприцом у руці та зробив жертві ін'єкцію отрути. Співробітникам НКВД повідомили, що Слуцький перенервував під час доповіді, а газета «Правда» надрукувала зворушливий некролог про вірного сина партії⁹⁶.

У кріслі начальника УНКВД по Московській області Заковський змінив комісара державної безпеки 2-го рангу С.Реденса, якого призначили наркомом внутрішніх справ Казахської РСР. Останній, до речі, вважав, що його прибрали із столиці за недостатню активність у боротьбі з ворогами народу⁹⁷ і пізніше свідчив: «Після мого від'їзду до Казахстану Заковський за 2 місяця заарештував 12500 чоловік, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби тільки прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське»⁹⁸.

Нешадність, з якою новий начальник УНКВД Московської області винищував ворогів народу, дивувала навіть досвідчених чекістів. Під час одного з візитів до Лефортовської в'язниці Заковський, побачивши сльози на очах начальника санітарної частини Г.Розенблум, сказав їй: «Ви їх не жалійте, якщо б ми до них потрапили, то вони б з нами ще не те зробили»⁹⁹.

Один із сучасників згадував, що вічно напівп'яний начальник Московського УНКВД Заковський з божевільними очима не визнавав іншої кари, ніж розстріл, і велетенська фігура його наповнювала жахом серця навіть найсамовитих катів. Ходили навіть чутки, що він колишній кримінальний злочинець і був засуджений до революції за вбивство¹⁰⁰.

Але репутація несамовитого погромника «контрреволюціонерів» не врятувала Заковського від загибелі. 16 квітня 1938 року його усунули з усіх посад в НКВД, через чотири дні призначили начальником будівництва Куйбишевського гідровузла, а ще через дев'ять днів заарештували.

Допитував Леоніда Михайловича його старий товариш Ніколаєв-Журід. За словами начальника Спецвідділу НКВД СРСР старшого майора державної безпеки І.Шапіро, «Ніколаєв та його група була для Єжова найнадійнішими і в той же час, найбезпринципнішими, готовими на все. Вони не соромились ніяких засобів, йшли на пряму фальсифікацію справ і свідчень»¹⁰¹. 29 серпня 1938 року Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила Заковського на смерть. Вирок було виконано того ж дня¹⁰².

Резидент ГУДБ НКВД СРСР в Іспанії майор державної безпеки Л.Нікольський-Фельдбін, який влітку 1938 року втік на Захід і відомий

всьому світові як О.Орлов – автор книги «Таємна історія сталінських злочинів», коментуючи загибель Заковського, вважав, що він просто був більше не потрібним Сталіну. До того ж він знав занадто багато таємниць і був надзвичайно небезпечним свідком. Як і інші чекісти, Заковський був використаний і викинутий¹⁰³.

Те саме можна сказати і про ще двох виконавців соловецького злочину – Івана Апетера і Петра Раєвського. Цікаво, що перший перед тим, як стати начальником Соловецької тюрми, у 1934 році, працював начальником Санітарно-курортного відділу НКВД СРСР. Невдовзі після розстрільної акції, 26 грудня 1937 року, його звільнили з органів НКВД, а 22 серпня 1938 року засудили до страти. П.Раєвського звільнили з посади помічника начальника Соловецької тюрми особливого призначення у жовтні 1938 року. З того часу він працював начальником Новочеркаської в'язниці НКВД. 10 листопада 1939 року його заарештували і невдовзі розстріляли.

Збереглось чимало свідчень того, як саме фабрикувалися справи соловецьких в'язнів. Більшість свідчень належить вже до періоду хрущовської «відлиги», до 50-60-х років. Цікаво, що тоді були допитані і ті колишні працівники НКВД, які ще залишались живими. Їхні свідчення також містять чимало цікавих деталей, важливих для розуміння механізму беззаконь, умов, за яких вони були скоєні. Щоправда, дехто із допитаних багато чого «забув» або прагнув виправдати свою поведінку у 30-ті роки. Ось, наприклад, уривок з протоколу допиту Ісаака Соколова-Шейніса, який як оперуповноважений СПО ГПУ УСРР вів справу Мирослава Ірчана. Не відразу, але (на допиті 23 лютого 1956 року) він пригадав Ірчана і його справу:

«Запитання: Що Ви можете сказати про слідство по справі Ірчана-Баб'юка?

Відповідь: За давниною часу, щось конкретне по справі Ірчана-Баб'юка я сказати не можу, оскільки не пам'ятаю. Однак можу сказати, що не тільки стосовно справи Ірчана, а й стосовно інших справ, які я вів, до підслідних жодних засобів примусу я не застосовував. Свідчення заарештовані по справах, що я їх провадив, надавали без всякого примусу.

Запитання: А чим пояснити той факт, що додані до справи Ірчана-Баб'юка як докази витяги з протоколів допитів інших заарештованих не підписані?

Відповідь: По двадцяти з лишком роках з часу слідства по справі Ірчана мені важко це пояснити, але якщо у справі є не завірені витяги, то це було системою, а не винятком. Причому витяги, які робились з інших справ, повинен був завірити той, хто вів слідство по тій справі, а не я»¹⁰⁴.

Цей приклад, як багато-багато інших, підтверджує, що ті, хто планував і здійснював терор, розраховували, що ніколи і нікому не вдасться дізнатись правду, реконструювати трагічні події. Недаремно тоталітарна система та її сикофанти забороняли, пильно контролювали або дозували інформацію про репресії чи, як заведено було говорити, «порушення соцзаконності». Та, як це

часто трапляється в історії, рано чи пізно істина пробивається крізь морок мовчання, десятиріччя безвісті і свідомої фальсифікації.

Повною мірою стосується це доль соловецьких в'язнів. Одним з найцінніших джерел до вивчення цього питання була і залишається книга спогадів Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», яка разом з такими класичними працями української мемуаристики, як «Історія мого покоління» Івана Майстренка і «Зустрічі і прощання» Григорія Костюка¹⁰⁵ складає важливе джерело для досліджень подій 20-40-х років.

Разом з тим, нині ми можемо уточнити і доповнити багато чого, про що написано у спогадах. Наприклад, згадуючи про Миколу Зерова, С.Підгайний писав: «1937 року, глухого соловецького вечора по всіх камерах бігали конвоїри й кричали: «Такої то! С вешами!» Похапцем хапав кожен свій «одр» і, поцілувавшись з приятелем, простував за конвоїром. Збирали всіх коло північної брами соловецького Кремля. Далі вели до порожніх бараків сільгоспу, де провадився попередній трус в'язнів (у порту був ще передостанній обшук, а останній аж на материк «Морсплаві»)...

На «Морсплаві» групу, що з нею відплив Зеров, ще раз обшукали, відібрали власні, нетаборові речі, одягай всіх лише в таборовий одяг, пообрізали гудзики та позабирали пояси. З посиленням конвоем кудись повезли. Уже в січні 1938 року, коли я був на тому самому «Морсплаві», відібрані у в'язнів цього етапу речі розкрадали «урки» та вільнонаймані енкаведісти»¹⁰⁶.

Тепер завдяки нововіднайденим документам ми знаємо, куди повезли згадану групу в'язнів, де вони були знищені і хто саме це зробив. Знаємо багато і про те, про що, здавалося, взагалі ніколи не дізнатись – про табірне життя ув'язнених, їхні розмови, поведінку, взаємини. Соловецька трагедія постає не тільки у її офіційному, а й у людському вимірі.

Звичайно, дослідження подій, пов'язаних із соловецькими розстрілами, змушують ставити і більш широкі питання, які ще потребують неквапливих, заснованих на документах і фактах, досліджень і відповідей. Насамперед: в чому саме полягав сенс «великого терору»? Що саме режим прагнув за його допомогою здійснити? Знищити потенційну «п'яту колону»? Зміцнити партійно-державну «вертикаль»? Остаточо залякати і нівелювати населення? Чому терор був секретним? Чому він припинився і не повторювався пізніше у таких масштабах, як у добу «єжовщини»?

Нарешті, не можна обійти питання відповідальності. Загинули **мільйони** людей – хтось мусить за це відповісти у правовій державі. Хто і в який спосіб? І тут маловтішною є та обставина, що фактично всі, чиїми руками терор здійснювався, з катів перетворилися на жертв, були знищені.

Сподіваємось, уроки соловецької трагедії допоможуть шукати об'єктивні відповіді на ці запитання. Можуть вони допомогти і у ще одній справі. Вже згаданий С.Підгайний писав: «Треба сказати, що ніде в Союзі не було такої, справді всебічної політичної школи, як на Соловках. Це

була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми люди починали таки усвідомлювати, «хто вони, чії сини, яких батьків, ким і за що закуті». Далі, поступово, з боєм і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу»¹⁰⁷. Що ж, нехай такою «академією» для наших сучасників стане правда про соловецькі події, про страдницький шлях представників нашого народу.

Навесні 1937 року один із ув'язнених, Юрій Машкевич, колишній бухгалтер з Вінниці, обговорював з кількома в'язнями питання про загублений у таборі одяг зеків. Саме тоді він сказав: «Все це... – ніщо у порівнянні з тим, скільки людей було загублено табором, але ніхто про це не хоче чути. З часом на Соловки будуть значно більше приїздити, ніж навіть до Італії. Приїздитимуть для того, щоб подивитись на ті місця, де голі люди замерзали, а голодні вмирили»¹⁰⁸.

І справді, найголовніше – зберегти пам'ять про те, що сталося на Соловках, про те, що ця «країна мук і відчаю», як назвав її сучасник, була останньою адресою і для багатьох синів і дочок України. Не забувати – означає, на нашу думку, відповідально ставитись до минулого, думати про майбутнє, рухатись до демократії і правди, а не у зворотному напрямку.

Примітки

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Составители О.В.Хлевнюк, А.В.Квашонкин, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. – М., 1995. – С. 150.

² Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941. – New York-London, 1990. – P. 377.

³ Див. докладніше: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 5. – С. 73.

⁴ Сталинское Политбюро в 30-е годы. – С. 152.

⁵ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 21.

⁶ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Там же. – 1995. – № 2. – С. 19.

⁷ Там же. – С. 16.

⁸ Там же. – С. 26.

⁹ Московские новости. – 1994. – № 5.

¹⁰ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 2. – С. 23.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 24. – Арк. 184.

¹² Там само. – Арк. 185.

¹³ Там само. – Арк. 178.

¹⁴ Там само. – Арк. 175.

¹⁵ Там само. – Арк. 132.

¹⁶ Там само. – Арк. 133.

-
- ¹⁷ Там само. – Арк. 122.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 96.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 90.
- ²⁰ Там само. – Арк. 41
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Арк. 42.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 30.
- ²⁵ Там само. – Арк. 6.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Региональное управление Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Архангельской области (далі – РУ ФСБ РФ по АО). – Дело П-15667. – Л. 17.
- ²⁸ Там же. – Дело П-14801. – Л. 9.
- ²⁹ Там же. – Дело П-12929. – Л. 54.
- ³⁰ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 52.
- ³¹ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 80.
- ³² Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. – М., 1990. – Часть 1. – С. 44.
- ³³ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 88.
- ³⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-11370. – Л. 35.
- ³⁵ Там же. – Дело П-6911. – Л. 90.
- ³⁶ ДА СБ України. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 14.
- ³⁷ Там само. – Арк. 38-39.
- ³⁸ Там само. – Арк. 3 а.
- ³⁹ Див. докладніше: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 143-186.
- ⁴⁰ Див. докладніше: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.
- ⁴¹ Див.: Петров Н.В. Первый Председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 23-43.
- ⁴² КаррелегА. Klene Geschichte der Ukraine. – Munchen, 1994. – S. 197.
- ⁴³ ДА СБ України. – Спр. 59881-ФП. – Т. 22-а. – Арк. 33-34.
- ⁴⁴ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Под общей редакцией А.Н. Яковлева. – М., 1991. – С. 191-210.
- ⁴⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 59.
- ⁴⁶ Див. докладніше: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 183-200.
- ⁴⁷ Там само. – С. 181.
- ⁴⁸ Реабілітовані історією. – К. – Полтава, 1992. – С. 21; Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М., 1995. – С. 180.
- ⁴⁹ ДА СБ України. – Спр. 312. – Арк. 70.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 2 в.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 312. – Арк. 48.
- ⁵² Там само. – Арк. 91.
- ⁵³ Там само. – Арк. 89, 92.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 38.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 53.
- ⁵⁶ Н.С. Хрущев. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 35-36.
- ⁵⁷ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Überblick // Jahrbuch fur Historische Kommunismusforschung. – Mannheim, 1997. – S. 328.

-
- ⁵⁸ ДА СБ України, Полтава. – Спр. 19533. – Т. 7. – Арк. 1-2.
- ⁵⁹ Див., наприклад: Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – 8. – С. 75-86; Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 293-304; Абдулін О., Логвин Е. Останнє слово // Репресоване «відродження». – К., 1993. – С. 181-197; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 91-97; Санцевич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 60 с. та ін.
- ⁶⁰ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – Новий Ульм, 1947. – С. 58.
- ⁶¹ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 58.
- ⁶² Там само. – Арк. 168.
- ⁶³ Там само. – Арк. 169.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 175.
- ⁶⁵ Там само, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 14.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 78.
- ⁶⁷ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-14789. – Л. 8.
- ⁶⁸ Там же. – Дело П-11370. – Л. 3-4.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 4.
- ⁷⁰ Там же. – Дело П-13410. – Л. 6.
- ⁷¹ Там же. – Дело П-13572. – Л. 11.
- ⁷² ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т.2. – Арк. 129.
- ⁷³ Там само. – Арк. 117.
- ⁷⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-9410. – Л. 24
- ⁷⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 123-124.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М., 1995. – С. 31.
- ⁷⁸ Ковалев В.А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М., 1997. – С. 148.
- ⁷⁹ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С. 50.
- ⁸⁰ Бугай Н.Ф. 20-40-е годы: Депортация населения с территории европейской России.
- ⁸¹ Правда. – 1935. – 24 января.
- ⁸² Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП (б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 12. – С. 12.
- ⁸³ Папчинский А.А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 284.
- ⁸⁴ Московские новости. – 1994. – № 5.
- ⁸⁵ Московские новости. – 1988. – № 25; Наше минуле. – К., 1993. – С. 41.
- ⁸⁶ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. Учебное пособие. – М., 1998. – С. 40-41.
- ⁸⁷ Викторов Б.А. Без грифа «Секретно»: Записки военного прокурора. – М., 1990. – С. 205-206.
- ⁸⁸ Бобренев В.А. Забытый комиссар // Расправа. Прокурорские судьбы. – М., 1990. – С. 73-74.
- ⁸⁹ Пятницкий В.А. Заговор против Сталина. – М., 1998. – С. 66.
- ⁹⁰ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М., 1991. – С. 288.
- ⁹¹ Известия. – 1937. – 2 июля.
- ⁹² Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 31.
- ⁹³ Московские новости. – 1994. – № 5; Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 238-239.
- ⁹⁴ Труд. – 1992. – 4 июня.

-
- ⁹⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 38.
- ⁹⁶ Петров Н. Убийство Игнатия Рейса // Московские новости. – 1995. – 17-25 ноября; Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. – С. 19.
- ⁹⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 113.
- ⁹⁸ Наше минуле. – С. 41.
- ⁹⁹ Ваксберг А.И. Нераскрытые тайны. – М., 1993. – С. 141.
- ¹⁰⁰ Московские новости. – 1988. – № 25.
- ¹⁰¹ Рыбчинский А. Командарм Белов // Расправа. – Прокурорские судьбы. – С. 185.
- ¹⁰² Кокурин А.И., Петров Н.В. НКВД: структура, функции, кадры // Свободная мысль. – 1997. – № 6. – С. 114.
- ¹⁰³ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – С. 289.
- ¹⁰⁴ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 2. – Арк. 170-171.
- ¹⁰⁵ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон, 1987. – Книга перша.
- ¹⁰⁶ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – С. 78.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 50.
- ¹⁰⁸ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-13599. – Л. 8.

*Сергій Кокін,
Олександр Пшенніков,
(Київ)*

БЕЗ СТРОКУ ДАВНОСТІ

*(До 60-річчя «викриття» органами НКВС
«Військово-фашистської змови у Червоній Армії») **

У попередньому номері журналу опублікована перша частина підготовленої нами тематичної добірки документів з архівних кримінальних справ репресованих у 1936-1937 роках військових керівників Київського військового округу. Нагадаємо, що мета цієї публікації полягає в тому, щоб ознайомити читачів із змістом згаданих архівних кримінальних справ, які зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України.

За час, що минув після передачі авторами першої частини добірки документів до журналу, ситуація навколо вивчення теми репресій 1936-1937 років проти військовослужбовців практично не змінилася. Навпаки, ми переконалися, що, так би мовити, законсервований стан розробки цієї теми сучасною українською історіографією майже адекватний стану вивчення її й в інших країнах, зокрема у Росії.

Підтвердженням цього є, наприклад, стаття наукового співробітника Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства архівної справи М.І.Мельтюхова «Репрессии в Красной Армии: итоги новейших исследований», яка була надрукована у російському журналі «Отечественная история»¹. У статті констатується зниження протягом 90-х років інтересу фахівців до проблеми репресій проти військовослужбовців та різке скорочення кількості досліджень з даної тематики.

Аналізуючи цю статтю, ми звернули увагу на оцінку автором динаміки джерельної бази досліджень, що з'явилися останнім часом у Росії. М.І.Мельтюхов вважає, що за останнє десятиліття ця база розширилася дуже несуттєво. Іншими словами, до наукового обігу введено занадто мало нових документальних джерел про репресії проти військовослужбовців.

Серед вагомих документальних публікацій автор назвав три: свідчення головного фігуранта у справі «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» маршала М.М.Тухачевського², довідку про перевірку обвинувачень, висунутих у 1937 р. проти М.М.Тухачевського, Й.Е.Якіра та інших військових діячів³, виступ Й.В.Сталіна на засіданні Військової ради при наркомі оборони СРСР від 2 червня 1937 р.⁴. Ось, власне, і все.

На наш погляд, саме нестачею документальних джерел обумовлюються відсутність в сучасній історіографії (як в російській, так і в українській) вичерпних відповідей на питання про причини і наслідки

---

* Продовження. Початок див. № 1/2 за 1997 р.

репресій проти військових керівників Червоної Армії, про характер взаємовідносин армійського і державно-політичного керівництва СРСР протягом 20-30-х років та т.ін.

Ми сподіваємося, що результативному науковому пошуку та більш чіткому формулюванню цих відповідей буде сприяти і наша робота. Адже значення документів з архівних кримінальних справ як цінного історичного джерела неодноразово підкреслювалося учасниками науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (відбулася у Києві 23 жовтня 1997 р.). Спираючись на результати роботи цієї конференції, можна стверджувати, що широка видавнича діяльність державних архівів повинна сприяти розв'язанню досить складної проблеми раціонального сполучення правових та архівознавчих вимог до збереження архівних документів як загальнонаціонального надбання з потребами їх активного використання дослідниками.

Отже, публікація і наукове опрацювання документальних матеріалів з архівних кримінальних справ репресованих військовослужбовців є необхідною умовою подальшого успішного розвитку сучасної історіографії, а також архівно- та джерелознавства. Звертаємо увагу читачів, що ми свідомо ставили перед собою лише перше завдання, а саме – опублікувати документи, яких ще й досі немає в науковому обігу. Звичайно, ці документи повинні розглядатися у комплексі з іншими джерелами. За умовою такого розгляду перед дослідниками досить чітко вимальовуються деякі причинно-наслідкові зв'язки трагічних подій навколо військовослужбовців Червоної Армії у 1936-1937 роках.

Зокрема, якщо проаналізувати наведені у попередньому номері журналу документи з архівної кримінальної справи комдива Д.А.Шмідта та зіставити їх з іншими даними, то дійдемо до таких висновків.

У 1934-1936 роках у Й.В.Сталіна та його оточення ще не виникало негайної потреби або задуму розпочати репресії проти значної частини вищих військових керівників Червоної Армії. Для цього не було не тільки реальних підстав, але, мабуть, і більш-менш сприятливих обставин. Головна увага компартійно-державного апарату приділялась тоді боротьбі з колишніми лідерами та рядовими учасниками антисталінських опозицій 20-х років – троцькістської та зинов'євської. Масові репресії проти військовослужбовців певним чином стали наслідками саме цієї боротьби. Тому спробуємо схематично прослідкувати, яким же був розвиток подій.

Наприкінці грудня 1934 р. у зв'язку з вбивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С.М.Кірова відбувся судовий процес у справі так званого «Ленінградського центру». В обвинувальному висновку стверджувалося, що «у період 1933-1934 років у Ленінграді з числа колишніх учасників зинов'євсько-антирадянської групи зорганізувалася і діяла підпільна контрреволюційна терористична група, яка поставила собі за мету дезорганізувати керівництво Радянської влади, змінити у такій спосіб

теперішню політику у душі так званої зинов'євсько-троцькістської платформи». До складу цієї «групи» або «центру» начебто входили 14 осіб – колишніх комсомольських керівників. До них був віднесений і Л.В.Ніколаєв, якого було визнано безпосереднім вбивцею С.М.Кірова. 29 грудня 1934 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила всіх обвинувачуваних до розстрілу, вирок було негайно виконано ⁵.

Це стало початком нових масових репресій проти колишніх опозиціонерів. Зокрема, у січні-лютому 1935 р. лише у Ленінграді органами НКВС було заарештовано 843 зинов'євця ⁶. А у Москві 15-16 січня 1935 р. відбувся судовий процес у справі так званого «Московського центру». До суду було притягнуто 19 осіб і серед них двох колишніх членів Політбюро ЦК ВКП(б) Г.Є.Зинов'єва і Л.Б.Каменєва. Їм була інкримінована активна участь у троцькістсько-зинов'євській опозиції, створення підпільної контрреволюційної організації, мета якої полягала у замші вищого керівництва СРСР шляхом здійснення терористичних актів проти окремих його представників. Але слідству вкрай бракувало доказів. Тому за вирокком Військової колегії Верховного Суду СРСР обвинувачуваних було засуджено лише до різних строків ув'язнення: Г.Є.Зинов'єва – до 10 років, Л.Б.Каменєва – до 5 років і т.д. ⁷.

Щодо України, то, враховуючи місцеву політичну специфіку, боротьба тут велася проти «залишків розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів». Так, восени 1934 р., тобто ще до вбивства С.М.Кірова, провадилося слідство у справі так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні». По справі проходило 25 осіб, але серед них не було жодного військовослужбовця Червоної Армії. Найбільш відомого обвинуваченого у цій справі Ю.М.Коцюбинського рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. було звільнено з посади голови Держплану УСРР, виведено із складу ЦК КП(б)У та відправлено до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б) ⁸.

Після вбивства С.М.Кірова та проведення судових процесів у справах «Ленінградського центру» і «Московського центру» подальша доля учасників опозицій 20-х років визначалася вимогами, висунутими ЦК ВКП(б) до всіх партійних організацій у закритому листі від 18 січня 1935 р. ⁹. Цей лист-директива став прямою вказівкою до підготовки та розгортання нових репресій проти колишніх опозиціонерів. Не була винятком і Україна. У січні 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.А.Балицький зробив спеціальне повідомлення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про першочергові завдання, що стояли з цього приводу перед співробітниками НКВС республіки.

Серед цих завдань він назвав «перекидання колишніх активних троцькістів і зинов'євців з великих промислових міст (Донбас, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса) в інші міста і райони», «складання списків виключених у 1926-1928 рр. за належність до троцькістів і троцькістсько-

зинов'євського блоку» тощо ¹⁰.

Новий поштовх отримала і справа т. з. «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні». Зокрема, у січні 1935 р. Ю.М.Коцюбинського за рішенням ЦК ВКП(б) було заслано з Москви до Алма-Ати, а 27 лютого 1935 р. його як «керівника всеукраїнського троцькістського центру» було заарештовано ¹¹. 1 квітня 1935 р. за постановою Особливої наради при НКВС СРСР 24 інших особи, що проходили по цій справі, були засуджені до різних строків ув'язнення та заслання. Справа Ю.М.Коцюбинського була виділена окремим провадженням, і 17 травня 1935 р. постановою тієї ж наради його було заслано строком на 5 років у с. Каргасок Західно-Сибірського краю ¹². На цьому закінчився перший етап боротьби з колишніми опозиціонерами в УСРР.

Його завершенням у масштабах всього Радянського Союзу можна вважати проведення у липні 1935 р. судового процесу у так званій «Кремлівській справі». За матеріалами слідства «у 1933-1934 рр. серед частини службовців урядової бібліотеки і комендатури Кремля утворилися контрреволюційні групи, які поставили собі на меті підготовку до здійснення терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду і в першу чергу проти Сталіна» ¹³. Діяльність цих груп начебто стимулювалася «одним з організаторів і керівників колишньої зинов'євської підпільної контрреволюційної групи» Л.Б.Каменєвим.

Звернемо увагу на той факт, що серед 111 обвинувачених була ціла група – 16 осіб – співробітників комендатури Кремля і військовослужбовців. Серед них – помічники коменданта Кремля В.Г.Дорошин і І.Ю.Павлов, секретар для доручень при коменданті Кремля О.І.Синелобов, комендант Великого Кремлівського палацу І.П.Лук'янов, начальник Протиповітряної оборони Кремля П.І.Житомирський, заступник начальника відділу розвідувального управління РСЧА М.М.Рябінін і начальник відділення цього управління М.К.Чернявський.

Всіх їх разом з іншими притягнутими за цією справою було засуджено у два прийоми: спочатку 14 липня 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила 80 чоловік до різних строків ув'язнення та заслання, а потім 27 липня 1935 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР визначила більш суворі покарання для інших 30 осіб. Зокрема, Л.Б.Каменєва було засуджено до 10 років ув'язнення, а двох представників групи співробітників комендатури Кремля і військовослужбовців – до розстрілу (О.І.Синелобова і М.К.Чернявського) ¹⁴.

Одним з узагальнюючих показників масштабів репресій проти військовослужбовців – учасників внутрішньопартійних опозицій може бути такий: за словами наркома оборони СРСР К.С.Ворошилова, у 20-ті – першій половині 30-х років з лав Червоної Армії було звільнено 5 тисяч колишніх опозиціонерів ¹⁵. Частина з них була засуджена, частина залишалася на волі.

Початок нового етапу боротьби з учасниками опозицій, вірогідно, був пов'язаний з тим, що у середині 1935 р. секретар ЦК ВКП(б) М.І.Єжов дав вказівку керівництву НКВС СРСР активізувати репресії проти колишніх троцькістів, розшукати і ліквідувати організаційний центр троцькістів, який нібито існував, але не був виявлений. Органи НКВС почали посилену оперативну розробку троцькістів як тих, що знаходилися на волі, так і тих, що вже відбували покарання на засланні або у місцях позбавлення волі¹⁶.

В УСРР ці заходи також проводилися, але зовсім не такими ударними темпами і не в таких масштабах, як це було, наприклад, у випадках з «націоналістами». Як повідомляв секретар ЦК КП(б)У П.П.Постишев у доповіді на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці січня 1936 р., з 33494 чоловік, виключених з партії під час «перевірки партійних документів», органами НКВС УСРР було заарештовано 2211 осіб, з них 922 «націоналісти» та 213 «троцькістів»¹⁷.

На пояснення цього дисбалансу в історичній літературі існує небезпідставна версія про навмисне стримування репресій проти «троцькістів» з боку деяких керівників НКВС УСРР, зокрема начальника Секретно-політичного відділу Б.В.Козельського. Врешті-решт, це навіть могло стати однією з причин його самогубства 2 січня 1936 р. та призвело згодом до інкримінування йому створення троцькістської організації безпосередньо в органах НКВС УСРР¹⁸.

Як би там не було, але певна частина згаданих П.П.Постишевим 213-ти «троцькістів» була заарештована протягом першого місяця після смерті Козельського. Без цієї частини цифра «троцькістів» була б ще меншою. Адже у січні – на початку лютого 1936 р. у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Горькому та інших містах СРСР додатково було заарештовано понад 100 колишніх троцькістів, яких обвинувачували у контрреволюційній і терористичній діяльності¹⁹. Але цього, мабуть, було ще замало.

9 лютого 1936 р. НКВС СРСР в особі заступника наркома Г.Є.Прокоф'єва направив на місця директиву з вимогою повної ліквідації троцькістсько-зинов'євського підпілля і терористичних груп, які нібито існували в країні. В результаті кількість заарештованих почала стрімко зростати і у квітні 1936 р. становила вже 508 осіб²⁰. Серед них були і окремі колишні військовослужбовці, що обіймали у минулому відповідальні посади у Червоній Армії.

Так, 17 квітня 1936 р. заарештовано М.І.Муралова, який у роки громадянської війни був членом революційних військових рад 3-ої і 12-ої армій, Східного фронту, а у повоєнний час – командуючим військами Московського та Північно-Кавказського військових округів²¹. Незабаром така ж доля спіткала С.В.Мрачковського, який у 1920-1925 роках був командуючим військами Приуральського, а згодом Західно-Сибірського військових округів²².

У травні 1936 р. до Москви для допитів було доставлено ще одного

заарештованого – О.Ю.Дрейцера. У роки громадянської війни він обіймав посади комісара полку, бригади, дивізії. Невдовзі йому випало відіграти одну з головних ролей у подальшій трагічній долі деяких його знайомих і друзів – як колишніх військовослужбовців, так і тих, що продовжували службу у лавах Червоної Армії (того ж Д.А.Шмідта та інших)²³.

Водночас слідство знову повернулося до справи «керівника всеукраїнського троцькістського центру» Ю.М.Коцюбинського. 27 травня 1936 р. за постановою Особливої наради при НКВС СРСР «за контрреволюційну троцькістську діяльність» він був ув'язнений до виправно-трудового табору терміном на 5 років²⁴. Але то виявився ще не останній акт життєвої драми цієї людини.

Що ж стосується військовослужбовців, то до липня-серпня 1936 р. арешти цієї категорії осіб були ще вельми поодинокими. У липні-серпні ситуація почала змінюватися. Значною мірою це було пов'язано з ходом слідства у справах так званих «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру». О.Ю.Дрейцер, С.В.Мрачковський та інші заарештовані почали давати потрібні слідчим свідчення про існування в країні розгалуженої нелегальної троцькістської (або троцькістсько-зинов'євської) терористичної організації і, зокрема, військово-троцькістської організації в армії. Відразу ж почалися арешти людей, яких вони називали членами цієї організації.

5 липня 1936 р. у Києві було затримано (а фактично заарештовано) і незабаром відправлено до Москви командира 8-ої окремої механізованої бригади Київського особливого військового округу комдива Д.А.Шмідта. Майже одночасно відбувся арешт начальника штабу Київської авіабригади КОВО комбрига Б.І.Кузьмичова²⁵.

14 серпня 1936 р. у Ленінграді було заарештовано і відправлено до Москви заступника командуючого військами Ленінградського військового округу комкора В.М.Примакова, а 20 серпня у Москві – військового аташе при політичному представництві СРСР у Великобританії комкора В.К.Путну²⁶.

Шмідт Дмитро Аркадійович

У серпні-вересні 1936 р. список заарештованих поповнили також заступник командуючого військами Харківського військового округу комкор С.А.Туровський; командир 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії, нещодавно переведений в Україну, комдив М.Й.Зюк; комендант і військовий комісар Летичівського укріпленого району і начальник Управління військово-будівельних робіт КОВО комдив Ю.В.Саблін та ін.²⁷

Майже всіх цих заарештованих слідчі деякий час намагалися «пристебнути» до справ згаданих «центрів», але це виявилось марним. Так, Д.А.Шмідт вперше «зізнався» у своїй участі у «терористичній троцькістській організації» тільки 22 серпня 1936 р., а згодом відмовився від цих свідчень²⁸. Така і навіть більш стійка поведінка під час слідства була типовою й для більшості інших військовослужбовців. В.М.Примаков, наприклад, не визнавав себе винним протягом майже 9-ти місяців²⁹.

Все це надзвичайно ускладнювало завдання слідчих. Тому наступні великі судові процеси над колишніми опозиціонерами також пройшли майже без залучення заарештованих командирів Червоної Армії.

19-24 серпня 1936 р. у Москві Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула у відкритому судовому засіданні справу так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру». До суду було притягнуто 16 осіб, але військовослужбовців серед них не було. Головні обвинувачені у цій справі Г.Є.Зинов'єв, Л.Б.Камен'єв, Г.Є.Євдокимов, І.П.Бакаєв, С.В.Мрачковський, В.А.Тер-Ваганян, І.Н.Смирнов були визнані винними, по-перше, у створенні за директивами Л.Д.Троцького об'єднаного троцькістсько-зинов'євського терористичного центру для здійснення вбивства керівників ВКП(б) і Радянського уряду; по-друге, у підготовці та здійсненні за допомогою лєнінградської підпільної терористичної групи вбивства С.М.Кірова; по-третє, у створенні терористичних груп для вбивства Й.В.Сталіна, К.С.Ворошилова, А.О.Жданова, Л.М.Кагановича, Г.К.Орджонікідзе, С.В.Косіора та П.П.Постишева. Ю.О.Дрейцеру та іншим інкримінувалася активна участь у підготовці вбивства керівників ВКП(б) і Радянського уряду. 24 серпня всіх 16 підсудних було засуджено до розстрілу, а наступного дня розстріляно³⁰.

Досить показовим є той факт, що висновки у цій справі заздалегідь були зроблені у закритому листі ЦК ВКП(б) до партійних комітетів від 29 липня 1936 р. У листі стверджувалося, що наприкінці 1932 р. утворився блок троцькістської і зинов'євсько-камен'євської груп. Їх об'єднаний центр через І.Н.Смирнова і С.В.Мрачковського мав зв'язок з Л.Д.Троцьким, від якого Смирнов отримав вказівки про підготовку вбивства Сталіна (наводилися свідчення Г.Є.Зинов'єва від 23-25 липня 1936 р.). Крім того, наприкінці вересня 1934 р. близька до Грецького людина, колишній співробітник його особистої охорони Ю.О.Дрейцер, також отримав письмову директиву Троцького про підготовку терористичних актів проти Сталіна і Ворошилова

(цитувалися свідчення Мрачковського від 4 липня 1936 р. та Дрейцера від 23 липня цього ж року).

Далі йшлося про те, що для здійснення теракту проти Ворошилова були створені дві групи. Одну з них організував Дрейцер, залучивши до неї як безпосередніх учасників і виконавців теракту колишніх активних троцькістів командирів Червоної Армії Д.А.Шмідта і Б.І.Кузьмичова. Останні особисто дали на це згоду і діяльно готувалися до теракту протягом 1935-1936 років. (За свідченням Мрачковського від 19-20 липня 1936 р., ще у середині 1934 р. Дрейцер йому доповідав про підготовку вбивства Ворошилова, виконавцем якого повинен був стати Шмідт).

Така версія була викладена у закритому листі ЦК ВКП(б)³¹. Як мали можливість переконатися читачі попереднього номера журналу, ця ж версія, відрізняючись лише у деяких нюансах, розроблялася й у першій частині кримінальної справи Д.А.Шмідта. Зокрема, там йшлося про те, що навесні 1934 р. Мрачковський доручив Дрейцеру активізувати свої зв'язки у Червоній Армії, щоб знайти потрібних людей для здійснення вбивства Ворошилова. Зрештою, Дрейцер і Мрачковський зупинили свій вибір на Шмідті і Кузьмичові, які їм були відомі як такі, що після 1927 р. формально відійшли від троцькізму, але у своїх поглядах залишилися на троцькістських позиціях.

Наприкінці травня 1935 р. у Києві відбулася зустріч Дрейцера із Шмідтом. Дрейцер розповів Шмідту про одержання ним у вересні 1934 р. особистого листа від Троцького з директивою вбити Сталіна і Ворошилова та про аналогічні завдання, поставлені перед ним Мрачковським. Шмідт погодився взяти на себе здійснення вбивства Ворошилова. Саме такі свідчення Дрейцера від 2 липня 1936 р. та Мрачковського від 19 липня цього ж року навели слідчі Шмідту під час допиту 28 липня 1936 р. Це ж стверджував Дрейцер і під час очної ставки з Шмідтом 8-10 серпня. Шмідт ці свідчення спростував³².

Але слідчі послідовно продовжували розробку своєї версії, поглиблюючи історію «злочину» і розширюючи коло його «співучасників». У протоколі допиту Шмідта від 22 серпня 1936 р. вперше було зафіксовано його зізнання у своїй участі у терористичній троцькістській організації. З його свідчень випливало, що він був втягнутий до троцькістської організації у 1927 р. Ця організація мала свій військовий центр, який керував контрреволюційною роботою у частинах Червоної Армії.

До керівництва центру тоді входили Ю.О.Дрейцер, Сергій Бройдо (колишній комісар 2-го кінного корпусу), Я.О.Охотников (колишній ад'ютант Й.Е.Якіра), В.К.Путна (колишній командир 27-ї стрілецької дивізії), М.Й.Зюк (командир 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії), Іван Леонов (колишній комісар корпусу Червоного козацтва), Бакши (у 30-ті роки – командир механізованого корпусу у Ленінграді), Б.І.Кузьмичов (у роки громадянської війни – ад'ютант Примакова) і Борис Булатов.

Якір Йона Емануїлович

1896-1937

Крім того, до тих, з ким Дрейцер начебто підтримував організаційний зв'язок у 30-ті роки, був віднесений комкор С.А.Туровський. У протоколі допиту Шмідта від 31 серпня 1936 р. до учасників троцькістської організації у Червоній Армії були ще додані комдив Ю.В.Саблін і комбриг О.Ю.Зубок (командир 30-ї стрілецької дивізії), а у протоколі від 27 вересня 1936 р. – член Військової ради і начальник Політуправління Харківського військового округу армійський комісар 2-го рангу С.М.Кожевников та його перший заступник корпусний комісар М.А.Савко ³³.

Таке коло «змовників» фігурує у першій частині архівної кримінальної справи Д.А.Шмідта, яка хронологічно відноситься до 1936 року. До речі, у своєму зверненні до Сталіна від 6 квітня 1937 р. всі ці свідчення Шмідт назвав стовідсотковою брехнею ³⁴.

Впертість заарештованих військовослужбовців і спроби їх захисту перед керівництвом країни з боку колег (командуючого військами КОВО Й.Е.Якіра тощо ³⁵) деякою мірою спричинили тимчасову затримку у просуванні кримінальних справ до стадії судового розгляду. До того ж слідство чомусь не намагалося пов'язати кримінальні справи військовослужбовців, заарештованих в Україні, із справою «керівника всеукраїнського троцькістського центру» Ю.М.Коцюбинського або справою «Троцькістсько-терористичної організації на Україні».

Навряд чи цьому завадила підготовка нової гучної загальносоюзної справи «Паралельного антирадянського троцькістського центру». У цій справі 26 липня 1936 р. було заарештовано першого заступника наркома лісової промисловості СРСР Г.Я.Сокольников, 17 серпня – заступника

начальника Головного управління шосейних шляхів НКВС СРСР Л.П.Серебрякова, 12 вересня – першого заступника наркома важкої промисловості СРСР Ю.(Г.)Л.Пятакова, 16 вересня – завідуючого бюро міжнародної інформації ЦК ВКП(б) К.Д.Радека та інших осіб³⁶.

За матеріалами слідства Пятаков начебто керував з московського «Паралельного центру» діяльністю «Троцькістської організації на Україні», передавав її лідерам Ю.М.Коцюбинському, М.В.Голубенку та іншим директиву Л.Д.Троцького про «перехід до шкідництва»³⁷. Зазначимо, що в архівній кримінальній справі Шмідта є сюжети про його зустрічі з Радеком і Голубенком³⁸, але навіть ці виявлені слідством «організаційні зв'язки» не мали судових наслідків для Шмідта, чого не можна сказати про зв'язки Пятакова и Коцюбинського.

5 жовтня 1936 р. у Сибіру співробітники НКВС знову заарештували Коцюбинського і доставили його для продовження слідства спочатку до Москви, а потім до Києва³⁹. 7 жовтня йому було пред'явлено чергове обвинувачення в тому, що він здійснює керівництво контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією в Україні. Стверджувалося, що «за його завданням і під керівництвом троцькістсько-терористичного центру у Москві організаційно велася підготовка до терористичних актів над керівниками Комуністичної партії і Радянської влади. Коцюбинський здійснював зв'язок з союзним троцькістсько-терористичним центром у Москві через члена центра Пятакова»⁴⁰.

На думку відомих вчених Р.Я.Пирога і Ю.І.Шаповала, у такій спосіб співробітники НКВС формували «заколотницьку периферію», наявність якої мала переконати всіх у серйозності задумів «контрреволюціонерів» з московського «Паралельного центру»⁴¹. Але, наголосимо ще раз, до цієї «периферії» не були включені заарештовані військовослужбовці. Жодного з них, а також Ю.М.Коцюбинського, не було, наприклад, серед 37 осіб, яких 21 жовтня 1936 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила до розстрілу з конфіскацією майна у справі «Троцькістсько-терористичної організації на Україні». Головні кадри цієї «організації» становили науковці і викладачі вузів (професори М.І.Мухін, М.А.Нирчук, Я.С.Розанов, Г.Г.Звада, Л.Я.Штрум, Г.Н.Лозовик, Л.Б.Чернін, Є.І.Перлін та ін.) та господарські працівники (Б.С.Раппорт-Дар'їн, Г.А.Берсен, І.Д.Жуков, Й.О.Гольденберг, П.В.Калашников, Й.Я.Покрасов та ін.)⁴².

Так само не було командирів Червоної Армії і серед 17 осіб, яких було засуджено у справі «Паралельного антирадянського троцькістського центру». 23-30 січня 1937 р. у Москві Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула цю справу у відкритому судовому засіданні. Згідно з її вироком 13 осіб – Ю.(Г.)Л.Пятакова, Л.П.Серебрякова, М.І.Муралова та інших – було засуджено до розстрілу; трьох, в тому числі Г.Я.Сокольникова і К.Б.Радека, – до 10 років ув'язнення і одного – до 8 років. (У травні 1939 р. Сокольникова і Радека вбили сокамерники у в'язниці, а ще двох засуджених

у цій справі було розстріляно у 1941 р.)⁴³.

До цього слід додати, що окрім учасників «Контрреволюційної троцькістської організації» та «Троцькістсько-терористичної організації», засуджених відповідно 1 квітня 1935 р. і 21 жовтня 1936 р., ще 15 чоловік за участь у так званому «Об'єднаному троцькістсько-націоналістичному блоці на Україні» (він мав також назву «Бойова організація») за постановами Особливої наради при НКВС СРСР від 27 квітня, 26 червня, 3 вересня і 13 жовтня 1936 р. було ув'язнено у виправно-трудова табори на 5 років кожного (одного – на 3 роки)⁴⁴.

Згідно з обвинувальним висновком та іншими документами «Бойова організація» була «складовою частиною широко розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою політичний і організаційний блок решток розгромлених троцькістів, українських націоналістів і меншовиків, створений на основі індивідуального терору, як основного засобу політичної боротьби, й готувала терористичні акти проти керівників партії й уряду на Україні»⁴⁵.

Деякі «керівники» і «найбільш активні учасники» цієї «організації» (М.А.Нирчук, Н.В.Білярчик, Г.Г.Звада та ін.) потім були засуджені ще і у справі «Троцькістсько-терористичної організації», а інші (Є.С.Шабліовський, Л.Л.Розен, В.М.Волков та ін.) репресовані позасудовими органами по окремих кримінальних справах. Частина з них у 1937-1938 рр. за тими ж обвинуваченнями було знову репресовано і розстріляно⁴⁶.

І, нарешті, 8 березня 1937 р. відбулося закрите судове засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке поставило крапку у справі Ю.М.Коцюбинського: його було засуджено до розстрілу і того ж дня розстріляно⁴⁷. Можна вважати, що на цьому завершився умовний другий етап боротьби з колишніми троцькістами в Україні.

Третій етап торкнувся повною мірою і вищих командирів Червоної Армії, і багатьох керівників компартійно-державного апарату, і самих співробітників НКВС. Поштовхом до посилення репресій в армії став Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся 23 лютого – 5 березня 1937 р. У своєму заключному слові на Пленумі Голова Ради Народних Комісарів СРСР В.М.Молотов, кажучи про стан справ в армії, констатував, що на той момент там були виявлені незначні симптоми «шкідницької роботи, шпигунсько-диверсійно-троцькістської роботи». Але, багатозначно додав він, «повинно бути більше». Голова уряду твердо запевнив учасників Пленуму: «Військове відомство – дуже велика справа, перевірятися його робота буде не зараз, а дещо пізніше, і перевірятися буде дуже міцно»⁴⁸.

Тональність висловлювань Молотова, на нашу думку, певним чином відбивала той стан невизначеності з подальшими долями заарештованих командирів Червоної Армії, який виник після завершення всіх згаданих нами судових процесів. У в'язницях НКВС продовжувала перебувати досить ве-

лика група військових, які начебто в чомусь «завинили» перед Радянською владою, але в чому саме – слідству ніяк не таланило визначити і довести.

Ситуація, що виникла, мабуть, і підштовхнула Сталіна та його найближче оточення до рішення сфабрикувати велику кримінально-політичну справу про «троцькістську змову» у самій Червоній Армії. Як вважають практично всі дослідники, це давало можливість Сталіну розправитися з ненадійними в його очах, але авторитетними серед військових та у народі командирами Червоної Армії вищої та середньої ланки. Водночас на їх місце можна було б поставити нові кадри, які за це були б зобов'язані тільки особисто Сталіну і Ворошилову. За сталінсько-ворошиловською логікою це повинно було зміцнити Радянські Збройні Сили та посилити контроль за ними з боку вищих керівників країни.

На думку багатьох дослідників, вимога Молотова про «перевірку» військового відомства була сприйнята керівництвом наркоматів оборони і внутрішніх справ як пряма директива по чистці армії. Виконуючи цю директиву, керівництво НКВС СРСР намагалося будь-якими засобами добитися від заарештованих свідчень про існування в армії «військово-троцькістської організації» на чолі з Маршалом Радянського Союзу М.М.Тухачевським та іншими відомими військовими діячами⁴⁹.

Наприкінці квітня 1937 р. такі свідчення дали заарештовані колишні високопосадові співробітники НКВС: начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР Комісар державної безпеки 2-го рангу М.І.Гай (він брав участь у деяких допитах Д.А.Шмідта, зокрема 22-го і 31-го серпня та 21-го і 27-го вересня 1936 р., коли останній почав давати потрібні слідчим свідчення або просто підписувати), заступник наркома внутрішніх справ СРСР Комісар держбезпеки 1-го рангу Г.Є.Прокоф'єв і заступник начальника відділу ГУДБ НКВС СРСР З.І.Волович⁵⁰.

У першій половині травня 1937 р. до цього списку додалися колишній (до 1934 р.) начальник Протиповітряної оборони (ППО) РСЧА комбриг запасу М.Ю.Медведев, В.М.Примаков і В.К.Путна. і одразу ж почалися арешти «верхівки змовників». 14 травня заарештовано начальника Військової академії ім. М.В.Фрунзе командарма 2-го рангу А.І.Корка; 15 травня – заступника командуючого військами Московського військового округу комкора Б.М.Федьмана; 22 травня – колишнього першого заступника наркома оборони і начальника Управління бойової підготовки РСЧА, а з 10 травня командуючого військами Приволзького військового округу Маршала Радянського Союзу М.М.Тухачевського; того ж дня – голову Центральної Ради Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (Осоавіахима) СРСР комкора Р.П.Ейдемана; 28 травня – командуючого військами Київського особливого військового округу командарма 1-го рангу Й.Е.Якіра; 29 травня – командуючого військами Білоруського (з 20 травня – Середньоазіатського) військового округу командарма 1-го рангу І.П.Уборевича⁵¹.

До 1 червня 1937 р. серед заарештованих вже перебувало 20 членів Військової ради при наркомі оборони СРСР⁵².

11 червня 1937 р. Спеціальна судова Присутність Верховного Суду СРСР розглянула у закритому судовому засіданні справу учасників так званої «Антирадянської троцькістської військової організації» (або «Військово-фашистської змови») у Червоній Армії М.М.Тухачевського, Й.Е.Якіра, І.П.Уборевича, А.І.Корка, Р.П.Ейдемана, Б.М.Фельдмана, В.М.Примакова і В.К.Путни, спеціально відібраних для цього процесу Й.В.Сталіним, В.М.Молотовим, Л.М.Кагановичем і М.І.Єжовим. Як відомо, всіх обвинувачених було засуджено до розстрілу, а наступного дня розстріляно⁵³.

У червні-серпні 1937 р. хвиля арештів покотилася по військовим округам. Зокрема, у Київському окрузі були заарештовані практично всі його керівники (подаємо за хронологією відповідно до документів з архівних кримінальних справ): 6 червня заарештовано командира 17-го стрілецького корпусу комдива В.Е.Гермоніуса, 11 червня – коменданта і військового комісара Київського укріпленого району комдива П.Ю.Княгницького, 15 червня – члена Військової ради і начальника Політуправління КОВО армійського комісара 2-го рангу М.П.Амеліна, 29 червня – начальника артилерії КОВО комдива Н.М.Боброва, 15 липня – першого заступника командуючого військами КОВО і начальника гарнізону м. Києва комкора Д.С.Фесенка, 23 липня – начальника штабу КОВО комбрига М.І.Подчуфарова, 10 серпня – першого заступника начальника Політуправління КОВО корпусного комісара М.Л.Хороша.

Приблизно у цей же час були заарештовані й деякі інші військові керівники округу, але ми поки що не маємо точних даних про дати і обставини цих арештів. Сподіваємося, що подальші спільні зусилля архівістів, вчених-істориків і всіх небайдужих до цієї теми приведуть до встановлення повної картини одного з найдраматичніших періодів в історії нашої країни.

У цьому номері журналу ми наводимо другу частину тематичної добірки документів, яка містить документальні матеріали з двох архівних кримінальних справ: Д.А.Шмідта (№ 43268-ФП) і П.Ю.Княгницького (№ 47575-ФП), що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (далі – ДА СБУ).

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ Д.А.ШМІДТА *

Док. № 1 (17)

---

* Біографічну довідку про Д.А.Шмідта вміщено у попередньому номері журналу.

Из протоколу допиту Д.А.Шмідта від 31 серпня 1936 р.

[...]

Вопрос: Кто такой ГОЛУБЕНКО?

Ответ: ГОЛУБЕНКО Николая я знаю с гражданской войны. Он командовал бригадой в 45 дивизии. Затем он демобилизовался из армии и был секретарем Киевского Губкома КП(б)У. Встречался ли я с ним в этот период, я сейчас не помню. Знаю только, что ГОЛУБЕНКО был активным троцкистом, за что репрессировался, позже декларировал свой отход от троцкизма и был восстановлен в партии.

Вопрос: Где и когда после гражданской войны Вы встречались с ГОЛУБЕНКО?

Ответ: Насколько я помню, с ГОЛУБЕНКО я встретился впервые после гражданской войны в 1934 или же в 1935 г. в Киеве на сессии ВЦИК или же на съезде Советов.

При встрече с ГОЛУБЕНКО мы стали вспоминать общих знакомых по армии, в частности вспомнили ОХОТНИКОВА Якова, с которым ГОЛУБЕНКО работал в 45 дивизии. ГОЛУБЕНКО отзывался об ОХОТНИКОВЕ Якове очень плохо, считая его несерьезным человеком.

Затем ГОЛУБЕНКО интересовался моими настроениями и выразил при этом такое мнение, что все кто был втянут в троцкистскую борьбу с партией, тот уже не может примириться с тем положением, в каком очутились б. троцкисты в партии. ГОЛУБЕНКО начал сетовать на то, что б. троцкистам не доверяют.

[...]

ГОЛУБЕНКО при этом меня предупредил, что со мною он говорит так откровенно, что знает меня как троцкиста и что у него нет никаких сомнений, что я и сейчас являюсь его единомышленником.

Вопрос: Как Вы отнеслись к этому заявлению Голубенке?

Ответ: Из всего того, что говорил мне ГОЛУБЕНКО, для меня было ясно, что он связан с троцкистской организацией и ведет активную работу.

Исходя из этого, я тогда подтвердил ГОЛУБЕНКО, что разделяю его взгляды и здесь же ему указал, что я организационно связан с участниками троцкистской организации в Москве.

[...]

Вопрос: А Вы интересовались у ГОЛУБЕНКО его организационными связями?

Ответ: Да, интересовался. ГОЛУБЕНКО мне рассказал, что на Украине существует троцкистская организация, которой руководит КОЦЮБИНСКИЙ Юрий и он – ГОЛУБЕНКО.

Проживая в Днепропетровске им – ГОЛУБЕНКО была создана там троцкистская организация, которой он непосредственно руководит.

[...]

Вопрос: Кто еще Вам был известен из участников троцкистской

организации, связанных с ГОЛУБЕНКО?

Ответ: Мне было известно, что ГОЛУБЕНКО поддерживал организационную связь с троцкистом АХМАТОВЫМ, работавшим в Совнаркоме УССР. С АХМАТОВЫМ я несколько раз встречался. При этих встречах он мне жаловался на свое положение, что ему не доверяют, что с должности Прокурора республики он перешел на должность зав. детскими яслями и он не видит никаких перспектив для себя. Единственный выход, по словам АХМАТОВА, это вести активную троцкистскую работу. Показания мои записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.

Шмідт

*ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
2-ГО РАНГА*

(ГАЙ)

*НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(ЮЖНЫЙ)

*Д/ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ
ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ*

(РАДИН)

*ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 55-63.
Машинопис. Оригінал.*

Док. № 2 (18)

Из протоколу допиту Д.А.Шмідта від 21 вересня 1936 р.

Вопрос: Следствию известно, что Вы неоднократно встречались с Карлом РАДЕКОМ.

На какой базе происходили Ваши встречи с ним, какой характер носили эти встречи?

Ответ: С К.Б.РАДЕКОМ я познакомился в 1927 г. при следующих обстоятельствах:

как я уже показал в протоколе допроса от 22 августа, в 1927 г. я был вовлечен в троцкистскую организацию Охотниковым Яковым, который тогда же познакомил меня с Л.Троцким. Встреча моя с Л.Троцким состоялась на Малой Дмитровке в Главконцесском.

При этой встрече я интересовался у Троцкого рядом вопросов о внутривнутрипартийном положении. Так как, по мнению Троцкого, мои политические знания были ограничены (Л.Троцкий считал, что я плохо осведомлен о позициях троцкистов), он предложил ОХОТНИКОВУ направить меня к одному из лидеров оппозиции, в частности к Карлу РАДЕКУ.

После встречи с Троцким, я с ОХОТНИКОВЫМ поехали в Кремль на квартиру к РАДЕКУ К. и после знакомства остался жить на квартире РАДЕКА в течение 7-10 дней.

Проживая у РАДЕКА, последний стал меня знакомить с оппозиционными документами. РАДЕК показывал мне ряд писем Ленина и всячески старался компрометировать СТАЛИНА. РАДЕК учил меня, как следует вести оппозиционную работу и особенно подчеркивал, что делегация, которая будет избрана на 15 съезд ВКП(б), должна быть обработана в троцкистском духе, т.к. на 15-ом съезде троцкисты собираются дать генеральный бой ЦК ВКП(б).

Вопрос: Встречались ли Вы и где именно с РАДЕКОМ после 1927 г.?

Ответ: После 1927 г. с РАДЕКОМ я встретился в Москве в конце 1931 г. Встреча эта произошла в ресторане дома Герцена и носила случайный характер. РАДЕК тогда интересовался местом моей работы, я объяснил ему, что приехал в Военную академию. РАДЕК дал мне свой адрес и просил заходить к нему на квартиру. Летом 1932 г. я зашел к РАДЕКУ на квартиру. Жил он в то время в доме правительства. К этому времени в прессе было несколько статей, разоблачающих РАДЕКА в протаскивании троцкистской контрабанды в историю ВКП(б), где РАДЕК выдвигал мысль, что партия складывалась из «ручейков».

[...] РАДЕК мне сказал, что, несмотря на критику, он остается при своем мнении и выругался по адресу критикующих. Вскоре к РАДЕКУ на квартиру пришли ДРЕЙЦЕР, ОХОТНИКОВ, ЛЕОНОВ Иван и еще какой-то знакомый РАДЕКА, фамилию которого я не знаю.

...После того, когда собрались перечисленные выше лица, РАДЕК завел разговор, являвшийся, по существу, указанием по организационным вопросам троцкистского подполья. Сущность этого разговора сводилась к следующему:

РАДЕК в первую очередь остановился на том, что для всякого троцкиста совершенно ясно, что отход от троцкизма является только тактическим шагом, так как «смешно думать (дословное выражение РАДЕКА), что мы – руководители, занимавшиеся в течение долгих лет теорией, будем менять свои убеждения в угоду СТАЛИНУ. Мы теоретически доказывали правоту троцкистских взглядов и в наш отход не верит даже ЦК, который делает только демократический жест».

Тогда же РАДЕК, помимо этих общих определений позиций троцкистов, остановился на ряде практических вопросов. РАДЕК считал необходимым заняться восстановлением организационных связей с бывшими троцкистами и созданием подпольных групп. Однако, предупреждал о большой осторожности. Третья моя встреча с РАДЕКОМ была в 1934 г., в феврале м-це в гостинице «Астория» в гор. Харькове.

По словам РАДЕКА, он приезжал в Харьков для того, чтобы встретить ряд нужных ему лиц из участников троцкистской организации на Украине. С

кем персонально он мне не говорил *. Внешне его приезд был им обставлен каким-то докладом по международному вопросу.

Во время нашей встречи РАДЕК интересовался у меня, как ведется работа по созданию в армии троцкистских ячеек, подчеркивая, что работе в Красной армии руководство троцкистской организации и он лично придают огромное значение, так как, по словам РАДЕКА, в ходе дальнейших событий, именно на эти группы троцкистов в армии, придется опираться в решающий для организации момент.

[...]

Вопрос: Еще с кем Вы были связаны?

Ответ: Вспоминаю, что в 1928 г., будучи в Москве, я остановился в гостинице «Селект», куда ко мне зашел б. начальник Особого отдела Запорожской дивизии Червоного казачества КОГАН. В беседе со мною, КОГАН рассказал мне, что он троцкист, меня он также знает как троцкиста, и что он, желая активно работать, просит связать его с троцкистской организацией. КОГАНУ я объяснил, что порвал с троцкистами. Тогда КОГАН начал меня уверять, что он активный троцкист и имеет намерение честно работать в организации, и чтобы я не расценивал его обращения ко мне с какой-либо другой целью, поскольку он был чекистом.

После этой встречи я еще раз встречался с КОГАНОМ в период 1932-33 гг., но обстоятельств этой встречи сейчас вспомнить не могу. Помню лишь, что Коган мне рассказывал, что он связался с кем-то из руководителей троцкистской организации и продолжает вести троцкистскую работу. Показания записаны правильно с моих слов, мною прочитаны:

Шмідт

*ДОПРОСИЛИ: НАЧ. ОСОБОГО ОТДЕЛА ГУГБ НКВД
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 2-ГО РАНГА (ГАЙ)*

*НАЧ. 7 ОТДЕЛ. ОО ГУГБ НКВД
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ЮЖНЫЙ)*

*Ц/ОСОБ. ПОРУЧ. ОО ГУГБ НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОС. БЕЗОПАСН. (РАДИН)*

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 64-65.

---

* Мабуть, це місце у свідченні Д.А.Шмідта не влаштовувало слідчих, тому у протоколі він від руки зробив додаток: «Вспоминаю, что в беседе с К.Радеком при встрече с ним в 1934 году в г. Харькове в гостинице «Астория» на мой вопрос о причине его приезда в Харьков, он мне рассказал, что по делам троцкистской организации он должен встретиться с Юрко Коцюбинским, который руководит троцкистской организацией на Украине. К.Радек действительно тогда имел встречу с Ю.Коцюбинским, но о чем конкретно он говорил с Коцюбинским – он мне не рассказывал».

Док. № 3 (19)

Із протоколу допиту Д.А.Шмідта від 27 вересня 1936 р.

Вопрос: Вы назвали не всех известных Вам участников троцкистской организации.

Следствию известно, что до ареста Вы поддерживали близкую связь с ТУРОВСКИМ С., которым Вы были предупреждены об аресте руководителя террористической группы троцкистско-зиновьевского центра ДРЕЙЦЕРА. Что Вам известно о троцкистской деятельности ТУРОВСКОГО С.?

Ответ: ТУРОВСКИЙ Семен Абрамович, заместитель командующего войсками Харьковского военного округа, мне известен как участник троцкистской организации.

[...]

Вопрос: Говорил ли Вам ТУРОВСКИЙ о своем участии в троцкистской организации?

Ответ: Да. При встрече с ТУРОВСКИМ в январе месяце 1936 года в Киеве, он, рассказывая мне, что знает о том, что я являюсь участником троцкистской организации, признался, что он также в троцкистскую организацию вовлечен ДРЕЙЦЕРОМ Е.

Вопрос: Какие поручения организации выполнял ТУРОВСКИЙ?

Ответ: Об этом ТУРОВСКИЙ мне не говорил. За несколько дней до моего ареста (тобто до 5 липня 1936 р. – *Авт.*), в Киев приехал ТУРОВСКИЙ и заехал ко мне в лагерь. ТУРОВСКИЙ сообщил мне, что арестован ДРЕЙЦЕР и по этому поводу проявлял большое беспокойство. В той же беседе ТУРОВСКИЙ мне передал, что кроме него ДРЕЙЦЕРОМ Е. к работе троцкистской организации был также привлечен САВКО (Зам. [Начальника] ПУОКР'а ХВО) *. ТУРОВСКИЙ мне тогда сказал, что со слов САВКО ему известно, что Нач. ПУОКР'а ХВО КОЖЕВНИКОВ – троцкист и поддерживает связь с МРАЧКОВСКИМ, которого он знает по Сибири. Далее ТУРОВСКИЙ мне сообщил, что он имел беседу с КОЖЕВНИКОВЫМ Сергеем – Начальником ПУОКР'а ХВО и прощупывал его позиции по отношению к троцкистам и при этом оказалось, что КОЖЕВНИКОВ знал о существовании троцкистской организации, о чем КОЖЕВНИКОВ уже был информирован МРАЧКОВСКИМ С. и СМИРНОВЫМ И.Н., с которыми он поддерживал связь еще по 5-ой армии.

Вопрос: С САВКО Вы в течение ряда лет поддерживали дружеские отношения и неоднократно встречались с ним на квартире ТУРОВСКОГО.

---

* Савко Микола Аркадійович, 1898 р.н., заступник начальника політуправління Харківського військового округу, корпусний комісар. Заарештований 22 червня 1937 р. Засуджений 5 жовтня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР до розстрілу. – *Авт.*

Вы лично имели беседу с САВКО о работе троцкистской организации?

Ответ: В начале 1936 г., во время приезда в Киев ТУРОВСКОГО, с ним вместе в Киев приезжал и САВКО.

...Тогда же САВКО мне рассказал, что он знает о моем участии в организации непосредственно от ДРЕЙЦЕРА и здесь же подтвердил, что КОЖЕВНИКОВ Сергей в курсе деятельности троцкистской организации.

Кроме того, САВКО мне сообщил, что в Харькове имеется троцкистская организация и назвал мне ряд лиц из числа участников организации, но т.к. этих лиц я совершенно не знал, то фамилии их я не запомнил. Показания записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.

Шмідт

ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР

КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 2-ГО РАНГА (ГАЙ)

НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ НКВД

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ЮЖНЫЙ)

ДЛЯ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (РАДИН)

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 66-68.

Машинопис. Оригінал.

Док. № 4 (20)

Из протоколу очної ставки між обвинуваченими Туровським С.А. і Шмідтом Д.А. від 4 жовтня 1936 р. (м. Москва)

После взаимного опознания обвиняемых и утверждения, что между ними были всегда приятельские отношения, что за дачу ложных показаний они несут суровую ответственность перед судом следствием были заданы следующие вопросы:

Вопрос ШМИДТУ: С какого года вы знаете ТУРОВСКОГО?

Ответ: ТУРОВСКОГО я знаю с 1918 года.

Вопрос ШМИДТУ: Когда вам впервые стало известно об осведомленности ТУРОВСКОГО о существовании военной троцкистской организации?

Ответ: В 1935 году в разговоре с ДРЕЙЦЕРОМ в гор. Киеве он впервые об этом мне сообщил.

[...]

Вопрос ШМИДТУ: Сами вы когда-либо вели с ТУРОВСКИМ разговор о существовании и деятельности троцкистской организации, участником которой вы являлись?

Ответ: В начале 1936 года вспоминаю мой разговор с ТУРОВСКИМ в

гор. Києве. ТУРОВСКИЙ мне рассказал, что ему известно со слов ДРЕЙЦЕРА о моем участии в троцкистской организации.

[...]

Вопрос ТУРОВСКОМУ: Подтверждаете ли вы показания ШМИДТА?

Ответ: Нет, это исключительная клевета. Я действительно беседовал со ШМИДТОМ о ДРЕЙЦЕРЕ, но она велась о работе ДРЕЙЦЕРА, о моих с ним взаимоотношениях. Однако, никогда я ШМИДТУ не говорил, что ДРЕЙЦЕР меня посвятил о существовании троцкистской организации.

[...]

Показания записаны правильно с наших слов, нами прочитаны.

Очную ставку производили:

НАЧ. 7 ОТД. ОСОБОГО ОТДЕЛА ГУГБНКВД

КАПИТАН ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(ЮЖНЫЙ)

ДЛЯ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(РАДИН)

Верно: СТ. ИНСПЕКТОР 8 ОТД. ГУГБ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(ГОЛАНСКИЙ)

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 75-76.

Машинопис. Завірена копія.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ П.Ю.КНЯГНИЦЬКОГО

КНЯГНИЦЬКИЙ ПАВЛО ЮХИМОВИЧ

Біографічна довідка

Народився 15 січня 1884 р. у м. Тирасполі Херсонської губернії в сім'ї колишнього вахмістра-міщанина, що займався дрібною торгівлею. Росіянин. У 1904 р. закінчив Комратське реальне училище, у 1915 р. – архітектурне відділення Академії мистецтв у Петрограді, а у 1917 р. – Миколаївське військове інженерне училище (також у Петрограді). З серпня 1917 р. – прапорщик російської армії на Румунському фронті. З того ж часу – член партії більшовиків.

З початку 1918 р. – у Червоній Армії, брав участь у боях з румунськими і німецькими військами. У липні-вересні 1918 р. – командир бронепоезда, у вересні-жовтні 1918 р. – начальник штабу, а з листопада 1918 р. і по червень 1919 р. – командуючий 9-ї армії, яка вела бої з військами генерала А.І.Денікіна.

У листопаді 1919 – липні 1920 рр. – начальник 58-ї стрілецької дивізії, що діяла спочатку проти військ Денікіна (зокрема, у Київській операції у

грудні 1919 р.), а згодом – проти військ Української Народної Республіки та польських військ. За бойові заслуги двічі (вдруге 15 липня 1920 р.) нагороджений орденом Червоного Прапора (№ 96 і № 404), а дещо пізніше – орденом Червоної Зірки (№ 1567).

З жовтня 1920 р. – начальник 9-ї окремої дивізії внутрішніх сил (ВНУС) по боротьбі з бандитизмом. З грудня 1920 р. – командир окремої зведеної Чернігівської бригади. У 1921-1922 рр. навчався на Вищих військових Академічних курсах. З вересня 1922 р. – командир 51-ї Перекопської дивізії, з жовтня 1924 р. – помічник командира 14-го стрілецького корпусу. У 1927-1928 рр. – начальник і військовий комісар Київської військової школи ім. С.С.Каменєва. З 1 вересня 1928 р. і до арешту – комендант і військовий комісар Київського укріпленого району. Військове звання – комдив.

Заарештований у Києві 11 червня 1937 р. Майже три місяці перебував під слідством. 9 вересня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу як «активний учасник антирадянської військово-фашистської змови у Червоній Армії». Наступного дня розстріляний. Реабілітований 13 травня 1958 р.

Док. № 5 (21)

Витяг з протоколу допиту В.М.Примакова від 20 травня 1937 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА ПРИМАКОВА Виталия Марковича от 20 мая 1937 года

Вопрос: Вы на прошлых допросах не назвали всех известных Вам участников антисоветской военной троцкистской организации. Дайте по этому вопросу полные и правдивые показания.

Ответ: Я не намерен утаивать от следствия правду. Действительно, на прошлых допросах я назвал не всех известных мне участников контрреволюционной троцкистской организации в армии, так как сразу не мог всех вспомнить. Сейчас я вспомнил и сообщаю следствию, что участниками организации, помимо уже названных мною лиц, являются: комкор САНГУРСКИЙ – начальник штаба ОКДВА; КОХАНСКИЙ – командир авиадесантной бригады в Ленинградском военном округе; ФЛЕРОВСКИЙ – работает в воздушных силах ОКДВА; КНЯГНИЦКИЙ – комендант Киевского укреплённого района; ДЗЮЗА – помощник командующего ОКДВА по материальному обеспечению и ВАХАНОВ – начальник штаба 7 мехкорпуса. ...КНЯГНИЦКИЙ мне известен, как участник контрреволюционной троцкистской организации со слов ГАРЬКАВОВОГО. Последний мне об этом рассказывал в 1932 г. на пленуме Реввоенсовета. Впоследствии участие КНЯГНИЦКОГО в организации мне подтвердили ШМИДТ и ТУРОВСКИЙ.

Примаков

*Верно: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ
МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(КРАШЕНИННИКОВ)*

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 86.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 6 (22)

Витяг з протоколу допиту М.С.Семенова від 10 червня 1937 р.

Вопрос: Изложите Вашу практическую контрреволюционную вредительскую деятельность в Киевском Укрепленном районе?

Ответ: О практической вредительской деятельности в Киевском Укрепрайоне, проведенной мною, я подробно изложил в ранее данных показаниях и в протоколе от 8 июня 1937 года. Все эти показания о фактах вредительства я полностью подтверждаю.

Вопрос: В ранее данных показаниях Вы скрыли, что являлись участником военно-троцкистской организации и совместно с другими членами организации занимались в Киевском Укрепрайоне вредительством.

Ответ: Да, признаю, что я скрыл свое участие в военно-троцкистской организации и совместно с другими членами организации, находившимися на службе в Киевском Укрепленном районе, занимался вредительством.

Вопрос: Назовите известных Вам участников военно-троцкистской организации в Киевском Укрепленном районе?

Ответ: Участниками военно-троцкистской организации в Киевском Укрепленном районе являлись: Комендант Укрепрайона комдив КНЯГНИЦКИЙ и быв. нач. инженеров Киевского Укрепленного района – БУРЛАКОВ, который впоследствии был назначен начальником УНР Северной Военно-Морской флотилии г. Мурманска.

Вопрос: При каких обстоятельствах и от кого Вам стало известно об участии комдива КНЯГНИЦКОГО и БУРЛАКОВА в военно-троцкистской организации?

Ответ: Об участии в военно-троцкистской организации комдива КНЯГНИЦКОГО и БУРЛАКОВА мне стало известно при следующих обстоятельствах:

15 мая 1932 г. я получил назначение и приступил к исполнению обязанностей нач. штаба Киевского Укрепленного района.

До этого я работал в Чернигове пом. начштаба 7 стр. дивизии, и для меня это назначение явилось неожиданным.

Вскоре после этого ко мне в штаб Киевского Укрепрайона специально приехал бывший начальник 6 отдела штаба КВО РАБИНОВИЧ, с которым я служил в 1929 году в 69 стрелковом полку 23 дивизии в г. Харькове, где

РАБИНОВИЧ был комиссаром полка, а я помощником командира полка.

РАБИНОВИЧ меня знал как троцкиста – участника нелегальной троцкистской организации в Военной Академии, которой руководил ОХОТНИКОВ. Об этом я лично рассказывал РАБИНОВИЧУ и, кроме того, РАБИНОВИЧ лично знал ОХОТНИКОВА. РАБИНОВИЧ мне рассказал дословно следующее: «что ЯКИР меня знает хорошо, при чем это было подчеркнuto, что знает как троцкиста, но ЯКИР перед Москвой отстоял мою кандидатуру, так как на эту должность предполагалось назначить преподавателя Военной Академии МАРДВИНОВА».

Далее РАБИНОВИЧ сказал: «На Укрепрайон поставлен старый заслуженный командир КНЯГНИЦКИЙ, который пользуется особым доверием и уважением у командующего и что я должен строго проводить все указания КНЯГНИЦКОГО и не чинить в его работе никаких препятствий». Последнее было подчеркнuto несколько раз. К тому времени у меня были данные о вредительской деятельности в Киевском Укрепленном районе и царящем хаосе в системе управления, поэтому отлично зная, что ЯКИР меня может знать только со слов ОХОТНИКОВА, указания РАБИНОВИЧА я воспринял, как прямые указания ЯКИРА – поддерживать КНЯГНИЦКОГО в проводимой троцкистской работе – вредительского порядка. В этом я и заверил РАБИНОВИЧА, что указания ЯКИРА будут выполнены.

О приезде РАБИНОВИЧА и переданных через него указаниях ЯКИРА я сообщил КНЯГНИЦКОМУ. КНЯГНИЦКИЙ мне ответил, что «все хорошо и все понятно».

Спустя некоторое время, уже в 1933 г., я убедился, что в строительстве командного пункта в Святошино – имеется вредительство, причем ведется оно грубо вредительски. Я на это обратил внимание КНЯГНИЦКОГО.

КНЯГНИЦКИЙ запретил мне вмешиваться в это дело, при этом указал, что эта постройка и дело – штаба округа.

Семенов

Верно: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ

МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(КРАШЕНИННИКОВ)

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 87-89.

Машинопис. Завірена копія.

Док. № 7 (23)

Власноручні зізнання П.Ю.Княгницького від 12 червня 1937 р.

*Народному Комиссару
Внутренних Дел Союза Советских
Социалистических Республик,*

*Генеральному Комиссару
Государственной безопасности
товарищу Ежову*

*от арестованного бывшего Коменданта
Киевского Укрепленного района
Княгницького Павла Ефимовича
(бывш. комдив)*

Не считая уместным скрывать контрреволюционный заговор, после сообщенного мне обещания товарища Сталина – простить всякого, кто до конца все расскажет и раскается, я решил прямо, честно и до конца рассказать следствию все мне известное о контрреволюционном заговоре в Киевском Воен. Округе, возглавленном Якиром и моем в нем участии *.

В первой половине 1932 года Якир втянул меня в контрреволюционную организацию, развив теорию о том, что мы не в состоянии бороться со сколько-нибудь организованной армией, что мы абсолютно плохо снабжены и, что поражение наше обеспечено и, что Укрепленные районы слабы. Вытекало по его указаниям, что Киевский Укрепленный район не должен совершенствоваться.

Общая задача контрреволюционной организации заключалась в непротивлении поражению, и в помощи поражению, в частности в организации поражения Укрепленных районов путем их консервирования и неусовершенствования.

Непосредственные указания основного порядка я получал от Якира. Исполнителем Инженерного порядка по контрреволюционной работе был у Якира военный инженер Лапин. Последнее мне было известно от Якира с конца, кажется, 1932 г. Указания общего порядка по контрреволюционной работе организации для меня заключались в том, что не надо доводить огневые точки до высокой технической готовности, ибо и этого достаточно, чтобы огневая точка была мало боеспособна.

Была запроектирована и вводилась в обиход тяжелая маскировка, некомплектная система фильтров присылалась в Укр. район из Москвы, непосредственно Начальником Военно-Химического Управления Фишманом.

Из участников контрреволюционной, вредительской работы известны мне Лапин, Смирнов, Тибилев, Лямзин. Это мне известно от Лапина, который мне сообщил, что эти инженеры принимают участие в контрреволюционной организации У.В.О.

Правый фланг Киев. Укреп. Района был обнажен, открыт. Вторая по-

---

* Слідчі навмисно дезорієнтували Княгницького, повідомивши йому про обіцянку Сталіна. Якраз напередодні – 11 червня – були винесені перші смертні вирoki «учасникам військово-фашистської змови» (в тому числі і Якіру). Отже, ні про яке прощення не могло вже бути і мови. – *Авт.*

лоса сопротивления отсутствовала и не было совершенно кадров для Противотанковой артиллерии, кроме этого кадры пулеметчиков были абсолютно слабы и Нач. арт. не мог справиться с подготовкой Артиллерии к бою.

Моя контрреволюционная задача была в том, чтобы держать Киевский Укрепленный район в стабильном состоянии, без модернизации, без усовершенствования.

Я, по указанию Якира, не должен был иметь сообщников в целях конспирации.

Знаю от Якира, что по дорожной сети (грунтовые и шоссейные дороги) имелся контрреволюционный работник Енукян. Я для контрреволюционной работы привлек бывш. Начальника Штаба Семенова, который разработал оперативный план с завышенным количеством батальонных районов.

Бывший Комкор 14 Туровский был в курсе контрреволюционных указаний, данных мне Якиром. Это было сообщено самим Туровским.

Что касается самого Туровского, то он интересовался условиями обороны и нападения, а также тактики возможной борьбы Огневых точек. Я с Туровским имел два разговора на маневрах-учениях 14 с. корпуса, производившихся в Укрепленном районе. Здесь было установлено, что О.В., средние и мелкие калибры артиллерии губительны для огневых точек особенно при отсутствии перископов и технической некомплектности О.Т.

Мною лично произведена по контрреволюционным заданиям Якира утяжеленная маскировка в Киевском укрепленном районе и недоделаны дамбы, хотя их можно было при помощи саперных батальонов Округа сделать.

Однажды, кажется в 1933 году, я встретил в кабинете Туровского Серебрякова, последний в контрреволюционную организацию округа хотя и не входил, но контрреволюционные соображения о дорогах делал. Лапин сообщал мне, что по соображениям конспирации средних технических работников в контрреволюционную организацию он не привлекает, но техник Лямзин к контрреволюционной работе при постройке большого железобетонного убежища был привлечен. Там же работал член контрреволюционной организации воинж. Тибилов. Во главе с Якиром в наш контрреволюционный заговор входили Туровский, Путна, Лапин, Шмидт, Княгницкий, Лямзин, Тибилов, Семенов. О вхождении Шмидта я знал от Туровского; о вхождении Лямзина и Тибилова от Лапина.

Таким образом я в течение 4-х лет в Киевском Укрепленном районе вредил при помощи преступной бездеятельности, при помощи понижения боеспособности У.Р. Кроме того, в результате поселенного во мне и разъясненного Якиром недоверия к нашим силам (Якир при этом ссылался на ген. Бломберга, у которого он будто бы учился), я оппортунистически, двурушнически, подло умалчивал и не вскрывал контрреволюционное умаление авторитета руководства, контрреволюционные дела, поведшие к уменьшению боеспособности Укреп. Района.

Далее, я скрыл от Партии и Правительства контрреволюционную организацию и заговор и, наконец, изменил присяге и отечеству.

Я глубоко раскаиваюсь в моем контрреволюционном участии в заговоре, обещаю припомнить и изложить следствию все мельчайшие подробности контрреволюционной деятельности этого подлого предательского заговора, а также всех известных мне участников его.

Прошу пощадить меня и дать возможность использовать мои хотя бы технические способности для того, чтобы хоть в малой мере искупить перед Партией, Правительством и Родиной мою тягчайшую вину.

12.6.37.

Княгницкий

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 25-27.

Рукопис. Оригінал.

Док. № 8 (24)

Из протоколу допиту П.Ю.Княгницького від 13 червня 1937 р.

Вопрос: Вы являетесь активным участником контрреволюционного троцкистского военного заговора?

Расскажите подробно кто и когда вовлек Вас в к-р троцкистский военный заговор?

Ответ: Да, я признаю, что я являюсь членом контрреволюционного троцкистского военного заговора, в который вовлек меня ЯКИР в начале 1932 года – это было кажется после одной из его поездок за границу.

Обстоятельства вовлечения меня ЯКИРОМ в к-р троцкистский заговор следующие:

Начиная с начала 1932 года ЯКИР при ряде встреч на оперативных поездках, в штабах Округа, корпусах и на маневрах, в течение полутора-двух лет в разговорах старался вызвать во мне элементы неверия в прочность Советской власти и недовольство политикой партии, правительства и руководством Красной Армии. При этом ЯКИР подчеркивал плохое положение на селе, недовольство крестьян, вызванное коллективизацией сельского хозяйства. Все это он увязывал с недостатками в Красной Армии. Плохое снабжение и вооружение Красной Армии, жидкое строительство и плохое вооружение Укрепрайонов ЯКИР объяснял совершенным несоответствием руководства армией, при этом имелся ввиду Нарком Обороны тов. ВОРОШИЛОВ. ЯКИР прямо говорил о необходимости смены руководства Наркомата Обороны. Вероятным кандидатом на пост Наркома Обороны ЯКИР указывал на ГАМАРНИКА.

Развивая эти мысли ЯКИР заявлял, что при ударе поляков Красная Армия не устояла бы на Укрепленных районах и Украина поплатилась бы в первую очередь и что такой удар очень желателен, так как он заставил бы ЦК Партии заменить тов. ВОРОШИЛОВА ГАМАРНИКОМ.

С указанными доводами ЯКИРА я соглашался. При последующих подобных встречах и разговорах ЯКИР сказал, что ГАМАРНИК с группой лиц требует от нас резко выпячивать строительные и боевые недостатки в Укрепрайонах, чтобы заставить ЦК Партии сменить руководство обороной Союза. От меня лично ЯКИР потребовал выпячивать все недостатки по Киевскому Укрепрайону. Затем ЯКИР предупредил меня, что все эти наши разговоры и мероприятия должны быть сугубо конспиративными, иначе ЦК нас самих набьет.

Все эти разговоры и мероприятия вскорости вылились в организованную подпольную контрреволюционную деятельность, направленную вначале на дискредитацию руководства Красной Армии, к ослаблению мощи УВО и в частности Киевского Укрепрайона при моем участии.

В конце концов вся эта наша подпольная деятельность приняла характер подлого к-р заговора против Партии, Советского Правительства и Красной Армии.

Так я стал участником этого контрреволюционного предательского заговора.

Наш к-р заговор стремился к ликвидации Советской власти в стране и восстановлению капитализма.

[...]

Вопрос: Что Вами проделано во исполнение заданий ЯКИРА по вовлечению в к-р военный заговор других членов?

Ответ: Во исполнение к-р задания ЯКИРА по вовлечению в к-р заговор я проделал следующее:

В 1933 году мной был завербован в к-р организацию б. Нач. штаба Киевского Укрепрайона СЕМЕНОВ Михаил Семенович.

СЕМЕНОВ проявлял недовольство политикой партии и Соввласти, он был троцкистом, но об этом я узнал позже. Узнав о к-р настроениях СЕМЕНОВА, я установил, что он подходящее лицо для привлечения его в к-р заговор... Я поставил СЕМЕНОВА в известность о том, что во главе к-р заговора в округе стоит ЯКИР, и что со мной он может говорить как с представителем ЯКИРА. В скорости СЕМЕНОВ дал согласие вступить в к-р организацию... СЕМЕНОВ получил от меня задание разработать оперативный план КИУР'а так, чтобы батальонных районов в тылу было побольше и такого тактического расположения, чтобы насыщение войсками переднего края было разжижено. СЕМЕНОВ выполнил эту задачу. Позднее СЕМЕНОВ был переведен в Смелу на должность ком. полка. Больше я лично в к-р организацию никого не вовлекал.

[...]

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан.

Княгницкий

*ДОПРОСИЛ: НАЧ. КРАМАТОРСКОГО ГОРОТДЕЛА НКВД
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(МИЦУЛ)

*Верно: Пом. Нач. Отделения
Мл. лейтенант ГБ*

(ДОЛГУШЕВ)

*ДА СБУ.– Спр. 47575-ФП. – Акр. 38-44.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 9 (25)

Із протоколу допиту С.Ф.Архипова від 13 серпня 1937 р.

**ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
Обвиняемого АРХИПОВА Степана Феодоровича**

АРХИПОВ Степан Феодорович, 1893 г. рождения, урож. г. Ульяновск, б. Симбирск, русский, гражданства СССР, из дворян, до революции офицер царской армии в чине подпоручика.

От 13 августа 1937 года.

Вопрос: Вы являетесь участником антисоветского военнотроцкистского заговора.

Следствие требует от Вас правдивых и исчерпывающих показаний по существу Вашей контрреволюционной деятельности.

Ответ: Я действительно являюсь участником антисоветского военнотроцкистского заговора, подготовлявшего поражение Красной Армии и свержение Советской власти, путем вооруженного переворота. В заговор я был вовлечен осенью 1932 г. быв. комендантом Киевского Укрепленного района КНЯГНИЦКИМ. После окончания артиллерийского факультета Военно-технической Академии РККА я прибыл в 1931 году в Киевский Укрепрайон на должность начальника артиллерии Киевского Укрепленного района. На строительстве укрепленного района я, после ознакомления с его состоянием, нашел беспорядок и хаос. В штабе Укрепленного района царил атмосфера бездеятельности, явного недовольства политикой Советской власти и злорадства по поводу ощущавшихся тогда продовольственных трудностей.

В такой обстановке я впервые познакомился с КНЯГНИЦКИМ. С КНЯГНИЦКИМ у меня постепенно наладились хорошие взаимоотношения. На служебных докладах в кабинете у КНЯГНИЦКОГО, а также во время совместных с ним поездок по инспектированию Укрепрайона, КНЯГНИЦКИЙ стремился расположить меня к себе и приблизить.

Зная меня как быв. офицера царской армии, зная мое дворянское происхождение, о чем я лично ему рассказал в одной из бесед с ним, КНЯГНИЦКИЙ совершенно недвусмысленно в разговорах со мной

высказывал свое несогласие с политикой партии по крестьянскому вопросу. КНЯГНИЦКИЙ был против политики коллективизации сельского хозяйства и иллюстрировал несостоятельность коллективизации отдельными примерами слабых колхозов, расположенных на смежной территории с Укрепрайоном, в которых он бывал. КНЯГНИЦКИЙ высказывал также и пораженческие настроения, не веря в силу и мощь Красной Армии, всячески восхищаясь силой оружия немецкой и японской армий. Я полностью разделял антисоветское и пораженческое настроения КНЯГНИЦКОГО и дал ему понять, что в моем лице он имеет единомышленника.

Так постепенно перерастали мои отношения с КНЯГНИЦКИМ из чисто служебной связи в связь политическую. Осенью 1932 года, во время одной из очередных поездок с КНЯГНИЦКИМ по Укрепрайону, КНЯГНИЦКИЙ в беседе со мной посвятил меня в существование в Красной Армии законспирированной организации, возглавляемой ТУХАЧЕВСКИМ и ЯКИРОМ, которая ставит еврей задачей изменение существующего политического режима в стране путем насильственного переворота и установление в стране твердой власти, преимущественно из военных, на базе политического сотрудничества с троцкистами и при помощи некоторых капиталистических стран. КНЯГНИЦКИЙ предложил уже вступить в организацию и принять в ней участие, выполняя его задания и поручения.

Я дал свое согласие КНЯГНИЦКОМУ вступить в организацию и принять в ней участие, и с этого момента я стал участником военно-троцкистского заговора.

Вопрос: Изложите более подробно, что Вам известно о связи организации, участником которой Вы являлись, с другими троцкистскими организациями и связи ее с иностранными государствами.

Ответ: Со слов КНЯГНИЦКОГО, в процессе последующих его бесед со мной после вербовки, мне известно, что к-р. организация в Красной Армии контактировала свою работу с троцкистской организацией по гражданской линии, в какую входили видные партийные работники и хозяйственники. Никаких фамилий участников этой организации КНЯГНИЦКИЙ мне не называл. Троцкистские организации должны были вместе с организациями в Армии руководить вооруженным переворотом и свержением Советской власти, а после переворота обеспечить политически и практически ликвидацию колхозов и восстановление частной собственности на землю и перевод промышленности на капиталистические рельсы. Реставраторские мероприятия имелось ввиду проводить постепенно, чтобы не вызвать эксцессов со стороны рабочего класса и колхозного крестьянства.

Что касается связи организации с иностранными государствами, то со слов КНЯГНИЦКОГО мне также было известно, что руководством заговора в лице ТУХАЧЕВСКОГО и ЯКИРА приурочивалось свержение Советской власти путем вооруженного переворота к моменту нападения на СССР

Германии и Польши, о чем имелась определенная договоренность между генштабами этих стран и руководством заговора.

Намечалось обеспечить успех переворота при помощи военных сил Германии и Польши при поражении Красной Армии во время войны. В этих целях перед заговорщиками в армии ставилась задача подготовки поражения Красной Армии во время войны, путем вредительства в боевой подготовке частей, а также вредительства в Укрепленных районах и вывода их из строя во время войны.

Вопрос: Назовите всех известных Вам участников заговора.

Ответ: Мне лично, а также со слов КНЯГНИЦКОГО, известны как участники заговора следующие лица: КНЯГНИЦКИЙ – б. комендант Киевского Укрепрайона, ТУХАЧЕВСКИЙ, ЯКИР, СЕМЕНОВ – нач. штаба Киевского УР, ВЕЙНБЕРГ – нач. химслужбы УР, ТИБИЛОВ – нач. инженеров УР, НИКИТИН – бухгалтер штаба УР, КОВАЛИШИН – начальник политотдела УР.

Вопрос: Какие задания Вы получили от КНЯГНИЦКОГО как участник заговора?

Ответ: От КНЯГНИЦКОГО я получил задание на проведение вредительства по артиллерии и артиллерийским сооружениям Укрепрайона, с целью вывода из строя Укрепленного района во время войны и предоставления возможности армиям противника беспрепятственно двигаться на Киев. О деталях вредительства мне КНЯГНИЦКИЙ не говорил, так как я сам хорошо понимал свои задачи как участник заговора.

[...]

Вопрос: Кто Вам известен из участников заговора по Могилев-Ямпольскому Укрепрайону?

Ответ: Из участников заговора по Могилев-Ямпольскому Укрепрайону мне лично никто не известен, КНЯГНИЦКИЙ также мне никого не называл из участников заговора по МЯУР'у. Все записано с моих слов верно, в чем подписываюсь.

Архипов

*ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК 5 ОТДЕЛА УГБВОУНКВД
СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (МИЦУЛ)*

*ЗАМ. НАЧ. 5 ОТДЕЛА УГБВОУНКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ВЕСЕНЬЕВ)*

Верно: Опер Уполн. 5 отд. УГБ

Мл. лейтенант Госбезопасн.

(Бугаенко)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 97-114.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 10 (26)

Из протоколу допиту П.Ю.Княгницького від 30 серпня 1937 р.

[...]

Вопрос: Назовите фамилии лиц, которых Вы лично завербовали в антисоветский военно-троцкистский заговор.

Ответ: Кроме б. Начальника Штаба Киевского УкрепРайона Семенова, о котором я показывал на предыдущих допросах, я лично завербовал в контрреволюционный военно-троцкистский заговор: б. Начальника Политотдела Киевского УкрепРайона Ковалишина и б. Начальника Артиллерии Киевского Укрепрайона полковника Архипова.

[...]

Я знал, что Ковалишин происходит из Галиции, долгое время жил в Америке, недавно к нему нелегально пришел из Польши его племянник... Он в моем присутствии высказывал резкие антисоветские настроения, направленные против политики партии, а также высказывал недовольство своим служебным положением. Его настроения носили явно контрреволюционный, мелкобуржуазный характер. Кроме того, в 1933 году, с его слов, мне стали известны его западно-украинские ориентации, сводившиеся к восхвалению украинской культуры в Западной Украине. По мнению Ковалишина, галицийская интеллигенция и мелкая буржуазия должна была бы взяться за руководство Украиной, отбросив русификаторство, т.е. в его словах проскальзывала мысль о необходимости отторжения Советской Украины от СССР.

Все эти данные послужили основанием к тому, чтобы я Ковалишина завербовал в контрреволюционный военно-троцкистский заговор.

[...]

В частых беседах (Княгницкого. – *Авт.*) с Архиповым, он (Архипов – *Авт.*) неоднократно высказывал резкие антисоветские настроения, связанные с недовольством политикой партии в области сельского хозяйства. Архипов также высказывал недовольства материально-бытовыми условиями начсостава в РККА и т.п. Зная настроения Архипова, его службу в царской армии в офицерском чине, я считал возможным завербовать его в контрреволюционный военно-троцкистский заговор.

[...]

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и подписываюсь.

Княгницкий

ДОПРОСИЛ: Оперуполномоченный 5 Отдела УГБ НКВД УССР

Мл. лейтенант госбезопасности

(Токман)

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 68-71.

Док. № 11 (27)
Обвинувальний висновок по слідчій справі П.Ю.Княгницького
від 2 вересня 1937 р.

«Утверждаю»
Народный комиссар Внутренних дел УССР
Комиссар государственной
безопасности 2 ранга
Леплевский
1 сентября 1937 г.

«Утверждаю»
Пом. прокурора Союза ССР
Рогинский
2 сентября 1937 г.

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По обвинению КНЯГНИЦКОГО Павла Ефимовича
по ст.ст.54-1-6, 54-8, 54-11 УК УССР

Органами НКВД вскрыт антисоветский военно-фашистский заговор, возглавлявшийся агентами иностранных разведок – ТУХАЧЕВСКИМ, ЯКИРОМ и др., ставивший своей задачей – свержение Соввласти путем вооруженного переворота и организации поражения Красной армии во время войны с фашистскими государствами в целях реставрации капитализма.

Одним из руководителей антисоветского военно-фашистского заговора ЯКИРОМ, в начале 1932 года, был завербован в антисоветский заговор б. Комендант Киевского Укрепленного района – КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович (л.д. 30).

Дав свое согласие на участие в антисоветском военно-фашистском заговоре и, будучи посвященным ЯКИРОМ в цели и задачи заговора, КНЯГНИЦКИЙ П.Е. получил от ЯКИРА задание проводить вербовку других лиц в антисоветский военно-фашистский заговор и снизить боеспособность Киевского Укрепленного района, путем вредительства в строительстве, вооружении и снабжении поражения Красной армии в случае войны (л.д. 32).

Исполняя указанные выше задания ЯКИРА, КНЯГНИЦКИЙ П.Е. завербовал в антисоветский военно-фашистский заговор б. Начальника Штаба Киевского Укрепленного района троцкиста СЕМЕНОВА Михаила Семеновича, б. начальника Политотдела того же Укрепрайона КОВАЛИШИНА Петра Акимовича и б. Начальника Артиллерии того же Укрепрайона АРХИПОВА Степана Федоровича, посвятив их в цели и задачи заговора, и проводил к-р вредительскую деятельность, понижавшую боеспособность Укрепрайона и облегчавшую противнику свободное проникновение на нашу территорию (л.д. 32, 35, 45-51, 68-71).

Кроме того, в 1933 году КНЯГНИЦКИЙ П.Е. был завербован агентом

одной из иностранных разведок КОБОЙ для шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств и впоследствии передавал этой разведке, через КОБУ материалы о состоянии Киевского Укрепрайона (л.д. 72-85).

Для шпионской деятельности КНЯГНИЦКИЙ П.Е. завербовал б. Начальника артиллерии Укрепрайона АРХИПОВА (л.д. 72-85).

Участие КНЯГНИЦКОГО П.Е. в антисоветском военном фашистском заговоре, проведение им вредительской деятельности, приведшей в совершенно небоеспособное состояние Киевский Укрепрайон, а также проведение им шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств подтверждается показаниями участников антисоветского военно-фашистского заговора ШЕЛЕХЕСА, ПРИМАКОВА, СЕМЕНОВА, ТИБИЛОВА и АРХИПОВА (л.д. 86, 87-89, 90-91, 92, 96, 97-114).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович, 1884 года рождения, уроженец Тирасполя, русский, служащий, из семьи бывшего торговца, с высшим образованием, быв. чл. ВКП(б) с 1917 г., в РККА с 1918 года, бывший комендант Киевского Укрепленного района, по званию комдив, в том, что он, являясь активным участником антисоветского военно-фашистского заговора, лично завербовал в антисоветский заговор СЕМЕНОВА, КОВАЛИШИНА и АРХИПОВА, проводил вредительскую деятельность в Киевском Укрепленном районе и, состоя агентом одной из иностранных разведок, завербовал для шпионской деятельности АРХИПОВА, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-1-6, 54-8 и 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Вследствие изложенного, КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович подлежит суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР, с применением закона от 1/ХП-34 г.

- СПРАВКА: 1. Обвиняемый КНЯГНИЦКИЙ П.Е. содержится в тюрьме НКВД УССР с 11/УІ-1937 г.
2. Вещдоков по делу нет.
3. На проходящих по делу лиц материалы выделены в отдельное производство.

Составлено «1» сентября 1937 г.

г. Киев

*ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(ТОКМАН)

«СОГЛАСЕН»

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР

КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (РАТЫНСКИЙ)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 115-117.
Машинопис. Оригінал.*

Док. № 12 (28)

Довідка про виконання вироку до вищої міри покарання – розстрілу
П.Ю.Княгницького від 10 вересня 1937 р.

Секретно

СПРАВКА

Приговор о расстреле Княгницкого Павла Ефимовича приведен в исполнение в гор. Киеве «10» IX 1937 г.

Акт о приведении приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 11 лист № 15.

Зам. НАЧ. 12 ОТД. 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР

Ст. лейтенант госбезопасности:

(Шевелев)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 123.
Стеклограф. Оригінал.*

Док. № 13 (29)

Рішення Військової колегії Верховного Суду СРСР про реабілітацію
П.Ю.Княгницького від 13 травня 1958 р.

**ВЕРХОВНЫЙ СУД СОЮЗА ССР
ОПРЕДЕЛЕНИЕ №4н-0124/58
ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР**

В составе: Председательствующего полковника юстиции Цырлинского

Членов: подполковников юстиции Луценко и Малыхина

Рассмотрела в заседании от «13» мая 1958 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

**Главного военного прокурора по делу коменданта и военного комиссара
Киевского укрепленного района комдива**

Княгницкого Павла Ефимовича, 1884 года рождения, уроженца г. Тирасполя, Одесской области, арестованного 11 июня 1937 года, осужденного 9 сентября 1937 года Военной Коллегией Верховного Суда СССР по ст.ст. 54-1 «б», 54-8 и 54-11 УК УССР к расстрелу с конфискацией имущества; по приговору Княгницкий лишен воинского звания «комдив».

Заслушав доклад т. Малыхина и заключение помощника Главного военного прокурора подполковника юстиции Мацкевича,

установила:

Княгницкий признан виновным в том, что он являлся участником антисоветского военно-фашистского заговора и занимался шпионажем в пользу иностранной разведки.

В заключении ставится вопрос об отмене приговора и прекращении дела за отсутствием состава преступления, так как дополнительным расследованием, произведенным в 1957 году, установлены новые обстоятельства, свидетельствующие о невинности Княгницкого и необоснованности его осуждения.

Установлено, что военно-фашистского заговора в РККА в действительности не существовало, а лица, осужденные как руководители этого заговора, реабилитированы.

Обвинение Княгницкого в шпионаже при проверке так и не подтвердилось.

Проверив материалы дела и дополнительного расследования и соглашаясь с доводами, изложенными в заключении, Военная Коллегия Верховного Суда СССР

определила:

Приговор Военной коллегии Верховного Суда СССР от 9 сентября 1937 года в отношении Княгницкого Павла Ефимовича по вновь открывшимся обстоятельствам отменить и дело о нем за отсутствием состава преступления прекратить.

Председательствующий (подпись)

Члены: (подписи)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 255-255 зв.
Рукопис на бланку. Оригінал.*

Примітки

¹ Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 109-121.

² Военно-исторический журнал. – 1991. – № 8. – С. 44-53; № 9. – С. 55-63.

³ Военные архивы России. – 1993. – № 1. – С. 30-111.

⁴ Источник. — 1994. — №3. — С. 72-88.

⁵ Феофанов Ю. Возвращение к правде // Известия. – 1988. – 14 июня; Ильин М. Выстрел в Смольном // Советская культура. – 1989. – 15 августа.

⁶ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 82.

⁷ О деле так называемого «московского центра» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 64-85; О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 78-79.

⁸ Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 181-

184.

⁹ Закрите письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 95-100.

¹⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 58-59.

¹¹ Жертвы репрессий. – К., 1993. – С. 57.

¹² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 190; Жертвы репрессий. – С. 60.

¹³ О так называемом «кремлевском деле» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 91.

¹⁴ Там же. – С. 86-93.

¹⁵ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4. – С. 43.

¹⁶ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 82.

¹⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 201-202.

¹⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 63-64.

¹⁹ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 82.

²⁰ Там же. – С. 82-83.

²¹ О так называемом «параллельном антисоветском троцкистском центре» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 32, 36.

²² О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 79.

²³ Там же. – С. 80, 84-85.

²⁴ Жертвы репрессий. – С. 60.

²⁵ У деяких публікаціях (див.: Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. Препринт № 2. – К., 1988. – С. 12; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С. 39) вказується, що Д.А.Шмідта і Б.І.Кузьмичова було заарештовано у червні (зокрема, Шмідта – 5 червня) 1936 р. Однак документи з архівної кримінальної справи Шмідта та спогади його дружини Олександри Костянтинівни у викладі старшого наукового співробітника Інституту історії України Національної Академії наук України О.Й.Щусь (див.: Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А.Шмідта // Маршрути історії. – К., 1990. – С. 400) свідчать про те, що Д.А.Шмідта було заарештовано все ж таки 5 липня 1936 р.

²⁶ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 44.

²⁷ Див, зокрема: Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). – С. 12-13.

²⁸ ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 43-54; 79-79 зв.

²⁹ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 47.

³⁰ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 78-81.

³¹ Закрите письмо ЦК ВКП(б). О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 100-115.

-
- ³² ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 29-35; 69-74.
- ³³ Там само. – Арк. 43-54; 55-63; 66-68.
- ³⁴ Там само. – Арк. 79-79 зв.
- ³⁵ Табачник Д. Останній бій командарма // Робітнича газета. – 1988. – 30 березня; Його ж. Командарм Якір. Останні роки життя // Трибуна лектора. – 1988. – № 6. – С. 41; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – С. 147-148; Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А.Шмідта. – С. 402-403.
- ³⁶ О так называемом «параллельном антисоветском центре». – С. 36-37.
- ³⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 193-196.
- ³⁸ ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 55-65.
- ³⁹ Пиріг Р.Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії. – С. 322.
- ⁴⁰ Жертвы репрессий. – С. 60
- ⁴¹ Пиріг Р.Я. «Справа» Юрія Коцюбинського. – С. 322; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 197.
- ⁴² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 197-198.
- ⁴³ О так называемом «параллельном антисоветском троцкистском центре». – С. 30-34.
- ⁴⁴ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 201.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Жертвы репрессий. – С. 62-63.
- ⁴⁸ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 45.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Там же. – С. 46.
- ⁵¹ Там же. – С. 47-49.
- ⁵² Там же. – С. 52.
- ⁵³ Там же. – С. 56-57.

*Ольга Гранкіна
(Київ)*

**АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1937 РОКУ ЩОДО ПРЕДСТАВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ ДОКУМЕНТІВ**

Активне використання архівно-слідчих справ колишніх репресованих у наукових дослідженнях і публіцистиці викликає необхідність їх ретельного і системного вивчення. У ряді різних видів джерелознавчого аналізу (текстового, порівняльного, контент-аналізу тощо) для даного масиву документів, мабуть, найбільш значущий структурний аналіз. Це впливає з самої природи джерела. Як складова частина кримінально-процесуального діловодства, справи мають чітку внутрішню структуру, яка диктувалася канонами проведення слідства. Характеристика процесу формування складу документів архівно-слідчих справ, визначення закономірностей його змінювання дозволять виявити коливання інформаційного потенціалу залежно від таких параметрів, як: період репресій, мотив обвинувачення, соціальна і національна належність підслідних тощо.

Типовий набір і порядок систематизації матеріалів слідчих справ усталилися у кінці 20-х – на початку 30-х рр., коли набули чинності кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Вони групувалися за такою схемою:

а) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого;

б) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, постанови про висування обвинувачення, зміну міри запобіжних заходів;

в) документація, що була отримана на офіційні запити органів НКВС у різні установи для встановлення особи та діяльності обвинуваченого – акти, довідки, характеристики;

г) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо.

До речі, у 50-ті роки зазначений порядок систематизації матеріалів з доповненням низки процесуальних документів був зафіксований на звороті оправної обкладинки справ.

На початковому етапі діяльності ВЧК (за російською транскрипцією) цей набір складався з декількох обов'язкових документів, часто-густо хаотично згрупованих: протоколу затримання, протоколів допитів обвинуваченого і свідків, висновку, виписки з журналу засідання чекістської комісії з

вироком. Матеріали архівно-слідчих справ цього періоду скупі на біографічні дані обвинувачених, за ними не завжди можна прослідкувати їх долю, відновити повну картину слідства, уявити мотиви репресій.

Градація матеріалів усередині слідчих справ обумовлена ще однією специфічною особливістю даного історичного джерела – вони є своєрідним продуктом доби тотального злочинства і служили «юридичним оформленням» протиправного терору. Тому склад документів, їх чергування дуже часто не відповідали нормативному стандарту процесуального діловодства. Передусім це стосується періоду, коли репресії досягай свого апогею у 1937-1938 рр.

У даній роботі автор прагне розглянути проблему впливу особливостей формування архівно-слідчих справ на їх джерельну цінність на прикладі операції органів НКВС стосовно представників національних меншин, що була проведена у другій половині 1937 р. і отримала назву «альбомної» за формою комплектації слідчих матеріалів.

До реабілітаційної частини архівно-слідчої справи стосовно Гранда (Зельмана) Станіслава (Шимона) Антоновича (Мойсейовича) приєднаний вельми цікавий документ – огляд по архівно-слідчій справі Реденса Станіслава Францевича, 1892 р.н., уродженця м. Мозовецьк (Польща), поляка, колишнього наркома внутрішніх справ Казахської РСР, заарештованого ГУДБ НКВС СРСР 21 листопада 1938 р. і засудженого вироком Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 21 січня 1940 р. до вищої міри покарання. Вирок виконано наступного дня – 22 січня.

В огляді відмічається, що у першій половині 30-х рр. Реденс С.Ф. працював в апараті ДПУ-НКВС України, потім на пропозицію С.В.Косіора був переведений до УНКВС по Московській області, звідки пізніше отримав призначення на посаду наркома внутрішніх справ Казахстану.

У документі наведені витяги з власноручних зізнань Реденса С.Ф. їх зміст розкриває нищівний механізм репресивної кампанії проти представників національних меншин. Процитуємо деякі з них: «...Робота за наказами про розгром шпигунських гнізд серед національностей, що не входять у Радянський Союз (поляки, німці, латиші, естонці, іранці, греки та ін.). Операція отримала назву «альбомної», яку проводили методами, котрі інакше як шкідницькими я назвати не можу і за яку я цілком відповідаю перед судом радянського народу... Сам порядок винесення вироків за «альбомними» справами був встановлений надто примітивний, який наперед припускав можливість творити всілякі неподобства, не побоювачись бути спійманим. Цей порядок був таким: на листі паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи. З центру весь час вимагали писати покоротше, тобто викривається матеріалами, свідченнями, сам зізнався, суть злочину: шпигунство, диверсія, терор, які дії заарештований здійснив або які мав завдання. У центрі всі ці справи, зшиті для зручності в альбоми по сто листів, за підписом начальника управління і

прокурора, направлялися на адресу Цесарського і в 3-й відділ Мінаєву, і кожний окремо визначав міру покарання. Як правило, 95% була вища міра».

Ознайомлення з документом викликає чимало питань: в якому зв'язку цей огляд опинився в архівно-слідчій справі Гранда С.А. і ким був згаданий?; наскільки правдиві зізнання колишнього наркома?; дійсно мали місце «альбомні» справи чи ці викриття були зроблені внаслідок психологічного і фізичного тиску з боку слідчого?

Гранд С.А. народився у Варшаві у 1907 р. За участь у комуністичному русі заарештовувався польською владою п'ять разів. Був членом Комуністичної Спілки Молоді Польщі. В 1930 р. емігрував до СРСР. У 1934 р. Культпропом ЦК ВКП(б) був направлений на Україну, на «польську роботу». У травні 1934 р. призначений завідуючим й головним редактором польської секції Нацменвидаву, одночасно виконуючи обов'язки уповноваженого Головліту польських центральних газет у Києві. У червні 1935 р. він був усунений з роботи в Нацменвидаві, а у вересні, після перевірки партійних документів, при якій у нього був відібраний партквиток – і у Головліті. На початку 1936 р. Гранда С.А. заарештували органи НКВС. На цей час він працював робітником на заводі друкарських машинок. Йому інкримінувалася належність до «Польської організації військової» (ПОВ). В обвинувальному висновку відмічалось: «Наприкінці 1935 р. Особливим відділом УДБ НКВС УРСР і КВО ліквідована на Україні контрреволюційна організація, що іменується «Польська організація військова», яка готувала активні націоналістичні кадри на випадок війни Польщі з СРСР».

Висновок цілком відповідав духу свого часу. У суспільстві нагніталася істерія навколо «шкідництва різних націй». Поштовх її новому витку був даний на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У. У своєму виступі нарком внутрішніх справ УРСР В.Балицький відмічав: «На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким»². Щодо шпигунсько-диверсійних організацій, які вони нібито створюють, зокрема «ПОВ», він заявив: «...Незважаючи на сильний удар по ПОВ у 1933 – 1934 рр. ми знов уже в 1935 р. виявляємо членів ПОВ в лавах партії. Так, у кінці 1934 та 1935 рр. в Україну прибув цілий ряд польських емісарів.

Вони пробралися по такому каналу як польська секція Комінтерну. Ми отримуємо на Україну таких осіб: Конецький, який був інструктором ЦК КП(б)У, Стасяк – член Секретаріату ЦК КПЗУ, Соснович – колишній секретар ЦК комсомолу Польщі, редактор польських газет у Києві»³.

До речі, Гранд С.А. проходив по одній справі з переліченими «членами» «Української керівної групи ПОВ», більш того з Конецьким Йосипом Альбертовичем його єднала особиста дружба. Проте відповідно до повідомлення військового прокурора КВО Перфіл'єва від 29 березня 1936 р. матеріали стосовно Гранда С.А. були виділені в окреме ведення (причини не вказувались) і направлені на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР, за постановою якої він був засуджений до 5-ти років виправно-трудових

таборів. Відбуваючи покарання в «Севвостлаге» НКВС, Гранд С.А., у числі 4-ох в'язнів, за організацію невиходу на роботу 17 осіб у знак протесту проти невірнього нарахування норми виробітку був засуджений Трійкою УНКВС по Дальбуду 7 вересня 1937 р. до розстрілу. Вирок приведений у виконання 13 жовтня 1937 р.

Огляд стосовно Реденса С.Ф. був приєднаний до справи Гранда С.А. у 1955 р. під час вирішення питання про реабілітацію останнього. Очевидно, він повинний був проілюструвати загальну направленість державної політики на той час щодо «національностей, які не входили до Радянського Союзу», і на підставі котрої здійснювалися масові незаконні арешти їх представників.

Звертає на себе увагу, що згадана Реденсом С.Ф. «альбомна» операція проводилася через рік після розгрому «ПОВ», що описується у справі Гранда С.А. Із зізнань Реденса С.Ф.: «На початку цієї операції була скликана нарада наркомів, начальників обласних і крайових управлінь НКВС, яка відбулась у липні 1937 р. ... Були встановлені ліміти для кожної області». І трохи раніше: «У директиві (Єжова) перелічувалися хто підлягав негайному арешту: перебіжчики з Польщі, польські політемігранти, колишні члені ППС і взагалі усі підозрілі поляки...».

Безумовно, йдеться про оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 р.) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члені ПОВ за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політ-обмінані з Польщі; д) колишні члені ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁴.

Цей наказ містив ще й такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного з них подавати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁵. На місцях, часто-густо це значило не стільки новий термін позбавлення волі, скільки – розстріл. Про що яскраво свідчить доля Гранда С.А.

Таким чином, зіставлення матеріалів архівно-слідчої справи, які належать до різних історичних періодів – репресій і реабілітації – змалювало партитуру політики геноциду, що проводило партійно-радянське керівництво у 30-ті роки по відношенню до національних меншин взагалі і польської, зокрема, – з увертюрою 1935-1936 рр. під назвою «розгром Київського центру контрреволюційної ПОВ» і трагічною кульмінацією 1937

р., коли арешту підлягали «усі підозрілі поляки».

Докази правдивості зізнань колишнього наркома Реденса С.Ф. про методи проведення органами НКВС «альбомної» операції ми знаходимо у численних архівно-слідчих справах.

Так, факт встановлення лімітів кількості засуджених для кожної області підтверджується справою Шульца Володимира Омеляновича, який був заарештований 14 грудня 1937 р. і засуджений рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР від 16 січня 1938 р. до 10-ти років виправно-трудових таборів згідно з наказом № 00485. При перегляді справи за клопотанням дружини, у 1939 р., голова сілради свідчив: «У той час до мене приходили з НКВС і як за розверстуванням я повинен був давати їм то німців, то поляків, що підлягали арешту. Шульц був німець і тому його заарештували. Тоді свідчення проти Шульца давалися мною під тиском з боку слідчого НКВС»⁶.

У справах періоду серпня-грудня 1937 р. зустрічаються копії тих самих «альбомних» листів, оригінали яких у центрі «для зручності винесення вироку» зшивалися в альбоми.

Слідчі справи цього часу мають ряд особливостей, що виділяють їх з безлічі архівно-слідчих справ, як за складом документів, так і за їх змістом. Темпи та розмах «альбомної» кампанії обумовили максимальне спрощення порядку оформлення арешту і попереднього слідства навіть порівняно з процесуальним діловодством інших періодів репресій.

Знову звернемось до зізнань Реденса С.Ф.: «Єшов, вбачаючи яке направлення набула операція, замість того, щоб зупинити злочинну роботу, весь час слав телеграми з розпорядженнями, де вимагав посилити удар, посилити арешти, прямо говорячи, що Ваша область відстає... Прокурори дістали вказівку давати санкції на арешти, коли вони вже будуть здійснені, а то і просто за списками...». З матеріалів, що фіксують факт арешту у цих справах, є лише постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на арешт, анкета заарештованого, протокол обшуку. Матеріали слідства представлені протоколами допитів, як правило, тільки обвинуваченого і обвинувальним висновком. Іноді роль останнього грала копія «альбомного» листа, у правій частині якого викладалася фабула «злочину».

Характерним для слідчих справ цієї групи є часта відсутність у документах періоду репресій виписки з протоколу позасудового органу про винесення вироку. Призначену міру покарання відбиває акт про приведення вироку у виконання – у випадку розстрілу, або, за рідким винятком, довідка про засудження за II категорією, тобто до 10-ти років виправно-трудових таборів.

По архівно-слідчій справі за № 46032-ФП проходить 11 осіб, колишніх робітників і службовців Саливонківського цукрового заводу, які були заарештовані Білоцерківським райвідділом НКВС упродовж червня – серпня 1937 р.⁷. З урахуванням вимог наказу наркома НКВС № 00485 вони були

оформлені членами польської націоналістичної шпигунсько-шкідницької організації. Десятьох розстріляли і лише щодо єдиної жінки з цього скорботного списку була застосована інша міра – 10 років виправно-трудових таборів. У матеріалах справи наявні протоколи допитів тільки обвинувачених, а протоколи допитів свідків, очних ставок серед звинувачених відсутні. Вони були поляками за національністю і це стало достатнім доказом їх вини. Тому слідчі не утрудняли себе пошуком додаткових свідчень для підтвердження інкримінованого злочину.

Поряд з обвинувальним висновком представлені й «альбомні» листи на усіх, хто проходив по даній справі. Разом з тим у матеріалах справи ми не знайдемо виписки з протоколу про винесення вироку. В актах про його виконання відмічається, що розстріл був здійснений відповідно до розпорядження Київського облуправління НКВС від 22 вересня 1937 р. Проте у реабілітаційній частині архівно-слідчої справи, у протесті прокурора (у порядку нагляду) зазначається, що група співробітників Саливонківського цукрового заводу була розстріляна за постановою наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР від 17 вересня 1937 р. Чим пояснити різночитання у документах і які відомості вважати істинними? Наявність «альбомних» листів розкриває виникнення розбіжностей у даних. Затвержені начальником УНКВС по Київській області, вони у числі аналогічних матеріалів на обвинувачених по Київській області були направлені у Москву, де за ними, зшитими в альбом, виносився вирок. Потім за списком засуджених складався загальний протокол і подавався на підпис наркому внутрішніх справ СРСР М.І.Єжову і прокурору СРСР А.Я.Вишинському. Далі відповідно до результатів «розгляду» справ у центрі обласне управління НКВС наказувало виконати вирок на місцях. Тому у даному випадку ми маємо справу не стільки з різночитаннями у документах, скільки з етапами здійснення репресивних заходів – резолютивним від 17 вересня 1937 р. і організаційним по їх безпосередньому виконанню від 22 вересня 1937 р.

Нерідко при відсутності у матеріалах періоду репресій стандартних витягів з протоколів позасудового органу з визначенням вироку їх копії зустрічаються у реабілітаційній частині архівно-слідчих справ. І це закономірно. Проводячи реабілітаційні заходи, під час додаткового розслідування по справі, слідчі, постійно стикаючись з відсутністю обов'язкових документів оформлення слідства, відновлювали інформаційний обсяг справи через архів Міністерства Держбезпеки СРСР. Тому копії виписок з вироком, приєднанні до реабілітаційної частини, є наче відбитками з тих самих загальних протоколів, що підписувалися М.І.Єжовим і А.Я.Вишинським. У лівій частині типового бланку, що заповнювався від руки зазначено: «слухали: матеріали на обвинувачених, які представлені УНКВС Київської області відповідно до наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р., а в правій – призначена міра покарання і настановні дані репресованого із зазначенням

порядкового номеру, під яким він числився в загальному спискові обвинувачених.

Таким чином, знаючи особливості формування слідчих справ, які з'являються документальним забезпеченням «альбомної» операції НКВС, зіставляючи і аналізуючи матеріали періодів репресій і реабілітації, дослідник зможе за суперечливими і уривчастими даними відновити повну картину слідства і тим самим уявити механізм дії репресивної машини щодо представників національних меншин.

За змістом архівно-слідчі справи типу, що розглядається, мало чим відрізняються одна від одної. Для них характерна певна однотипність інформації. Це обумовлено тим, що слідчі матеріали обслуговували завдання, заздалегідь визначені наказом № 00485. Питання слідчих, атак само і відповіді обвинувачених, групувалися навколо національної належності останніх і не відзначалися значною різноманітністю. Аналіз великої кількості архівно-слідчих справ дозволяє виділити їх типовий набір: коли і в якому зв'язку переселилися на проживання до СРСР?; чи не маєте родичів за кордоном (причому бралися до уваги і рідні по лінії дружини або чоловіка звинуваченого)?; чи підтримується зв'язок з ними (листування, посилки, грошові перекази); чи зверталися до іноземних консульств, а далі – вимоги зізнань про проведення шпигунської роботи на користь якої-небудь іноземної держави або диверсійно-шкідницької, що спрямовувалася на розвалення колгоспів, підприємств, установ. Так, наприклад в архівно-слідчій справі Мацкевича Якова Михайловича ⁸, який працював головним бухгалтером лісозаготівельної ділянки і був заарештований 8 жовтня 1937 р., зізнання у листуванні з рідними, що мешкали у Польщі, стало доказом проведення антирадянської агітації. В «альбомному» листі, котрий замінив у справі обвинувальний висновок, так і відмічено: «Зізнався у писемному зв'язку із своїми родичами у Польщі». 16 грудня 1937 р. рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР Мацкевич Я.М. був засуджений до 10-ти років виправно-трудоих таборів. Необхідно відмітити, що на кінець грудня «альбомні» методи виконання наказу № 00485 почали слабнути, але діяльність органів НКВС відповідно до нього тривала ритмічно. З ув'язнення Я.М.Мацкевич написав дружині: «Будучи всього на 2-ох допитах, слідчий не міг висунути мені жодних конкретних обвинувачень».

Безумовно, наведена характеристика інформаційної насиченості документів є узагальненою і відбиває лише ті риси, які однаково притаманні усім слідчим справам даної категорії. Разом з тим кожна архівно-слідча справа, так само як і людина, стосовно якої вона була заведена, індивідуальна. Наприклад, у слідчих матеріалах на Я.М.Мацкевича знаходимо виписку з протоколу засідання Комісії по чистці радпарату Шепетівського прикордонного району, датовану квітнем 1932 р. Я.М.Мацкевич проходив по списку південно-західного лісництва і був в ньому 123-м. Рішенням комісії його звільнили з роботи із заборонаю працювати у прикордонній

смузі. Через сім місяців апеляційною трійкою Української комісії у справах чистки радапарату постанова райкомісії була скасована, про що свідчить відповідний витяг з протоколу засідання трійки. Сукупність документів даної справи відображає ретроспекцію польського питання в Україні у 30-ті роки.

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що введення у науковий обіг архівно-слідчих справ розширює документальну базу вивчення державної політики стосовно національних меншин України. Сумарний аналіз матеріалів слідчих справ дозволяє простежити її еволюцію і виявити особливості, властиві окремим етапам. Вони ілюструють широкий спектр її форм протягом 30-х років: від «чисток» партійних організацій і радапарату до звільнень з роботи; від депортацій з прикордонних районів до поголовних арештів; від обвинувачень у проведенні шпигунської, диверсійної діяльності і членстві в інспірованій органами НКВС у 1932-1933 рр. контрреволюційній ПОВ до масових розстрілів.

Масштаби і темпи проведення політики боротьби з «шкідництвом» нацменшин втілилися в «альбомній» операції, коли вирок виносився за списком обвинувачених, у кожному з яких налічувалося понад 200 чоловік. У цей час, що знаменував собою апогей репресивної політики, слідство, як ніколи мало формальний характер – вина заарештованих була визначена наперед їх належністю до «ворожої» національності – польської, німецької, естонської, латиської тощо. Велика кількість арештів спрощувала порядок оформлення слідства, тому за складом слідчі справи часу «альбомної» операції лише приблизно відповідали нормативам процесуального діловодства. Відсутність низки суттєвих документів, таких як: протоколи допитів свідків; обвинувального висновку; виписки з протоколу позасудового органу з вирокком; наявність копій «альбомних» листів була їх характерною особливістю і виділяє із загальної маси архівно-слідчих справ.

Певна обмеженість слідчих матеріалів часу репресій робить більш значущою їх реабілітаційну частину за рахунок відновлення через архіви відомостей, що бракує. Тому у даному випадку актуальним методом дослідження стає порівняльний аналіз документів періоду «масового терору» і часу реабілітації його численних жертв, які складають єдине ціле в архівно-слідчих справах.

Разом з тим інформаційний потенціал комплексу слідчих справ щодо представників національних меншин не слід оцінювати однозначно. З точки зору повноти відбиття механізму і форм репресивної політики за національною ознакою рівень їх інформаційної насиченості, безумовно, досить високий. Проте саме у цілеспрямованості репресій щодо окремої категорії населення і визначеності наперед схеми обвинувачення полягає причина тематичної вузькості даної групи слідчих матеріалів. У них дуже рідко можна зустріти додаткову інформацію про життєдіяльність суспільства на той час. Тому знання інформаційного спектру архівно-слідчих справ цієї

категорії допоможе досліднику зорієнтуватися при визначенні кола джерел наукового дослідження.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36553-ФП.

² Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 69.

³ Там само. – Арк. 69 зв.

⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – № 1/2. – 1995. – Арк. 144.

⁵ Там само. – Арк. 145.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 61225-ФП. – Арк. 30 зв.

⁷ Там само. – Спр. 46032-ФП.

⁸ Там само. – Спр. 32876-ФП.

Олександр Лошицький
(Київ)

«ЛАБОРАТОРІЯ»

Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині

XX сторіччя разом із загальнолюдським прогресом, небаченим досі в історії, дало нам також багато прикладів людських трагедій планетарного масштабу. Вогненні бурі світових війн за сфери впливу та «життєвий простір» додалися до шаленого протистояння тоталітарних ідеологій.

У віках не забудуть французи трагедію Орадура, чехи – Лідіце, євреї – Бабин Яр і табори смерті, білоруси – Хатинь, українці – Корюківку і Кортеліси, для поляків свята пам'ять Катині. Там стоять меморіали, зібрані цілі музеї документів та свідчень.

Долю нашого народу Історія випробовувала, можливо, найжорстокіше і найтяжче. У полум'ї громадянської війни, голоду 1921, 1932-33 років, політичних репресій згоріли мільйони. І на думку автора, найзначнішим меморіалом їх пам'яті має стати правда.

Минуло лише десяток років, як громадськість дізналася про трагічні таємниці Биківні, Куропатів, Соловків, про дальлагівську Колиму. Нещодавно у цей скорботний ряд увійшов прионезький – Сандормох – братський некрополь української творчої еліти. Подіям того періоду нашої історії присвячена маса наукових праць, спогадів сучасників та тих, хто зміг пережити випробування в'язницями і таборами.

Але світ знав про все це набагато раніше і знав достеменно. Символічно було навіть те, що до викриття масового терору в Україні долучились саме ті, хто залив кров'ю і засипав попелом людським пів-Європи – нацисти. Вершиною цинізму можна вважати галасливу кампанію ексгумації поховань у Катині і Вінниці авторами Майданека і Бабиного Яру.

Ця публікація має особливе значення для мене особисто. Приблизно десять років тому, коли автор ще працював у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР *, нам під час заходів з підвищення кваліфікації демонстрували різну кінохроніку. Серед стрічок був німий (без фонограми) кіноролик під стандартною назвою «Жертвы фашизма» **. Відеоряд фіксував розриті поховання у якомусь саду, з ям дістають напівзотлілі людські тіла, рідні, здебільшого жінки, ходять повз трупи, з жахом вдивляючись у поживу смерті, лікарі-патологоанатоми роблять розтини смертельних поранень, на кущах і деревах розвішані залишки одягу для опізнання. І раптом – неймовірно! Постає справжнісінького поліцейя. Далі у групі людей німецький офіцер розмовляє з якимись поважними панамі. Але ж це не може бути маскарадом. Повторний перегляд шестихвилинної

---

* Тепер Центральний державний кінофотофоноархів України.

** ЦДКФФА України. Одиниця обліку № 3255.

стрічки на монтажному столі сумнівів не залишив – то були німці. Побачене запало в душу.

Згодом розриття вінницьких могил перестало бути таємницею, що, як з'ясувалося, існувала лише для нас. Ще тоді, у 1943 році авторитетна міжнародна комісія патологоанатомів, зібрана майже з усієї Європи, неспростовно довела, що тіла 9439 чоловіків та жінок, віднайдені в центрі Вінниці, пролежали у землі в середньому 5-6 років, а 675 ідентифікованих назавжди закріпили цей висновок.

У 90-х роках в Україні нарешті побачили світ дослідження, присвячені цим подіям. На зміну численним публікаціям у пресі і ніби акумулюючи їх, вийшов збірник «Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення»¹, а трохи згодом – «Народовбивство в Україні. Офіційні матеріали про масовий терор у Вінниці»², що по суті є перекладом звіту Міжнародної комісії для розслідування масових вбивств у Вінниці, створеної у 1943 році. Названі книжки найповніше розкривають тему, знайомлять зі свідченнями і документами, які можна було зібрати до останнього часу. Але в них немає одного суттєвого і важливого елемента, який був просто неможливий донедавна. Це документи самого НКВС кінця 1930-х років, пов'язані з Вінницькими подіями. Відтепер, коли напрямком діяльності органів держбезпеки, разом з утворенням Української держави, став захист конституційного ладу, а не ідеології диктатури пролетаріату, коли архівні підрозділи СБУ набули статусу Державного архіву, став можливим нормальний процес наукової розробки архівних фондів задля інтересів історичної науки і громадськості. Саме завдяки цьому під час планової роботи автор знайшов справи, які стали основою пропонованої публікації.

Виявилось, що у 1940 році самі ж слідчі органи НКВС УРСР порушили карну справу за фактами масових безпідставних репресій у Вінницькій області протягом 1938 року, які проводилися Вінницьким обласним управлінням НКВС, очолюваним тоді капітаном держбезпеки М.І.Корабльовим.

Після виходу у світ значної спільної праці – збірника «ЧК-ГПУ- НКВД в Україні: особи, факти, документи»³, підготовленого спільно Службою безпеки України та НАН України, відпадає необхідність біографічних посилань щодо деяких нижчезазначених осіб, дрібні виконавці, на мою думку, цього не заслуговують.

Карна справа на Корабльова І.М., Запутряєва О.М. та Ширіна Л.Н. * закінчилася закритим судовим процесом Військового Трибуналу військ НКВС Київського округу, який відбувся 26 квітня – 6 травня 1941 року у самій же Вінниці.

Під час процесу з'ясувалися факти злочинної діяльності слідчих та керівників підрозділів Управління держбезпеки УНКВС по Вінницькій

---

* Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 66927.

області Майструка В.Ф., Данилейка Г.П., Пришивцина А.Я., Бутенка М.С. Їх було затримано прямо у залі засідань. Разом з дослідженням діяльності Ширіна Л.Н. порушено карну справу *, яка, однак досить швидко закінчилась з огляду на початок Великої Вітчизняної війни. При цьому досить цікавою видається постанова про припинення карної справи (див. нижче).

Документи, відібрані для публікації з кількох десятків томів, повинні, на мою думку, закрити вільну до останнього часу нішу у дослідженнях Вінницької трагедії. Процес та механізм репресій має бути розкритий з середини – від першої особи – НКВС.

Спочатку історичний відступ. Після чергової зміни вищого керівництва НКВС СРСР наприкінці 1938 року, «втечі» Успенського О.І., почалася чергова чистка керівних кадрів. Не обминула вона і начальника Вінницького обласного управління НКВС майора державної безпеки Івана Михайловича Корабльова.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Народному Комиссару Внутренних Дел СССР

тов. Берия

бывш. Начальника Упр. НКВД по

Винницкой области – Майора

Госбезопасности – Кораблева

РАПОРТ

Тов. Берия, я прошу Вас прочесть мой этот очень краткий рапорт.

Согласно Вашего распоряжения, я снят с работы. Для меня вполне понятна общая ситуация, однако я не ожидал, что подпаду под общую мерку. Я всего только десять месяцев тому назад выдвинут на должность Начальника Управления. До этого, начиная с 1920 года, работал рядовым работником и с 1929 года – начальником отделения, выше Пом. Начальника Отдела Управления я не поднимался.

Назначая на должность Начальника Управления, меня никто не спросил, хочу ли я на эту работу идти, просто был издан приказ, которому я подчинился.

По этой должности, как и всю свою жизнь, я работал честно, по партийному, отдавал работе все, что мог и вместе с коллективом провел значительную, полезную работу, направленную на обеспечение успешного

---

* Там само. – Спр. 47806-ФП.

строительства социалистического общества.

Были ли в работе ошибки? – Конечно были. У кого их не было? Но были ошибки, а не извращения, с последним я решительно боролся, когда они вскрывались, а ошибки исправлял.

Одним словом, я работал честно, как подобает большевику. В этом я Вас могу заверить.

Вот все, что я хотел довести до Вашего сведения.

Кораблев

г. Винница – УССР

18 января 1939 г.

ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 25. – Арк. 39-40.

Машинопис. Завірена копія.

Пригнічений несправедливим ставленням, Кораблев двома пострілами у груди та скроню намагався покінчити з життям 30 січня 1939 р., але медицина виявилася сильнішою.

Надалі його було переведено на посаду заступника начальника Архангельського табору НКВС та будівництва Архангельського паперового комбінату НКВС СРСР.

Однак протягом 1939-40 років продовжували накопичуватись факти порушень соціалістичної законності у діяльності Вінницького УНКВС.

Спочатку у лютому 1940 року був заарештований колишній начальник 3-го відділу УНКВС Запутряєв О.М., а наприкінці травня і сам Кораблев І.М. Слідча частина УДБ НКВС УРСР розгорнула слідство за численними фактами необґрунтованих арештів, фальсифікації слідчих документів тощо.

Ось, наприклад, витяги з протоколу очної ставки між Кораблевым та Ширіним Лазарем Наумовичем (на той час ще свідком), проведеної 20 вересня 1940 року.

Документ № 2

[...]

Вопрос свид. Ширину: Расскажите все, что Вам известно о нарушениях революционной законности в период Вашей работы в УНКВД по Винницкой области, когда начальником был Кораблев.

Ответ: Я приехал в Винницу в апреле 1938 г., когда там в разгаре была массовая операция, дела по которой шли по судебной тройке. Какие там были нарушения. Нарушалась законность в смысле допросов. Система допросов была такая, людей допрашивали по несколько человек в одной комнате, могли сидеть 2-3 следователя, допрашивавшие своих арестованных и могли дожидаться еще 2-3 человека других арестованных. Всех их водили гуськом на допрос в вечерние занятия. Систему применения мер физического воздействия я тоже застал. Такая система продолжалась и

после. Этим делом занимались все работники в УНКВД [...]

Как производились аресты. Порядок я застал такой: в районах были организованы опергруппы, возглавлявшиеся оперативными работниками из УНКВД, по линии IV отдела был Грановский, по линии 3 отдела – Калганов и Тимофеев. Эти оперативные группы на местах составляли оперативные листы на основании данных, которые имелись, а если не было этих данных, то производилась соответствующая документация.

Оперативные листы высылались в областное Управление, причем они в большинстве случаев шли непосредственно к нач. отделов, минуя н-ка Управления. Такой порядок я уже застал у них, когда санкции оформлялись на аресты по оперлистам, давались отделами после того, как эти листы утверждались в области, в прокуратуре оформлялись постановления на аресты. В определенный период заседала тройка – Кораблев и Областной прокурор, а также секретарь обкома КП(б)У [...]

Для того, чтобы уточнить на месте, чтобы послать людей в район, этого в Виннице, конечно не было. Мне помнится, что в апреле выезжал в одну или две группы б. нач. IV отдела Надеждин. Вся эта работа шла быстрым темпом. Обычно к концу вечера начальнику УНКВД Кораблеву докладывались сведения о количестве сознавшихся. Между отделами существовало как бы своеобразное соревнование, в каждом отделе из районов звонили и сообщали цифры – сегодня 15, 20, 25, т.е. сознавшихся.

Бывало так, что за небольшое количество сознавшихся начальникам влетало. Вот например, быв. начальнику IV отдела Надеждину влетало от Кораблева. Помню, что Надеждин после подобного нажима собирал к утру оперсостав и в свою очередь требовал быстрых темпов в следствии, ускорения арестов и т.д. [...] Такой порядок существовал в районах все время. И тогда это считалось обычным, нормальным. Ни от Кораблева, ни от оперсостава я не слышал осуждения такой системы [...]

Вопрос свид. Ширину: – В отношении тройки более подробно расскажите, кто докладывал дела на Тройку, сколько дел в один прием пропускали, был ли такой факт, когда в один день рассмотрено 1000 дел, как фактически приходилось докладывать, заседала ли тройка в полном составе или докладывали одному начальнику.

Ответ: Мне лично пришлось раза три заходить на заседания тройки. Из районов приезжали, докладывали тоже и из оперативных отделов. Так один раз, когда я был, заседали Кораблев, секретарь Обкома Спивак и областной прокурор. Докладчик читал суть дела, освещал основные моменты дела. Сколько дел могли просмотреть в один вечер я не скажу Вам, но тысячи дел, конечно, не могли просмотреть. Читали конечно часа 2-3, может и больше [...] Прокурор или секретарь Обкома могли задать докладчику пару вопросов, но в этих случаях, которые я наблюдал, решал по сути лишь Кораблев [...]

Вопрос св. Ширину: – Расскажите в отношении арестов по

национальному признаку (поляк, немец), без компрометирующих материалов.

Ответ: Это относится к III отделу в смысле операций по ПОВ * и немцам. Основные обстоятельства прохождения этих операций таковы. Видимо из НКВД УССР были специальные директивы и Кораблев поднял весь аппарат на операцию по ПОВ [...] Была большая шумиха, доносили о ликвидации разветвленных формирований [...] С точки зрения масштаба и объема этой операции, конечно, мне думается, что там могли быть аресты не только на основе проработанных или агентурных материалов. Брели и по национальным признакам.

Вопрос св. Ширину: – значит Вы знаете, что брали.

Ответ: – Да по линии III отдела, который эту операцию проводил [...]

Вопрос св. Ширину: – кем была дана установка в части составления протоколов в отсутствие обвиняемого.

Ответ: Эта практика существовала в Киеве, где составлялись протоколы без обвиняемых. Это по-моему началось примерно с 1937 года, такая система была заведена здесь в Центральном аппарате.

Вопрос св. Ширину: – Расскажите более подробно о развороте след, дела по партизанам и роль в этом Кораблева.

Ответ: До определенного периода, я не помню какого мес., разговоров о партизанах не было, но потом настал период, когда Кораблев рассказал и затем прибыла директива из Киева относительно того, что на Украине вскрывается подполье среди быв. красных партизан и что в целом ряде областей и в Киеве вскрыты склады с динамитом и оружием. Одним словом директива была острая за подписью Успенского. В этой директиве было указание Кораблеву немедленно приступить к арестам. Помимо письменного указания со стороны Кораблева, он еще поднял на ноги всех, шли разговоры по телефонам. Выезжал б. начальник III отдела из Киева, кажется Ратынский, Кораблев выезжал в Каменец-Подольск в связи с этим партизанским делом, где находился Успенский. Кораблев рассказал, что на Черниговщине идут большие аресты, в Житомире, Каменец-Подольске, в особенности по вскрытию складов с оружием и ВВ. Помнится мне, что Могилев-Подольский окротдел искал пулеметы. Горячкой были охвачены все.

Аресты шли главным образом по линии III отдела, небольшая группа арестованных была и в IV отделе и дело это было направлено в суд. Были доказаны антисоветские разговоры, настроения, но не больше. Кораблев сильно нажимал на аресты партизан [...]

Вопрос св. Ширину: – Скажите, массовые аресты проводились без предварительной проверки материалов?

Ответ: Материалы считались проверенными, ответственность несли

---

* ПОВ – «Польська Організація Войськова». – *Авт.*

оперативные группы на местах, потому что они возглавлялись работниками области. Такой существовал порядок. Я хочу рассказать об оперативных совещаниях, которые проводил Кораблев. Они обычно протекали в таком духе: требования были повышены с его стороны – операции расширять, ударять по всем. Естественно это переносилось в аппарат и аресты шли.

Однажды был такой случай: приехал Кораблев, он был на совещании начальников УНКВД в Киеве. По приезде в Винницу, созвал широкое оперативное совещание всех работников районов, на этом совещании говорил следующее: «докладывал дела в Киеве, положение в Виннице признано удовлетворительным. Успенский был в Москве, докладывал руководству о делах на Украине и т.д., что видимо ожидается правительственная награда, и опять дал конкретные указания, по каким линиям арестовывать дальше. Это касалось массовых операций по ПОВ, причем указания были о развороте массовых операций [...]

Вопрос обв. Кораблеву: – Располагало ли УНКВД в то время какими либо данными о наличии антисоветского подполья среди красных партизан, кроме той ориентировки, которую получили.

Ответ: Я не помню, чтобы такие материалы были у нас. Этот вопрос по-видимому больше знает Ширин и другие работники, которые вели дела, они больше знают чем я. По крайней мере до получения ориентировки из Наркомата по красным партизанам, не было разговоров о том, что есть антисоветская организация среди партизан и т.д. С ориентировкой Наркомата появилась эта линия [...]

Вопрос обв. Кораблеву: – В отношении арестов считаете ли Вы, что во время Вашей работы в УНКВД допускали необоснованные аресты, которые исходили от Вашей неправильной ориентировки и ваших неправильных указаний.

Ответ: – Мои ориентировки исходили из ориентировок НКВД СССР и НКВД УССР, существовавших в то время, и никаких иных установок у меня не было [...]

Вопрос обв. Кораблеву: – А аресты по национальному признаку без наличия компрометирующих данных, аресты по признаку принадлежности к партизанскому отряду в прошлом, были ли такие случаи.

Ответ: – По этим вопросам я давал показания, что аресты по национальному признаку – это, прежде всего по полякам и немцам, эти аресты происходили с пониженными требованиями, в смысле наличия компрометирующих материалов. Почему. Потому что все ориентировки НКВД в 1937 и 1938 гг. указывали на обширные формирования шпионских резидентур польской и германской разведок и потому считалось практически, что для того, чтобы арестовать поляка, немца, для ареста лиц этих категорий требуется меньше материалов, чем для ареста других национальностей, т.е. определенный национальный подход в этом вопросе безусловно был и его прививали руководящие директивы НКВД СССР и

НКВД УССР [...]

Вопрос обв. Кораблеву: – А вот Ваша резолюция на оперативном листе.

Ответ: – Оперативный лист – это же не арест.

Вопрос обв. Кораблеву: – Это указание к аресту.

Ответ: – Оперативный лист составлялся, я его рассматривал. То, что находил не нужным – вычеркивал, остальное утверждал, это значило, что можно оформлять к аресту [...]

Вопрос св. Ширину: – Желаете ли чем-либо дополнить или уточнить свои показания.

Ответ: – Не могу согласиться с таким утверждением, что тройка заседала в тех случаях, когда накоплялись дела. Это заявление мое не просто, как справка, оно имеет другое значение. В тот период был отпущен лимит на каждую область. В Винницкую обл., примерно, была цифра 3000 надо было эту цифру реализовать. Я приехал и застал такое положение, что при наличии такой цифры, надо ее освоить, отсюда тут могли подходить огульно и арестовывать [...] Кораблев приехал из Ленинграда, Винница считалась провинцией и с его стороны к руководящим работникам проскальзывало пренебрежительное отношение [...]

Что касается, в особенности по партизанам, нужно прямо сказать, что каких-нибудь материалов, характеризующих наличие а/с подполья, абсолютно не было, если бы они были, мы докладывали бы в свое время, оно было бы ликвидировано во всяком случае, не дожидаясь специальных указаний и директив, но что касается роли Кораблева, то он требовал нажима и с его стороны был высокий нажим. Мы, как зашпаренные бегали тогда [...] Кораблев требовал дополнительные лимиты по Винницкой области для проведения операции. По этому вопросу он звонил в Киев, говорил с наркомом.

Вопрос обв. Кораблеву: – Вы подтверждаете дополнительные показания свид. Ширина.

Ответ: [...] Не отрицая своей вины в необоснованных арестах, я считаю, что в основном аресты решались в отделах, а я лишь утверждал постановление, зачастую не проверяя фактического материала. По части вообще моей требовательности, безусловно я требовал работу и этого я не отрицаю, требовал от отделов, а соответственно от тех руководителей, которые были в этих отделах, поскольку с меня требовали, поэтому я требовал, и по моему каждый чекист понимал, что нужно инициативнее работать, так что в этом отношении я ничего особенного не нахожу.

Теперь в отношении лимитов. Я помню лимиты, я один раз просил дополнительно. Это было вызвано наличием соответствующего количества арестованных троичных контингентов. Я помню было совещание в Киеве в Наркомате, проводил совещание Успенский. На этом совещании Успенский заявил, что некоторые области могут получить дополнительный лимит за

счет перераспределения лимита троечных контингентов и спросил кому дополнительно нужны лимиты, дайте мне сведения сколько вам нужно, мы дадим вам требуемое количество.

В соответствии с этой установкой, я собрал данные, сколько потребуется дополнительно и послал соответствующую телеграмму в Наркомат.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 63-69.
Машинопис. Завірена копія.*

Аби закріпити попередній матеріал документально, пропоную низку офіційних документів секретаріату Вінницького УНКВС, затверджених Корабльовим, які, мабуть, особливих коментарів і не потребують.

Документ № 3

Совершенно Секретно

Народному Комиссару Внутренних Дел УССР
Комиссару государственной безопасности 3 ранга
тов. Успенскому
гор. Киев

Доношу, что в целях более активного разворота следствия по разгрому контрреволюционного подполья, мною проведено ряд мероприятий, давших некоторый оперативный результат.

Из прилагаемого графика учета движения сознаний арестованных видно, что количество получения признаний, начиная с 22 марта с.г. неуклонно растет.

Однако этот рост еще явно недостаточен и мною в соответствии с Вашими указаниями приняты необходимые меры к форсированию следствия.

Работа проводится следующим порядком: – созданы следственные группы в Гайсине, Жмеринке, Могилеве-Подольском и Тульчине, каждая из которых объединяет несколько районов.

Остальные районы работают самостоятельно. В виду неудовлетворительной работы Могилевской и Жмеринской группы, мною направлены на руководство ими лучшие работники Управления, внесшие перелом в работе.

Несмотря на это, общее состояние операции вызывает тревогу, т.к. арестованных по области на 7 апреля с.г. 2500 человек, аресты продолжаются и будут продолжаться (арестовываем, главным образом, по показаниям) и следовательно число арестованных возрастет.

Одновременно с этим направляю Вам записку О ходе операции по украинскому националистическому подполью. Показания высылаю дополнительно.

Из анализа этой записки Вы увидите, что нам предстоит еще значительные аресты повстанческого элемента.

Я уже высказывал Вам при личном докладе соображения о целесообразности продлить операцию. Выдвигаю и сейчас этот вопрос. Я считаю, что нужно продлить хотя бы до 1-го мая.

Независимо от этого мною приняты все меры к быстрейшему окончанию и рассмотрению на Тройке следственных дел.

Тройка начинает работать ежедневно.

Оформление дел на поляков, румын и по др. линиям – тоже форсирую. Однако разворот операций по этим линиям явно ничтожен. Принимаю меры к улучшению.

Начальник УНКВД по Винницкой области
капитан Государственной безопасности

(Кораблев)

7 апреля 1938 года
№ 1820503

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 5. – Арк. 68-70.
Машинопис. Оригінал.*

Документ № 4

Телеграмма

Киев НКВД Успенскому

Предоставленный по Тройке лимит использован полностью. Имеется ряд законченных дел – повстанческие отряды, группы подлежащие рассмотрению Тройке.

До разрешения вопроса в Центре об общем увеличении лимитов, – прошу предоставить мне дополнительный лимит за счет одного из Управлений НКВД хотя бы пока 300-500 человек первой категории ТЧК

Кораблев

27 апреля 1938 г.

гор. Винница – секретарь УНКВД (Гольштейн)

ДА СБУ. Спр.66927 — т.5. — Арк.54. Машинопис. Завірена копія.

Документ № 5

Киев НКВД

Успенскому

НР 47080 состоянию 29 апреля осуждены 2799 чел.

Из них: по первой категории — 2599, второй категории 200.

Из общего числа осужденных: участников украинской военно-повстанческой организации – 2344 чел., белогвардейской военно-повстанческой организации – 17, сионистской шпионско-террористической

организации – 72, церковно-сектантской повстанческой организации – 78, укр. нац. диверсионных и вредительских групп – 215, участников банд-группировок – 23, участников дашн. повстав, орг. – 1, одиночек – 49, в том числе проводивших пораженческую к.-р. агитацию – 36, уголовников-рецидивистов – 13. [...]

Социальный состав осужденных:

рабочих	114
служащих	790
колхозников	1425
единоличников	133
без опред. занят.	337

Из дополнительно представленного лимита – 400 чел. первой категории остаток на 29 апреля – 301 чел.

Кораблев

29 апреля 1938 г.

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 5. – Арк. 55-56.
Машинопис. Завірена копія.*

Слід уважно придивитись до дат документів № 3 та № 4 і ви побачите, що буквально за 1-2 дні у яму було скинуто 99 засуджених за першою категорією.

Документ № 6

Совершенно Секретно

Народному Комиссару Внутренних Дел УССР
Комиссару государственной безопасности 3 ранга
тов. Успенскому
г. Киев

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О работе Тройки УНКВД по Винницкой области

За время с 26 марта по 10 мая 1938 года Тройкой рассмотрены дела по вскрытым и ликвидированным к.-р. формированиям:

по украинскому националистическому повстанческому подполью вскрыты: областной комитет, 26 межрайонных повстанкомов, 16 райповстанкомов, 97 повстанческих отрядов и 125 боевых групп.

По вскрытым и ликвидированным повстанческим формированиям осуждено участников – 3112 чел. в том числе:

петлюровский комсостав	386
------------------------	-----

рядовых петлюровцев	1054
бывш. политбандитов	189
-"- кулаков	248
-"- полицейских и жандарм.	11
-"- сотрудников царск. охр.	18
-"- белых офицеров	20
из них	
капитанов	1
штабс-капитанов	2
поручиков	8
прапорщиков	6
воен. чиновников	3
бывш. офицеров царской армии	46
из них	
полковников	5
капитанов	4
штабс-капитанов	3
поручиков	8
подпоручиков	6
прапорщиков	10
царских чиновников	10
бывш. чл. УПСР	56
-"- УКП	8
боротьбистов	3
бывш. участник, к-р. восстав.	414
-"- к-р. орган.	280
украинских националистов	347
бывш. служит, культа	6
меньшевиков	4
церковников	22

По ровсовскому подполью вскрыты 3 военно-повстанческие организации. Осуждено по ним 26 чел., в том числе:

полковников белой армии	3
подполковников	1
капитанов белой армии	3
штабе капитанов	1
поручиков	7
поручиков царской армии	4
прапорщиков белой армии	2
подпоручиков белой армии	3
военных чиновников	2

По церковно-сектантской к-р. вскрыты 6 повстанческих организаций. Осуждено 96 участников, в том числе:

служителей культа	22
рядовых петлюровцев	9
бывш. кулаков	5
сектантов	51
церковников	8
бывш. участников к.-р. восстан.	1

По сионистскому подполью вскрыты 3 шпионско-террористических организации. Осуждено участников 87 ч.

По дашнакской повстанческой организации осужден 1 чел.

По эсеровскому к-р. подполью вскрыта одна группа. Осуждено участников 6 чел.

Вскрыты и ликвидированы 5 бандитских к.-р группировок. Осуждено участников 23 чел., в том числе бывш. участников к-р. восстаний 9 чел.

Кроме того осуждено одиночек-уголовников 13 и одиночек, проводивших пораженческую к-р. агитацию 36 чел., в том числе:

рядовых петлюровцев	21
бывш. кулаков	12
бывш. политбандитов	3

Представленный лимит на 3400 человек в том числе по первой категории 3200 чел. и по второй категории 200 чел. на 11-е мая 1938 г. полностью использован.

На 11 мая 1938 г. осталось подследственных арестованных 1.103 чел., из них:

троцкистов и правых	32
участников военно-фашист. заговора	5
по румын, к-р. и ш/п	57
по латвийской к-р. и ш/п	5
по чешской к-р.	1
по эстонской к-р.	1
украинской нац. к-р. повстанч.	83
белогвардейской к-р	14
сионистов	5
бундовцев	11
пораженческ. к-р. агитация	3
жен изменников родины	4

По польскому к-р подполью вскрыты и ликвидированы: 1 – областная комендатура «ПОВ», 5 межрайкомендатур, 11 райкомендатур и 103 «боювки», арестовано по ним на 11 мая 877 чел.

По немецком к-р. подполью имеется всего арестованных – 5 человек.

Командных кадров по линии украинской контрреволюции подлежащих аресту на 11-е мая на учете не имеется: по ровсовской линии всего имеется на учете 10 чел., которые подвергаются аресту.

Рядовых петлюровцев и бывш. политбандитов на учете в области

имеется около 2000 человек.

Нач. Управления НКВД УССР по Винницкой области
капитан государственной безопасности

Кораблев

15 мая 1938 г.
№ 1820536
г. Винница

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 5. – Арк. 57-60.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 7

Сов. Секретно

Цифровые данные
*о работе б. Тройки УНКВД по Винницкой области
за время с 26/III по 3/CI 38 года*

Дата заседания Тройки	Колич. рассмотр. дел.	По ним осуждено		
		Всего	Из них	
			по 1-й категории	по 2-й категории
1	2	3	4	5
26/III	67	97	94	3
27/III	119	135	133	2
05/IV	128	163	156	7
07/IV	120	221	202	19
08/IV	106	165	159	6
09/IV	104	229	223	6
10/IV	62	178	167	11
11/IV	15	154	145	9
19/IV	37	240	236	4
20/IV	36	113	81	32
21/IV	26	165	160	5
22/IV	49	181	169	12
23/IV	64	255	239	16
25/IV	77	213	197	16
26/IV	44	191	139	52
28/IV	22	99	99	—
05/V	39	165	157	8
09/V	62	262	258	4
10/V	76	201	186	15
20/IX	189	210	177	33
21/IX	68	141	115	26
22/IX	67	150	139	11
25/IX	64	150	127	23
26/IX	54	200	187	13
27/IX	163	298	250	48
28/IX	175	301	274	27
29/IX	139	197	150	47
01/X	94	150	120	30

02/X	79	131	109	22
07/X	126	149	123	26
03/XI	29	32	19	13
Всего:	2490	5536	4990	546

Нач. I спецотд. УНКВД по Винобласти
мл. лейтенант госбезопасности

(Перепеляк)

19/VII-1940 г.
г. Винница

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 5. – Арк. 151-152.
Машинопис. Оригінал.*

А ось подібних документів у карних справах сотні. Пропоную саме цей тому, що довідка на арешт стосується особи, яка значиться під № 666 у списку ідентифікованих⁴. Загалом же більше двадцяти ідентифікованих жертв репресій мають документальне підтвердження у досліджуваних справах НКВС.

Документ № 8

Совершенно секретно

Утверждаю:

нач. УНКВД по Вин. области
капитан госбезопасности
(Кораблев)

«14» июня 1938 года

СПРАВКА

на Якубовского Бонифатия Васильевича

56 лет, поляк, гражданства СССР, уроженец и житель села Войтовцы, Хмельникого р-на Винницкой области, беспартийный, работает в колхозе.

По показаниям арестованного активного участника «ПОВ» Амонса Юлияна, он завербовал в указанную организацию Якубовского. На основании изложенного Якубовский подлежит аресту.

Врид. нач. 3 отдела УГБ ВОУНКВД
лейтенант госбезопасности

(Токарев)

Начальник отделения 3 отдела

мл. лейтенант госбезопасности

(Яцунский)

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 11. – Арк. 210.
Машинопис. Оригінал.*

Документ № 8а

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1938 года, июня « » дня, гор. Винница

Областной прокурор Тернивский, рассмотрев материал, представленный Виноблуправлением НКВД на Якубовского Бонифатия Васильевича, по обвинению в том, что он является участником контрреволюционной, националистической организации «ПОВ», т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-4, 54-11 УК УССР.

Принимая во внимание, что находясь на свободе, он может скрыться от следствия и суда

Постановил:

Ходатайство Виноблуправления НКВД о санкции на арест и содержание под стражей Якубовского Бонифатия Васильевича удовлетворить.

Областной прокурор

(Тернивский)

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 11. – Арк. 211.
Машинопис. Копія.*

Загальну картину боротьби Вінницького УНКВС з «ворожими» силами можна довго складати з багатьох документів, вміщених у справах. Найбільш важливі моменти містяться у свідченнях колишнього співробітника Управління Майструка В.Ф.

Документ № 9

Витяги з власноручних свідчень Майструка В.Ф.
від 20 липня 1940 року.

[...] Операции проходили таким образом: из НКВД СССР или НКВД УССР, точно не знаю, но во всяком случае сверху для УНКВД спускался план, назывался «лимитом», кажется, на месяц.

В этом «лимите» давалась цифра на I категорию (на расстрел) и на II кат, в основном подлежащих осуждению на Тройке УНКВД сроком до 10-ти лет. Кораблевым или пом. нач. УНКВД Бутенко не знаю кем лично, но во

всяком случае руководством ориентировались на эту цифру начальники оперативно-следственных групп в районах (этих групп было создано по области 6 или 7), а также оперативный состав УНКВД, и затем нажимали на выполнение этого плана. Оперативно-следственные группы между собой, как бы если можно так выразиться, «соревновались», кто больше даст людей на Тройку по I кат., а также по второй, причем не одиночек, а «Организованной к-р».

[...] По делам представляемым на Тройку УНКВД следствие велось крайне упрощенно, так же оформлялись дела и на «Альбом». Короткое признание арестованного, в лучшем случае 2-3 свидетеля и дело считалось законченным.

Как правило, эти показания арестованных, нередко полученные при помощи физических методов воздействия, не перепроверялись с точки зрения их правильности, что и приводило в ряде случаев к необоснованным арестам. Таким образом была сфабрикована право-троцкистская молодежная организация «молодая генерация», во 2-м отделе по которой было арестовано около 14 чел. руководящих партийно-комсомольских работников, в том числе и один сотрудник НКВД. Эта «организация» была «вскрыта» т.е. сфабрикована по директиве НКВД УССР «ориентировавшего» на наличие якобы такой организации на Украине [...]

Таким же образом была сфабрикована диверсионная организация в сахарной промышленности по которой был арестован глав. инж. сахаротреста орденоносец Кожушко и группа других работников сахарной промышленности.

В тот же период времени была вскрыта так называемая контрреволюционная повстанческая организация бывш. красных партизан [...]

В марте или феврале 1938 года, не точно, во всяком случае в первой половине 1938 года Запутряевым была «вскрыта» диверсионно-шпионская организация по Винницкому мединституту. Был арестован Калина зав. кафедрой микробиологии, который в подписанном Кораблевым и Запутряевым протоколе дал обширные показания об этой возглавляемой, якобы им лично диверсионно-шпионской организации. По делу было арестовано 10 или 11 человек [...]

Примерно аналогичным образом была вскрыта по б. 4-му отделу, бундовская организация. В апреле месяце 1938 года из НКВД УССР была получена очередная директива-ориентировка о развороте операции по к-р. бундовскому подполью и об аресте активных кадровых бундовцев [...]

Вообще, как правило, показаний арестованных в то время никто не проверял, не документировал, что открывало широкую возможность безосновательных арестов по непроверенным клеветническим показаниям.

За рахунок чого досягалися успіхи у «викорчовуванні контрреволюції», розповідають жертви та свідки.

Документ № 10

Витяги з Протоколу допиту Кобилянського К.Г.
від 19 липня 1939 року.

После моего ареста, который был произведен Редером, в помещении Обкома, я был тут же направлен в Облуправление НКВД в 40 комнату к Редеру [...]

Допрос продолжался приблизительно часа 1, ½ – 2 и меня отправили в камеру. Ширин мне заявил, что я поляк, и отправляя в камеру добавил: «Иди подумай ты поляк», когда я ему сказал, что я украинец, тогда Ширин крикнул «националист, молись богу», и требовал чтобы я молился. Но поскольку я молиться не умею, то Ширин стал заставлять меня петь. Тем временем Редер ко мне подходил, наступал ногами на мои носки [...]

Ширин и Редер мне заявили, чтобы я учел, что кто сюда попадает, обратно не выходит и предложили мне выбирать, или смерть или дать показания какие им нужны [...]

В тот же день вечером, я был вторично вызван на допрос к Ширину и Редеру, они были вдвоем. Они требовали дать показания о моей к-р. деятельности. Во время допроса ко мне подошел Ширин и кулаком ударил в лицо, я свалился со стула. По его приказанию я встал и обратно сел на стул и Ширин тогда нанес мне кулаком 3-4 удара в лицо [...]

В процессе следствия по моему делу меня Ширин бил еще 2 раза, точно числа не помню. Ширин меня избивал кулаком в затылок, бросал меня со стула и пр., сажал меня на угол стула и ударами сбрасывал со стула. [...] эту боль я не мог выдержать и заявил Ширину, что буду писать все, что они потребуют.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 78.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 11

Витяги з протоколу допиту Платинського Д.Н. від 23 жовтня 1939р.

[...] Когда я вошел в кабинет, Майструк задал вопрос Лаврентьеву, как моя фамилия и даю ли я показания. Лаврентьев ответил «Да дает». Тогда я заявил, что никакого показания не давал и давать не буду. Ко мне подошел Майструк и заявил, что если я буду отказываться давать показания, они меня

будут бить и доведут до того, что все равно буду все подписывать. Тут же Майструк дал мне лист бумаги и начал мне диктовать заявление на имя начальника управления НКВД о том, что якобы сознаюсь, что являюсь участником организации «Бунд» и т.д. Я категорически отказался это сделать заявляя, что это клевета, я никогда не был бундовцем и никогда к/р деятельности не проводил. Тогда Майструк стал меня избивать толстой веревкой, а Тищенко кулаками стал наносить мне побои. Последний проявил при допросе особую активность, избивал меня прессом, линейкой и руками, все добиваясь от меня показаний о к-р. деятельности [...]

Тем временем в кабинет к Лаврентьеву в момент моего допроса заходили неоднократно и другие следователи, которые меня тоже избивали: Майструк несколько раз ручкой нагана по голове, по груди по рукам, Редер – ножкой от стула, кулаками, Решетиллов – палкой и кулаками. 2-3 раза они меня избили до того, что я терял сознание, они меня обливали водой и после допроса приходил в камеру мокрый [...]

Таким образом, меня систематически избивали на протяжении 9-10 дней подряд, что я не вытерпел и заявил Лаврентьеву, который считался моим следователем: «Пишите, что угодно, я все подпишу». [...]

Перед судом меня вызвал Решетиллов, который угостил меня чаем, булочкой и требовал, чтобы я ему откровенно сказал – существовала ли эта организация или нет. Я ему заявил, что это лишь ложь, я никогда не вербовал, меня никто не вербовал и ни в какой организации я не состоял. Тогда Решетиллов схватил со стола пресс и начал меня избивать, заявляя, что с таким настроением он меня на суд не пустит, а передаст на Тройку.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 83-85.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 12

Витяги з протоколу допиту Кожушка А.Т. від 26 серпня 1940 р.

Вопрос: В своем заявлении на имя пред. СНК СССР т. Молотова Вы указываете, что за время нахождения под стражей в УНКВД по Винницкой области, следствие по Вашему делу велось необъективно, незаконными методами.

Расскажите, кто вел следствие и в чем именно заключаются незаконные методы применяемые к Вам.

Ответ: [...] Я прошу еще раз зафиксировать отдельные факты примененных ко мне физических мер воздействия и издевательств следователями Данилейко, Антоновым и Мартынюком. Меня обнаженного клали на стул так, что голова руки и ноги свисали. На мои руки становился сапогами Мартынюк. Антонов держал меня за ноги, а Данилейко избивал, затыкая при этом мне рот. Меня сажали часть на острый конец стула таким образом, что

я всей тяжестью тела опирался только конечностью позвоночника. Однажды я просидел в таком положении больше суток, при чем мне не разрешали подняться даже по естественной надобности. В описанном выше положении я должен был сидеть с вытянутыми ногами, опущенными руками и неподвижным взглядом в потолок.

При малейшей попытке изменить положение, на меня обрушивался град побоев. Два раза я падал в обморок, тогда Данилейко бил и топтал меня ногами.

Антонов грел мне щеку и шею горячей папиросой и когда я отклонял голову в другую сторону, то Данилейко наносил мне удары по голове крича: «Не отклоняй головы». [...]

Следователю Антонову я однажды заявил, что в стране живущей по законам Сталинской конституции не имеют права такими методами вести следствие. В ответ на это Антонов начал меня избивать, приговаривая: «Вот тебе Конституция. Вот тебе право».

Меня также пугал Данилейко арестом моей жены и отправлением детей в изолятор.

Такими методами меня и вынудили дать на себя вымышленные показания и оговорить других людей, от чего я отказался при первой возможности.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 104-105.
Машинопис. Завірена копія.*

І, нарешті, найсуттєвіше, найяскравіше та найжорстокіше свідчення жертви репресій.

Документ № 13

**Витяги із скарги в'язня загону № 4 Свидського відділу
Каргопольського табору НКВС СРСР Борисова К.П.
на ім'я Генерального Прокурора СРСР Вишинського А.Я.**

[...] В час ночі на 6.6.38 я був вызван в кабінет № 74 к Антонову, котрий мене продержав до 6 часів утра. Все це время я стояв на ногах около стенки. Следователь Антонов требовал у меня ответа на заданные им три вопроса. Я ему ответил, что вопросы эти глупые и отвечать на них я не буду.

Тогда следователь Антонов стал мне наносить удары по всему телу и, наконец, ногой вытолкнул из кабинета и отдал конвоиру для отправки в камеру № 6. Староста камеры увидев меня побитым, посоветовал подписать все, что напишет следователь, лишь бы сохранить здоровье и тут же добавил, что если я не подпишу, надо мной будет проведена инквизиция.

Первая инквизиция началась 14 июня 1938 г. «Полет с парашюта», т.е. выбивание из под меня стула. После падения я получал ушибы позвоночника и расстройство желудка, сопровождавшегося рвотой. Таких «полетов» было организовано 10 раз [...]

Далее я был снова вызван в кабинет № 74 к Антонову, где застал также н-ка 4 отд. Ширина. Из кабинета № 74 меня провели в кабинет Ширина, туда же одновременно со мной провели какого-то арестованного с орденом на груди. Нач. Ширин, увидя орден Ленина сорвал его с арестованного и бросил в угол, куда меня поставили. Я нагнулся, чтобы поднять орден Ленина, но тут же на меня набросились следователи и стали бить ногами [...]

В 2 часа ночи конвоиры, избивая, потащили меня опять в кабинет к Антонову. Антонов набросился на меня с побоями. Вскоре пришел Ширин и набросившись на меня с угрозами, стал требовать, чтобы я указал ему местонахождение несуществующего склада оружия. Я ему заявил, что это его фантазия, что ни о каком складе оружия я не имею представления. Тогда меня перевели в кабинет № 51, плохо освещенный, где был один диван и два стула. Тут же мне снова предложили, чтобы я говорил и клеветал на себя. Я решительно отказался. Тогда Ширин позвонил и в кабинет пришел следователь Гуня пьяный и с ним, также пьяный Антонов. Они заткнули мне рот фуражкой и положили на стул спиной кверху. Гуня вывернул мне руки на спину, а голову заложил промеж ног. В это время нач. 4 отд. НКВД Ширин стал меня бить ножкой стула. Я потерял сознание и очнулся лишь в коридоре облитый водой. Рядом со мной в коридоре, также без сознания валялся какой-то труп. Потом я узнал – это был командир красного партизанского отряда, инвалид, персональный пенсионер т. Асауляк [...]

Товарищи по камере пришли в ужас, увидев меня всего избитого. Они насчитали 33 черных полосы от побоев ножкой стула [...]

Через три дня меня опять вызвали в кабинет № 74 к Антонову и опять повторилось все то же – снова меня усадили на стул, привязали к спинке стула. Ширин вышел, а два следователя Антонов и Гуня в пьяном виде, хвалились что выпили по сто грамм спирта стали надо мной издеваться. Я потерял сознание. Антонов в этом же кабинете № 51 заснул на диване, а Гуня вытащил из кармана стальной предмет, открыл мне рот и наставляя на каждый зуб прессом стал ломать и скалывать мне зубы. Таким образом он сломал мне три зуба – один нащербил, а два совсем выбил. А когда я потерял сознание, он облил меня водой, отвязал от стула и поставил к стене. В это время проснулся Антонов. Гуня занял его место, а Антонов начал бить меня боксерскими приемами [...]

Через пять дней меня вызвали в кабинет № 74, где я застал Антонова и Гуню, это было около 3-х часов. Следователь Гуня сказал, что пора ехать. Меня вывели во двор, где стоял «черный ворон». Меня ввели туда, положили лицом вниз, на пол с завязанными руками и глазами и повезли. Ехали мы долго. Потом остановились. Меня вытащили из «черного ворона» и куда-то

повели, все время держа за руки. А когда мне развязали глаза, то я увидел что стою около вырытой могилы на кладбище «Каличье». Тут же Антонов мне предложил ответить на «три вопроса». Я категорически отказался, тогда Антонов заявил мне, что он расстреляет меня. Я сказал: «Можете расстреливать, а врать и клеветать я ни на кого не буду». Следователь Гуня стал щелкать револьвером и проделал три спуска револьвера. После этого меня с повязанными глазами повели обратно. По дороге у меня упала с глаз повязка. Когда подошли к «черному ворону» шофер по фамилии Шкребот начал бить меня ручкой от дверцы. Затем привезли снова в НКВД и потребовали от меня подписи, что я никому не буду говорить о происшедшем [...]

26 августа суд. спец. коллегии Винницкого областного Суда, при закрытых дверях, в здании тюрьмы рассматривал дело по обвинению нас, как бывших красногвардейцев партизан и командного состава – во время гражданской войны, в принадлежности к Украинской националистической военной боевой организации. Я и все обвиняемые виновными себя не признали [...]

Я и все обвиняемые заявили, что нас пытали и избивали и тут же просили суд вызвать на заседание свидетелей наших сокамерников. Суд вызвал лишь свидетелей со стороны следователей, также обоих подследственных Козиса и Суханского [...]

Козис говорил явную ложь. Надо учесть, что сам Козис бывш. зам. пред. обл. Винницкого исполкома, еще сидя в камере, в мае мес., в 20 числах 1938 г. при тюрьмоде * Обл. Вин. НКВД получил задание от н-ка 4 отдела, чтобы он дал список на вербовку красногвардейцев и партизан, чего он Козис не мог сделать. И вот придя в камеру № 14, стал просить совета у товарищей по камере, как ему выполнить задание данное ему н-ком. На помощь ему пришел бундовец Дыклер и стал составлять список на красных партизан и красногвардейцев. Первый список состоял из всех евреев. Этот список н-к отдела не принял, так как евреи к националистической украинской партии не подходят и приказал сделать из украинцев. Список был пересоставлен на другую группу. На нас 8 человек, этот список н-к одобрил и Козиса накормил котлетами и колбасой с булкой [...]

В результате я был приговорен Винницкой спецколлегией Обл. суда к расстрелу. И только Верховный Суд СССР, куда направлена жалоба, заменил мне расстрел 10 (десятью) годами лагеря.

Так же было и с прочими обвиняемыми по настоящему делу.

ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 87-89.

Машинопис. Завірена копія.

Однак не всі справи закінчувалися навіть трійкою. Бувало і так:

---

* Тюрьпод – тюремний підвідділ. – Авт.

Документ № 14

Следственный

История болезни

Павлюк Иван Магантович

42-х лет грамотный, украинец, женат из села Кистовцы Улановского р-на, учитель.

Поступил 25/III 1938 года в 16 часов

Умер 25/III 1938 года в 20 часов

Диагноз при поступлении:

кровоизлияние внутренних органов

26/111938 года больной был доставлен из тюрьмы в тяжелом состоянии с жалобами на резкие боли в животе, задержку мочи и стула.

Больной вышесреднего роста правильного телосложения удовлетворительного питания, дыхание поверхностное и частое, язык влажный, слегка обложен, пульс слабого наполнения. На бедрах отдельные кровоподтеки, такие же кровоподтеки на ягодицах, спине, пояснице в области живота до сосков.

Общее состояние больного тяжелое. Все время стонет, по словам больного не мочился и не испражнялся два дня. Пузырь прощупывается переполненный, резкая болезненность, после клизмы стул был, моча спущена катетером. Через 2 часа пульс стал падать, появились рвоты, пульс малый, состояние ухудшается. Наступила смерть при явлении падения сердечной деятельности.

На секции обнаружено кровоизлияние в области нижней доли печени, селезенки, в обеих почках. Значительное кровоизлияние на задней поверхности. Кровоизлияние в области легких и в некоторых отделах тонких кишек.

Смерть последовала от кровоизлияния во внутренних органах.

(подпись врача Гольдиной)

(главврача Мильштейна)

(печать)

Заверяю: Нач. медсанчасти тюрьмы

(Кренис)

ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 5. – Арк. 177.

Машинопис. Завірена копія.

Для об'єктивної оцінки подій додамо свідчення співробітників НКВС, зроблені під час слідства.

Документ № 15

Витяги з допиту свідка Шапамова І.М. від 27 червня 1939 р.

[...] Я обратил внимание на то, что все обвиняемые, которые не давали показаний о принадлежности к контр, революц. организации передавались бывш. зам. нач. 4-го отдела Ширину и Редеру, у которых была комната называемая «лабораторией» (это был кабинет Редера). Ширин и Редер обыкновенно закрывались в этой комнате и устраивали допросы тем, кто не давал на себя показаний. В эту комнату новых работников не пускали. Помню такой случай, у меня на следствии был арестованный член коллегии защитников по фамилии, если не ошибаюсь Гацкевич. Этот Гацкевич у меня на допросе отрицал свое участие в к/рев, организации [...]

Ширин предложил мне зайти к нему в кабинет с арестованным Гацкевичем. Подойдя к Ширину в его кабинете, он мне на ухо предложил ударить по уху арестованного Гацкевича от чего я отказался. В это время в кабинет к Ширину зашел Редер и обратился к Гацкевичу, почему он не дает показания. Получив ответ, что он не виновен, Редер ударил Гацкевича кулаком по уху, после чего Гацкевич начал кричать. Ширин поставил стул, а Редер положил Гацкевича на этот стул, достал лежавшую на шкафчике у Ширинина палку-ножку от стула и начали крепко избивать Гацкевича.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 10. – Арк. 43.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 16

Із свідчення Волошина В.В. особливоуповноваженому НКВС УРСР
Твердохлібенку від 19 липня 1939 р.

По существу поставленных вопросов, что мне известно об искривлениях в Винницком УНКВД могу сообщить следующее:

В июле 1938 г. я ездил в Винницкий горком КП(б)У сниматься с партучета. В Виннице я пробыл один день. Закончив свои дела, я зашел в УНКВД, где застал следующую картину.

Во 2-м отделе, возле дверей комнаты № 48 была сложена целая куча фуражек, ботинок и какой-то одежды. Заинтересовавшись в чем дело, я зашел в комнату № 48. Там в углу стояли строем человек 12-15 арестованных, а перед ними ходили два или три следователя, из вновь прибывших в органы и требовали дать показания.

Фамилии этих арестованных и следователей я не знаю, но, предполагая, что это по украинскому отделению 2-го отдела, т.к. комната № 48 – украинского отделения.

Выйдя из этой комнаты я встретил кого-то из знакомых работников и спросил, что это за «коллективные» допросы и кто их разрешил делать.

Мне ответили, что это еще ничего, зайти в комнату № 50, там увидишь еще не то.

В комнате № 50 также стояли в строю человек 10 арестованных. У окна было 3 или 4 сотрудника, из которых я помню оперуполномоченного Юнанова.

Посредине комнаты на табурете лежал арестованный, два других арестованных его держали за ноги и голову, а третий в момент моего прихода, стоял с палкой в руке, прекратив бить лежащего. Последний в это время давал уже «показания» и ему разрешили встать.

Вслед за этим, Юнанов обратился к группе арестованных, кто дает показания дальше. Последующий арестованный заявил, что он дает показания и начал рассказывать в чем он виноват.

Я отозвал Юнанова, сказал ему, что этого делать нельзя, но он только рассмеялся и сказал, что это приказание Кораблева (быв. нач. УНКВД).

От Юнанова я зашел к быв. нач. 2 отдела Надеждину, рассказал обо всем, что видел, заявив, что это искривление.

Надеждин, выслушав меня с улыбкой сказал, что это в порядке вещей, допрашивают «Троечный материал» (его выражение), ему надо дать в день 70 протоколов-сознаний.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 110.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 17

**Витяги з власноручних свідчень Татарчука О.О.
від 10 серпня 1939 р.**

В ответ на поставленные передо мною вопросы, сообщая нижеследующее:

Работая последние пару лет, в большей части на следствии при УНКВД по Винницкой области, мне приходилось неоднократно слышать, а также частично и видеть отдельные факты искривлений и нарушений УПК и УК в проведении отдельных следственных действий.

«Коллективные» методы допроса. Суть их заключалась в том, что одновременно вызывались в комнату к следователю 5-10 человек арестованных, из коих обычно один допрашивался, а остальные стояли и ждали своей очереди.

Впервые этот метод я наблюдал в 6.4 отделе у следователей Редера, Иванченко, иногда приходилось так же видеть Ширина б. зам. н-ка 4 отдела.

С введением этого метода число показаний-признаний арестованных значительно выросло и 4 отдел с его штатом следователей был впереди других отделов и в почете перед командованием в лице Кораблева быв. нач. УНКВД.

Бывали случаи, когда ночью (работали тогда до 5-6 часов утра) слышались непрерывные крики со второго этажа – месторасположение б. 4 отдела. И в разговоре среди работников УНКВД можно было слышать, что эти крики идут из «лаборатории» Редера.

Попасть в комнату к Редеру в момент такого допроса нельзя было, не пускали, и мои неоднократные попытки посмотреть, как «ведутся» эти допросы при помощи ножки от стула, не увенчались успехами.

В то время все же носились слухи, что Иванченко держал арестованного за ноги, Редер зажимал голову между ног (арестованный лежал на стуле животом и Редер же бил ножкой от стула арестованного, Ширин командовал, а арестованные 5-10 человек стояли в комнате и ждали своей очереди [...])

По слухам (не помню кто мне говорил или т. Назаренко или т. Грановский) в Жмеринской оперследгруппе нач. Запутряева, устраивались так называемые «концерты» — аналогичные «лаборатории» Редера.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 2. – Арк. 186-187.
Рукопис. Оригінал.*

Про те, що «лабораторні дослідження» проводились не лише в обласному центрі, свідчить наступний матеріал.

Документ № 18
Витяги з допиту свідка Клятишева М.О.
від 3 травня 1940 р.

[...] В конце апреля м-ца 1938 года во время разгрома антисоветских формирований «ПОВ» была организована Жмеринская межрайонная следственная группа, которую возглавлял Зам. нач. 3 отдела УНКВД – Запутряев. В межрайоперативную следственную группу в то время входило и ОДТО – ст. Жмеринки, где нач. ОДТО в то время был я.

Во время работы Жмеринской межрайгруппы, меня Запутряев стал обвинять в том, что в ОДТО не применяются меры физического воздействия к арестованным, а потому мало признаний и недостаточный разворот следствия.

С этой целью в первой половине мая м-ца 1938 года, Запутряев в ОДТО собрал оперативное совещание. На этом совещании Запутряев обвинил меня и работников ОДТО за то, что мы не применяли мер физического воздействия при допросах ко всем, благодаря чему мало признаний, при этом заявил, что этот метод допроса себя оправдал, межрайгруппа имеет ежедневно признаний 18-20 (человек) и потребовал на совещании, чтобы мы работники ОДТО учли опыт межрайгруппы и начали допрашивать так как в группе.

На второй день после проведенного совещания Запутряев вызвал меня в межрайгруппу в г. Жмеринку, чтобы показать, как нужно работать с арестованными.

Когда я пришел в Жмеринское Райотделение НКВД, где помещалась следгруппа, то в одну из комнат было вызвано человек 13 арестованных, которых поставили лицом к стене в ряд, один из следователей, в присутствии Запутряева, меня и еще некоторых следователей, взял ножку от стула и стоя за спиной арестованного, стал спрашивать: «кто будет писать заявление о принадлежности к «ПОВ», и когда спросил несколько раз и никто не ответил, стал крайнего избивать. Через некоторое время избитый и еще два человека заявили, что они принадлежат к организации «ПОВ» и об этом напишут заявления. Этим сразу забрали на допрос, а остальных продолжали избивать [...]

При последующих посещениях межрайгруппы, мне неоднократно лично приходилось наблюдать такие допросы. В результате от избиений в Жмеринской следственной группе около 6 человек умерло, из которых лично я знаю Лозинский – врач, около 70 лет, Лозинский около 40 лет или больше проработал врачом в гор. Жмеринке, второй умер от избиения – Краф – немец, хотя точно сейчас фамилию не помню. Все избиения, как правило, проводились в присутствии Запутряева.

В конце мая м-ца 1938 года Запутряева отозвали в УНКВД, а на его место прибыл Грановский, который также продолжал применять избиения арестованных группами.

Жмеринской оперативной группой за апрель и май было арестовано больше 100 человек, на которых совершенно не было компрометирующих материалов, за исключением показаний полученных при помощи избиений. Образцом может служить освобожденный мною инженер депо ст. Жмеринка Сиклицкий Николай Александрович, который дал показания о принадлежности к организации «ПОВ» и что имел задание испортить музыкальный инструмент. Сиклицкий был арестован как поляк, хотя сам по национальности русский.

Поголовное избиение привело к тому, что из села Тартак Жмеринского р-на арестованы почти все мужчины и до 90% осуждены по 1-й категории.

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 2. – Арк. 161-162.
Машинопис. Завірена копія.*

У процесі слідства розкривалися нові подробиці подій 1938 року на Вінниччині у період проведення «масових операцій» (тепер можна говорити – ліквідацій).

Документ № 19
Витяги з протоколу допиту свідка Алексеєвої О.Т.

від 16 серпня 1939 р.

[...]

Вопрос: – 1937 и 1938 годы в каких отделах Вы работали?

Ответ: Я работала в должности машинистки 4 отдела, ныне II отдела Винницкого УНКВД.

Вопрос: – Вам приходилось печатать справки на арест и постановления?

Ответ: – Да, справок на арест мне приходилось очень много печатать и особенно мне много пришлось печатать справки на арест в мае 1938 года, когда приходилось круглыми сутками работать.

Вопрос: – Кто из оперативников больше всего давал Вам печатать справок на арест?

Ответ: – Больше всего печатали справки на арест Данилейко, Майструк и другие, которые приносили печатать справки по распоряжению первых и Ширина.

Вопрос: – Вам приходилось печатать справки на арест и постановления о мерах пресечения с оперативных листов?

Ответ: – Я лично не составляла справок на арест, мне диктовали сотрудники оперотдела с оперативных листов. Как-то: Шаламов, Волошин, Редер, Грановский и другие. Справки в большинстве своем писались по стандарту, т.е. если он украинец, то участник к-р националистической организации, поляк значит ПОВ к-р и т.д., тут же с этих (постановлений) справок писались постановления об избрании меры пресечения и санкция на арест, которую дает прокурор [...]

Вопрос: – Были ли такие случаи, когда справки писались не имея имя и отчества или установочных данных?

Ответ: – Да были. Особенно это имело место когда писали справки на аресты и постановления с протоколов допроса в которых указывались участники той или иной к-р организации.

Вопрос: – Известны ли Вам случаи, когда постановления на арест писались после ареста тех или иных лиц?

Ответ: – Да, такие случаи были по 2 отделению 4 отдела, где нач. отделения был Данилейко, когда перед 1 -е мая 1938 года привозились группы арестованных граждан и затем уже оформлялся их арест, т.е. выписывались постановления на арест и бралась санкция прокурора.

Вопрос: – Постановления об избрании меры пресечения, на санкцию на арест носились к прокурору или прокурор приходил сюда и здесь санкционировал?

Ответ: - Были случаи когда носили постановления к прокурору, в большинстве случаев прокурор приезжал сюда и здесь санкционировал арест. Известно это мне со слов оперработников и я сама видела лично [...]

Вопрос: – Известно ли Вам что, о применении незаконных методов следствия к арестованным во время их допросов?

Ответ: – Видеть мне лично избитых арестованных не приходилось. Но мне было известно со слов самих сотрудников, что они били арестованных и больше всего я слушала доносившиеся крики арестованных, которые были на допросе в кабинетах оперработников. Крики эти происходили почти по всем кабинетам. Видела когда ведут с допроса арестованного с синими отеками на лице. В избитых арестованных отличались по IV отделу 2-го отделения, где нач. отделения был Ширин, одной из комнат т.е. 48, которая являлась для избитых арестованных, в ней работал мобилизованный товарищ, которого фамилию в настоящее время не помню, к этому тов. водили арестованных для избития, т.е. тех, которые не давали показаний, а выводили с этой комнаты только тогда, когда арестованный начал давать показания.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 10. – Арк. 63-64.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 20

З протоколу допиту свідка Данилейка Г.П. від 10 серпня 1939 р.

[...] Существовала практика когда аресты отдельных лиц производились без оперативных листов и каких-либо материалов, как-то: нач. Жмеринского РО НКВД Назаренко на оперативном совещании заявил, что Кораблев во время приезда в Жмеринский РО потребовал от него список поляков проживающих по району и на этом списке сделал отметки «арестовать» поляков среднего возраста несмотря на то, что на подавляющее большинство по этому списку совершенно отсутствовали компрометирующие материалы.

Кроме того знаю, что было дано Кораблевым распоряжение старшему инспектору Борсуку о том, чтобы она затребовала от спецчастей учреждений и предприятий списки на поляков, немцев и латышей, а 3 отдел по этим спискам произвел аресты независимо от наличия компрометирующих материалов.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 2. – Арк. 68-69.
Рукопис. Оригінал.*

Документ № 21

Витяги з власноручного пояснення Левінзона А.Ю.
особливоуповноваженому НКВС УРСР від 11 серпня 1939 р.

По вопросу об искривлениях в оперативно-следственной работе УНКВД по Винницкой области я могу объяснить следующее:

В конце 1937 года я работал заведующим приемной Нач. УНКВД.

Суд-тройка в то время работала почти ежедневно и все работники, приезжающие докладывать дела на Тройку находились в приемной Нач. Управления. В декабре м-це 1937 года в один день было пропущено через тройку около 1560 следственных дел. Рассмотрение этих дел происходило так: все районы были разбиты по группам, каждая группа возглавлялась ответственными лицами, больше всего начальниками отдела Управления НКВД.

Так как Тройка не в состоянии была сама рассматривать все 1500 дел, то эти дела в большинстве рассматривались ответственными за работу группы (нач. отделов: Толчинским, Надеждиным, Веревкой – нач. Облмилиции), Мицулом и пом. нач. Управления Донцом. Они же на обвинительных заключениях делали пометки «10 лет», «5 лет» или «расстрел», после в конце дня все дела были подписаны б. Нач. УНКВД, возглавлявшим в то время работы тройки — Морозовым * без предварительного просмотра [...]

Во время рассмотрения дел тройкой, докладывалось дело групповое по обвинению 10 или 15 чехов **, кажется из Казатинского р-на. Эти арестованные в свое время дали показания, что они завербованы для шпионской работы агентами чехословацкой разведки, но так как раз в это время был разгар чехословацких событий *** Кораблеву почему-то стало неудобно и было непонятно почему они завербованы агентом чехословацкой разведки, а не германской и он решил, что это дело следует переделать поручив Запутряеву через 3 отдел вызвать всех арестованных чехов и добиться от них во чтобы то ни стало показаний, что они завербованы не чехословацкой разведкой, а немецкой. Это дело в течение 2-х дней было «исправлено» и всех приговорили к расстрелу, как агентов немецкой разведки.

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 4. – Арк. 206-207.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 22

Витяги з протоколу допиту Корабльова І.М. від 2 січня 1941 р.

[...]

Вопрос: – Следствие предъявляет выписку из протокола допроса обв.

---

* Морозов Гнат Дмитрович з серпня 1937 по березень 1938 р. т.в.о. нач. УНКВС Вінницької області ⁵.

** Мова іде про групу уродженців с. Миколаївка Козятинського району: Бальцера Святослава, Безе Йосипа Івановича, Вашировского Володимира, Долежала Володимира Августовича, Піркла Володимира Івановича, Смутного Франца Францевича, Фогеля Володимира Кириловича, Фрібера Франца Івановича, Штольца Йосипа Івановича, Явурека В'ячеслава В'ячеславовича, заарештованих влітку 1938 року ⁶.

*** СРСР пропонував Чехословаччині військову допомогу для протистояння анексіоністській політиці Німеччини. – *Авт.*

Успенского А.И. от 26.УШ-1939 года, из которой видно, что он изобличает вас в проведении вражеской работы в органах НКВД в период когда вы работали нач. УНКВД по Винницкой области. Вы подтверждаете обв. Успенского?

Ответ: – По показанию Успенского А.И. от 26.УШ.1939 года считаю нужным заявить, что он показывает в общем правильно, действительно я беспрекословно выполнял все его оперативные приказы, распоряжения и указания, считая их для себя обязательными. Я не мог не выполнить его приказаний, т.к. для меня не была известна его вражеская деятельность, тем более, что его Успенского распоряжения не противоречили оперативным указаниям Ежова [...]

Теперь понятна антисоветская сущность таких установок Успенского и заявлений, что «все немцы и поляки, проживающие на территории УССР являются шпионами и диверсантами» или «75-80% украинцев являются буржуазными националистами» и т.п. Ясно, что такие «установки» не могли не влиять на практическую деятельность УНКВД. Я хочу привести аналогичную установку Ежова. Когда я в марте 1938 года ехал на работу на Украину и был на приеме у Ежова, то просил отменить приказ о моем назначении нач. УНКВД по Винницкой области. Ежов спросил, почему, я ответил, что не справлюсь с работой, на это он мне ответил: «не может быть никаких разговоров, поезжай и разворачивай работу, там на Украине гуляют в подполье целые антисоветские украинские националистические дивизии, которые созданы Любченком, Балицким, нужно ехать и громить эти отряды».

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 1. – Арк. 161-162.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 23

Витяги з протоколу допиту Ширіна Л.Н. від 3 січня 1941 р.

[...]

Вопрос: – Следствие предъявляет часть скорректированного вами, протокола допроса. Скажите, что это за протокол?

Ответ: – [...] Печатные протоколы, которые имели место в моей работе в Виннице, я тогда считал допустимым. Это было порождено той системой, которая существовал и в этом вопросе. Этого требовали у меня и в Харькове с 1937 года и особенно в Киеве, где я работал в НКВД УССР. Практика составления подобных протоколов была развита широко. В Киеве мне приходилось несколько раз переписывать подобные протоколы прежде чем печатать, так как тогдашнее руководство 4 отдела – Хатеневер, Перцов не пропускали эти протоколы, сами вписывали туда факты о которых обвиняемый не говорил.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 5. – Арк. 80,82.
Рукопис. Оригінал.*

Документ № 24

Витяги з заяви Запутряєва О.М. від 17-18 січня 1941 р.

[...] Характеризуя причины породившие искривления революционной законности в УНКВД должен отметить, что такой же порядок или вернее беспорядок в отделах был создан еще при старом руководстве т.е. при

Морозове и Толчинском. При них была создана система арестов по оперативным листам, корректирование протоколов допросов, предопределение заранее ст. УК без достаточных к тому оснований и т.п. [...]

Несомненно, работая в Виннице в 1938 г. 6 месяцев (из них 3,1/2 м-ца зам. нач. отдела и 2,1/2 мес, нач.отдела) при тех условиях я в какой-то мере, как и другие работники извращал революционную законность, но это не было преступлением в обычном понимании этого слова, а это было мое недомыслие, моя излишняя дисциплинированность в выполнении письменных и устных приказов руководства УНКВД и НКВД УССР, что было вызвано созданной системой работы с теми условиями, в которых мне, как новичку приходилось воспринимать по приезду на Украину.

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 7. – Арк. 65, 82.
Рукопис. Оригінал.*

Важливо також розкрити питання т.зв. «третьої влади». Як співвіднести масові порушення законів, очевидні репресії цілих сіл з позицією судової системи. Як захищалися права громадян, закріплені Сталінською Конституцією?

Документ № 25

**Витяги з протоколу допиту свідка Шварця Ю.І.
від 23 жовтня 1939 року.**

[...] Перед судом меня вызвал Решетиллов у которого в кабинете был тогда Прокурор по спецделам Другобицкий, которому я также подтвердил свои показания не желая быть избитым Решетилловым. Кроме того, узнав, что это прокурор и желая сделать попытки к тому, чтобы рассказать всю правду, прокурор на меня набросился с руганью и криком, что мало мне внушили это дело. С угрозой, что сегодня ночью со мной опять поговорят [...]

Добавлю, что Прокурор Другобицкий в присутствии Решетилова мне заявил, что если на суде буду отрицать вернут дело на следствие и все

это «внушение», которое было на следствии, повторится в 10 раз больше.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 4. – Арк. 29.
Машинопис. Завірена копія.*

Документ № 26

Витяги з протоколу допиту Ширіна Л.Н. від 26 грудня 1940 р.

...По приезде в Винницу я застал там издавна установленную, не знаю кем систему групповых допросов. Я понимал, что это незаконно, но не задумывался над подобной системой, считая, что она установлена руководством [...]

Зам. облпрокурора Другобицкий неоднократно заходил к следователям, где допрашивались арестованные подобным образом и это обстоятельство еще более притупляло во мне и во всех оперработниках понимание незаконности такого следствия.

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 5. – Арк. 56-57.
Рукопис. Оригінал.*

Документ № 27

З власноручних свідчень Корабльова І.М. від 13 січня 1941 р.

[...] В отношении массовых и необоснованных арестов, имевших место в Виннице в период моей работы, должен в заключении указать, что в этом не только моя вина или вина других сотрудников УНКВД, но должна нести ответственность и областная прокуратура в лице Тернивского – б. областного прокурора и его заместителя Другобицкого, которые давали санкции на аресты. Если я находясь под влиянием оперативных руководящих указаний того времени, имевшихся по линии НКВД и выполняя установки исходившие от быв. вражеского руководства НКВД, не подозревая об их вражеском направлении – делал преступления, санкционируя аресты людей, то прокуратура допуская окончательную санкцию должна была не штамповать даваемые им постановления, а смотреть есть ли достаточно оснований к аресту того или иного лица. Как видно из материалов следственного дела, ни Тернивский и ни Другобицкий не сделали этого, за что они также как и я должны нести ответственность.

В особенности могла быть решающей роль Другобицкого в части выявления и устранения физметодов при допросах арестованных, т.к. согласно показаний свидетелей арестовывавшихся в 1938 г. они заявляли Другобицкому об избиении их сотрудниками 4 отдела, однако со стороны Другобицкого никаких мер принято не было. Допрашивал же он многих арестованных, а его протоколы допросов арестованных вносили как у меня,

так и других работников УНКВД еще большую веру в правдивость этих показаний [...]

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т.1. – Арк. 158-159.
Машинопис. Завірена копія.*

А тепер дамо слово самим наглядчам за законністю. Відповідь гранично відверта і водночас промовиста.

Документ № 28

Витяги з власноручних пояснень колишнього прокурора по Вінницькій області Тернівського Я.І. від 19 листопада 1940 р.

[...] 2. Имели ли место факты извращений и нарушений социалистической законности в областном отделе НКВД.

В областном отделе НКВД фактов извращений и нарушений социалистической законности в то время мне не было известно [...]

А. О работе Тройки

Заседания Тройки всегда происходили в составе: Нач. Облуправления НКВД, секретаря Обкома, меня Облпрокурора и секретаря Тройки. Были случаи, когда я отсутствовал, в этом случае меня заменял зам. облпрокурора по спецделам тов. Другобицкий.

Заседания Тройки в основном происходили ночью. Продолжительность заседания была в зависимости от количества и сложности дел. Зачастую приходилось заседать с 10 час. вечера до 4-5 час. утра. На заседании Тройки все дела докладывались оперативными работниками НКВД. При докладах излагалась суть дела со ссылкой на показания свидетелей. Бывали случаи, что дела снимались с рассмотрения и обращались к доследованию. По рассмотренным делам составлялся протокол. Количество рассмотренных дел в одном заседании было разное, по 100 и больше дел.

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 4. – Арк. 301-302.
Машинопис. Оригінал.*

Навесні 1941 року слідство у справі Корабльова І.М., Запутряєва О.М. та Ширіна Л.Н. було закінчено. І після належних юридичних процедур у Вінниці з 26 квітня по 6 травня був проведений закритий судовий процес Військового Трибуналу військ НКВС Київського округу. Слід зазначити, що до процесу не дожив лише один, хоча і досить важливий учасник – головний «розкольник» і гроза в'язнів – Редер А.В., який був знайдений повішеним у камері Київської в'язниці НКВС 28 липня 1939 р.⁷.

Матеріали судових засідань додали останніх штрихів до картини ма-

сового беззаконня на багатостраждальній Подільській землі.

Документ № 29

Витяги з протоколу судових засідань Військового Трибуналу військ НКВС Київського округу

Свид. Перепеляк М.И. по делу показал:

В бытность Кораблева начальником УНКВД по Винницкой области я работал там начальником 1-го спецотдела. В то время проводились массовые операции, как по оперативным листам райотделений, так и по справкам УНКВД.

Накануне 1 мая по 2-му отделу было арестовано около 200 чел. по районам расположенным вблизи Винницы. За 2-3 дня все эти арестованные, в отделении Данилейко дали показания и после праздников были осуждены по тройке.

Практиковались допросы в одной из комнат сразу по 10 и более арестованных. Я не ходил по кабинетам следователей, но даже сидя у себя в кабинете, слышал крики избиваемых.

Помню был у нас арестованный артист Волынец. Как то, зайдя к начальнику отделения Данилейко, я застал там Волынца. Он сидел в одной изорванной рубаше, тяжело дышал и на его теле видны были кровоподтеки. Данилейко тогда сказал: «Ну, теперь будет говорить». [...]

На вопросы поде. Кораблева св. Перепеляк:

[...] Кораблев выгонял меня из кабинета, угрожал посадить и проч. Эти угрозы были связаны со статотчетом о социальном положении арестованных и репрессированных за период работы Ежова. У меня по материалам отдела получилось что репрессировано много колхозников, рабочих, служащих и в таком виде отчет был составлен. После отправки его в Киев Кораблев вызвал меня и заявил: «Что Вы меня подводите. Мне Успенский звонил, чтобы Вас посадить». Здесь же предложил пересоставить отчет и рабочих, колхозников и др. социально близких людей, имевших политпрошлое, исключить из соответствующих граф «рабочие», «колхозники», включив их в графу «быв. люди». [...]

Подс. Ширин пояснил:

Аресты Бутенко утверждал не только в отсутствие Кораблева, но и тогда когда тот находился в Виннице.

Начальником 4 отделения Надеждиным была дана районам директива выслать списки на бывших красных партизан с наличием компрометирующего материала. РО НКВД, плохо поняв эту директиву, прислали вообще списки быв. красных партизан, но и на этих списках Бутенка писал резолюцию «Ар».

На вопросы суда св. Бутенко:

Если утверждение мною таких списков было в первые месяцы моей

работы, то это объясняется моим недопониманием, так как на руководящей работе до того не был и с ней столкнулся впервые. [...]

На вопросы суда св. Юрьев:

Свои показания о Ширине я подтверждаю. О нем можно говорить не только по себе но и по другим лицам. В первое время меня бросали из камеры в камеру и это делалось не случайно, а с целью воздействия на меня и создания предпосылок для самоговора. Мне пришлось находиться в камерах с Зеленковым и Козисом. И у того, и у другого совершенно не было заднего места, оно было оголено до костей и они мне говорили, что их избивали Ширин и Редер. Когда меня приводили на допрос, из всех комнат ночью и днем неслись душу раздирающие крики и плач, и ведь не даром при мне в тюрьподе работало 3 чел. среднего мед. персонала специально для перевязок. О Ширине шла слава, как о вампире и палаче. Он наступал мне на пальцы каблуками сапог, бил кулаками по лицу, избивал палкой. От длительной стоянки я получил расширение вен на обоих ногах. [...]

Свид. Майструк В.Ф. показал:

...Ширин по своей натуре карьерист и шкурник, страдал орденоманией и все время добивался наград. Он фактически являлся начальником отдела и все дела, о которых я здесь говорил лежат на его совести.

Как Ширин допрашивал арестованных:

лежит себе на диване, подле него фисташки, яблоки, конфеты. В углу сидит стенографистка и ей с подобия заметок он диктует показания арестованного, а того и в помине там не было.

Таким же образом составлялись им протоколы допроса арестованного Козиса, причем последний был избит до невозможности. Козис сам «расколол» 4 линии: «партизан», «генерацию», и др. Эти линии – результат жесточайшего избиения и потому нет ничего удивительного, что Козис дал 4 организации, ибо при таких условиях от него можно было свободно получить 204 организации [...]

Подс. Ширин по делу пояснил:

[...] Физическое воздействие к арестованным в тот период допускалось. Я сам, когда видел, что обвиняемый враг, докладывал Надеждину и тот давал санкцию на применение этого воздействия...

Свид. Юрьев и некоторые другие представляли меня здесь, как врожденного садиста. С моей стороны действительно были случаи применения физического воздействия к арестованным, но лишь, когда я был убежден, что передо мною враг. [...]

Подс. Кораблев по делу показал:

...Вскоре по приезде в Винницу я был вызван на совещание в Киев. Там демонстрировалась широкая схема вскрытия польских формирований и была одна установка развернуть этот участок работы. На втором совещании в конце апреля Успенский информировал, что делал доклад в ЦК КП(б)У и что работа органов на Украине якобы получила там одобрение.

Присутствовал на XIV съезде партии *. Там также было сказано, что работа на Украине по разгрому врагов по существу только начинается. В период чехословацких событий звонит Успенский и спрашивает, сколько арестованных. Я назвал цифру, но он обругал меня и заявил: «Почему так мало. Вы что на ту сторону работаете?». Эти установки для меня были обязательны, я принимал их за должное тем более, что с условиями Украины не был знаком [...]

К делу приложен список арестованных, умерших в тюрьме. В 1938 г. таких умерших было 30 ч. Учитывая, что за тот год через тюрьму прошло 6000 арестованных, смертность составляет сотые доли [...]

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 9. – Арк. 33-34, 47, 57, 74, 84, 85, 87, 90.
Машинопис. Оригінал.*

У процесі судових засідань з'ясувалися факти протизаконної діяльності співробітників УНКВС по Вінницькій області Бутенка М.С, Данилейка Г.П., Майструка В.Ф., Пришивцина А.Я, Окремою ухвалою Військового Трибуналу їх було взято під варту безпосередньо у залі засідань і одночасно порушено кримінальну справу, до якої для дослідження фактів злочинів було додано справу Ширіна Л.Н. Одночасно до відома керівництва Вінницького УНКВС була доведена ухвала про намагання співробітників Гуні, Дудника та Глуценка приховати факти незаконного ведення слідства. Прокурорам Союзу РСР та УРСР було направлено подання за порушенням положення про прокурорський нагляд з боку Тернівського та Другобичького.

6 травня процес було закінчено, і Військовий Трибунал військ НКВС Київського округу виніс вирок: Корабльова Івана Михайловича та Запутряєва Олександра Михайловича за ст.206-17 п.»б» КК УРСР засудити до вищої міри покарання – розстрілу⁸.

Але це не була остання крапка у справі. Касаційна скарга звинувачених дійшла до Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Тут і було прийнято остаточне рішення.

Документ № 30

Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР в составе:

Председательствующего	Армвоенюриста	Ульрих
и членов	диввоенюриста	Суслина
	военюриста	Чепцова

рассмотрев в заседании от 24 июня 1941 года кассационную жалобу Кораблева Ивана Михайловича и Запутряева Александра Михайловича на

---

* КП(б)У. – Авт.

приговор ВТ войск НКВД Киевского округа от 6 мая 1941 г. по делу осужденных за аресты, предусмотр. ст. 206-17 п. «б» УК УССР – обоих к расстрелу с лишением специальных званий: первого майора госбезопасности, а второго – лейтенанта госбезопасности.

Заслушав доклад тов. Суслина и заключение пом. Главного Военного Прокурора тов. Малярова об оставлении приговора в силе

Определила:

Виновность Кораблева и Запутряева в совершении преступлений, предусмотренных ст. 206-17 п. «б» УК УССР, материалами предварительного и судебного следствия доказана, однако, не усматривая необходимость в применении к ним высшей меры уголовного наказания, применить в отношении их ст.46 УК УССР и заменить Кораблеву и Запутряеву расстрел лишением свободы в ИТЛ по десять лет каждому без поражения в правах, но с лишением специальных званий Кораблева – майора госбезопасности, Запутряева – лейтенанта госбезопасности.

Председательствующий
члены

(Ульрих)
(Суслин)
(Четцов)

*ДА СБУ. – Спр. 66927. – Т. 8. – Арк. 280.
Машинопис. Завірена копія.*

Слідство у справі Ширіна Л.Н. та інших мало б закінчитися подібним процесом, але грянув воєнний грім. З українських теренів в'язнів було етаповано до Новосибірська. Саме там нашвидкуруч підготували постанову про припинення справи. Як уже говорилося, це досить цікавий документ. І останній у цій публікації.

Документ № 31

«Утверждаю»

Зам. нач. УНКВД Новосибир. обл.
капитан госбезопасности
(Плесцов)

«18» сентября 1941 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Гор. Новосибирск

«17» сентября 1941 г.

Я, ст. следователь Следчасти НКВД УССР – мл. лейтенант госбезопасности Губенко, рассмотрев материалы следственного дела №147285 по обвинению Ширина Лазаря Наумовича, Пришивцина Антона Яковлевича,

Данилейко Георгия Петровича, Майструка Владимира Федоровича в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «б» УК УССР и Бутенко Николая Степановича в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «а» УК РСФСР

нашел

...Обвиняемый Ширин арестован 18-го декабря 1940 года за извращение социалистической законности, проведение необоснованных арестов, фальсификации следственных документов при допросах арестованных, применение методов физического воздействия к арестованным [...]

Обвиняемый Ширин будучи врид. зам. нач. отдела подписал три оперативных листа на арест 200 человек по области.

Как установлено следствием и на судебном заседании, что все санкции по этим оперлистам были даны первоначально – Бутенко быв. пом. нач. УНКВД, это же видно из подлинников его подписей на оперативных листах.

Впоследствии эти оперлисты через секретариат УНКВД попадали начальнику отделения Данилейко, последний их перепечатывал в общие оперативные листы, затем Ширин и Данилейко они были подписаны и направлялись прокурору для дачи санкции на арест их.

В отношении незаконных методов следствия со стороны обв. Ширина установлено из его же показаний, что в отдельных случаях когда он был убежден и знал, и с санкции руководства, мог применить физические воздействия к арестованному врагу, что же касается системы групповых допросов, то последняя была введена начальником УНКВД – Кораблевым, до того что Ширин прибыл на работу в УНКВД по Виннице.

Показания свидетелей – быв. арестованных по данному делу являются неконкретными, подчас сомнительными, а следствием факты указанные свидетелями не проверены, в частности: свидетель – Юрьев показывает, что Ширин, Пришивцын и другие добивались у него вымышленных показаний путем применения к нему мер физического воздействия.

Обвиняемые Ширин, Пришивцын и другие категорически отрицают показания свид. Юрьева [...]

Свидетели – Кобылянский, Василенко и другие так же показали, что со стороны Ширина и других следователей к ним были применены физические меры воздействия [...]

Все эти свидетели были допрошены в 1939 году, на предварительном же следствии и на суде эти свидетели не передопрашивались, хотя обв. Ширин опровергал их показания конкретными фактами.

Показания свидетелей арестованных по делу к-р. организации «Бунд» – Борисова, Зака и др. о применении к ним Тириним физических мер воздействий так же следствием не проверены и вызывают сомнения [...]

Свид. Борисов показывает о том, что следователи Гуня и Антонов его допрашивали в пьяном виде и избивали его и последние в заключение над ним инсценировали расстрел на кладбище.

Эти факты следствием так же не проверены – Гуня и Антонов по этому вопросу не допрошены.

Свидетель Зак утверждает, что меры физических воздействий к нему применялись Шириным и Гелером, а потом в течение 10 суток и Пришивцыным, что последний ему предлагал писать заявление на имя следователя.

Пришивцын категорически отрицает о допросе им вообще когда либо Зака.

Таким образом показания свидетелей по делу вызывают сомнения в их правдоподобности.

Из материалов дела видно, что обвиняемый Ширин еще будучи допрошенным как свидетель по делу честно и правдиво рассказал о проводимых извращениях в УНКВД по Винницкой области в 1938 году, а также о своем участии в них. Однако никаких корыстных побуждений или личной заинтересованности у него не было, а работая в тот период, считал эти явления нормальными и выполнял указания руководства УНКВД по Винницкой области [...]

Обвиняемый Пришивцын в мае 1941 года был вызван военным трибуналом в качестве свидетеля по делу Кораблева – быв. нач. УНКВД по Винницкой области.

В процессе судебного следствия была выявлена причастность Пришивцына к незаконным методам следствия и фальсификации дела Юрьева, допуская вместе с Шириным и Майструком физические методы воздействия к арестованным, в целях принуждения их к даче вымышленных показаний.

Кроме того Пришивцыну была инкриминирована причастность к массовым безосновательным арестам граждан по оперативным листам без всякой проверки действительного наличия компрометирующих материалов, на лиц намеченных к аресту.

В процессе следствия установлено, что Пришивцын следствие по делу Юрьева не вел, а лишь периодически заходил в кабинет следователя и беседовал с Юрьевым по вопросу относящегося к его обвинению [...]

Обвиняемый Пришивцын как и другие лица имевшие отношение к делу Юрьева утверждают, что к последнему не применялось никаких незаконных методов следствия [...]

Что же касается причастности обв. Пришивцына к массовым безосновательным арестам, то из материалов дела видно, что будучи зам. нач. УНКВД Пришивцын никаких массовых арестов не проводил, и к этому времени вообще аресты по Винницкой области прекращены, а обвиняемый Пришивцын занимался только окончанием следственных дел на арестованных к тому времени.

Обвиняемый Пришивцын будучи же до этого врид. нач. 2 отдела УНКВД, действительно наложил санкцию «согласен» на арест по 42 справ-

кам, подлежащих к аресту на разный к-р элемент, на которых имелись агентурные и следственные материалы, что не является массовостью арестов, так как в Винницкой области было 36 районов [...]

Данилейко арестован 5 мая 1941 года Военным Трибуналом войск НКВД Киевского округа по обвинению в причастности к массовым необоснованным арестам по оперативным листам, а также к избиениям арестованных, групповым допросам, что повлекло за собой смерть в тюрьме арестованного Павлюка *, причины коей Данилейко были скрыты.

В процессе следствия установлено, что Данилейко Г.П. в июле месяце 1938 года будучи начальником отделения У НКВД по Винницкой области действительно подписал три оперативных листа на арест 200 человек.

Но эти оперативные листы были подписаны ранее Бутенко пом. нач. УНКВД и Другобицким зам. прокурора по спецделам [...]

Что касается смерти Павлюка И.М., то как это видно из справки врид. нач. Внутренней тюрьмы от 18 августа 1938 г. установить когда и кто лично его вызывал последний раз на допрос и по чьему распоряжению Павлюк был отправлен в больницу – данных нет [...]

Майструк был также арестован 5-го мая 1941 года Военным Трибуналом войск НКВД Киевского округа, а затем 22 мая с.г. освобожден следчастью НКВД УССР под подписку о невыезде.

Определением трибунала Майструк был взят под стражу за применение незаконных методов следствия в 1938 году, фальсификацию протоколов допроса подследственных по делам арестованных по подозрению в к-р. деятельности, были сфальсифицированы дела на партийно-советский актив г. Винницы, по коему были переданы суду и осуждены ряд лиц, в том числе быв. 3-й секретарь обкома КП(б)У – Юрьев и др., а также при активном участии Майструка тогда же сфальсифицировано было дело Уринцева, Эпельбаума, Когана и др. по подозрению в принадлежности к к-р. организации «Бунд», о чем путем применения физических мер воздействия, у всей этой группы арестованных были получены вымышленные показания [...]

Из дела так же видно, что 2 отделением 2 отдела УНКВД начальником которого был в то время Редер одновременно на протяжении июля и августа месяца 1938 г. были арестованы с санкции областного прокурора Тернивского и его заместителя по спецделам Другобицкого, группа лиц в количестве 15 человек быв. партийных и советские работники.

Эти лица были арестованы на основании показаний других арестованных.

Таким образом устанавливается, что ничего по этой группе арестованных Майструк не фабриковал, да и не мог фабриковать по той причине, что никакого отношения к этому делу не имел [...]

---

* Див. документ № 14.

К Юрьеву же, как это видно из показаний ряда лиц, имевших отношение к его делу, физических мер воздействия не применялось, а дал показания о своей к-р. деятельности без всяких принуждений.

В части второго пункта обвинения в отношении Майструка – о фальсификации дела им к-р. организации «Бунд» по которому проходили – Уринцов, Эпельбаум, Коган и др. Так же следствием полностью не доказано, ибо строить обвинение только лишь на основании показаний свидетелей быв. арестованных, которые являются до некоторой степени сомнительными, нельзя и вот почему: по делу к-р. организации «Бунд» проходило 14 человек, дело их слушал областной суд, на суде выступали два защитника.

Никто из обвиняемых на суде не заявил о том, что применяли к ним меры физических воздействий.

За исключением 3-4 человек признали полностью свою вину и подтвердили данные ими показания на предварительном следствии.

В кассационных жалобах они так же признавали свою вину и просили лишь смягчения им приговора.

Верховный Суд Украины рассматривая это дело приговор Облсуда утвердил, Верховный Суд СССР при рассмотрении этого дела так же никаких нарушений законов следственного и судебного делопроизводства не нашел и приговор по делу утвердил, изменив лишь меру наказания несколькими осужденным расстрела на 10 лет и лишь только (уже после постановления ВК ВКП(б) и СНК СССР от 17 ноября 1938 года об извращения в работе органов НКВД) когда заключенные по этому делу отбывали наказание в лагерях, **хлынули в руководящие правительственные органы и судебные инстанции заявления о всевозможных избиениях на следствии.** На основании этих заявлений, последние решением Верховного суда были освобождены, а дело прекращено [...]

Определением Трибунала войск НКВД Киевского округа от 5 мая 1941 года Бутенко был привлечен к ответственности под подписку о невыезде за причастность к массовым, безосновательным арестам граждан по оперативным листам, на коих Бутенко делал отметки об аресте граждан без всякой проверки компрометирующих материалов на лиц, намеченных к аресту.

Бутенко следствием после привлечения Трибуналом его к ответственности не допрашивался по существу предъявляемых ему обвинений.

Из материалов же дела видно, что Бутенко действительно будучи пом. нач. УНКВД по Винницкой области на ряде оперативных листов и справок, прибывших из районов проставлял отметки против фамилии – «арестовать», но в этих оперлистах было наличие компрометирующих материалов на того или иного лица [...]

Таким образом из материалов дела явствует, что преступления, совершенные обвиняемыми никаких тяжелых последствий не повлекли за собой.

Показания свидетелей по делу являются неконкретными, а подчас со-

мнительными в их правдоподобности, а их проверить в данный период не представляется возможным.

Учитывая социально близкой нам прослойки обвиняемых и обстановку данного периода и нахождения двух обвиняемых по данному делу на свободе, а также нецелесообразности содержания под стражей остальных обвиняемых

Постановил:

Следдело № 147285 по обвинению Ширина Лазаря Наумовича, Пришивцына Антона Яковлевича, Данилейко Георгия Петровича, Майструка Владимира Федеровича и Бутенко Николая Степановича в силу ст. 204 п. «б» РСФСР производством прекратить.

Обвиняемых Ширина Л.Н., Пришивцына А.Я., Данилейко Г.П. из-под стражи освободить, а в отношении Майструка В.Ф. и Бутенко Н.С. отменить подписку о невыезде.

ст. следователь НКВД УССР
мл. лейтенант госбезопасности

(Губенко)

Согласен: начальник следгруппы НКВД УССР
мл. лейтенант госбезопасности

(Лесной)

*ДА СБУ. – Спр. 47806-ФП. – Т. 1. – Арк. 354-361.
Машинопис. Оригінал.*

Ось так і закінчилась епопея пошуку правди і справедливості за стінами в'язниці Вінницького УНКВС. До німецьких розкопок залишилось ще півтора року.

Відтоді минуло вже 60 років. У наш час переосмислення минулого ми маємо усвідомити свою відповідальність у справі висвітлення історії такою, яка вона була. Тому, що це борг усього нашого суспільства. Злочини такого масштабу безкарними бути не повинні.

І, відкриваючи матеріали про Вінницьку трагедію, ми віддаємо належне тим тисячам «бывших людей с политическим прошлым», які спочатку були перетворені на «троечный материал», а згодом на «жертви фашизму», їх доля — це одна з трагічних карбівок людської пам'яті.

Примітки

¹ Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. – Київ: «Воскресіння», 1994. – 333 с.

² Народобивство в Україні. Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. – Львів, 1995. – 264 с.

³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: «Абрис», 1997. – 605 с.

⁴ Народобивство в Україні. Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. – С. 260-261.

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 520.

⁶ ДА СБ України. – Спр. 66927. – Т. 6. – Арк. 1-196.

⁷ Там само. – Т. 5. – Арк. 205.

⁸ Там само. – Т. 9. – Арк. 187 зв.

ЦЕРКВА ЯК ОБ'ЄКТ УВАГИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

Наталія Рубльова
(Київ)

НЕВІДОМА ДІЛЯНКА «АНТИРЕЛІГІЙНОГО ФРОНТУ»: БОРОТЬБА ВЛАДНИХ СТРУКТУР УСРР ПРОТИ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ, 1920-і РОКИ

В сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії найчастіше зустрічається триетапна періодизація церковної політики радянської держави у межах двох міжвоєнних десятиліть:

I. 1918 – початок 20-х років – безкомпромісний наступ на позиції Церкви із застосуванням методів воєнного часу.

II. Середина 20-х років – лібералізація державно-церковних відносин.

III. Кінець 20-х – 30-ті роки – курс на остаточне й цілковите витіснення релігії й Церкви з життя радянського суспільства.

Безперечно, що це досить умовний і приблизний поділ, що окреслює лише найзагальніші і найбільш симптоматичні тенденції у ставленні радянської влади до релігії й Церкви.

Більш близьке і поглиблене вивчення даної проблеми неминуче підводить до уточнення змістовних контурів загальноновживаної періодизації, чіткішого визначення хронологічних меж кожного з етапів, особливо коли йдеться про політику держави стосовно конкретних конфесій.

Доведено, що доктрина і практика правлячої комуністичної партії були спрямовані проти Церкви як *соціального інституту* і відзначалися відверто атеїстичним спрямуванням, що набуло, особливо у 1920-1930-х роках, форм різноманітних гонінь на Церкву. Як слушно зазначається в одному з новітніх досліджень із даної проблематики, постраждали тоді всі – православні, католики, протестанти, послідовники ісламу, буддисти¹...

Однак не можна погодитись із доволі поширеним твердженням, що в боротьбі за перемогу атеїзму зовсім не зверталася увага на конфесії. На нашу думку, в даному разі слід розрізняти стратегічні плани й тактичні дії правлячого комуністичного режиму.

Справді, партія більшовиків поклала собі за мету побудову суспільства, в якому не знайшлося б місця для будь-якої релігії й Церкви. Але в перебігу боротьби за даний кінцевий результат державний апарат не лише намагався проникнути в сутність міжконфесійних відмінностей, але й завжди прагнув застосовувати їх на свою користь.

Паралельно можна навести безліч прикладів огульного підходу до духовенства й віруючих, проте, як правило, вони допускалися з боку низових структур громадських організацій (комсомольські та безвірницькі осередки

тощо) на самодіяльному, так би мовити, «любительському» рівні. Що ж стосується офіційних органів, то подібний закид їм можна було б зробити хіба що за період громадянської війни і перших повоєнних років, коли все духовенство без жодної диференціації більшовики відносили до антагоністичного табору експлуататорів і контрреволюціонерів й діяли щодо них у відповідності із законами воєнного часу.

Проте запал революційної боротьби і на цьому етапі не перешкоджав раціональним і прагматичним підходам. Реалії країни з міцними релігійними традиціями змушували більшовиків боротися за опору і в середовищі віруючих. Рішення тогочасних партійних з'їздів з релігійних питань і загальновідомий Декрет РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, як і його український аналог 1919 р., не відзначалися особливим радикалізмом – у багатьох країнах Європи на той час згадану процедуру вже було переведено.

«Червоний терор» застосовувався не загальною проти віруючих, а насамперед, щоб придушити опір духовенства, яке чинило спротив радянській владі. Антирелігійна більшовицька пропаганда теж була розрахована на створення негативного образу *«попа – дармоїда і контрреволюціонера»*. Однак ці агресивні методи боротьби досить часто спричинювали не відвернення населення від віри і Церкви, а зворотню реакцію співчуття і підтримки зневажаного владою духовенства та відповідно – антибільшовицькі настрої. Як зауважував у зв'язку із цим академік С.О.Єфремов: *«Напевне можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, в яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь насамперед обурення проти некультурності пропагаторів»*². Боязнь народного гніву – одна з головних причин, котрі спонукали ще не зміцнілий радянський апарат до пошуків більш витончених методів боротьби.

Перебудовуватися змушені були навіть каральні органи. Так, у квітні 1919 р. голова ВУЧК М.І.Лаціс, який щойно тоді прибув із Москви в Україну, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією³. У ньому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштував своїх підлеглих на *тривалу й обережну* роботу, визнавши водночас, що релігію *«мечем не скорити»*. Очевидно, що півтора роки застосування методів «червоногвардійського штурму» щодо «опіуму для народу» переконали владу у низькому коефіцієнті корисної дії подібних методів.

Вищезгаданий наказ голови ВУЧК не уточнював, у чому саме полягала *«особливість»* нових методів, та й надалі для ширшої публіки це поняття не конкретизувалося. Однак, попри непроникну таємничість, все ж можна скласти доволі докладне уявлення про них за результатами їх практичного застосування, що незабаром виразно проявилися як у житті Церкви, так і всього суспільства...

Початок 20-х років позначився стрімкою розбудовою радянського

держaparату – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено, зокрема, й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР *відділ по відокремленню церкви від держави*, якому було надано досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, обіжників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і Церкви; надання консультативної допомоги з цих питань і т.д.).

Найголовнішим напрямком, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя. А суть його діяльності стосовно Церкви, що поза і всупереч власному бажанню одержала такого проникливого і всюдисущого «опікуна», котрий оперативно відгукувався на кожний порух у релігійному середовищі, яскраво відобразила неофіційна, проте загальноновживана його назва – *ліквідаційний відділ*.

До «заслуг» відділу можна віднести масове закриття храмів різних конфесій, шалену обструкцію, влаштовану ним для УАПЦ, успішне проведення кампанії по вилученню церковних цінностей у 1922 р. під приводом «допомоги голодуючим»... Перелік цей можна було б продовжувати ще і ще.

На місцях аналогічні функції виконували губернські та повітові ліквідаційні комісії, що діяли при відповідних губернських та повітових виконкомах.

В одній із тогочасних статей у «Правді» глава Радянської держави назвав релігію *«авгієвою стайнею»*, яку більшовики *«вичистили начисто»*⁴, цим самим давши надто поспішну і завищену оцінку результатів антирелігійної політики радянського держaparату. Насправді ж «чистка» лише розпочиналася, і «виробничі процеси» потребували більш досконалого та продуктивного інструментарію.

У жовтні 1922 р. ліквідвідділ та його місцева мережа були передані у відання Наркомату внутрішніх справ УСРР. Вочевидь, ці зміни сталися не випадково, адже Наркомат юстиції, на протигагу НКВС, не володів достатніми можливостями для здійснення фіскальних та репресивних функцій. Сама атмосфера НКЮ – осередку формальної справедливості, нехай і радянського гатунку, – дисгармоніювала із відвертою політичною заангажованістю та агресивною манерою стосунків із Церквою, обраною керівництвом ліквідвідділу. Інша справа – у складі НКВС-ДПУ, де відділ продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації релігійних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних

об'єднань, заяв та скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування віруючих тощо. Проте існував й інший, тіньовий бік діяльності ліквідвідділу – співпраця з ДПУ.

Ще раніше, в 1921-1922 рр., під час перебування у складі Наркомюсту, відділ підтримував сталі контакти з ЧК, інформуючи про всі важливі (й другорядні) події у релігійному середовищі (особливо про діяльність УАПЦ), радячись щодо способів розв'язання конфліктних ситуацій між органами влади та релігійними громадами. Остаточне рішення в таких випадках приймалося тільки після одержання санкції спецслужб. Ліквідвідділ дозволяв собі навіть виступати перед ЧК з ініціативою по збору даних агентурним способом⁵. У наступні роки з поміткою *«таємно»* або *«цілком таємно»* все більше матеріалів аналітичного та інформативного характеру надсилалося ним на адресу ДПУ.

Спецслужба особливо цікавилася даними про духовних осіб – і апарат ліквідвідділу та його низові структури завжди були напоготові. «По распоряжению центра и согласно указаниям ГПУ произведена перепись (анкетная) всего духовенства, как православного, так и инославного и иноверного...»⁶, – доповідали губернські ліквідкомісії на початку 1923 р.

Щороку відділ культів (таку назву ця структура одержала після інкорпорації до системи НКВС) передавав до таємно-оперативної частини ДПУ тисячі анкет і реєстраційних карток священників⁷.

Конструкція тандему цих двох установ мала кілька модифікацій – залежно від умов і рівня застосування. «Місцевий» варіант: до складу відділів культів при губернських і повітових виконкомах обов'язково входили представники ДПУ. На республіканському ж рівні було вирішено *«для контакта и углубления работы по отделу культа заведующему отделом культа при НКВД и заведующему секретным отделом ГПУ согласовывать все возникающие принципиальные вопросы и по разработке таковых представлять на утверждение комиссии при ЦК»*⁸.

Протоколи згаданої «комісії при ЦК», тобто Антирелігійної комісії при Агітпропі ЦК КП(б)У, створеної, як і ліквідвідділ НКЮ, в 1921 р., не підлягали копіюванню і до наших днів зберігалися під грифом *«Цілком таємно»*. Будь-яке службове листування цієї таємної інституції підлягало обов'язковому поверненню від адресатів назад до ЦК КП(б)У. Певна річ, що матеріали комісії у пресі теж не з'являлися. Причини конспіративного характеру її діяльності криються у самій вже назві та персональному складі. Антирелігійна комісія була покликана реалізовувати негласні директиви Політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії й Церкви. До її складу входили високі урядовці з ЦК КП(б)У, НКВС і ДПУ. Обов'язки відповідального секретаря виконував заввідділом культів НКВС, а головував на засіданнях президії комісії, як правило, заступник голови ДПУ.

Високопоставлені чекісти складали більшість членів комісії, готували питання порядку денного засідань, виступали в ролі доповідачів. Виконання

ухвал теж покладалося переважно на органи ДПУ (іноді – на НКВС).

Комісія діяла під дахом ЦК КП(б)У, по суті як філія ДПУ, а її документи демонструють не лише зрощення партійно-державного керівництва з таємними органами, але й захоплення останніми у ній чільних ролей.

Антирелігійні комісії діяли також в кожній губернії, маючи в своєму складі керівних посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ і, звичайно же, кількох працівників ДПУ.

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації у церковні справи періоду громадянської війни невдовзі по її завершенні трансформувалося у 1921-1922 рр. у побудову й структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Влада не відмовилася ані від намірів впливу на Церкву, ані від власного антирелігійного курсу – змінився лише *механізм і принципи* його реалізації. Втім, це ще не означало цілковитої відмови від штурмових методів боротьби. За визнанням ЦК КП(б)У, 1921-1922 рр. були часом активної антирелігійної політики, що «часто переходила *потрібні межі*»⁹.

І в наступні роки одна за одною спалахували кампанії по закриттю храмів, конфіскувалося церковне майно, розкривалися моці, провадилися репресії проти духовенства. Проте у період непу комуністичний режим намагався надати цим акціям юридичне обґрунтованого вигляду. Задля цього поспіхом розроблялося і впроваджувалося нове радянське законодавство – декрети, кодекси законів, постанови, а також безліч інструкцій та правил щодо практичного їх застосування (такі обіжники мали не меншу силу, аніж закони). Із 1922 р., коли набув чинності перший Кримінальний кодекс УСРР, будь-які антирелігійні чи антицерковні дії вже було освячено видимістю законності. Окремий розділ кодексу – «*Зламання правил про відокремлення церкви від держави*» – було присвячено «церковним» справам. Санкції щодо порушників передбачали покарання штрафом або ж примусовими роботами терміном до одного року.

На користь висновків про те, що слідом за періодом «ура-атеїзму» (приблизно з 1923 р.) настала пора деякого послаблення тиску держави на Церкву, може свідчити хіба що зменшення кількості випадків зачинення або «перепрофілювання» храмів на світські установи. Дійсно, згадані явища на певний час втратили масовий характер, але лише тому, що сотні церков (насамперед так званих «домових» – при лікарнях, навчальних закладах, притулках тощо) вже давно опинилися в руках нових «господарів». А передача усіх інших (до речі, також націоналізованих) храмів у користування релігійних громад виявилася прибутковою для держави справою (неп !), перетворившись у надійне джерело поповнення бюджету завдяки збору податків, страхових та інших платежів¹⁰.

Священиків уже не запроторювали за ґрати без суду й слідства – арешти (хоча й не такі масові, як раніше) тривали, проте влада прагнула

підпирати їх артикулами кримінально-процесуального й кримінального кодексів. Діапазон звинувачень, що інкримінувалися духовним особам, був надзвичайно широким – від дрібного хуліганства до антидержавних злочинів. Найчастіше священники потрапляли на лаву підсудних за арт. 54 КК УСРР – «контрреволюційні злочини», що передбачало серйозні покарання – засудження до максимального (на той час) терміну ув'язнення (10 років) або навіть до *«вищого заходу соціальної оборони»* (розстрілу). Подібні справи провадила вже не міліція, а слідчі ДПУ, і мало таке розслідування на загал сумні наслідки для підсудних.

До ознак лібералізації державно-церковних відносин аж ніяк не можна віднести запровадження 1926 р. нових обмежень для *«лишенцев»* (до цієї категорії громадян, позбавлених політичних прав, відносилися усі духовні особи нарівні з карними злочинцями, так званими куркулями й іншими представниками раніше заможних верств населення)¹¹. Відтак духовна особа, зрікшись сану, автоматично вже не перетворювалась на повноправного громадянина, а могла одержати виборчі права лише через 5 років від моменту зречення і лише за умови зайняття *«суспільно корисною працею»*¹².

Важко також назвати послабленням тиску й дискримінаційні заходи влади стосовно членів родин священнослужителів, в тому числі звільнення їх з роботи та виключення з навчальних закладів в перебігу регулярних «чисток» радапарату та студентських лав, що з особливою силою розгорнулися в УСРР у середині 20-х років.

Саме в цей період НКВС ускладнив процедуру реєстрації релігійних громад, вимагаючи задля цього наявності 50-ти, а не 20-ти, як раніше, фундаторів об'єднання віруючих.

Також на середину десятиліття припадає й створення *Спілки воєвничих безвірників*. Тоді ж із переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята й забороняти їх відзначення. Дивне словосполучення – *«релігійний фронт»* – із резолюцій партійних нарад перекочувало на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу.

Політбюро ЦК КП(б)У, з допомогою спецслужб ретельно вивчивши релігійну ситуацію в республіці, визнало за доцільне застосувати у боротьбі із Церквою не лише штурмові методи, а й *«произвести развал церкви по классовому, национальному и территориальному делению»*¹³: щоб здобути ворожу фортецю, зовсім не обов'язково йти в лобову атаку – можна зробити підкоп, вдатись до послуг «п'ятої колони», подарувати противнику *«троянського коня»*...

На благодатне «дослідне поле», надзвичайно зручний «полігон» для відпрацювання подібних підричних і розкольницьких методів радянських спецслужб перетворилася найвпливовіша конфесія – православна церква, що внаслідок революційних потрясінь, втративши державну монополію на душі

віруючих, переживала період глибокої кризи. ДПУ УСРР сповна скористалося розколом православ'я на велику кількість течій, розгалужень та угруповань, провокуючи і розпалюючи ворожнечу в середовищі духовенства й віруючих. Задля перетворення колишнього оплоту самодержавства на кишенькову, маріонеткову структуру, РКП(б)-ОДПУ пішли навіть на створення нової штучної течії – так званої «Живої церкви», якій намагалися підпорядкувати все православ'я.

Давній принцип «поділяй і володарюй» правлячий режим прагнув застосовувати й щодо інших конфесій. Маючи докладні відомості стосовно різноманітних віровчень і релігійних організацій, у своїх підходах до них владні структури все ж не відзначалися великою оригінальністю.

Більшовицьке керівництво не надавало значення, зокрема, тому, що до 1917 р. на відміну від одержавленого православ'я Римсько-католицька церква впродовж віків перебувала в опозиції до російського абсолютизму і всіляко ним утискувалася. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади й усунення перешкод до вільного життя католиків.

Проте вже перші і подальші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії. З самого початку провідники РКП(б) та контрольований ними держапарат розглядали Римсько-католицьку церкву, так само як і будь-яку іншу конфесію, як контрреволюційну силу і намагалися побороти її насамперед силовими методами. Радянська адміністрація розгледіла в РКЦ серйозного конкурента у боротьбі за вплив на маси, оскільки це була потужна духовна інституція із сталою, віками виробленою структурою та ієрархією, численним кліром і віруючими, розгалуженою мережею храмів й чималим набутим досвідом виживання та самозбереження за умов владної неласки. Так, напередодні Першої світової війни лише в підросійській Україні нараховувалося близько 1 млн. католиків латинського обряду.

Упередженість до РКЦ посилювалася під впливом специфічних умов існування цієї конфесії на теренах Наддніпрянщини. Владні структури не бажали змиритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й паства підкорялися папському престолові. Негативізму додавала й та обставина, що більшість католиків складали представники некорінних національностей – поляки, які мешкали на Правобережній Україні, й німці – на півдні республіки та у Донбасі. Понад 90% римсько-католицького кліру також були поляками. Етнічний склад вірних виступав обтяжливою обставиною у формуванні поглядів влади на цю конфесію. Як і династія Романових, більшовики вбачали у структурі та діяльності РКЦ в Україні «руку» Апостольської столиці – Ватикану, засіб колонізації корінного населення, підступи «п'ятої колони», спрямовані на підрив позицій влади.

Становище кліру і віруючих РКЦ ще більше ускладнилося в результаті польсько-радянської війни 1920 р., коли на них впала підозра у шпигунстві на користь Польщі й загальній нелояльності до комуністичної влади. Через

це десятки ксьондзів на чолі з єпископами, рятуючись від цілком ймовірних репресій, змушені були залишити підрадянську Україну. Багато парафій опинилося тоді без духовних наставників, обезглавлені були також єпархії, оскільки упродовж 1919-1920 рр. за кордон виїхали їхні керівники — єпископи *І.Дуб-Дубовський*, *П.Маньковський* та *Й.Кесслер*.

Однак попри ці та інші втрати, завдані секуляризаційними і заборонними заходами більшовиків, РКЦ в Україні жила й діяла. І навіть, на відміну від православ'я, зберігала єдність своїх рядів. Революційні потрясіння не спричинилися до розколу римсько-католицького кліру й не стали каталізатором глибоких внутрішніх змін. Навпаки, у католицькому середовищі посилювався консерватизм і прагнення відновити й зберегти організаційну церковну структуру.

Зменшення чисельності польського населення в Україні внаслідок війни та пов'язаних з нею міграційних процесів не призвело до скорочення числа римсько-католицьких громад, навпаки, їх навіть дещо побільшало (якщо на 1914 р. їх нараховувалося 322, то у 1925 р. — 332)¹⁴. Зміна соціального і якісного складу віруючих, серед яких відтепер переважали представники пролетарських верств населення і селяни (аристократи та інтелігенція — заможний і освічений прошарок суспільства — опинилися на загал за кордоном), певна річ, негативно позначилася на житті костюлу, позбавленого фінансової та інтелектуальної підтримки. Водночас повоєнний сплеск релігійності привів до Церкви нове поповнення віруючих.

РКЦ в черговий раз продемонструвала власну здатність до регенерації, досить оперативно поновивши ієрархію в Україні — всупереч ізоляціоністським заходам радянської адміністрації, яка заборонила зносини з Ватиканом та польським єпископатом. Замість вибулих єпископів обов'язки керівника підрадянської частини Луцько-Житомирської єпархії було покладено на прелата *Т.Скальського*, Кам'янецької — ксьондза *Я.Свідерського*, Тираспільську єпархію очолив прелат *Й.Крушинський* — авторитетні душпастирі, які ще в довоєнний час здобули значний досвід протистояння антикатолицькій політиці царату.

Проблему поповнення поріділих лав парафіяльного духовенства церковному керівництву вирішувати було нелегко, адже на території СРСР була заборонена діяльність римсько-католицьких духовних навчальних закладів¹⁵. Водночас давалися взнаки наслідки еміграції, репресій та природного убутку — в Україні (крім півдня республіки) в середині 20-х років залишалось лише близько 130 ксьондзів, тоді як на 1914 р. у Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві їх нараховувалося понад 300¹⁶. Однак завдяки тому, що священники, які залишилися, взяли на себе додатковий обов'язок релігійного обслуговування обезглавлених парафій, католицьке населення повсюдно не було позбавлене духовної опіки¹⁷.

Попри труднощі, нестатки і надмірне навантаження ксьондзи, як і ра-

ніше, дотримувалися суворої дисципліни й субординації, сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків, не втрачаючи авторитету серед пастви. Атеїзм, незважаючи на пропагандивне і примусове його запровадження у всіх сферах життя, не прижився у католицькому середовищі й набув лише мінімального поширення. Під час богослужінь римсько-католицькі церкви, як і в давні часи, вщерть наповнювалися молільниками різного віку і статі¹⁸. Особливо дошкуляло владі те, що всупереч всім заборонам до костьолу вчашали діти і молодь. З місцевостей, де компактно мешкали поляки і німці-католики, після 1922 р. до вищих інстанцій від органів освіти, на той час повністю опанованих і контрольованих більшовиками, масово надходили «сигнали» про непохитність позицій РКЦ¹⁹.

Певна річ, що для партійного керівництва республіки та «компетентних органів» це не було цілковитою несподіванкою. І раніше радянську владу важко було запідозрити у прихильності чи потуранні католицизмові: чого варті, приміром, судові процеси в перебігу відомої кампанії по вилученню церковних цінностей, коли на лаві підсудних ксьондзи часто опинялися поряд із православними священиками²⁰. А в 1923 р. – нове віяння, у вигляді повсюдного виселення римсько-католицьких священиків із займаних ними помешкань.

Загалом кажучи, в цей період влада не обділяла РКЦ своєю увагою. Проте через низку об'єктивних причин удари на «релігійному фронті» концентрувалися проти головного ворога – православної церкви, тоді як РКЦ якийсь час залишалася на периферії політичних антипатій правлячої партії. Серед цих причин керівництво ДПУ насамперед вказувало на брак коштів²¹, що до певної міри відповідало дійсності, враховуючи обставини повоєнної розрухи та голод, який в 1921-1923 рр. охопив Україну. Водночас не менш важливою перешкодою, на наш погляд, виступала тодішня слабкість радянського і партійного апарату, особливо на місцях²².

Доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччині...

Однак вже в тому ж голодному 1923 р. в країні знайшлися кошти, які надали ДПУ «для углублення этой работы», тобто – початку активних дій проти РКЦ.

Ніби готуючись до війни, було визначено стратегію і тактику боротьби, напрямки ударів, ретельно сплановано хід операцій. При цьому враховувалась вся та інформація про РКЦ, що була зібрана на попередньому етапі. Так само, як і у випадку з православ'ям, ставка робилася на розкол РКЦ. Як свідчить меморандум «*О работе среди римско-католического духовенства и польколоний*», поданий керівництвом ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У в 1926 р., спецслужби з самого початку розуміли складність цього завдання²³. Найпершою перепоною, на думку ДПУ, виступала єдність католицької спільноти й величезний авторитет ксьондзів серед віруючих.

Римсько-католицьке духовенство характеризувалося *«полностью весьма реакционным и враждебным к Соввласти»*, настільки зорієнтованим на Польщу, що чекістам *«пришлось констатировать, что большая доля в разрушительной шпионской работе на нашей территории падает на ксендзов и группирующегося вокруг них элемента»*²⁴.

У недалекому минулому «колеги» ДПУ – російські жандарми та царські чиновники теж вважали римсько-католицьких священиків ворогами імперії Романових, носіями ідеї відродження Польщі, які ведуть антиурядову агітацію з амвонів костьолів і цим самим *«дерзко затрагивают самые чувствительные струны русской души»*²⁵. Із усіх верств польського населення охоронці російської державності найпильніше придивлялися саме до ксьондзів, нарікаючи водночас, що не мають достатніх можливостей щодо добування інформації про їхню діяльність: *«Замкнутость польского общества и преданность его ксендзам, как носителям и пропагандистам идей свободной Польши, дисциплинированность сплоченной паствы, умело настроенной в этом направлении с церковной кафедры и другими способами, обрекают на неизбежную неудачу все попытки полиции проникнуть в интересующую область и попытки эти побуждают только прихожан к усилению скрытности и осторожности. Насколько бессильна в таких делах полиция, можно судить по безуспешности попыток осветить деятельность [...] ксендзов хотя бы агентурным путем»*²⁶. Досить часто, коли виникала потреба збору інформації про діяльність РКЦ *«не вполне обычным путем»*, жандарми змушені були констатувати, що не мають агентури у середовищі ксьондзів²⁷. До того ж, всі зусилля жандармів часто зводилися нанівець через м'якість, як вони вважали, карного законодавства, яке передбачало надто легкі покарання для ксьондзів: *«В результате поднятого дела получится применение к виновным ареста на несколько дней, что для фанатически настроенных поляков послужит лишним поводом для глумления над властью и законом, а в то же время присужденные к наказанию явятся предметом оаций, враждебные правительству газеты не преминут их выставить жертвами произвола и т.п.»*²⁸. В результаті покарання ксьондзів за антиурядову діяльність на загал зводилося до штрафів, інколи – кількомісячного утримання в Ізяславському монастирі на Волині (цей єдиний залишений царатом в Україні після польського повстання 1863 р. католицький монастир використовувався винятково у виправних цілях), а найчастіше – переведення до іншої (біднішої і непрестижної) парафії.

На противагу своїм попередникам, радянські спецслужби не заявляли про власну безпорадність чи безсилля у боротьбі з РКЦ. Та й опозиційна преса давно була ліквідована. Навпаки, починаючи з 1924 р., усі газети розгорнули шалену антикатолицьку кампанію, закликаючи населення викривати антирадянщиків та польських шпигунів в особі ксьондзів та костьольних активістів²⁹. Доходило до курйозів, коли на шпальтах республіканської

преси Київський губком партії закликав до боротьби з РКЦ таємними методами: *«Треба знищити вплив ксьондзів та куркулів, але так, щоб то й не помітно було, бо коли ми будемо вживати яких-небудь репресивних чи подібних до цього заходів, то польське населення буде якраз на противній нам стороні»*³⁰.

Якщо партійні органи не приховували своїх намірів щодо РКЦ, то ДПУ діяло не так відверто, але не менш активно. 24 червня та 19 липня 1924 р. на засіданнях президії й пленуму вже згаданої Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У заслуховувалася інформація про становище католицької церкви³¹. Цікаві самий факт розгляду даного питання, зміст і спрямованість інформації та ще більше – рішення, що приймалися. Зрозуміло, що доповідачем виступав представник ДПУ, який повідомив про заходи спецслужб щодо підриву авторитету РКЦ: таємну «обробку» ксьондзів, демонстрації «трудящих» перед польськими дипломатичними представництвами з вимогою припинити шпигунську діяльність в Україні з використанням для цього римсько-католицького кліру, укорінювання в католицьке середовище пропозиції щодо відмежування від Ватикану та польського єпископату і створення в СРСР самостійної католицької церкви.

Доповідач – Карін³² – наполягав на публікації так званого *«Відкритого листа до Папи Римського»* житомирського ксьондза А.Федуковича, якого, щоб змусити підписати цей витвір ДПУ, ще з 1923 р. тримали у харківській в'язниці: *«Теперь стоит вопрос, что делать с этим материалом. Я считаю, что поскольку мы ведем линию на раскол католической церкви, необходимо весь этот материал огласить здесь (в Харькове), в Киеве, на Волыни, а Федюковича выпустить»*.

Пленум Антирелігійної комісії 19 липня 1924 р. санкціонував оприлюднення цієї справи з умовою: *«Имеющийся документ к[сендза] Ф[едюковича] напечатать только после подготовки и проработки всего дела»*.

«Лист Федюковича» до Папи Римського з'явився у пресі в листопаді 1924 р. і, по суті, став першою широкомасштабною провокацією, організованою ДПУ УСРР з метою налаштування польської нацменшини проти свого духовенства. Намагаючись всіяко роздмухати скандал, спецслужби слідом опублікували ще два подібних звернення, підписані в'язнями – ксьондзом К.Нановським та прелатом Й.Крушинським³³, та серію відгуків на них «польської громадськості», прагнучи надати інспірованої кампанії вигляду стихійного протесту «обурених мас».

*«Все это создало соответствующую встряску в костелах и в их жизни, которая приняла особенно благожелательные для нас формы с постановкой целого ряда судебных процессов против многих ксендзов, где последние уличались в своей антисоветской деятельности. Благодаря этому начал замечаться большой сдвиг в сторону солидарности с Соввластью некоторой части польских масс, отрыв ее от костела»*³⁴, –

квапилось доповіді ЦК КП(б)У про власні успіхи керівництво ДПУ УСРР.

Насправді ж ефект від вищезгаданих провокацій був набагато меншим. Римсько-католицьке духовенство з однозначним осудом поставилося до цієї затії, здогадуючись про справжнього її автора й режисера. Зламаний фізично і морально, ксьондз А.Федукович 4 березня 1925 р. наклав на себе руки, здійснивши автодафе і зруйнувавши тим самим несамохіть докладно прораховані плани ДПУ, яке намагалось «розвинути і поглибити в такому ж дусі обрану лінію» стосовно РКЦ.

Однак спецслужби після цієї невдачі не відмовилися від намірів розколоти конфесію, внести розбрат поміж кліром і віруючими. На основі попередніх «досягнень» в 1925-1926 рр. було здійснено низку арештів ксьондзів, яких методами морального і навіть фізичного впливу спонукали до таємної співпраці з ДПУ. *«В результате мы имеем 21 завербованных ксендзов, среди которых имеются видные представители католического духовенства»*³⁵, – рапортували чекісти до ЦК КП(б)У в 1926 р. Втім, вартість такого вербування була сумнівна, оскільки ксьондзи – новоспечені таємні агенти – після звільнення відразу ж повідомляли про своє «гріхопадіння» церковне керівництво, просячи поради, як їм надалі жити й діяти.

Спецслужбам не вдалося у повній мірі поширити свій вплив на католицькі громади шляхом проникнення агентури у середовище церковного активу. Працівники Польського бюро Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК, обстеживши 1926 р. польські села на Волині, Київщині та Поділлі, дійшли висновку, що *«имеется резкий сдвиг в настроениях в пользу Советской власти у всех слоев крестьянства, тем не менее этот сдвиг произошел на фоне непошатнувшегося влияния католицизма и ксендзов»*³⁶ (виділення моє. – Авт.). Для селян, як і раніше, ксьондз завжди залишався найавторитетнішою особою і бажаним гостем *«даже у членов КНС»* (!).

Тому ДПУ прагнуло у найближчій перспективі взяти під контроль якомога більше костьолів і парафій, піддати їх ідеологічній обробці, щоб створити «незалежний єпископат, вповні лояльний до Радянської влади». Тих пастирів, які проявляли стійкість і не піддавалися на провокації, намагалися дискредитувати в очах пастви, поширюючи чутки, а то й публікуючи у пресі матеріали компрометуючого змісту. До найбільш непіддатливих застосовували старі, випробувані методи ЧК – арешти, в'язниці, Соловки³⁷.

У 1927 р. «психологи» з ДПУ організували ще одну сенсаційну справу – зречення проскурівського ксьондза *Є.Перковича* від сану та релігії, організувавши гучну рекламу цієї акції у республіканській пресі. Влада сповна скористувалася ксьондзом-відступником: кілька років поспіль його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він читав антирелігійні лекції (лише у 1927 р. відбулося 57 таких виступів у 52-х населених пунктах, у 1928 р. розстрига виступав перед публікою понад 60 разів...) ³⁸.

Реакція ж католицької спільноти на віровідступництво Є.Перковича (як з'ясувалося згодом, теж не добровільне, а під примусом «опікунів» з ДПУ) була протилежною очікуваній владою. Замість внутрішнього бродіння і розколу рядів кліру та віруючих вчинок колишнього ксьондза зустрів повсюдний осуд. *«Не на то мы приняли на себя священнический сан, чтобы быть церковнослужителями только тогда, когда все было спокойно и жизнь нам улыбалась, а когда же любимую нами церковь стали бить гром за громом со стороны [сильных] мира сего, изменнически и постыдно бросать ее, ибо работа для церкви невыгодна и опасна (Перкович и другие обреченные именами Иуды со стороны католического населения и не нашедшие, я думаю, признания и со стороны честных врагов церкви)»*³⁹, – заявив з цього приводу вінницький ксьондз Я.Левинський, якому неодноразово за радянських часів довелося побувати у в'язницях.

В тому ж 1927 р. ДПУ намагалося реалізувати ще один задум – вітальний лист групи римсько-католицьких священників на адресу ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневого перевороту. Задля цього задовго до ювілею, ще в 1926 р., було заарештовано й кинуто за ґрати кількох ксьондзів Кам'янецької єпархії, які погодилися поставити свої підписи під вітанням лише після багатомісячного ув'язнення, в атмосфері постійних погроз і психологічного тиску.

Правда, послідовникам «залізного Фелікса» не вдалося вкласти у строки, й тому «вітання» з'явилося із запізненням на шпальтах газети «Вісті ВУЦВК» у січні 1928 р. під назвою *«Лист ініціативної групи римсько-католицького духовенства Поділля»* за підписом 6 ксьондзів – *Я.Свідерського, С.Квасневського, К.Нановського, С.Ганського, Й.Йосука та А.Кобця*⁴⁰. І хоча ці священнослужителі каюлися від імені всього римсько-католицького духовенства за «гріхи» перед радянською владою, обіцяли «поставити хрест над минулим» і стати лояльними громадянами СРСР, інтерес «компетентних» органів до подібних запевнень поступово згасав.

Находив час «великого перелому», а з ним не забарився й перехід до масових репресій проти кліру й віруючих. Хвилі арештів, показових судів і таємних розправ, які одна за одною накочувалися на РКЦ упродовж 30-х років, спричинилися не тільки до цілковитої ліквідації церковної ієрархії, закриття усіх костьолів і припинення діяльності католицьких громад, але й до фізичного знищення майже всіх священників. Так, восени 1937 р. у внутрішній в'язниці Київського облуправління НКВС стратили ксьондза *С.Квасневського* – останнього в підрадянській Україні парафіяльного римсько-католицького священника...

Як бачимо, увага радянської держави та її охоронних органів до діяльності РКЦ посилилася у період непу (1923-1928 рр.). Якщо боротьба із православ'ям на той час вже наближалася до завершення, то католицька Церква натомість все ще зберігала свій авторитет та організаційну цілісність. Правлячий режим, поставивши завдання ліквідації цієї конфесії,

зробив ставку на підривні, провокативні і розкольницькі методи, що широко застосовувалися таємними спецслужбами. На межі 20-30-х років владні структури перейшли до відвертого переслідування кліру і віруючих РКЦ, що тривало до початку Другої світової війни...

Примітки

¹ Див.: Осипова И.И. «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на католическую церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел. – М., 1996. – С. 3.

² Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С. 53.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 133-134.

⁴ Див.: Правда. – 1921. – № 234. – 18 октябрю.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 173; Спр. 818. – Арк. 113; Спр. 819.

⁶ Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2190. – Арк. 173 зв.

⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1050. – Арк. 5.

⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2184. – Арк. 5.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1839. – Арк. 5.

¹⁰ В перебігу цього, «спокійного», періоду (1923-1928) рахунок відібраних у віруючих храмів по всій Україні складався щорічно вже не з сотень, як раніше, а лише – кількох десятків. Проте і в цей час траплялися криваві ексцеси, як, наприклад, 8 червня 1924 р. у с. Дмитрівка Донецької губ., коли міліція відкрила вогонь по натовпу жінок із дітьми, котрі захищали від зачинення свій храм. Як наслідок – загинуло декілька осіб, в тому числі дворічна дитина (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 15-17).

¹¹ Проголошення духовенства «нетрудовим елементом» і позбавлення його виборчих прав зафіксоване арт. 21 Конституції УСРР (Див.: ЗУ УСРР, 1919 р., № 19, арт. 204) і пізніше підкріплене Адміністративним кодексом УСРР (Див.: ЗУ УСРР, 1927 р., № 63/65, арт. 350). У 1930 р. НКВС УСРР оприлюднив дані про наслідки цієї політики: у 1926 р. в республіці сану зрікся 81 священник, 1927 р. – 179, 1928 р. – 439 (ЦДАВО України. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 3452. – Арк. 2).

¹² Див.: Сухоплюєв Ів. Відокремлення церкви від держави: Зб. законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР / З передмовою народного комісара внутрішніх справ В.А.Балицького. – Харків, 1929. – С. 56-57.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 9.

¹⁴ Stronski H. Ukaińcy-katolicy w latach dwudziestych // Wieź (Warszawa). – 1993. – Sierpień. – № 8 (418). – S. 83.

¹⁵ До революції кадри священників для українських епархій РКЦ готувалися у Житомирській семінарії, яка в 1919 р. була перенесена на Західну (польську) Волинь, та Петербурзькій римсько-католицькій духовній академії, закритій більшовиками у 1918 р.

¹⁶ Wrobel J. Polityka ZSRR wobec kościoła katolickiego w latach 1917-1939 // Polacy w kościele katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E.Walewandra. – Lublin, 1991. – S. 88; ЦДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 90. – Арк. 33-37 зв.

¹⁷ Крім власної парафії, ксьондзам доводилося додатково обслуговувати на загал по 30-40, а то й більше, населених пунктів.

¹⁸ Подібний феномен був притаманний і тогочасному українському православ'ю. Як зауважував із цього приводу академік С.О.Єфремов: «*Принаймні церкви повні, і через те, що людям нема куди піти і нема де «скоплятися», то церква дає ілюзію якоїсь громадськості*» (Див.: Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – С. 404).

¹⁹ Так, наприклад, наприкінці 1923 р. Волинський губвідділ народної освіти повідомляв, що *«население в большинстве случаев ближе стоит к ксендзам, чем к учительству»* (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 93. – Арк. 155 зв.).

²⁰ Далеко не всім підсудним вдалося тоді відбутися штрафом чи іншим легким покаранням. Так, у вересні 1922 р. чотирьох кам'янець-подільських ксьондзів було засуджено до страти і, хоча вирок через кілька місяців скасували, одному з них – А.Недзельському – так і не поталанило вийти на волю, він загинув у в'язниці.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 124.

²² Інколи місцеве партійне керівництво настільки не розуміло чи не знало «генеральної лінії» партії щодо релігії та Церкви, що навіть приятелювало із ксьондзами, як це було в 1921-1922 р. у містечку Сквирі, що на Київщині. *«Вообще я в Сквире в это время и мы все не отдавали отчета, что живем при совстрое [ ] Собирались, не различая совслужащих, даже коммунистов. Все были общими знакомыми»*, – свідчив кс. Ф.Буяльський, в якого квартирувало місцеве «політбюро». Сквирські партійці у компанії з ксьондзом залюбки грали в карти, частувалися горілкою... (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52795. – Арк. 39-39 зв.).

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 124-133.

²⁴ Там само. – Арк. 125.

²⁵ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 244. – Арк. 2 зв.

²⁶ Там само. – Оп. 861. – Спр. 178. – Арк. 5-5 зв.

²⁷ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1399. – Арк. 605.

²⁸ Там само. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 271. – Арк. 1 зв.

²⁹ Див., напр.: Більшовик. – 1924. – 15 липня. – № 157; Червоний кордон. – 1924. – 8 травня. – № 3; Радянська Волинь. – 1925. – 8 січня. – № 5; та ін.

³⁰ Більшовик. – 1924. – 14 вересня. – № 209 (1107).

³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 14-14 зв., 20-22.

³² Під цим псевдонімом ховався співробітник таємного відділу ДПУ С.Т.Даниленко.

³³ Див.: Червоний кордон. – 1925. – 15 березня. – № 91; 22 березня. – № 93.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 125.

³⁵ Там само. – Арк. 127.

На цей час в Україні нараховувалося 128 ксьондзів, тобто *кожного шостого* з них ДПУ вважало своїм *«сексотом»*.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 38.

³⁷ Так, наприклад, у 1925-1926 рр. за ґратами опинилися найбільш впливові ксьондзи – Т.Скальський, В.Ільгін, М.Соколовський, В.Кривенчик, С.Словінський, В.Стисло, Б.Жилінський, Ч.Федорович та багато інших.

³⁸ Див. докладніше: Ковалець (Рубльова) Н.С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101-114.

³⁹ Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 68067-ФП. – Т. 9. – Арк. 58.

⁴⁰ Надалі вдалося врятуватися від репресій лише К.Нановському, який у 1929 р. нелегально перейшов до Польщі, решта ж його «співавторів» невдовзі знову опинилася за ґратами.

*Галина Славута
(Полтава)*

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У 20-30-х рр.

У листопаді 1921 р. ЦК РКП(б) видав циркуляр «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти». Згідно з ним партійні органи мали звернути особливу увагу на відділи народної освіти та політпросвіти. Для цього передбачалося:

1) Висунути для завідування відділами народної освіти відповідальних комуністів, достатньо кваліфікованих для цієї роботи і достатньо витриманих політично.

2) Комуністи повинні заслуховувати доповіді відділів народної освіти не рідше одного разу на 3 місяці на своїх пленарних засіданнях, а в бюро губкомів – щомісяця.

3) Всі основні заходи по освіті проводити періодично через обговорення партії¹.

Поступово керівні освітянські органи мали поповнюватися комуністами або людьми, відданими партії. Це стосувалося не тільки Наркомату освіти України, а й відділів соцвиховання на місцях.

У 1922 р. агітпроп ЦК КП(б)У затвердив ще один циркуляр про направлення комуністів на педроботу², за яким до початку навчального року для безпосередньої роботи у сільських школах і позашкільних просвітніх установах направлялося по 1-му комуністу на волость, всього 1968 чоловік³.

Одночасно у школах вводилася посада політрука, в педвузах – політкомісара, яким надавалося право контролю за діяльністю адміністрації навчального закладу.

На початку 20-х років НКО України так визначав одне з найнеобхідніших завдань: «1) чистку освітянського персоналу і 2) насиченість комуністичним і радянсько-просвітительським елементом учительства»⁴⁻⁵.

У 1922 р. відділам освіти була розіслана інструкція за № 34 щодо звільнення непридатних працівників. На місцях створювалися комісії, які при перевірці педагогів мали звернути увагу на те, як ставиться викладач до політики партії й НКО щодо організацій нової трудової школи. Комісія визначала, чи був він активним працівником, чи намагався не відкрито, а в прихованій формі різними методами перешкоджати створенню, компрометувати нову школу; ким був у політичному відношенні і яка його політична грамотність тощо⁶.

Від працівників освіти вимагалася наявність таких рис:

1. Педагог має бути достатньо політичне освіченим і теоретично

підготовленим для шкільної і громадської роботи.

2. Щодо політичних настроїв – бути близьким до партії і тісно пов'язаним з нею для виконання завдань під її керівництвом.

3. Мати волю і рішучість для активної політичної боротьби ⁷.

«Чистки» вчительського персоналу 1922-23 рр. стосувалися викладачів вищої школи та адміністративних органів керівництва освітніми закладами. Учителів нижчої школи це майже не торкнулося. Причиною була велика нестача на початку 20-х років педкадрів, особливо в сільській місцевості. В жовтні 1922 р. від обов'язків народного комісара освіти за «невиконання партійних директив, нереагування на критичні зауваження й попередження партії» ⁸ з посади був звільнений Г.Ф.Гринько, а також група ректорів, професорів й викладачів вузів, працівників окружних та районних ВНО. Поступово зникали старі досвідчені методисти, педагоги, натомість з'являлися нові, в багатьох випадках недостатньо підготовлені, малокомпетентні. Проте вони були слухняними виконавцями вказівок керівних органів. На викладацьку роботу у вузах і технікумах висували спеціалістів-комуністів з виробництва. Переважна більшість з них не мала необхідної освіти, педдосвіду, та головним критерієм зайняття посади була належність до партії більшовиків. Так, у 1925 р. з 12 ректорів інститутів народної освіти (ІНО) членами партії було 11. Більшість деканів, проректорів, голів спілки працівників освіти, інспекторів соцвиху тощо були членами ВКП(б) ⁹.

Спеціальний циркуляр забороняв місцевим партійним органам переводити комуністів з освітніх установ на іншу роботу. При цьому вказувалося, що головним завданням в галузі освіти є збереження ідейного комуністичного впливу на вчительство й «необхідність забезпечити освітні установи й, зокрема школи, від дрібнобуржуазної стихії і створити всі умови для того, щоб педагог не підпав під вплив міщанства» ¹⁰.

Поступово, оволодівши командними висотами у сфері освіти, партія переводить свій погляд на рядового вчителя. І це мало підстави. Адже вчительство, яке залишилось від старого суспільства, не влаштувало радянську владу ні кількістю, ні, що було основним, своїм світоглядом.

Тому ставиться чергове завдання – створити новий тип викладача, здатного сприймати й проводити політику партії й уряду.

Директивні документи місцевих партійних органів вказували на необхідність залучення вчителя до масової і гурткової роботи політосвітніх установ як лектора, доповідача або керівника гуртка.

З метою підвищення політичної грамотності у вузах, в тому числі педагогічних, з 1922-23 навчального року вводяться соціально-економічні дисципліни, такі як «Історія класової боротьби», «Історія партії». На них припадало від 12 до 18% всього навчального часу.

На короткотермінових педагогічних курсах було введено політграмоту. До 1926 року через курси перепідготовки пройшло майже все

вчительство соцвиху.

У школах створювалися комуністичні осередки, які мали на меті при-тягнення до партроботи якомога більшої кількості вчителів – «найсвідомішої, найграмотнішої» частини суспільства.

Як зазначалося у партійних документах, у 1924-25 рр. і відбувся пе-рехід симпатій вчительства на бік радянської влади, проте значна їх частина залишилася політичне інертною, пасивною. Незважаючи на зусилля партійних органів, загальна кількість партійців-вчителів загальноосвітніх шкіл залишилася низькою. Вчительство у своїй масі не виявляло бажання займатися активною політичною роботою. Цікавим є погляд одного цілком рядового, класове витриманого, висококваліфікованого педагога середини 20-х років: «Належність до КП в сучасних умовах є професією, несумісною за своїм характером ні з якою іншою професією, оскільки вона потребує, особливо в сільській обстановці, участі в усіх галузях громадсько-політичного життя. Партія не може дозволити собі розкоші мати вчителя-партійця, який обмежував би свою роботу проведенням партійної лінії тільки в школі, їй потрібні партійці для проведення партлінії в усіх галузях, в т.ч. і в школі»¹¹.

З метою якнайшвидшого забезпечення школи вчительством, яке б цілком поділяло й активно підтримувало курс партії й уряду, були створені робітфаки, організовувались короткотермінові курси, які нашвидкуруч випускали педагогів для соцвиху. У вищих педшколах та ІНО була введена куріальна система, яка забезпечувала необхідний відсоток робітників і селянської бідноти. В ІНО приймали виключно за командировками парт- і профорганізацій, комнезамів. Обов'язковою була політична співбесіда, не пройшовши яку абітурієнти не допускалися до вступних іспитів. Привілейоване право вступу до вузів мали комуністи і комсомольці. Для прикладу наведемо дані робітфаку Київського ІНО за 1924 р. Загальна кількість – 121 чоловік. З них: комуністів – 32 чол., комсомольців – 50, безпартійних – 39 чол. За соцпоходженням: робітників – 73, селян – 33, службовців – 12, інших – 3¹². Динаміка прийому партійців і комсомольців постійно зростала¹³:

Інститути	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27 рр.
Партійців і кандидатів	9,1%	12,2%	16,7%	16,1%
КСМУ і кандидатів	6,1%	11,7%	18,7%	22,2%
Технікуми	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27 рр.
Партійців і кандидатів	3,1%	5,0%	6,6%	5,9%
КСМУ і кандидатів	7,0%	13,4%	24,8%	33,3%

«Соціальні чистки» вищої школи стосувалися не тільки викладачів, а й студентів. Під виглядом академічної перевірки успішності з ВИШів України в 1925 р. було звільнено 7139 студентів (25,3%)¹⁴.

Звільняючись від т.зв. соціальне чужого, класове «ворожого» елементу, система освіти все більше пролетаризувалась і політизувалась. «Чистки» працівників освіти продовжувались у другій половині 20-х років і особливо 30-х. Різними методами й формами тиску з освіти витіснялися вчителі, які могли внести в школу антирадянські ідеї. Натомість молода педагогічна зміна, хоча й не мала необхідної освіти та знань, достатньої компетенції й досвіду, була здатна сприймати й проводити політику партії в галузі освіти. Як зазначав Д.З.Лебідь в огляді «Про стан Української організації КП(б)У до 5-х роковин соціалістичної революції», «...усілякі ліберальствующі вчені, інтелігенція, повинні бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада»¹⁵.

Авторитарна система керівництва з боку центральних і місцевих органів влади, різко обмежуючи ініціативу, творчість і самостійність педагога, насаджувала бюрократизм, формалізм, а головне – цілковиту підвладність і політичну залежність учителя. Прибравши до рук багатотисячну армію педпрацівників, партія могла безапеляційно проводити свою політику. Підвладна й залежна від неї школа мусила слухняно діяти згідно з курсом ідеологічного керманіча, однією з сторін якого була атеїзація суспільства.

Вбачаючи в церкві ідейного супротивника, конкурента, партія й уряд повели проти неї нещадну боротьбу, їм мало було фізичного знищення духовенства та руйнування церков і храмів. Набагато важливішим для більшовиків було викоренення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа.

Декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і школи від церкви в цілому був демократичним актом, що проголошував свободу совісті. Навчання громадян відтепер стало світським. Кодекс законів про народну освіту УСРР забороняв викладання віровчень у навчально-виховних закладах, навіть у молитовних і приватних будинках громадянам до 18 років. Таким чином, церква позбавлялася можливості навчати і виховувати підрастаюче покоління законним шляхом. Більше того, радянська влада звільняла від викладацької роботи осіб, що перебували в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Представники духовенства, які до революції займалися педагогічною діяльністю, відтепер позбавлялися викладацького цензу. Натомість у школи направляли учителів, головним критерієм яких вважався не педдосвід і майстерність, а діалектико-матеріалістичний світогляд та непримиренність до класового ворога – церкви.

У постанові пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. підкреслювалося, що, залишаючись щодо церкви і релігії в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки аполітичною, а й антирелігійною, радянська держава повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд «...не тільки повного невтручання у справи віруючих і в справі церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи»¹⁶.

Варто зазначити, що в цілому учителі позитивно ставилися до науково-матеріалістичних засад навчально-виховного процесу радянської школи. І хоча багато з них відвідували церкви, були віруючими, але стосовно школи залишалися на позиціях безрелігійного виховання.

Проте партійні, вищі державні органи дотримувалися іншої думки. «Школа, відділена від церкви, повинна бути не просто нейтральною по відношенню до релігії, не просто займатися «безрелігійним» вихованням, при якому 40-50% дітей знаходяться під впливом церкви. Школа повинна просякнути все виховання дітей елементами антирелігійності»¹⁷.

Всеукраїнський з'їзд Рад (1929 р.) у постанові «Про стан та перспективи культурного будівництва» вказував на необхідність проведення антирелігійного виховання навіть у дошкільних навчальних закладах¹⁸.

ЦК КП(б)У у резолюції «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду (1928 р.) поставив перед спілкою працівників освіти завдання розгорнути широку роботу серед учительства щодо притягнення його до активної участі в антирелігійній пропаганді, в боротьбі з «релігійною пошестю». При цьому зазначалося, що поєднання вихователя в радянській країні з участю в релігійному русі є неприпустимим¹⁹.

Боротьба з релігією в усіх сферах життя, в тому числі й у школі, найбільш «ефективною» виявилася з 1929 року, після II Всесоюзного з'їзду безвірників. Маючи всемірну підтримку партії, Спілка войовничих безвірників (СВБ), яка була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом, розпочала планомірну, систематичну антирелігійну роботу. З'їзд визнав, що активному релігійному освітянинові не місце в роботі установ народної освіти, і в зв'язку з цим доручив Наркомосу й ПК працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів до звільнення віруючих учителів від роботи. У резолюції з'їзду зазначалося, що знятим з роботи не треба давати можливості влаштуватися в іншому місці. Подібні заходи вживалися до безробітних освітян та учнів педтехнікумів і педвузів²⁰.

По країні прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – «чистка» студентсько-викладацького складу. У 1931 р. голова ЦР СВБ О.Ярославський на зустрічі із зарубіжними безвірниками заявив, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклись батьків.

Школа проголошувалася антирелігійною. Принцип «безрелігійного

виховання» відтепер вважався не тільки антипролетарським гаслом, а й класове ворожим. Не вести боротьби з релігією означало допомагати релігійній пропаганді, здавати ворогам позиції в боротьбі за молодь. Антирелігійна пропаганда визначалася як частина класової боротьби. З'явився новий лозунг: «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм».

Наркомос України в 1929-1930 рр. видав методичні матеріали «Антирелігійне виховання в школі соцвиху», в яких вказувалося, що арелігійність (тобто безрелігійне виховання) є шкідливим збоченням проти основного ленінського твердження про нерозривний зв'язок антирелігійної роботи з класовою боротьбою пролетаріату. У шкільні програми вводилися елементи антирелігійної пропаганди. Особлива роль при цьому відводилася суспільствознавству, історії та природознавству. Більше уваги приділялося позаурочній діяльності учнів. Окрім різноманітних форм клубно-гурткової роботи: доповідей, бесід, вікторин, художніх вечорів, безбожних лотерей тощо, обов'язковим було створення шкільного осередку юних безвірників. Антирелігійна пропаганда ставала однією з складових частин виховної роботи. Школи наповнилися директивами, циркулярами про посилення антирелігійної роботи, необхідність створення та покращання діяльності гуртків ЮВБ і СВБ. У 1934 році ЦР СВБ разом з Наркомосом і профспілки скликали у Москві всесоюзну нараду з питань антирелігійного виховання в школі. На ній був намічений ряд заходів посилення цієї роботи на місцях.

Нарком освіти УСРР В.П.Затонський у цьому ж році видав наказ «Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих». За ним шкільні інспектори зобов'язувалися при перевірці звертати особливу увагу на постановку антирелігійної роботи. Педагогічні інститути і технікуми повинні були з 1934-35 н.р. ввести факультативні лекції з курсу історії релігії та атеїзму. Управлінню шкіл доручалося розробити тематику наочних посібників та методичних матеріалів з антирелігійного виховання. Педагогічним журналам запропоновано систематично висвітлювати питання антирелігійної роботи.

Від учителя, який до цього ніколи не займався подібною діяльністю, вимагалось наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його аспектах та частинах. Вчитель повинен поширити свій антирелігійний вплив не тільки на шкільне життя, а й розгорнути антирелігійну роботу в оточенні, де діти перебували більшу частину свого дозвілля. Робота серед батьків учнів та дорослого населення – все це називалося складовою частиною роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання, яку вони змушені були виконувати.

При цьому не бралися до уваги невміння, необізнаність педагога з цією ділянкою роботи, небажання займатися нею. За даними обстеження шкіл, у 1928-29 н.р. релігійних учнів було від 30 до 68%²¹. Тому вчителі розуміли, що насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе не

тільки до конфлікту з віруючими батьками, а й до травмування дитячих душ. Багато самих учителів, особливо старшого покоління, залишилися віруючими. Головний «безбожник» країни Ом.Ярославський констатував: «Учителі вдома колінки протирають перед іконами, а в школах повинні вести антирелігійну пропаганду».

Натомість у навчальних закладах на основі «добровільної примусовості» організовувалися шкільні осередки СВБ. Через короткотермінові антирелігійні курси і довготривалі семінари пропагандистів-безвірників пройшла більша частина вчительства. Окрім цього, на всіх перепідготовчих курсах для вчителів соцвиху вводилася програма з антирелігійної пропаганди обсягом 30 годин. Методичні семінари, окружні учительські конференції й наради розглядали ряд питань, присвячених антирелігійній роботі. Періодичні педагогічні та інші видання заповнили здебільшого примітивні за змістом безвірницькі матеріали, програми, статті, рекомендації. Газети й журнали систематично висвітлювали роботу шкільних осередків СВБ і ЮВБ, безвірницьку діяльність учнів і вчителів.

Під керівництвом партійних органів і СВБ антирелігійний рух у країні набрав великого розмаху. При цьому слід зазначити, що значна доля в ньому належала саме дитячим організаціям: піонерзагонам, гурткам юних безвірників. Особлива увага приділялася піонерським організаціям, які повинні були стати центрами безвірницької роботи серед дітей. Комсомол створив дещо подібне «10 заповідям» піонера. Серед них – заклик до боротьби з релігією. Процитуюмо невеликий витяг одного з наказу дитячим комуністичним організаціям юних піонерів: «Піонер! До боротьби з релігією в сім'ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі групи безвірників, а коли підростеш — вступай у Спілку безвірників... До боротьби з релігією, з попами та попівщиною – будь готовий!»²².

Школярі разом з вчителями брали участь у різноманітних кампаніях, як-от: антиріздвяні, антипасхальні карнавали, безвірницькі свята, влаштували куточки безвірника, диспути, лекції й доповіді з відповідної тематики, вечори, вистави антирелігійного змісту. Причому не тільки в школах, а і в колгоспах, на підшефних підприємствах. Юні безвірники були активними розповсюджувачами антирелігійної літератури і преси. Шкільні осередки СВБ і ЮВБ зібрали близько 40% загальної суми коштів на літаки «Безбожник», «Безвірник України», танк і підводний човен «Воинствующий безбожник».

Однак примусовість і насильницьке насадження атеїзації в навчальних закладах призвели до формально-бюрократичного ставлення багатьох шкіл до цієї ланки роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері і цілком ігнорували на ділі. За повідомленням журналу «Безвірник», систематичну поглиблену антирелігійну пропаганду підмінюють канцелярсько-бюрократичними відписками у звітах, на зразок того, що в школі «всі діти

безвірники», що «з антирелігійним вихованням у школі все гаразд».

Та все ж атеїзація глибоко і міцно вкоренилася в школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи. Партійне керівництво постійно тримало в полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, подавляючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість. Командно-адміністративна система не допускала й стійко боролася «проти всіляких спроб протягнути в дитяче середовище чужу пролетаріатові ідеологію» (з постанови ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р.)

Школа була необхідним важелем великої державної машини, котра потребувала «гвинтиків» і «гаечок» – бездумних сумлінних виконавців. Політизована й ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі. Тож не на словах, а на ділі партія спромоглася ствердити істинність давнього афоризму: «В чиїх руках виховання народу, в руках того й влада».

Примітки

¹ Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). – М., Педагогика, 1974. – С. 20.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1467. – Арк. 65.

³ Там само. – Спр. 1448. – Арк. 94.

⁴⁻⁵ Там само. – Спр. 1485. – Арк. 13.

⁶ Там само. – Спр. 1777. – Арк. 68-69.

⁷ Там само. – Спр. 2492. – Арк. 7.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 1-13. – Спр. 94. – Арк. 13.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2010. – Арк. 163-164.

¹⁰ Там само. – Спр. 1448. – Арк. 53.

¹¹ Там само. – Спр. 2492. – Арк. 13.

¹² Там само. – Спр. 1839. – Арк. 122.

¹³ Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – ДВУ, 1927. – С. 73.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2008. – Арк. 187.

¹⁵ Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 10-11. – С. 4.

¹⁶ Культурне будівництво в Укр. РСР. Важливіші рішення КП і Рад. Уряду. Збірник документів. – К., 1959. – Т. 1. – С. 150-153.

¹⁷ Ярославский Ем. Против религии и церкви. – ОГИЗ, 1933. – С. 268.

¹⁸ Культурне будівництво в Укр. РСР. Важливіші рішення... – К., 1959. – Т. 1. – С. 442.

¹⁹ Там само. – С. 393.

²⁰ Безвірник. – 1929. – № 20. – С. 73.

²¹ Безвірник. – 1931. – № 21-22. – С. 46.

²² Антирелигиозник. – 1929. – № 33. – 11 августа. – С. 15.

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

Віктор Даниленко
(Київ)

ОДИН З 45-ТИ. В.ДУРДУКІВСЬКИЙ

Українська інтелігенція ще з 1917 р. була в числі основних сил, що спочатку перешкоджала приходу більшовиків до влади в Україні, а потім заважала їй утвердженню. Саме тому влада все робила для приборкання або навіть знищення свого противника. Тут і депортація за кордон, і розгром опозиційних партій, і дискредитація, і компрометація, і провокуючі розколи, і інспіровані судові процеси.

22 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У в черговий раз розглянуло питання про настрої серед інтелігенції і висловилося за те, щоб посилити роботу «по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції»¹. Її логічним завершенням стала сфабрикована справа «Спілки визволення України». Серед 45 звинувачених і засуджених не останнє місце займав Володимир Федорович Дурдуківський – відомий педагог, літературознавець, критик, громадський діяч. Йому інкримінували керівництво шкільною секцією СВУ і зробили членом президії СВУ.

Справу В.Ф.Дурдуківського, а це 5 томів, вів слідчий С.С.Брук, про якого Володимир Федорович говорив: «Брук гіпнотизує і вганяє в нестерпний жах»². Може тому після серії допитів В.Ф.Дурдуківський пише «Мої останні щирі зізнання й каяття» (7.09.1929 р.), в яких перша фраза звучить так: «Мудре правило марксистської філософії каже: «бытие определяет сознание»...»³.

Ким же був «один з керівників СВУ, голова шкільної секції», людина, яка в справі проходила під третім номером?

Народився В.Ф.Дурдуківський 17 вересня (за ст.ст.) 1874 р. у с. Пединівці на Уманщині. Коли йому не було ще й року, батьки переїхали у с. Мирівку на Київщині, де й пройшло дитинство Володимира Федоровича. «Мирівка» залишила в мені такі світлі, дорогі враження, що згодом я довго підписував свої літературні роботи псевдонімом «Мировець»^{4*}, – згадував В.Ф.Дурдуківський. В кінці 80-х років сім'я Дурдуківських переїхала до Києва, де її глава отримав посаду при Київській духовній семінарії. «Родина наша по батьковій і по материнській (Черняхівська) лінії була з дідів і прадідів духовна, – отже релігійність і релігійні традиції були сильними в нашій родині, – писав В.Ф.Дурдуківський. – Тут я бачу початок і ґрунт тієї релігійності, краще мовити, того релігійного настрою, того невпинного шукання бога й релігійної правди, що були властиві мені протягом всього

---

* Публікуючи свої праці, В.Ф.Дурдуківський користувався й іншими псевдонімами і криптонімами: В.Коновченко, Скавло, В.М., Д-скій, М-ць, В.

мого життя...»⁵. Родина Дурдуківських була середнього достатку. Батько Володимира Федоровича був людиною глибоко релігійною, для свого часу досить освіченим священиком. Тож і Володимир Федорович освіту здобував в духовних школах. Спочатку в Київській духовній семінарії, а з 1895 р. – в духовній академії. Навчаючись у семінарії, В.Ф.Дурдуківський був членом нелегальної української громади, що вивчала і популяризувала українську історію, літературу і етнографію під керівництвом О.Лотоцького і С.Липківського (брата майбутнього митрополита УАПЦ В.Липківського). В семінарії, писав В.Ф.Дурдуківський, «я зустрівся, познайомився й на все життя заприятелював з С.О.Єфремовим, який завжди мав на мене найбільший вплив, був і назавжди зостанеться моїм найкращим, найближчим, найдорожчим приятелем. С.Єфремов, приятель, а згодом і родич (мій старший брат одружився на його старшій сестрі), власне зробив мене українцем, вів мене українським шляхом, допомагав не сходити з нього, давав ідейний провід і напрямок моєї роботи, був моїм незмінним другом-порадником, другом-учителем...»⁶.

Після того, як С.Єфремов був виключений з семінарії і вступив до Київського університету шляхи їх, здавалося, розійшлися. «Але в дійсності ми зберегли свою глибоку, щирю приязнь аж до цього часу, проживши разом, у одному приміщенні мало не сорок років...»⁷ – писав В.Ф.Дурдуківський у 1929 р.

Навчаючись в академії, В.Ф.Дурдуківський на пропозицію професора М.І.Петрова, відомого автора першої систематичної історії української літератури й багатьох наукових праць з української історії і археології, згодом одного з перших академіків Української академії наук, розпочав роботу над кандидатською дисертацією про митрополита київського Самуїла Масловського (1783-1796 рр.). Робота над темою захопила Володимира Федоровича, дала йому можливість ширше познайомитися з українською історією взагалі і з тим глибоко трагічним моментом, що його переживала українська інтелігенція й Київська академія в кінці XVIII ст. «Робота коло дисертації за керуванням М.І.Петрова, – згадував В.Ф.Дурдуківський, – ще поглибила мої українські симпатії, підвела, так би мовити, історичний ґрунт для моїх українських переконань, дала змогу систематично ознайомитися з болючим для українського народу, для всього його життя, процесом примусової русифікації, зненавидите російський державний централізм і ще глибше, свідоміше полюбити свій історично обездолений край і народ»⁸.

Під час навчання в академії В.Ф.Дурдуківський почав робити бібліографічні й критичні огляди російських, переважно історичних, журналів для «Записок наукового товариства ім. Т.Шевченка» у Львові, які виходили за редакцією професора М.С.Грушевського. З відомим, хоча ще й молодим істориком, Володимир Федорович був знайомий і особисто, неодноразово зустрічав його в О.Я.Кониського та В.Б.Антоновича.

Незабутнє враження залишив у пам'яті Володимира Федоровича відо-

мий історик і археолог В.Б.Антонович. Час, протягом якого він слухав «мудрі, але надзвичайно просто викладені розмови й лекції нашого знаменитого історика», В.Ф.Дурдуківський називав «щасливими горенами». «В.Б.Антонович своїм великим науковим авторитетом, своїм глибоким, переконаним словом, безперечно, зміцнив мої українські симпатії, надав їм глибини і свідомості»⁹.

У 1899 р. В.Ф.Дурдуківський закінчив духовну академію. Було йому тоді 25 р. і перед ним відкривалися або блискуча артистична кар'єра, оскільки мав чудовий голос (тенор), або літературна праця, бо мав чималі літературні здібності, або педагогічна. Володимир Федорович обрав не легкий учительський хліб, розпочавши працю в тій же, що вчився, Київській духовній семінарії. Одночасно він викладав деякий час історію в жіночій гімназії Є.С.Євсєєвої.

Працюючи в школі, поринув і в громадську роботу. Його квартира, де він мешкав разом з С.Єфремовим, стала місцем зібрання «ідейної» молоді. До гуртка української молоді входили, крім нього, С.Єфремов, О.Лотоцька, Х.Матушевський, В.Доманицький. Очолював гурток письменник О.Я.Кониський. Розпочавши з видання українських книжок, молоді ентузіасти утворили видавництво «Вік»^{*}, яке відіграло значну роль в історії культурно-національного руху. Проіснувавши до 1918 р., воно видало, незважаючи на важкі цензурні умови, 140 назв (560 тис. примірників) белетристичних і популярних книжок¹⁰.

Паралельно з роботою у видавництві «Вік» В.Ф.Дурдуківський немало працював і як письменник, критик, друкуючись на сторінках українських і російських газет, журналів Києва і Галичини. Його публікували: «Киевское слово», «Жизнь и искусство», «Киевские отклики», «Киевская газета», «Волынь», «Придніпровський край», «Дзвінок», «Руслан», «Літературно-науковий вісник», «Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка» у Львові та ін. Писав Володимир Федорович на теми з історії, літератури, критики, друкував біографічні замітки, статті наукового й публіцистичного змісту, театральні рецензії та ін. На цей час він мав уже досить широке знайомство серед української інтелігенції, був знайомий з М.Лисенком, М.Старицьким, Лесею Українкою, С.Чикаленком. Будучи членом Київської «старої громади», працював у «Киевской старине», де вмістив чимало робіт історичного й історико-літературного змісту.

Молодим було «тісно» в «старій громаді», вони прагнули перейти від культурної до політичної діяльності, прагнули перетворити «Киевскую старину» в дійсно український журнал як за змістом, так і за мовою. Найбільше зусиль у цьому напрямку докладали, і не безрезультатно, В.Доманицький і С.Єфремов.

Великий вплив на В.Ф.Дурдуківського мали Б.Грінченко і його дру-

---

^{*} Як видавничий гурток української молоді фактично існувало з 1895 р.

жина М.М.Грінченко-Загірня, які на початку століття переїхали з Чернігова до Києва. «Після С.Єфремова ніхто на мене не мав такого великого впливу, як Б.Грінченко, – писав згодом Володимир Федорович. – Б.Грінченко уявляв з себе дуже рідкий тип людини великого розуму, колосальної енергії, незламної сили волі, безмежної здатності до праці, повної відданості українській національній ідеї, ідеї українського національного, культурно-політичного відродження»¹¹. Б.Грінченко ставився до В.Ф.Дурдуківського «особливо тепло і привітно». «Він не тільки поглибив мої національні переконання, не тільки надав їм сили, не тільки навчив мене працювати й розуміти свої національні обов'язки, але й багато дав мені безпосередньо, як учителеві, дав мені зрозуміти всю велику вагу національної освіти й національного моменту в освіті»¹².

Захоплено вітав В.Ф.Дурдуківський царський маніфест 17 жовтня 1905, сподіваючись що з його виданням почнеться нове вільне життя для Росії і всіх її численних народів. Однак швидко його надію розвіяла сумна практика погромів і реакція. Одна за одною закривалися українські газети, «Просвіти», проводилися майже поголовні труси і арешти українських діячів. Заарештовувався і В.Ф.Дурдуківський. Немало українських діячів виїхало за межі України.

«З цього часу, – писав пізніше В.Ф.Дурдуківський, – я перестав брати таку живу, активну участь у громадському житті, як було досі, з цього часу мене вже цілком майже захоплює чисто й виключно педагогічна робота... Страшна реакція після конституції 1905 р. пригнітила мене, як громадського діяча, й значно піднесла, як педагога»¹³. Після закриття «Ради» й «Нової громади» він написав лише кілька статей для педагогічного журналу «Світло» під спільною назвою «З щоденника вчителя» за підписом В.Мировець і весь поринув у педагогічну працю.

Найбільш відомий В.Ф.Дурдуківський як педагог, організатор народної освіти, директор Першої української гімназії в Києві, а згодом – Трудової школи ім. Т.Шевченка.

Перша українська гімназія ім. Т.Шевченка в Києві заснована в березні 1917 р. Тоді з ініціативи відомого громадського діяча і педагога Івана Матвійовича Стешенка було скликано нараду українських педагогів. Йшлося про відкриття української школи, створення педагогічних комісій з різних шкільних предметів з метою опрацювання програм. На початку 1917р. було створено Товариство шкільної освіти, в яке і ввійшли педагогічні комісії. Вони розробляли проекти програм, опрацьовували предметну термінологію, готували підручники.

Навчання у Першій українській гімназії спочатку відбувалися у другу зміну в приміщенні приватної російської жіночої гімназії А.В.Жекуліної, згодом – в одному з приміщень на Львівській площі, а потім – у приміщенні колишньої амбулаторії лікарні при Покровському монастирі. Першим директором гімназії був Петро Іванович Холодний. Йому на зміну на багато

років прийшов В.Ф.Дурдуківський, який із самого початку існування гімназії викладав українську мову і літературу. «В.Ф.Дурдуківський, ставши директором нашої гімназії, – згадувала потім викладач Надія Шульгіна-Іщук, – також зумів створити дуже добрі відносини; учні його дуже шанували і любили»¹⁴.

У Першій українській гімназії зібралися кращі педагогічні сили, відомі вчені, громадські діячі. Релігію викладав майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський, історію – Володимир Прокопович, а потім Йосип Гермайзе, математику – Надія Шульгіна-Іщук, Вадим Шарко і Омелян Гнатевич, природознавство – Левко Чикаленко, пізніше – Володимир Вовчанівський, географію – Володимир Гребінецький, латинську мову – Катерина Лазаревська, потім Освальд Бурггардт (Юрій Клен) і С.Гончаров, французьку мову – Софія Русова, потім – Марія Прохорова, спів – Пилип Козицький, малювання – Юхим Михайлів, потім – Юрій Павлович, хореографію – Марія Юркевич, а музику – дочка Миколи Лисенка Мар'яна. Молодший підготовчий клас вела Любов Миколаївна Шульгіна, згодом Юрій Трезвинський, а старший підготовчий клас – Юрій Слуцький. Українську мову і літературу деякий час викладав Леонід Білецький.

У школі було дуже розвиненим самоврядування і самодіяльність. Цим уміло керував Володимир Федорович. Він же вів літературний та драматичний гуртки. Гуртківці обговорювали літературні твори, готували виставки, інсценізації, декламування віршів. Володимир Федорович добре співав, умів диригувати, що робило його співробітництво з молодим композитором Пилипом Козицьким плідним і результативним.

Особлива увага в гімназії надавалася вивченню життя і творчості Т.Г.Шевченка. В.Ф.Дурдуківський навіть склав і видав книгу з творами Т.Г.Шевченка, підібраними спеціально для кожного класу для ознайомлення і декламацій.

Перша українська гімназія, яку нерідко називали «школою Дурдуківського», стала відома не тільки в Києві, а й за його межами. До неї приїздило немало вчителів для ознайомлення з досвідом роботи, відвідування лекцій, запозичення програм. «В Наросвіті Дурдуківський мав великий авторитет, з ним рахувалися як з великим педагогом і директором гімназії»¹⁵, – писала в своїх спогадах дружина Юхима Михайліва Ганна. На цей час гімназія вже була перетворена в Першу зразкову трудову 7-річну школу ім. Т.Шевченка. Очоловав її, як і раніше, В.Ф.Дурдуківський.

Школа мала гуманітарний ухил. При вході в школу висіло гасло – слова Т.Шевченка: «Учіться, брати мої, думайте, читайте». Щороку тут проводилося шевченкове свято. Любов до Т.Шевченка і його творчості виховував передусім В.Ф.Дурдуківський, який сам був закоханим у Тарасове слово, «їдьте, діти, в гості до свого тата і складіть йому привіт від його рідних дітей» – говорив він у напутньому слові учням школи, які відправлялися на екскурсію до Канева, на могилу Т.Шевченка¹⁶.

В радянський час у школі В.Дурдуківського працювали Домнікія Данилівна Дудар (рідна мова), Олександр Зіновійович Гребенецький (географія), професор Йосип Юрійович Гермайзе (суспільствознавство), Оксана Михайлівна Степанишина (історія), професор Вадим Вікторович Шарко (математика), художник Юхим Спиридонович Михайлів (малювання), Володимир Вовчанецький (природознавство). В молодших класах викладали Марія Іванівна Тобілевич – донька відомого драматурга, Юрій Костьович Трезвинський, Ніна Сергіївна Токаревська, Андрій Петрович Заліський. Шкільним хором продовжував керувати композитор Пилип Омелянович Козицький. «Душею школи» залишався її директор В.Ф.Дурдуківський. «Невеличкого зросту, велика, вже сива з лисиною голова з вусами, що нагадували шевченківські. Високе чоло й великі карі очі, іноді з посмішкою, а часом повні суворості, коли якийсь легковажний учень провинився. Часто можна було бачити, як він проходжувався туди й назад по довгому коридорі школи, іноді він щось наспівував. Його однаково любили і найменші й найстарші (а там серед останніх вже були такі, що мали вуса й бороди). Він виступав рідко, але коли говорив, то серед дитячих слухачів утворювалася така тиша, що можна було чути, як бринчить муха... Кожну свою промову він починав «Любі, мої дорогі діти!»¹⁷.

В.Ф.Дурдуківський працював самовіддано. «Для організації цієї першої на Україні української школи я поклав усю свою силу, знання й енергію»¹⁸, – свідчив він під час допиту у 1930 р. Професійно реалізувалась в школі ідея дитячої самодіяльності і творчості. При школі в 20-ті роки тривалий час діяв дитячий науковий клуб з кількома десятками гуртків, тут вперше в радянській Україні почав діяти дитячий кооператив, постійно виходила дитяча газета, регулярно проводилися дитячі свята. Оригінально і цілком по-новому було поставлено в школі музичне і фізичне виховання, діяв зразковий дитячий хор. Гордістю школи був єдиний не тільки в Україні, а й СРСР, музей дитячої творчості, де відображалася дослідна робота школи, ланкова система, проективний, досвідний і лабораторний методи, громадсько-корисна праця учнів. В музеї щороку бувало до тисячі відвідувачів не тільки з багатьох міст СРСР, а й з-за кордону. Тут побували, зокрема, нарком освіти РСФРР А.Луначарський, відомий німецький педагог Гейне, члени польського парламенту, делегації німецьких, французьких, американських, чеських педагогів. «Школі й дітям я віддав усі свої сили, знання й енергію, без школи не жив і не знаю чи зможу жити... Школа то є найкраща, найдорожча й найцінніша для мене – вона моє життя...»¹⁹.

В.Ф.Дурдуківський відомий не тільки як педагог, а й як учений. Він був членом наукових товариств у Львові та Києві. В «Записках» київського товариства опублікував уже в радянський час велику розвідку про академіка М.І.Петрова. У 1923-1924 рр. за його редакцією вийшов у 2-х частинах збірник «З практики трудової школи». Друкувався він і в журналі «Радянська освіта». З 1919 р. Володимир Федорович працював в Українській

академії наук – виконував обов'язки голови термінологічної комісії, члена-редактора «Комісії словника живої мови» і керівника педагогічної комісії ВУАН. Остання його праця – «Педагогічна діяльність Б.Грінченка», надрукована у «Збірнику праць науково-педагогічної комісії».

В.Ф.Дурдуківський ніколи ні в якій партії не був, лояльно ставився до радянської влади, хоча далеко не до усіх її дій. На першому допиті він щиро визнавав, що критично ставиться до деяких моментів програми й роботи Комуністичної партії. «...Я не зовсім погоджуюся з різко класовою політикою Радянської влади, особливо щодо школи», – говорив він. «Мені здається, що Радянська влада занадто різко й без потреб гостро поставила питання з боротьбою проти релігії, що ці різкі засоби, найбільші в школі, можуть дати зовсім протилежні наслідки. Я проти дуже різких форм практичного виявлення диктатури пролетаріату». «Сумнів у мене викликає також і політика Радянської влади щодо волі і друку». Ось такі основні принципові моменти незгоди В.Ф.Дурдуківського з існуючим станом речей в умовах радянської влади.

Звичайно, те, про що відверто говорив В.Ф.Дурдуківський на допитах, засвідчує, з одного боку, сміливу громадянську позицію людини, небайдужої до стану суспільних справ, а з другого, – демонструє наявну ще віру Володимира Федоровича у справедливість, у можливість розуміння його з боку властей.

Позиція В.Ф.Дурдуківського щодо радянської влади і Комуністичної партії, її програми та діяльності була насправді більш критичною і гострою, ніж це звучало на допитах. Про це переконливо свідчать матеріали його щоденника, що незабаром побачать світ у часопису «Київська старовина».

31 грудня 1929 р. Володимир Федорович записав у своєму щоденнику: «Завтра Новий рік, а настроїв в мене важкий, сумний, сумний. Не бачу просвіту. Темно, глухо, безпорадно навкруги. Гниємо, пропадаємо, гниємо. Страх, біль, мука й огида до себе, до всіх нас, до всього людства, що довели до такого жахливого, безпорадного, огидного, обурливого для людської гідності становища. Гурток змовників, мало не карних злочинців, безпринципних, аморальних людей, що зветься Комуністичною партією, всіх і все давить і глушить, не дає жити, дихати, позбавив усіх і все прав і волі, робить страшні, нечувані в історії насильства. Все це прикриває машкарою комунізму, а всі мовчать, слухаються, коряться, вихваляють своїх гнобителів, не зупиняються ні перед якими жертвами, щоб догодити їм. Боляче й страшно, страшно за наш край і людей. Один серед усіх нас, один на всю Україну є С.Єфремов, він не хилить своєї чесної голови, за це цькують, травлять його, за це ж всі й усюди ганьблять, проклинають його, а Академія мовчить... Страшно...»²⁰.

В листопаді 1929 р. в пресі з'явилося перше повідомлення про викриття контрреволюційної «Спілки визволення України». «Організація, – говорилося в ньому, – об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію,

колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства...». В.Ф.Дурдуківський був заарештований 5-го липня 1929 р. Тривав процес с 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі. В.Ф.Дурдуківський разом з С.О.Єфремовим, Й.Ю.Гермайзе, А.В.Ніковським, Г.Г.Колоскевичем та ін. був визнаний судом винним і засудженим на 8 р. ув'язнення. Через деякий час Володимир Федорович був звільнений, однак, за «єжовщини» заарештований знову, 31 грудня 1937 р. особливою нарадою УНКВС по Київській області В.Ф.Дурдуківський засуджений до розстрілу. Однак вирок було виконано лише 16 січня 1938 р.

В 1964 р. слідча справа № 408370 була переглянута і постанова трійки від 31 грудня 1937 р. відносно В.Ф.Дурдуківського була відмінена, а справа закрита «за відсутністю складу злочину».

Ухвалою Верховного Суду України від 11 серпня 1989 р. було закрито всю справу «Спілки визволення України» через відсутність складу злочину з повною реабілітацією всіх осіб. Ім'я В.Ф.Дурдуківського було повернуто українському народу. Його життя і праця стають важливим набутком національної палітри духовного життя української держави. Ще чекають своїх дослідників його літературна, педагогічна, громадська діяльність, потребує аналізу творча спадщина.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 136.

² Цит. за кн.: Пристайко В., Шаповал Ю. «Спілка визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 415.

³ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 67098-ФП. – Т. 50. – Арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Арк. 3.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк. 4.

⁹ Там само. – Арк. 4-5.

¹⁰ Освіта. – 1997 р. – 3-10 грудня

¹¹ ДА СБ України. – Спр. 67098-ФП. – Т. 50. – Арк. 9.

¹² Там само. – Арк. 11-12.

¹³ Там само. – Арк. 20.

¹⁴ 125 років київської української академічній традиції. 1861-1986. Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С. 560.

¹⁵ Ганна Михайлів. Спогади про школу Дурдуківського // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1986. Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С. 566.

¹⁶ Валеріан Ревуцький. Спомин про шевченківську школу // Там само. – С. 573.

¹⁷ Там само. – С. 572.

¹⁸ ДА СБ України. – Спр. 67098-ФП. – Т. 48. – Арк. 8.

¹⁹ Там само. – Арк. 10.

²⁰ Там само. – Арк. 20-21.

*Оксана Юркова
(Київ)*

КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО: ДОЛІ НАУКОВЦІВ

Час існування київської історичної школи М.С.Грушевського припадає на другу половину 1920-х років. Київська школа є унікальним явищем в українській історіографії. І неповторність її насамперед полягає у тому, що вона була другою школою, яку створив один вчений. Здається, іншого такого історика – засновника двох історіографічних шкіл не лише в Україні, але й у світі немає.

«Львівська історична школа М.С.Грушевського» та «київська історична школа М.С.Грушевського» різняться одна від одної особовим складом, часом і місцем діяльності, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування. Втім, незважаючи на певні розбіжності, київська історична школа була тяглим продовженням львівської історичної школи, а особа їх фактичного засновника – М.С.Грушевського об'єднує ці школи в одне ціле.

Але якщо діяльності львівської історичної школи та її представників вже присвячено кілька ґрунтовних студій¹, то до розуміння київської історичної школи ми ледве підходимо². Це й зрозуміло: якщо львівські учні М.С.Грушевського будь-що-будь, а таки мали час і можливості для самореалізації, то долі київських науковців виявилися набагато трагічнішими: їх не тільки позбавили часу – визначального у розкритті таланту істориків-професіоналів – та можливості праці в царині історичних дослідів України, а й деяких – життя.

Представниками київської історичної школи М.С.Грушевського ми вважаємо: О.І.Барановича, Т.М.Гавриленка, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, К.М.Грушевську, В.С.Денисенка, В.С.Євфимовського, В.А.Ігнатієнка, М.Ф.Карачківського, В.М.Косташука, Д.О.Кравцова, П.І.Нечипоренка, О.Я.Павлика, Ф.Я.Савченка, Є.С.Смолинську, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, Л.П.Шевченко та В.Д.Юркевича – усього 20 осіб.

Історична школа фактично припинила своє існування у 1930-1931 р.: в цей час більшість Історичних установ М.С.Грушевського було ліквідовано, сам академік був висланий з України і, по суті, втратив керівництво тими інституціями, які формально ще залишались під його рукою, учні М.С.Грушевського змушені були критикувати свого вчителя і займатися нищівною самокритикою. В ці роки починається і активне фізичне переслідування тих, ким опікувався визначний вчений.

Після 1930 р. подальші життєві дороги київських учнів М.С.Грушевського розійшлися, однак долі їх були типовими.

Майже всі вони полишили наукову працю.

Майже всіх їх було репресовано.

Пережили страхітливі 30-і роки – одиниці, та й то здебільшого поза межами радянської України.

Новітня українська історіографія вже збагатилася біографічними начерками про декотрих із представників київської історичної школи М.С.Грушевського. Аби уникнути зайвих повторень, ми передусім намагатимемось висвітлювати життєві тернії тих, про кого в історичній літературі ще немає ґрунтовних наукових студій або наведені в біографічних розвідках відомості неповні чи неточні. Крім того, вважаємо за доцільне зосередитись на долях учнів М.С.Грушевського після розгрому Історичних установ, тобто точкою відліку візьмемо 1930 р., подаючи біографічні дані науковців за абеткою їх прізвищ.

Баранович Олексій Іванович (1892-1961) після 1930 р. ще кілька років працював у ВУАН – в Археографічній³ та Історико-географічній⁴ комісіях і в Комісії для виучування соціально-економічної історії України, якою керував акад. Д.І.Багалій⁵. У 1934 р. він – науковий співробітник Історико-археографічного інституту, після закриття якого був звільнений з ВУАН і переїхав до Сімферополя⁶, де став професорувати в місцевому Інституті народної освіти⁷, а згодом перебрався до Москви. Там він працював у вузах, а згодом – в Інституті історії АН СРСР. У 1946 р. науковець захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, а у 1951 р. став доктором наук. Втім, навіть змінивши український ґрунт на російський, О.І.Баранович не полишав досліджувати історію України⁸. Помер історик 3 травня 1961р.⁹.

Гавриленко Тодор Матвійович (1899-1939) з 1930 р. спочатку рахувався науковим співробітником на кафедрі передісторії України акад. Д.Г.Яворницького¹⁰, а потім, коли на початку 1934 р. кафедру було передано до новоствореного Інституту історії матеріальної культури, науковець став співробітником цього Інституту¹¹. В інституті дослідник виготовив працю «Начерк з історії первісного рабства», яка у 1935 р. отримала схвальний відгук акад. Б.Д.Грекова¹². Та на початку 1936 р. Т.М.Гавриленка з інституту було звільнено через «невиконання виробничого плану 1935 р. і протаскування у друкованій продукції антимарксистських концепцій»¹³. Деякий час науковець працював в Архіві давніх актів, але у січні 1937 р. був звільнений, формально – за скороченням штатів, а по суті «за контрреволюційні, націоналістичні вияви, що мали місце в його наукових працях»¹⁴. Незважаючи на ці звільнення і формулювання, Тодору Матвійовичу пощастило стати вчителем київської середньої школи № 72¹⁵, однак викладав він там лише кілька місяців. Цю роботу історик вважав тимчасовою і планував переїхати до Москви і працювати на запрошення акад. Б.Д.Грекова в Інституті історії¹⁶. Проте для реалізації задуманого досліднику не вистачило кількох місяців: 12 червня 1937 р. він був заарештований¹⁷ і засуджений до 5 років концтаборів¹⁸. (Загалом прізвище Т.М.Гавриленка

з'являється у документах ДПУ-НКВС з 1929 р. – тобто з процесу «СВУ», під час слідства у справі якої про нього як про націоналіста згадували не раз. М.П.Павлушков, приміром, свідчив, що «Гермайзе, Мандзюк, Гавриленко являли собою немовби форпост СВУ в таборі зміновіховства»¹⁹. Науковцю тоді справді поталанило не бути заарештованим.) Відбуваючи несправедливе покарання біля Маріїнська (в «Сиблагу» НКВС), Т.М.Гавриленко 23 березня 1939 р. помер²⁰.

Глушко Сильвестр Васильович (1896- поч. 1960-х) у 1930 р. став працювати старшим науковим співробітником в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу, де його позиції були достатньо сильними. Про це переконливо свідчать факти виконання ним обов'язків тимчасового керівника кафедри під час відряджень та відпусток С.В.Шамрая, який, крім керування Комісією Києва і Правобережжя, у 1931-1933 рр. фактично керував академічною кафедрою М.С.Грушевського²¹.

Втім, хвиля арештів співробітників М.С.Грушевського невдовзі підхопила й С.В.Глушка: 26 лютого 1933 р. він був арештований у справі «Української військової організації»²², а вже 5 травня постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР був засуджений до 5 років концтаборів²³. Покарання історик відбував в Ухто-Печерському виправно-трудоному таборі, звідки був звільнений 10 січня 1937 р., але залишився там працювати вільнонайманим на посаді економіста відділу капітального будівництва «Ухтіжемлагу» НКВС²⁴. Є дані, що в ці роки з С.В.Глушком, який перебував у таборі, листувався О.С.Грушевський²⁵. Припускаємо, що це листування давало Сильвестру Васильовичу певну інформацію про стан історичної науки в Україні і про політичну ситуацію в цілому, що, можливо, спричинилося до зміни фаху науковця і його постійного місця проживання.

За сумлінну працю з С.В.Глушка судимість і зв'язані з нею обмеження були зняті за постановою Особливої наради при Народному Комісарі Внутрішніх справ у лютому 1941 р.²⁶, але через кілька місяців він був знову арештований і провів у в'язниці більше року²⁷. Після того С.В.Глушко і далі жив і працював у м. Іжевську Удмуртської АРСР аж доки у 1956 р. не вийшов на пенсію важко хворим²⁸. За деякими відомостями, після реабілітації 1958 р. він переїхав в Україну і жив у м. Ірпені біля Києва, де і помер на початку 1960-х років²⁹.

Глядківський Павло Семенович (1896-1979) у 1931-1933 рр. продовжував працювати в Академії наук співробітником, але тепер у Культурно-історичній комісії, яка лишилася єдиною інституцією з Асоціації культурно-історичного дослідження. На нього – як на одного з найближчих до М.С.Грушевського осіб – у 1931 р. звернули увагу співробітники ДПУ, силоміць залучивши до секретного співробітництва³⁰. Ймовірно, не отримуючи від науковця очікуваного «компромату», чекісти відмовились від його послуг одночасно із звільненням історика у серпні 1933 р. з ВУАН за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки»³¹. Та й, зрештою, він

був необхідний ДПУ саме в царині академічної праці.

Але до наукової діяльності талановитий і багатообіцяючий дослідник більше ніколи не повертався. У листопаді 1933 р. він виїхав на будівництво цукрового заводу у селище Ертиль (Воронезька обл.) і працював там плановиком-економістом до травня 1935 р. Після повернення до Києва з 1936 по червень 1941 р. П.С.Глядківський викладав загальноосвітні предмети на курсах технімуму тресту Укрбудшлях³².

З початком війни Павло Семенович на схід не евакуювався. Після окупації Києва він зареєструвався у Київській міській управі і через відділ народної освіти управи був зарахований на роботу до видавництва «Школа» (колишня «Радянська школа»). Виконуючи обов'язки заступника завідуючого, а потім головного секретаря видавництва, П.С.Глядківський займався реєстрацією співробітників, складав описи майна, приймав рукописи до друку, тощо. Але у грудні 1941 р. через ліквідацію німцями цього видавництва залишився без роботи³³.

З березня 1942 р. П.С.Глядківський став вчителем 34-ї київської школи, а з літа почав ще й завідувати дитячою їдальнею школи. На цих посадах колишній вчений працював до жовтня 1943 р., коли разом із родиною та іншими мешканцями Києва був вивезений у закритому вагоні до Німеччини³⁴. П.С.Глядківському, який опинився у Берліні, пощастило приписатися до трупи київських артистів, що обслуговували військовополонених, і мати завдяки цьому паспорт, а також пайок і право вільно пересуватися у місті³⁵. Думаємо, не останню роль у цьому зіграло те, що Павло Семенович добре володів німецькою мовою.

Після перемоги родина Глядківських повернулася в Україну до м. Первомайського Одеської (зараз Миколаївської) області, де жила мати Павла Семеновича Анастасія Антонівна. Тут до кінця 1948 р. П.С.Глядківський викладав німецьку мову у вечірній школі³⁶. І саме тут він був арештований 9 січня 1949 р. Зазначимо, що за спогадами сина П.С.Глядківського Ігоря Павловича Гладковського між його матір'ю та батьком у 1945 р. в Німеччині відбувалися суперечки з приводу повернення до України. Павло Семенович наполягав на поверненні, тим часом Ірина Миколаївна жіночим серцем відчувала всю небезпеку цього кроку, її передчуття, на жаль, справдилися.

Обвинувачення П.С.Глядківського зводилися до двох основних докорів: по-перше, йому закидали співпрацю з «відомим українським буржуазним націоналістом Грушевським» та аспірантський стаж під проводом академіка (15 років по тому!), а по-друге, звинувачували у «пособництві окупантам», хоча, на нашу думку, мало місце скоріше здобуття засобів для існування під час німецької окупації, ніж колабораціонізм.

У травні 1949 р. за постановою Особливої наради при Міністрі держбезпеки СРСР за «антирадянську націоналістичну діяльність» Павло Семенович був засуджений до 10 років концтаборів, але без конфіскації майна

через відсутність останнього, і направлений до Озерного табору МВС СРСР³⁷.

Незважаючи на тяжкий фізичний стан, П.С.Глядківський вижив і був звільнений 16 вересня 1954 р. як «інвалід, що страждає на невиліковну хворобу»³⁸. Павло Семенович повернувся до Первомайського, де став бухгалтером якоїсь контори. У 1975 р. після смерті дружини він переїхав до сина у Київ. Помер у листопаді 1979 р.

П.С.Глядківський залишив написані у 1975 р. напрочуд цікаві спогади про своє життя у сталінських таборах. Зі слів його сина Ігоря Павловича існували ще спогади про арешт і перебування науковця у в'язниці, але вони були знищені самим П.С.Глядківським³⁹.

Життєпис **Грушевської Катерини Михайлівни** (1900-1943) надзвичайно повно викладено дослідницею її життя і творчості І.Б.Матяш у нещодавно видрукуваній монографічній студії⁴⁰, тож не вважаємо за необхідне її переказувати. Додамо лишень, що у 1934 р. донька М.С.Грушевського рахувалась науковим співробітником Історико-археографічного інституту ВУАН, у 1934-1936 рр. – Інституту історії матеріальної культури, а з 1936 р. вчена працювала в Інституті української літератури ім. Т.Г.Шевченка.

Денисенко Василь Семенович (1896-1964) у 1931-1933 рр. працював спочатку як асистент⁴¹, а потім як науковий співробітник Культурно-історичної комісії⁴². У 1943 р. він був звільнений з Академії наук, бо цей «учень Грушевського» «стояв ... на класово-ворожих позиціях»⁴³. Рятуючись від переслідувань і не знайшовши роботи в Києві (В.С.Денисенко просив прикомандирувати його для наукової роботи до Інституту історії матеріальної культури, але йому відмовили⁴⁴), Василь Семенович виїхав з України і деякий час працював як етнограф в експедиціях Північного морського шляху. У 1944-1947 рр. він був вченим секретарем в Інституті мистецтва, фольклору та етнографії⁴⁵, потім кілька років перебував у Миколаєві, а після повернення до Києва виконував обов'язки старшого лаборанта Київського держуніверситету⁴⁶. Помер у серпні 1964 р.

Доля **Євфимовського Володимира Степановича** (1899-1942) до останнього часу була невідомою. Вважалося, що В.С.Євфимовський був репресований на початку 30-х років⁴⁷, та й в архівно-слідчих справах колишніх колег історика є дані про те, що він начебто «був засуджений у справі СВУ»⁴⁸, тощо. Однак архівно-слідчої справи на самого Володимира Степановича розшукати не вдалося. А подальші наші пошуки виявили, що В.С.Євфимовський репресій взагалі не зазнавав.

У 1930 р. науковець захистив аспірантську працю і отримав звання наукового співробітника⁴⁹. Думаємо, що науковець відбував захист у Харківському науково-дослідному інституті історії української культури імені акад. Д.І.Багалія, до якого були переведені аспіранти науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. На користь цього припущення

свідчить і факт праці В.С.Євфимовського у Харківському центральному історичному архіві на посаді вченого архівіста з 15 березня 1930 р.⁵⁰ до кінця 1933 р.⁵¹. Науковець і тут сумлінно вивчав архівні фонди. Разом із тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого архівом В.О.Барвінським він пише оглядову статтю «Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові»⁵², де вчені викладають історію архівосховища та описують його фонди. Цікавиться Володимир Степанович й постановкою архівної справи у сусідній Польщі⁵³.

Одночасно з 1932 по 1933 р. В.С.Євфимовський працює асистентом по курсу джерелознавства в Інституті червоної професури історії у Харкові. Та подальша політизація учбового процесу, прийом лише партійних слухачів (та й то з не менш як 3-річним стажем) унеможливили подальшу працю для безпартійного викладача, до того ж «сина дяка».

Шукаючи роботу за спеціальністю, Володимир Степанович виїздить з України. Думаємо, це врятувало життя дослідника переїхавши у Росію на постійне місцеперебування, Євфимовський уникнув репресивних переслідувань за добросовісну працю в історичних установах М.С.Грушевського. Адже ще у 1929 р. він перебував на оперативному обліку ДПУ УСРР як «буржуазний націоналіст»⁵⁴.

Спочатку кілька місяців (з квітня по серпень 1934 р.) дослідник працює архівістом у Новгородському відділенні Ленінградського обласного архіву, а потім обіймає посаду наукового співробітника відділу радянського будівництва Ленінградського обласного архіву Жовтневої Революції. Невдовзі – у квітні 1935 р. – сумлінний архівіст стає старшим науковим співробітником. Його ретельна архівна діяльність неодноразово заохочувалась. Варто відзначити, що у 1935 і 1937 рр. за ударну працю він отримував премії, а у 1938 р. – подяку⁵⁵, а для тих часів це були високі відзнаки.

Проте В.С.Євфимовський не обмежується працею в архіві. Високопрофесійний дослідник ділиться своїми знаннями з іншими архівними працівниками. Зокрема, у 1938-39 рр. він керує практичними студіями на архівних курсах Центрального архівного управління СРСР та на курсах по технімуму Ленінградського обласного архівного управління⁵⁶.

З лютого 1939 р. В.С.Євфимовський почав працювати в іншій архівній інституції, ставши науковим співробітником, а з жовтня того ж року старшим науковим співробітником Центрального державного архіву народного господарства. Паралельно з цим він також викладав курс палеографії в Архівній школі в Ленінграді.

Не полишав науковець і дослідницької праці. Так, у 1938 р. він подає до журналу «Красный архив» рукопис «Комитеты деревенской бедноты Ленинградской области», а згодом на базі фонду Головного управління уділів архіву підготував до публікації документи про заворушення селян у Грузії у 1905-1906 рр. Друга робота була надрукована в останньому номері архівного часопису, що вийшов напередодні війни⁵⁷.

В травні 1941 р. Центральний державний архів народного господарства був з'єднаний із Центральним архівом внутрішньої політики, культури і побуту і перейменований на Центральний державний історичний архів СРСР (у м. Ленінграді). Та працювати в цій установі Володимиру Степановичу судилося недовго. Почалася війна, блокада, голод.

5 січня 1942 р. Володимир Степанович Євфимовський був викреслений із списку особистого складу Центрального державного історичного архіву як померлий⁵⁸.

Ігнатієнко Варфоломій Андріанович (1892-1937) під час навчання в аспірантурі у М.С.Грушевського (1924-1928 рр.) не покинув посаду в Українському науково-дослідному інституті книгознавства (працював там у 1922-1931 рр.)⁵⁹. Але у 1931 р. після книгознавчої дискусії на зборах Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків (травень 1931 р.) та Всеукраїнської бібліографічної наради у Києві (червень 1931 р.), де праці науковця були піддані нищівній критиці⁶⁰, В.А.Ігнатієнко змушений був Інститут залишити. Невдовзі він став викладачем математики у групах підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників системи головного управління поліграфічної та канцелярської промисловості, а з 1937 р. почав викладати математику у київській середній школі № 110⁶¹.

1 вересня 1937 р. В.А.Ігнатієнка було заарештовано за начебто «належність до української контрреволюційної організації». Згадавши його належність у 1916-1918 рр. до партії українських есерів та пов'язавши із іншими колишніми діячами УПСР Д.В.Руткевичем та Н.А.Коцюбинською, енкаведисти створили ще одну міфічну спілку, яку не спромоглися назвати інакше, як «Уманська контрреволюційна організація, пов'язана із підпільним центром УПСР»⁶². Нашвидкоруч було проведене так зване «слідство» і за постановою Трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР В.А.Ігнатієнка було розстріляно 11 листопада 1937 р., а майно конфісковано⁶³. Через цю конфіскацію нехитрого скарбу сильно потерпіла родина Ігнатієнків: дружину бібліографа та його двох малолітніх дітей виселили з Києва і вислали до Чернігівської області, де вони жили 2 роки⁶⁴.

По війні справа В.А.Ігнатієнка переглядалась, і у 1959 р. він був реабілітований. Але тоді ж була сфальсифікована дата і причина смерті науковця: його родичам повідомили, що він помер 7 грудня 1943 р. у Києві від «енфіземи легенів»⁶⁵. Згодом ці ж дані потрапили і в енциклопедії⁶⁶. Лише у 1990 р. сину В.А.Ігнатієнка повідомили точну дату і причину смерті його батька⁶⁷.

Карачківський Михайло Федорович (1899-?) у 1930-1933 рр. був асистентом, науковим співробітником, старшим науковим співробітником Комісії історії Києва і Правобережжя⁶⁸. Після звільнення з Академії він, за даними В.С.Денисенка та П.С.Глядківського, викладав географію у київському військовому училищі⁶⁹. Михайлу Федоровичу пощастило уникнути репресій 30-х років незважаючи на те, що його прізвище досить-таки часто

фігурувало серед імен членів різних «контрреволюційних організацій» в слідчих справах його колишніх колег.

У 1941 р. історик залишився в окупованому Києві, був співробітником Шевченківської райуправи міста⁷⁰. З 1944 р. виїхав на еміграцію.

Подальша доля М.Ф.Карачківського не зовсім ясна. Так, Н.Д.Полонська-Василенко зазначає як дату його смерті 1950 р.⁷¹, тим часом у 1964 р. з'явився підручник для середньої школи та молодших класів гімназій «Священна історія Нового Заповіту», написана «священником, доцентом М.Карачківським», на титульній сторінці якого було зазначено: «З благословення Його Високопреосвященства, Високопреосвященнішого Сильвестра, Правлячого Архієпископа Об'єднаної Єпархії УАПЦ в Австралії та Новій Зеландії»⁷², а, як відомо, С.Ю.Гаєвський – Сильвестр займав цю посаду у 1953-1963 рр. Зважаючи, що прізвище «Карачківський» можна зустріти в Україні нечасто, припускаємо, що 1964 р. згаданий підручник видав саме Михайло Федорович Карачківський, який був ще живий. Більше того, є побіжні дані, що у вересні 1946 р. саме Михайла Карачківського – вже як священника – було кооптовано до Українського Православного Богословсько-Наукового інституту, заснованого того року⁷³. Ймовірно, М.Карачківського було висвячено ще під час війни. Подальші розшуки, гадаємо, з'ясують його долю.

Костащук Василь Миколайович (1885-1932) після ліквідації київської науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського у 1930 р., де він був аспірантом, жив недовго: він помер у 1932 р. Після небіжчика залишилась велика бібліотека з особливо цінними галицькими книжками і журналами. Наприкінці 1933 р. з удовою В.М.Костащука вдалося домовитися про продаж цієї бібліотеки⁷⁴, але чи відбулася угода, ми не знаємо.

Кравцов Дмитро Овсійович (1898-1982) у 1930 р. залишився працювати у ВУАН. 30 жовтня 1930 р. його було обрано дійсним членом Археографічної комісії, і він ще більше року виконував її доручення у Москві⁷⁵. Заразом він збирав матеріали для своєї праці «Разінщина на Україні» та готував однойменний збірник документів і матеріалів, а також збірник документів про повстання К.Булавіна⁷⁶.

Репресивні нагінки на ВУАН змусили історика покинути академічну працю і виїхати до Ленінграда, де Д.О.Кравцов брав участь (хоча і недовго) у роботі Товариства історії, письменства та мови у Ленінграді, готував для 4-го тому «Наукового збірника» Товариства статтю «Костенское восстание»⁷⁷. Але через кілька років науковець через репресії був приневолений виїхати до Куйбишева, де став працювати у геологічному управлінні⁷⁸. Дослідник, проте, не полишав наукової праці, і в 1940 р. захистив кандидатську дисертацію у Ленінграді⁷⁹. По війні Дмитро Овсійович обіймав посади доцента та декана у Куйбишевському плановому інституті, потім повернувся знову до Ленінграда⁸⁰. Помер історик у 1982 р.⁸¹.

Нечипоренко Прокіп Іванович (1889-?) ще під час навчання в аспі-

рантурі на науково-дослідній кафедрі історії України у 1929-1930 рр. працював ученим архівістом у Полтавському крайархіві, а з осені 1930 р. після вдалої промоції отримав посаду лектора історії України і Росії у Сумському інституті соцвиховання⁸². Ще кілька років він брав участь у роботі історико-географічної комісії, зокрема у 4-му томі збірника комісії була надрукована його стаття⁸³. Публікував він і архівознавчі праці⁸⁴.

Остання згадка про П.І.Нечипоренка датується 1935 р., коли його начебто було заслано⁸⁵. (Нам архівно-слідчої справи історика знайти не вдалося). Подальший життєвий шлях науковця нам не відомий.

Трагічна доля спіткала і **Павлика Остапа Яковича** (1890-1937), який після ліквідації науково-дослідної кафедри історії України залишився працювати в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу науковим співробітником в Комісії історії Західної України і на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником⁸⁶. Із організацією Історико-археографічного інституту О.Я.Павлик посів посаду наукового співробітника і продовжував вивчати «промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму». Паралельно із цим йому було поставлено в обов'язок вивчення «промисловості і пролетаріату Сталінщини до 1886 р.»⁸⁷. Та під час чистки інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О.Я.Павлика «як баласт, щодо наукової роботи непридатний», який вийшов із школи Грушевського і «не позбавився ще нацдемівщини», було вирішено з роботи звільнити⁸⁸. Відтоді історик працював як викладач у київських вузах та середніх школах⁸⁹.

14 червня 1937 р. науковець був удруге арештований (перший арешт мав місце у 1931 р., але через брак доказів про участь О.Я.Павлика у контрреволюційній організації справу тоді було припинено)⁹⁰. Остапа Яковича змусили зізнатися, що він став на чолі організації галичан (разом із О.Я.Павликом у справі проходили ще троє вихідців із Галичини, які з початку 20-х рр. жили у Києві – економіст-бухгалтер М.В.Барон, бухгалтер І.О.Туркевич, бухгалтер Я.І.Вусович), яка ставила собі за мету – важко навіть уявити – «повалити радянську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самостійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини»⁹¹.

Ця нісенітниця коштувала життя усім чотирьом: постановою Народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР цих галичан було засуджено до страти⁹².

О.Я.Павлика розстріляли 5 листопада 1937 року⁹³.

Життєпис **Савченка Федора Яковича** (1892 – після 1938) – особистого секретаря М.С.Грушевського – вже став предметом спеціальних досліджень⁹⁴, переказувати які, думаємо, не потрібно. Зауважимо лише, що доля його була так само трагічна, як і більшості з колишніх співробітників М.С.Грушевського.

Смолинська Євгенія Сергіївна (1905-1981), філолог за фахом, у 1930 р. стала до праці в Інституті мовознавства ⁹⁵, згодом перейшла до вчителювання у вечірній середній школі № 110. Переживши арешт і загибель чоловіка Т.М.Гавриленка у ГУЛАГу, страхітливі роки окупації, коли їй довелося працювати хатньою робітницею у інженера цукрозаводу на Хмельниччині, не знаючи про долю дітей (донька Дія разом із дідусем – Сергієм Михайловичем Смолинським виїхала в евакуацію, а сина Ждана німці вивезли на примусові роботи до Німеччини), Є.С.Смолинська не розгубила свій талант. По війні нарешті возз'єднана родина жила у Бердичеві, Глухові, а з середини 1950-х рр. повернулася до Києва, і Євгенія Сергіївна знову почала вчителювати у середніх школах. Померла вона 13 листопада 1981 р. у Києві ⁹⁶.

Степанишина Оксана Михайлівна (1895-?) після ліквідації науководослідної кафедри М.С.Грушевського подала заяву до голови Комісії для виучування соціально-економічної історії України при ВУАН акад. Д.І.Багалія ⁹⁷ і до 1933 р. працювала в цій комісії науковим співробітником. Продовжуючи у ці роки досліди реформи 1861 р. на Правобережжі, О.М.Степанишина також написала декілька кон'юнктурних розвідок, зокрема «З історії класової боротьби на Сталінщині за доби імперіалізму» до Сталінського збірника ⁹⁸.

З ВУАН її було звільнено 1 серпня 1933 р. ⁹⁹. Про наступні 8 років життя Оксани Михайлівни нам відомо лише, що вона близько жила з родиною М.С.Грушевського ¹⁰⁰.

Чергову документовану згадку про історика знаходимо у списку членів Київського Дому вчених з історико-філологічних наук, датованому літом 1942 р., де повідомляється, що в окупованому Києві О.М.Степанишина посідала місце директорки жіночої гімназії ¹⁰¹. А наприкінці року – 19 грудня 1942 р. – на засіданні історично-філологічного гуртка Київського будинку вчених О.М.Степанишина виголосила доповідь про останні роки життя акад. М.С.Грушевського ¹⁰².

На жаль, більше точних даних про історика ми не маємо. Та й у повоєнній історіографії про О.М.Степанишину не згадується. Однак ми не можемо не відмітити факту виходу в світ у 1948 р. у Новому Ульмі статті «Українська історична наука в 1920-х роках», підписаної криптонімом «О.М.» ¹⁰³. Зважаючи на те, що О.М.Степанишина вже використовувала цей криптонім у 1943 р. у студії-спогадах «Останні роки життя М.С.Грушевського» ¹⁰⁴ і докладно знала про стан історичної науки в Україні у 20-х роках не з чуток, припускаємо, що ця робота належить перу учениці М.С.Грушевського. Та й, зрештою, Новий Ульм, де була праця надрукована, по війні став містом, в якому жив великий гурт українських науковців-емігрантів, тож перебування там колишньої аспірантки М.С.Грушевського цілком вірогідне. Наступні розшуки, думаємо, дадуть нам більш докладну інформацію.

Ткаченко Микола Михайлович (1893-1965) до 1 травня 1931 р. мав штатну посаду у Історично-географічній комісії, але з часу призначення його керівником Археографічної комісії ВУАН (після арешту попереднього керівничого В.О.Романовського) посаду номінальне залишив ¹⁰⁵. Однак, бажаючи завершити розпочаті раніше чисельні студії з історичної географії України, М.М.Ткаченко просив дозволу у Президії II Відділу ВУАН продовжувати працю у Історично-географічній комісії «у вільний час від безпосередньої роботи по Археографічній комісії» ¹⁰⁶.

І хоча таку працю історик у 1931-1933 рр. дійсно проводив, до її завершення справа не дійшла. Як, зрештою, не була поцінована робота науковця і як керівничого Археографічної комісії у часи постійних перевірок, чисток, критики і самокритики: у серпні 1933 р. М.М.Ткаченка було звільнено з ВУАН «як класового ворога» ¹⁰⁷ (це сина селянина!).

Суспільствознавця було відлучено від Академії, але не від науки. Трохи змінивши фах, М.М.Ткаченко стає викладачем географії у київській середній школі для дорослих № 11, де виявив себе як кваліфікований педагог ¹⁰⁸. Незважаючи на велику завантаженість, він працює науково: стає дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. завершує роботу, яку мав захищати в Інституті історії України на звання кандидата історичних наук ¹⁰⁹. Йдеться про працю «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні», що була виготовлена у 1938-1940 рр. за завданням Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка. Для її захисту науковцю не вистачило часу: почалася війна, і Микола Михайлович – вже з посади старшого наукового співробітника Інституту української літератури – евакуюється до Харкова, а потім до Уфи ¹¹⁰.

В столиці Башкирії М.М.Ткаченко стає науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології і там-таки у 1942 р. захищає кандидатську дисертацію ¹¹¹. У 1943 р. кандидат історичних наук М.М.Ткаченко вже член Вченої ради Інституту ¹¹².

Незважаючи на велику роботу, здійснену істориком, його у січні 1947 р. з Інституту історії було звільнено за наказом колишнього колеги по науково-дослідній кафедрі історії України М.С.Грушевського, тепер директора Інституту М.Н.Петровського за начебто «хронічне невиконання планів у 1942-1946 рр.» ¹¹³. І хоча М.М.Ткаченко апелював і до партбюро Інституту, і до бюро Відділу суспільних наук АН УРСР, і до партбюро АН УРСР, і до Президента АН УРСР ¹¹⁴, поновлення на посаді він не домогся і змушений був влаштуватися на роботу в Інститут історії та теорії архітектури ¹¹⁵. У 1952 р. історик знову повертається до Інституту літератури, в штатах якого він перебував до березня 1963 р., коли науковця скоротили ¹¹⁶.

16 січня 1964 р. відбувся захист докторської дисертації М.М.Ткаченка, який йшов до нього 20 років – саме стільки «Начерки з історії селян на

Лівобережній Україні» пробивали собі шлях до офіційного визнання ¹¹⁷.

Помер талановитий і працелюбний вчений 7 листопада 1965 р.

Також сучасними істориками висвітлено і життєвий шлях **Шамрая Сергія Вікторовича** (1900-1939) ¹¹⁸. Додамо лише, що після від'їзду М.С.Грушевського до Москви його небіж фактично керував роботою Кафедри історії України доби торговельного капіталу, а також Комісією історії Києва і Правобережжя (у 1931-1933 рр.).

Шевченко Людмила Прокопівна (1895-1969) у 1931-1933 рр. виконувала обов'язки лаборанта Кафедри історії України доби торговельного капіталу ¹¹⁹, а також була співробітником Культурно-історичної комісії, на терені якої студіювала тему «Попівство в українському фольклорі» ¹²⁰. З утворенням у 1934 р. Інституту історії матеріальної культури Л.П.Шевченко стала його науковим співробітником. По війні фольклористка захистила кандидатську дисертацію, її основним місцем роботи був Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Померла дослідниця 22 жовтня 1969 р.

Про життя **Юркевича Віктора Дмитровича** (1898-1939) писали вже не раз ¹²¹. Ми ж додамо, що у 1931-1933 рр. історик очолював Комісію козаччини і козацької доби і працював в Археографічній комісії ВУАН ¹²², а у 1934 р. був старшим науковим співробітником Історико-археографічного інституту, з якого його невдовзі було звільнено як «прихованого грушев'янця».

Неважко підрахувати, що із 20 учнів М.С.Грушевського були у 1930-1940 рр. арештовані 9 чол. (Т.М.Гавриленко, С.В.Глушко, П.С.Глядківський, К.М.Грушевська, В.А.Ігнатієнко, О.Я.Павлик, Ф.Я.Савченко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич). З них 2 дослідників (В.А.Ігнатієнко та О.Я.Павлик) були розстріляні за нескоєні злочини, а 5 науковців (Т.М.Гавриленко, К.М.Грушевська, Ф.Я.Савченко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич) померли під час відбуття різних термінів покарання у концтаборах. Аби уникнути переслідувань, виїхали у 30-х роках з Києва і з України 4 чол. (О.І.Баранович, В.С.Денисенко, В.С.Євфимовський, Д.О.Кравцов), а у 1943-1944 рр. – на еміграцію – 2 чол. (М.Ф.Карачківський, О.М.Степанишина). Про долі 3 науковців (М.Ф.Карачківського, П.І.Нечипоренка, О.М.Степанишиної) ми не знаємо. Після Другої світової війни залишились працювати в Києві науковцями лише 2 вчених (М.М.Ткаченко та Л.П.Шевченко). Сумна статистика!

Таким чином, у 30-х роках були фізично і морально знищені практично всі ті, кого ми зараховуємо до київської історичної школи М.С.Грушевського із тих, хто вижив і залишився в Україні, лише одиниці попри все продовжували професійно займатися улюбленою справою.

Примітки

¹ Див. Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914 рр.) – Автореф. канд. іст. наук. – К., 1966. – 23 с.; Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної

- школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українського історіографією // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 251-258; Федорук Я. Василь Герасимчук його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Там само. – С. 285-290; Бортняк Н. Степан Томашівський до відносин з Михайлом Грушевським // Там само. – С. 291-296; Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя // Там само. – С. 297-305; Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Там само. – С. 88-141; Грицак Я. Чи була школа Грушевського⁹ // Михайло Грушевський і львівська історична школа Матеріали конференції, Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Львів, Нью-Йорк, 1995. – С. 138-152; Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Там само. – С. 196-205; Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик // Там само. – С. 206-224 та ін.
- ² Див.: Виннар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С. 70-82; Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського організаційно-технічні моменти // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 268-284; Білокінь С. Київська школа академіка М.С.Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 106-131.
- ³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.Х. – № 1171. – Арк. 11.
- ⁴ Див. Верба І.В. О.П.Оглобин // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5. – С. 93.
- ⁵ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1770. – Арк. 75.
- ⁶ Відомо, що паспорт науковцю у 1946 р. був виписаний в Сімферополі. Див. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52028-ФП. (Архівно-слідча справа В.Д.Юркевича). – Т. 1. – Арк. 76.
- ⁷ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 53.
- ⁸ Див. Юркова О. Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині ХУІ-ХУІІІ ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924-1930 рр.) // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 314-318.
- ⁹ Див. Олексій Іванович Баранович // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 173; Алексей Иванович Баранович // История СССР. – 1961. – № 5. – С. 246.
- ¹⁰ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 3.
- ¹¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ПУ). – Оп. 3. – Спр. 171. – № 27. – Арк. 152.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр.56706-ФП. (Архівно-слідча справа Т.М.Гавриленка). – Арк. 14-зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 14, 57.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 51.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁶ Особисте повідомлення доньки Т.М.Гавриленка Дії Тодорівни Вакуленко 24 січня 1997 р.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56706. – Арк. 5.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 72.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 73, 82, 210-зв.
- ²⁰ Там само. – Спр.56914-ФП. (Архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка). – Арк. 65. (див. також: Арк. 61, 65-66, 67-69).
- ²¹ ІР НБУ – Ф.Х. – № 3464, 3485.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47004-ФП (Архівно-слідча справа С.В.Глушка). – Арк. 20-22.
- ²³ Там само. – Арк. 24.
- ²⁴ Там само. – Арк. 30, 34.
- ²⁵ Там само. – Спр. 61823-ФП (Архівно-слідча справа Є.К.Тимченка). – Т. 1. – Арк. 178.
- ²⁶ Там само. – Спр. 47004-ФП. – Арк. 27.

- ²⁷ Там само. – Арк. 168.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Див. Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 142.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594-ФП. (Архівно-слідча справа П.С.Глядківського). – Арк. 35.
- ³¹ Там само. – Арк. 37, 41.
- ³² Там само. – Арк. 44, 45.
- ³³ Там само. – Арк. 45, 46, 47, 50-а-зв.
- ³⁴ Там само. – Арк. 50-а-зв, 51.
- ³⁵ Там само. – Арк. 59-63.
- ³⁶ Десь приблизно у 1947-1948 рр. у цьому ж місті став жити й інший історик – М.Є.Слабченко, який викладав в одній із шкіл французьку мову (Див. Водотика С. Трагічна доля академіка ВУАН М.Є.Слабченка // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 83).
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594-ФП. – Арк. 117, 120-121.
- ³⁸ Довідка про звільнення П.С.Глядківського. З сімейного архіву сина історика Ігоря Павловича Гладковського.
- ³⁹ Повідомлено І.П.Гладковським 22 вересня 1997 р.
- ⁴⁰ Про роки життя К.М.Грушевської після 1930 р. див. Матяш і Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 97-118.
- ⁴¹ Архів Президії НАН України. – Ф.Р.-251. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 44.
- ⁴² ІР НБУ. – Ф.Х. – №.12180. – Арк. 12 та ін.
- ⁴³ Там само. – № 1499. – Арк. 1.
- ⁴⁴ Там само. – № 1747. – Арк. 48-48-зв.
- ⁴⁵ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. – С. 142.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52028-ФП. (Архівно-слідча справа В.Д.Юркевича). – Т. 1. – Арк. 231.
- ⁴⁷ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 340.
- ⁴⁸ Державний архів СБУ. – Спр. 49863-ФП. (Архівно-слідча справа К.Т.Штепи). – Арк. 54, 220.
- ⁴⁹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6.
- ⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 1-л. – Спр. 54. – Арк. 23.
- ⁵¹ РДІА. – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6.
- ⁵² Див. Архів Радянської України. – 1932. – № 2.
- ⁵³ Див. Радянський архів. – 1931. – № 4-5. – С. 93-97.
- ⁵⁴ Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова // Репресоване «відродження». – К, 1993. – С. 46.
- ⁵⁵ РДІА. – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6-7.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 7.
- ⁵⁷ Див. Евфимовский В. Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905-1906 гг. // Красный архив. – 1941. – Кн. 3.(106). – С. 40-57.
- ⁵⁸ Довідка РДІА за № 89 від 21 січня 1998 р. (З особистого архіву автора).
- ⁵⁹ Див. Тарнавський В. Буржуазна концепція історії та бібліографи преси на Україні // Проти буржуазних теорій у книгознавстві. Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства. – К, 1933.– Т. I. – С. 139.

- ⁶⁰ Там само. – С. 140-141.
- ⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49534-ФП (Архівно-слідча справа В.А.Ігнатієнка). – Т. 1. – Арк. 171.
- ⁶² Там само. – Арк. 40-41.
- ⁶³ Там само. – Арк. 43.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 46-46-зв.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 243-зв.
- ⁶⁶ Див. Український Радянський Енциклопедичний Словник. – Т. 1. – К., 1986. – С. 689, Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 297, Encyclopedia of Ukraine. – V. 2. – University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London, 1988. – P. 300.
- ⁶⁷ Див. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49534 (дт). (Контрольно-слідча справа В.А.Ігнатієнка). – Арк. 19.
- ⁶⁸ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1783. – Арк. 93; № 8506. – Арк. 3.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47004-ФП. – Арк. 173; Спр. 66594-ФП. – Арк. 50-а.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 66594-ФП. – Арк. 50-а.
- ⁷¹ Див. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (нарис історії). – К., 1933. – Ч. 2. – С. 164.
- ⁷² Карачківський М., свящ., доц. Священна історія Нового Заповіту: підручник для народньої школи та молодших клас гімназії. – Новий Ульм, 1964. – 87 с.
- ⁷³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV. (XX ст.). – Частина друга. – Нью-Йорк, Бавнд Брук, 1966. – С. 330.
- ⁷⁴ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1713. – Арк. 1.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. 262. – № 97. – Арк. 5.
- ⁷⁶ Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст. Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 95, 99.
- ⁷⁷ Див. Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 52.
- ⁷⁸ ІР НБУ. – Ф. 262. – № 97. – Арк. 14.
- ⁷⁹ Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді. – С. 54.
- ⁸⁰ ІР НБУ. – Ф. 262. – № 133. – Арк. 1.
- ⁸¹ Див. Білокінь С.І. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів»: Документи і матеріали // Марра Mundi: Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 832.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5329 (Особова справа П.І.Нечипоренка). – Арк. 16, 19; Ф. 14. – Оп. 1-л. – Спр. 25. – Арк. 87-зв, 88.
- ⁸³ Див. Історично-економічне значення р. Соїму (р. Соїм як рухова сила) // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 29-35.
- ⁸⁴ Див. Нечипоренко П. «Бюллетень Середне-Волжського краєвого Архівного Управління» № 1 і 2 за 1931 р. // Радянський архів. – 1931. – Кн. 2. – С. 70-72; Його ж. Проблема побудування штатів для Полтавського крайового історичного архіву // Архівна справа. – 1931. – № 4. – С. 85-87.
- ⁸⁵ Див. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 67.
- ⁸⁶ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 4.
- ⁸⁷ Там само. – № 1771. – Арк. 76.
- ⁸⁸ Там само. – № 1499. – Арк. 3-зв.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 63862-ФП (Архівно-слідча справа О.Я.Павлика). – Арк. 4, 156-й.

- ⁹⁰ Там само. – Арк. 4-зв.
- ⁹¹ Там само. – Арк. 148.
- ⁹² Там само. – Арк. 164.
- ⁹³ Там само. – Арк. 157.
- ⁹⁴ Див. Рубльов О.С. Особистий секретар академіка М.С.Грушевського Ф.Я.Савченко // Репресоване краєзнавство. – С. 168-173; Його ж. «Аташе» академіка Грушевського Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. – К., Полтава, 1992. – С. 50-57; Його ж. Повертаючись до надрукованого Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». / Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 332-340 // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 2 (5). – С. 428-434.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47267-ФП (Архівно-слідча справа В.М.Сильченка). – Арк. 7-зв.
- ⁹⁶ Повідомлено донькою Є.С.Смолинської і Т.М.Гавриленка Д.Т.Вакуленко 24 січня 1997 р.
- ⁹⁷ Див. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 2.
- ⁹⁸ Там само. – Арк. 1-1 зв.
- ⁹⁹ Див. Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай // Укр. історик. – 1995. – № 1-4. – С. 181.
- ¹⁰⁰ Укр. історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 174.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 7.
- ¹⁰² Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай. – С. 180-181.
- ¹⁰³ О.М. Українська історична наука в 1920-х роках // Сучасник. – Збірник. Новий Ульм, 1948. – Вип. 1.
- ¹⁰⁴ О.М.Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 3. – С. 4-5. Передруковано: Укр. історик. – 1981. – № 1-4. – С. 69-72.
- ¹⁰⁵ Архів Президії НАНУ. – Ф.Р-251. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 105.
- ¹⁰⁶ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1-1зв.
- ¹⁰⁷ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1499. – Арк. 2-зв.
- ¹⁰⁸ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 2.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 2-зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Арк. 3.
- ¹¹¹ Чернетковий варіант кандидатської дисертаційної роботи з авторськими правками «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні» з поміткою «Уфа, 1942 (IV-V)» зберігається в особистому фонді М.М.Ткаченка в ІР НБУ (Ф. 113. – № 8. – 254 с.). Дані про те, що М.М.Ткаченко став кандидатом історичних наук з 30 березня 1946 р., не відповідають дійсності. (Див. Білокінь С. Київська школа академіка М.С.Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 127).
- ¹¹² Див. Протокол № 18 засідання Вченої ради інституту історії і археології АН УРСР 25 червня 1943 р. // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1939-1956 рр.): 36. док. і мат. – К., 1996: У 2-х чч. – Ч. 1. – С. 120.
- ¹¹³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 6.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк. 6-9.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 20.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 29.
- ¹¹⁷ Щоденник М.М.Ткаченка (25 лютого 1958 – 10 червня 1964) // Там само. – Спр. 37. – Арк. 93-зв.

¹¹⁸ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С. 169-176.

¹¹⁹ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 3; № 3468. – Арк. 1; № 3451. – Арк. 1.

¹²⁰ Там само. – № 12168. – Арк. 1; № 12177. – Арк. 10; № 12181. – Арк. 14-14зв.; № 12197. – Арк. 35.

¹²¹ Див. Федущак-Юркевич І. Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць. – Львів, 1994. – С. 426-439; Бабенко Л.Л. Поруч з корифеями науки (В.Д.Юркевич) // Репресоване краєзнавство. – С. 220-224.

¹²² ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 4.

¹²³ Там само. – № 1499. – Арк. 3.

Юрій Волошин
(Полтава)

«НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВА ДУХОВНА ПЕРСОНА В КИСВІ...»

До 100-річчя з дня народження патріарха УАПЦ Мстислава

Непересічна постать патріарха Мстислава (в миру Степан Скрипник) завжди буде викликати інтерес дослідників. За своє довге життя він пройшов тернистий шлях українського священника, на долю якого випало чимало випробувань. Одним із них була участь Мстислава у розбудові Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в роки гітлерівської окупації. Це був чи не найскладніший період його діяльності. Саме тоді проявились неабиякі організаторські здібності щойно висвяченого єпископа. В історичній літературі зустрічаємо діаметрально протилежні оцінки тієї ролі, яку зіграв Мстислав у роки Другої світової війни.

Так офіційна радянська історіографія називала його «довіреною особою гестапо»¹, «нацистським прислужником»² та іншими подібними епітетами. Водночас більшість представників української діаспори стверджує, що Мстислав у своїх діях керувався виключно інтересами українського народу та української церкви. Через цю свою принципову позицію він не раз зазнавав переслідувань з боку окупантів.

Ми не будемо критикувати жодної з названих точок зору, а звернемося до оцінок діяльності єпископа Мстислава, які зустрічаються в повідомленнях німецьких та радянських спецслужб. У зв'язку з тим, що документи, в яких містяться ці згадки в цілому не стосуються життя церкви, публікувати їх повністю недоцільно. Тому обмежимося лише тими уривками, які безпосередньо пов'язані з нашою проблемою.

На С.Скрипника гітлерівські спецслужби звернули увагу вже влітку 1941 р. В одному з повідомлень служби безпеки подається його характеристика, складена німцями на основі свідчень якогось п. Мицюка. З неї видно, що цей пан не відрізнявся доброзичливим ставленням до Скрипника.

«Степан Скрипник – 42-х років, освіта – незакінчена середня школа, додаткова участь у товариських курсах (кооперативних)³.

Як родич керівника українських полонофілів, партія УНС, Симона Петлюри, користувався підтримкою польських урядових кіл. Спочатку (працював) у польській адміністрації, на посаді секретаря комунального відділу на Волині. Перебував на службі у Волинського воєводи Юзевського, який висунув його у депутати польського сейму. Юзевський проводив політику асиміляції українського населення, не зупиняючись перед такими засобами, як примус та обман.

У сеймі Скрипник зарекомендував себе як кращий друг поляків, не помічав грязної, насильницької політики поляків по відношенню до ук-

раїнців⁴. Через це він заслужив в українських колах ім'я людини, що торгує власною совістю. На початку війни він виступив у сеймі з ультра-польською патріотичною промовою⁵.

Після падіння Польщі він перейшов у протипольський табір і приєднався до антипольських, українських націоналістичних течій – Українське націонал-демократичне об'єднання в Лемберзі (Львові).

Серед українських кіл існує думка, що Скрипник є агентом відомого інформ. бюро⁶. Його моральні якості розцінюються українцями дуже низько»⁷.

З проголошенням у Львові 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української Держави С.Скрипник активно включається в розбудову її структур. Він обирається Головою Української Ради Довір'я на Волині. Проте його діяльність на цій посаді, прагнення до утвердження національної державності, намагання відстоювати власну позицію викликали гостру реакцію нацистів. В одному з чергових повідомлень писалось: «За розпорядженням в/групи «Зюйд» – професора Коха⁸ утворена Волинська рада довір'я, під керівництвом Скрипника⁹. На самовпевнену мову Скрипника в його листі до рейхскомісара і його прагнення до послаблення німецького впливу необхідно звернути увагу»¹⁰.

Уже в перші місяці окупації стало зрозуміло, що відродження Української Держави не входить в плани гітлерівців. З осені 1941 р. вони розпочали репресії проти українських патріотів. За таких обставин С.Скрипник вирішує повністю присвятити себе розбудові Української автокефальної церкви, яка щойно почала відроджуватись. Ще будучи депутатом польського сейму, він велику увагу приділяв обороні прав українського православ'я і брав активну участь у житті церкви.

У травні 1942 року разом з іншими кандидатами в Андріївському Соборі м. Києва він був висвячений на єпископа Переяславського. Під час постригу в чернецтво С.Скрипник отримав ім'я – Мстислав.

Після висвячення Мстислав деякий час залишався в Києві, допомагаючи єпископу Ніканору¹¹ організувати церковне життя на Східній Україні. Доручену справу єпископ виконував з притаманним йому завзяттям. Це не залишилось поза увагою пильного ока нацистських спецслужб. В їхньому повідомленні читаємо: «Церква. Найбільш важлива духовна персона в Києві – це висвячений у травні цього року єпископ автокефальної церкви політикан Мстислав. Він досить серйозно прагне до об'єднання незалежної православної церкви з автокефальною православною церквою. При цьому він забороняє будь-які дії, які б спричинили погіршення зв'язків з православним єпископом Пантелеймоном¹². Він навіть збирається прохати Пантелеймона про переговори з метою замирення»¹³.

Але діяльність єпископа Мстислава не обмежувалась самим лише Києвом. Влітку 1942 р. він здійснив велику місійну подорож по Лівобережній Україні. Владика відвідав тоді Переяслав, Хорол, Лубни, Миргород, Полтаву

та цілий ряд інших міст. Він брав участь в масових хрещеннях та богослужіннях, висвячував духовенство та освячував заново відкриті храми. Найбільшим успіхом Мстислава була підписана ним угода про приєднання до УАЦП Харківського митрополита Феофіла Булдовського¹⁴. Про те, що Мстислав зіграв ключову роль у цій події, свідчили і радянські спецслужби. Так у березні 1943 р. в доповідній на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова нарком внутрішніх справ УРСР Сергієнко писав: «На початок активної діяльності Харківського єпархіального управління, окупанти закінчили оформлення вищого керівництва в особі адміністратора української автокефальної церкви Полікарпа Сікорського¹⁵. Харківське єпархіальне управління і митрополит Феофіл не мали нічого спільного з Сікорським до липня 1942 р., коли в м. Харків приїхав представник адміністратора єпископ Мстислав – племінник Петлюри на прізвище Скрипник. У результаті 27.7.42 р. був складений спеціальний протокол з визнанням адміністратора Полікарпа Сікорського головою української церкви і перехід на принцип автокефалії». Там же містилось і свідчення про те, що єпископ Мстислав висловлював невдоволення окупаційним режимом: «...в розмові з націоналістами Сліпченком та Сеником Мстислав говорив, що не в усіх точках політика німців відповідає настроям українських суспільних кіл. Потрібно чекати більших і менших конфліктів з німцями і бути готовими до всього.

Становище українських єпископів, і зокрема його, Мстислава, надзвичайно тяжке, доводиться з німцями хитрувати і будувати політику, враховуючи невдоволення мас, що примушує бути політиком та чесним пастирем свого народу, «підтримуючи його невдоволення та протест»¹⁶.

Гітлерівці з свого боку теж були незадоволені надмірно активним єпископом, який докладав багато зусиль для перетворення УАПЦ на загальнонаціональну церкву. Такий розвиток подій суперечив планам нацистів. Православну Церкву вони розглядали лише як додаток до своєї пропагандистської машини і намагались не допустити її посилення.

Щоб нейтралізувати діяльність єпископа Мстислава, генерал-комісар Київської генеральної округи наприкінці вересня надіслав йому наказ такого змісту:

«Генерал-комісар
генеральної округи Київ

Київ 22 вересня 1942 р.

До єпископа Мстислава.

З політичних причин забороняємо Вам перебувати будь-де в Україні на захід від Дніпра і в частині генеральної округи Київ, розташованої на схід від ріки.

Доручаю Вам до 27 вересня залишити Київ. Про дату Вашого від'їзду і місце, куди Ви виїжджаєте, доручаю повідомити мені»¹⁷.

Однак Мстислав зігнував цей наказ. На початку жовтня він взяв участь у забороненому гітлерівцями Луцькому Соборі єпископів та підписанні «Акту поєднання» з представниками Автономної Церкви. Поява цього документа фактично означала подолання церковного розколу і створення єдиної православної церкви в Україні. Погодитись з таким розвитком подій німці не могли. «Рейхскомісаріат у Рівному заявив єпископові Мстиславу «секретарю-канцлеру – Синоду українських єпископів», що в принципі він схвалює об'єднання обох церковних напрямків, проте з новим станом справ він не може погодитись через те, що він є результатом забороненого зібрання єпископів і взагалі за бажанням рейхскомісара форма української ієрархії може бути остаточно встановлена лише після задоволення України. З огляду на те, що рейхскомісар у майбутньому передбачає об'єднання та створення вищого керівництва, необхідно вжити заходів, щоб усунути єпископів обох напрямків, які всупереч забороні брали участь у церковному соборі та самочинно здійснили об'єднання. Мстислав усупереч забороні з боку рейхскомісара з'являється в Україні по цей бік Дніпра був у Луцьку і взяв активну участь у самоправстві. Йому запропоновано відправитися в обране ним самим місце по той бік Дніпра. Мстислав залишив Київ 23.10 і відбув до місця свого вигнання у Прилуки Чернігівської губернії. Мстислав зобов'язався під час заслання не займатись ніякою політикою та церковною діяльністю, причому йому заявили, що заслання для нього повинно розглядатись як випробування його благонадійності»¹⁸.

Таким чином, наведені нами документи свідчать про те, що владика Мстислав відіграв досить помітну роль у релігійному житті України періоду окупації. Його ім'я частіше, ніж імена інших єпископів, зустрічається в повідомленнях як німецьких, так і радянських спецслужб. З них видно, що діяв він не в інтересах окупантів, а виходячи з власного бачення ролі і місця церкви в житті українського народу. Безумовно, що єпископ Мстислав змушений був враховувати тодішню політичну ситуацію і разом з іншими ієрархами вихвалити на офіційному рівні окупаційний режим¹⁹. Проте вся його діяльність була спрямована не на зміцнення цього режиму, а на розбудову Української автокефальної православної церкви. Отже, він не був ні «нацистським прислужником», ні «агентом гестапо», і переслідування та репресії, яких він зазнав з боку нацистів, зайвий раз це засвідчують.

Примітки

¹ Коваль М. УАПЦ – служниця фашистських окупантів // Людина і Світ. – 1986. – № 1. – С. 57.

² Дмитрук К.Є. Під штандартами реакції і фашизму. – К., 1976. – С. 206.

³ Насправді С.Скрипник у 20-х рр. навчався у Варшавській вищій школі політичних наук.

⁴ Це не відповідає істині. Відомі численні факти протестів депутата Скрипника на захист прав українців, зокрема української церкви. Див.: Ткачук А., Петрів І. Мстислав – патріарх Київської і всієї України. – К., 1993.

⁵ Мається на увазі протест українських депутатів, в тому числі і С.Скрипника, проти

віроломного нападу гітлерівців на Польщу.

⁶ Очевидно, йдеться про службу безпеки Директорії УНР. Це твердження – вигадка автора, яка не підтверджується жодним із джерел.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063. – Арк. 69.

⁸ Кох Ганс, професор, співробітник нацистського міністерства окупованих східних територій.

⁹ Українська Рада Довір'я на Волині, створена на початку вересня 1941 р., головним своїм завданням вважала розбудову українського державного життя Головою Ради був С.Скрипник. Великого значення Рада надавала становленню УАПЦ. Так, уже на першому своєму засіданні створила Тимчасову адміністрацію для її управління. Була розпущена гітлерівцями на початку 1942 р.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063. – Арк. 62.

¹¹ Ніканор (Абрамович), архієпископ УАПЦ – висвячений на початку лютого 1942 р. у Пинську. Протягом всієї окупації перебував у Києві, де займався організацією церковного життя. З 1944 р. і до кінця життя – на еміграції.

¹² Пантелеймон (Рудик) – єпископ Автономної церкви, керував Київською єпархією. Був противником єднання з УАПЦ. З 1944 р. на еміграції.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 106. – Арк. 7.

¹⁴ Булдовський Феофіл, митрополит УАПЦ. Під час окупації здійснював керівництво парафіями на території Слобідської України. Наприкінці 1942 р. був призначений адміністратором УАПЦ на Лівобережній Україні. Після відступу гітлерівців залишився у Харкові. Восени 1943 р. його заарештували органи МДБ. Помер в ув'язненні у січні 1944 р., маючи 78 років.

¹⁵ Сікорський Полікарп, митрополит УАПЦ. У грудні 1941 р. був призначений Адміністратором УАПЦ на окупованих гітлерівцями землях України митрополитом Варшавським Діонісієм (Валединським). Протягом всієї окупації очолював розбудову структур УАПЦ. З 1944 р. на еміграції.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 90. – Арк. 23.

¹⁷ Мартирологія українських церков. – Торонто-Балтимор, 1987. – Т. 1. – С. 750.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 176. – Арк. 77.

¹⁹ Волинь – (Рівне). – 1942. – 28 червня.

Вадим Золотарьов
(Харків)

ЗАРУЧНИК СИСТЕМИ Я.КАМІНСЬКИЙ

Зараз із небуття до нас повертаються постаті багатьох керівних працівників каральних органів Української РСР, що загинули у 30-ті роки і діяльність яких десятиріччями цілком або частково замовчувалася чи перекручувалася. Залежність від сталінської тоталітарної системи ставала для них політичною та особистою трагедією. Не всі зуміли пройти випробування обов'язком та совістю. Це стосується і майора державної безпеки Я.З.Камінського, який у липні-листопаді 1937 року очолював Управління Робітничо-селянської міліції (УРСМ) Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВД) УРСР.

Сьогодні його ім'я майже невідомо навіть фахівцям з історії міліції, тому перш ніж перейти до викладення окремих фактів з його бурхливого життя, наведемо біографічну довідку, яку було складено на підставі його особистих та службових документів.

Камінський Яків Зельманович

Народився 18 грудня 1891 р. у Миколаєві у родині конторника, єврей. У 1908 р. закінчив 4 класи 6-ти класного Миколаївського міського училища. Член ВКП(б) з березня 1920 р. по березень 1938 р. (з 1912 р. по 1919 р. член анархістських груп у Одесі, Львові, Чехословаччині, Миколаєві).

З серпня 1908 р. – учень-підручний у ливарних майстернях Миколаєва та Кривого Рогу. З вересня 1910 р. – ливарник на заводі Литовського в Одесі. З серпня 1911 р. – ливарник у приватній майстерні в Миколаєві. З березня 1912 р. – ливарник на заводі Кононова в Одесі. З вересня 1912 р. – робітник та ливарник на заводах у Львові, Австро-Угорщина.

З 1913 р. – робітник та ливарник на заводах Чехії, Австро-Угорщина. З липня 1915 р. – в'язень табору для інтернованих осіб, Австро-Угорщина. З травня 1918 р. безробітний та член анархістського підпілля у Миколаєві. З березня 1919 р. завідувач банком у Миколаєві. З травня 1919 р. – борець Миколаївського караульного полку, брав участь у ліквідації повстання селян та німців колоністів поблизу Миколаєва та Вознесенська. З липня 1919 р. у складі червоного зведеного загону брав участь в боях проти Добровольчої армії під станцією Помощна. 28 серпня 1919 р. потрапив у полон до махновців під станцією Помощна, був зарахований у 2-й полк імені Нестора Махна, звідки втік через два тижні. З вересня 1919 р. – безробітний та підпільник у Миколаєві. З червня 1920 р. – політборець, голова комуністичного осередку, секретар військового комісара 305-го батальйону військ ВНУС (внутрішні сил) Херсонської групи Південного фронту.

З 6 січня 1921 р. працював у Секретно-оперативному відділі (СОО)

Миколаївської губернської ЧК. З 3 травня 1922 р. – начальник Секретного відділу (СО) та заступник начальника Секретно-оперативної частини (СОЧ) Миколаївського губернського відділу Державного Політичного Управління (ГПУ). З 4 жовтня 1922 р. – помічник начальника СОЧ Київського губернського відділу ГПУ. З 18 січня 1923 р. – начальник СО Одеського губернського відділу ГПУ. З 17 квітня 1924 р. – помічник начальника по СОЧ Кам'янецького прикордонного загону ГПУ. З 15 вересня 1925 р. – начальник Тульчинського окружного відділу ГПУ. З 7 вересня 1926 р. – начальник Проскурівського окружного відділу ГПУ. З 26 січня 1930 р. – начальник Коростеньського окружного відділу ГПУ. З 1 липня 1930 р. – заступник начальника Одеського окружного відділу ГПУ. З 1 жовтня 1930 р. – помічник начальника Одеського оперативного сектора ГПУ. З 20 березня 1931 р. – начальник Особливого відділу (ОО) та помічник начальника Дніпропетровського оперативного сектора ГПУ. З 25 жовтня 1931 р. – помічник начальника Київського оперативного сектора ГПУ. З 31 травня 1932 р. – заступник начальника Київського обласного відділу ГПУ. З 27 лютого 1933 р. – заступник начальника Одеського обласного відділу ГПУ. З 28 серпня 1934 р. – заступник начальника Управління НКВД (УНКВД) по Харківській області. З 17 березня 1937 р. – заступник начальника УРСМ НКВД УРСР. З 18 липня 1937 р. – т.в.о. начальника УРСМ НКВД УРСР. З листопада 1937 р. – заступник начальника УРСМ НКВД УРСР.

Заарештований 9 березня 1938 р. у Києві. 23 листопада 1939 р. Особливою нарадою при НКВД СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі. З квітня 1940 р. відбував покарання у Східно-Уральському таборі НКВД СРСР. Звільнений з табору 24 березня 1947 р. З осені 1947 р. працював ливарником на заводі у Краснодарі. Заарештований 26 січня 1949 р. Особливою нарадою при Міністерстві державної безпеки (МГБ) СРСР засуджений до вислання на поселення у Красноярському краї. Реабілітований 12 липня 1957 р. Наприкінці 50-х рр. проживав у Києві. Подальша доля невідома.

Майор державної безпеки (12.1935). Нагороджений Знаком почесного працівника ВЧК-ГПУ, бойовою зброєю від Колегії ОГПУ СРСР, золотим годинником від ВУЦВК УРСР¹.

* * *

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років у ГПУ – НКВД УСРР склалася традиція, за якою керівників республіканської міліції призначали виключно з числа професійних чекістів: М.Б.Корнев² був призначений на посаду начальника Головного Управління міліції (ГУМ) УСРР з посади начальника Вінницького окружного відділу ГПУ; П.В.Семенов³ до призначення начальником ГУМ УСРР працював заступником начальника Управління прикордонної охорони (УПО) ГПУ УСРР; М.С.Бачинський⁴ став начальником ГУМ УСРР після того, як його відкликали з посади заступника повноважного представника ОГПУ по Центрально-Чорноземній

області, а М.М.Бистрих ⁵ та О.О.Ємельянов ⁶ взагалі очолювали українську міліцію за сумісництвом: перший водночас очолював ОО ГПУ Українського військового округу та УПО ГПУ УСРР, другий – працював начальником УПО ГПУ УСРР. Подібна традиція додержувалася і з заступниками начальника УРСМ НКВД УСРР: І.Ю.Купчик ⁷ перед цим призначенням працював заступником начальника УНКВД по Харківській області, а П.Г.Шостак-Соколов ⁸ – начальником Оперативного відділу Управління державної безпеки (УГБ) НКВД УСРР.

На нашу думку, така кадрова політика пояснювалася тим, що саме у цей час міліція почала виконувати функції, що не входили до кола її прямих обов'язків. Працівники міліції брали активну участь у розкуркулюванні, депортації населення за межі України, арештах політичне неблагонадійних тощо.

Отже, призначення Камінського на посаду заступника начальника УРСМ НКВД УСРР не було випадковим. Адже Яків Зельманович був досить помітною постаттю в українському НКВД. У грудні 1935 р. йому було надане спеціальне звання – майор державної безпеки, яке дорівнювалося загальноармійському званню комбрига (тобто, за сучасними мірками, генерал-майора).

Він брав активну участь у фабрикації справ «Українського національного центру» та «Військово-офіцерської організації «Весна». Під його особистим керівництвом «було розроблено та ліквідовано есерівську організацію «Південне крайове бюро» та меншовицьку організацію в Одесі, низку шпигунських диверсійних закордонних організацій» ⁹. У 1928 р. він допитував у Проскурові ксьондза Кваснівського та дістав від нього «свідчення про наявність ксьондзівської організації на Правобережжі» ¹⁰, після чого за ґрати потрапили десятки католицьких священнослужителів.

Камінський користувався довірою у голови ГПУ УСРР В.А.Балицького ¹¹ і навесні 1933 р. був відправлений на допомогу Х.Я.Леонюку ¹² наводити порядок в Одеському обласному відділі ГПУ, колишній начальник якого Ю.М.Перцов ¹³ був усунутий з посади за нескінченні оргії, контрабанду та витрати державних коштів на свою коханку – акторку З.Вансович ¹⁴. За існуючою традицією до Одеси направлялися лише сильні співробітники, здатні самостійно вирішувати складні завдання. Чекіст, який успішно попрацював у місті над морем, розглядався керівництвом як такий, що пройшов серйозну школу і, як правило, переводився на більш відповідальну роботу ¹⁵. Так сталося і з Камінським – 28 серпня 1934 р. він став заступником начальника УНКВД по Харківській області.

Це було престижне та відповідальне призначення. Після переїзду влітку 1934 р. українського уряду з Харкова до Києва чекістська робота в колишній столиці набувала особливого значення. Харків залишався одним із головних промислових, наукових та культурних центрів СРСР, а обласне

УНКВД, яке раніше діяло «в тіні» республіканського відомства і мало у порівнянні з іншими обласними УНКВД дещо урізаний вигляд, тепер перетворювалося на самостійну оперативну одиницю. Для реорганізації чекістської роботи до міста перекидалися досвідчені чекісти.

Начальником УНКВД по Харківській області 11 липня 1934 р. був призначений К.М.Карлсон¹⁶, якого всього два місяці тому постановою ЦК ВКП(б) «за великі недоліки у фінансовому стані міліції України» було усунуто з посади заступника голови ГПУ УСРР¹⁷. Карла Мартиновича називали «партійною совістю Української парторганізації»¹⁸, Балицький не полишав думки знову зробити його своїм заступником і навіть тримав у наркоматі внутрішніх справ для нього спеціальний кабінет. Але для того, щоб Карлсон зміг його зайняти, він мав довести ударною роботою свою відданість справі Леніна-Сталіна, і, на думку керівництва НКВД УСРР, ніхто не міг йому у цьому допомогти краще, ніж Камінський.

Карл Мартинович і Яків Зельманович спрацювалися досить швидко, і між ними, за словами сучасників, встановилися «дуже близькі стосунки»¹⁹.

За існуючими штатами у начальників обласних УНКВД УСРР був лише один заступник, на якого покладалася вся чорнова оперативна робота²⁰. Крім того, Карлсон як член оргбюро ЦК КП(б)У²¹, член ВУЦВК і член бюро Харківського обкому КП(б)У багато часу віддавав партійній та радянській роботі, і Камінському доводилося працювати з подвійним навантаженням. Діяв він завжди рішуче та жорстко, про що свідчать численні накази по Харківському обласному УНКВД за його підписом. Процитуємо деякі з них:

«Попереджаю всіх працівників УГБ про необхідність дотримання наказів НКВД СРСР і УСРР про більш вдумливе та серйозне відношення при проведенні слідства, а також про те, що за провал агентури у процесі розробки та проведення слідства, буду притягувати до найсуворішої відповідальності винуватих, аж до надання суду Військового Трибуналу»²².

«Начальнику Лазорського райвідділу НКВД тов. Заліт за прийом на роботу без попередньої спецперевірки та санкції Відділу кадрів ХОУ (Харківського обласного управління. – *Авт.*) НКВД колишнього поліцейського Віккена – об'явити сувору догану»²³.

Недаремно харківські чекісти запам'ятали його як «запальну, неврівноважену людину та крикуна. Він не тільки керував слідством, але і сам допитував заарештованих»²⁴.

Надзвичайно багато уваги Камінський приділяв роботі з таємною агентурою, про що пізніше свідчив: «До кола моїх посадових обов'язків входило викриття контрреволюційного підпілля агентурним шляхом і передача цих матеріалів підлеглому мені апарату»²⁵. Він особисто зустрічався з агентурою та перевіряв її боездатність.

Про результати однієї з таких перевірок писав Карлсон у своєму наказі від 8-го березня 1935 р.: «Перевіркою агентурно-інформаційної мережі

Лозовського райвідділку НКВД, яку проводив мій заступник – тов. Камінський, встановлено катастрофічний стан таємного апарата у цьому районі. Із 11 агентів і 13 спецінформаторів, які числилися за списком, жоден не відповідає цій кваліфікації. У наслідку 8 з них залишено рядовими інформаторами, а 16 виключено із взяттям деяких в агентурну розробку, як підозрілих у подвійній грі...

Наказую: 1. За оперативну бездіяльність і за розвал агентурної роботи колишнього начальника Лозовського райвідділку НКВД тов. Саєнко ²⁶ заарештувати на п'ять діб без виконання службових обов'язків і попередити, що якщо і на новому місці не буде розгорнута енергійна агентурно-оперативна робота, він буде усунутий з посади та відданий під суд. Уповноваженого СПО (секретно-політичного відділу. – *Авт.*) тов. Сумця – заарештувати на п'ять діб без виконання службових обов'язків...

Відділу кадрів відрядити до Лозовського району оперативного працівника, якому нагально приступити до налагоджування агентурного апарата у відповідності до даних тов. Камінським вказівок» ²⁷.

Справжня запарка по роботі розпочалася у Камінського та його підлеглих у 1936 р., коли з Москви почали надходити протоколи допитів осіб, обвинувачених у троцькізмі. За словами Камінського, читаючи ці протоколи, Карлсон якимось зауважив: «Той факт, що нині заарештовано велику кількість старих більшовиків й видних працівників партії і радянського апарату, говорить за те, що не все у нас в країні благополучно. Як видно, є серйозна опозиція в партії, яка пішла в підпілля і веде боротьбу з нинішнім керівництвом партії» ²⁸.

Невдовзі з Головного Управління Державної Безпеки (ГУГБ) НКВД СРСР надійшла директива, щоб керівники обласних УНКВД особисто взяли за безпосереднє керівництво боротьбою з троцькізмом і рішуче викривали підпілля на місцях, а не чекали наводок з Москви. І тоді Карлсон став особисто керувати роботою СПО УГБ УНКВД. Всі директиви, орієнтировки, протоколи допитів по Москві передавалися начальнику відділу капітану державної безпеки М.І.Говличу ²⁹ тільки після того, як їх проробили Карлсон та Камінський ³⁰. Начальник УНКВД та його заступник особисто допитували найзначніших заарештованих, з якими вже попрацювали співробітники СПО.

Успіхи харківських чекістів дістали високої оцінки союзного керівництва, і 16 жовтня 1936 р. Карлсон, нарешті, пересів у звичне для себе крісло заступника наркома внутрішніх справ УСРР, а його місце у Харкові зайняв колишній начальник Економічного відділу УГБ НКВД УСРР комісар державної безпеки 3-го рангу С.С.Мазо ³¹. Це був досвідчений чекіст, нагороджений орденом Червоного прапора за підготовку «Шахтинської справи» та «Процесу Промпартії». Майже 10 років вишукував він ворогів на економічному фронті, але досвіду боротьби з опозиціонерами не мав. Довелося знову Камінському перекласти весь тягар боротьби з троцькістами

на свої плечі.

11 грудня 1936 р. він наказав заарештувати «як активного учасника підпільної троцькістської терористичної організації» завідувача сільсько-господарчим відділом обкому КП(б)У Г.І.Незнакомов ³² та допитував його разом із М.І.Говличем та начальником відділку СПО лейтенантом державної безпеки Ф.А. Цветухіним ³³. Під тиском слідчих Незнакомов дав свідчення про існування в Харкові троцькістського підпілля, активним учасником якого є голова Харківської міської ради В.Н.Богуцький ³⁴.

Камінський особисто склав довідку на арешт харківського мера, хоча пізніше і визнавав, що, «окрім свідчень завідувача сільгоспвідділом на Богуцького ³⁵, інших матеріалів про участь Богуцького у контрреволюційній організації у мене по оперативній лінії не було. Після того, як Балицький дав згоду на арешт, була отримана і санкція прокурора» ³⁶.

Богуцького заарештували 11 січня 1937 р. Безпосередньо з ним працював начальник 3-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УГБ УНКВД Харківської області лейтенант державної безпеки Б.Я.Лисицький ³⁷, який швидко зумів дістати від заарештованого компромат на багатьох відповідальних співробітників республіки. Тоді до допитів підключилися Камінський, Говлич та начальник 1-го відділку 4-го відділу УГБ старший лейтенант державної безпеки Л.Н.Ширін ³⁸. Справа почала набирати гучного резонансу, і попрацювати із заарештованим до Харкова приїздив сам начальник 4-го відділу УГБ НКВД УРСР ³⁹ П.М.Рахліс ⁴⁰.

Відзначимо, що з Богуцьким Камінський працював «творчо», беручи від нього компромат лише на потрібних людей, і коли доведений до відчаю арештант став давати свідчення проти колишнього першого секретаря Харківського обкому КП(б)У М.Н.Демченка ⁴¹, то заступник начальника УНКВД, знаючи про добрі відносини Демченка та Карлсона, оформив цей матеріал окремим протоколом.

Про успіхи УНКВД по Харківській області в боротьбі з троцькістами з гордістю розповів 7 січня 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У перший секретар Харківського обкому партії С.О.Кудрявцев ⁴²: «Останнім часом викриті: Мусульбас ⁴³ – колишній другий секретар обкому; Бобровніков – колишній другий секретар горкому; Незнакомов – колишній заступник завідувача сільськогосподарським відділом обкому; Целкін – колишній завідувач радгоспним сектором обкому; Коган – колишня завідувачка обласним партархівом; Грабовський – колишній інструктор обкому; Талімонов – колишній помічник першого секретаря обкому; Павлов – колишній помічник другого секретаря обкому; Журливий – колишній другий секретар Жовтневого райкому; Брандт – колишній перший секретар Ленінського райкому; Єфименко – колишній другий секретар Кагановичеського райкому; Дефорж – колишній другий секретар Ленінського райкому. Ці викриті та заарештовані... На ХПЗ сиділи секретарі партійного комітету Генкін та культпрому Геферт, які нині викриті та заарештовані як вороги партії та

народу... Ще в 1934-1936 роках у Харківській партійній організації були викриті як вороги партії: Плачинда – колишній секретар Полтавського міськкому, Невельський – колишній секретар Кременчуцького міськкому, Єрмолов – колишній секретар Ізюмського райкому, Гуревич – колишній завідувач культпромом обкому та Авербух – колишній заступник завідувача промтранспортним відділом обкому...

Контрреволюційні троцькістські групи були викриті на ХПЗ, артилерійському заводі та на ряді інших підприємств»⁴⁴.

Оцінюючи свою роботу у той період, Камінський пізніше з гордістю писав: «при моїй безпосередній участі викрито право-троцькістське підпілля у Харкові та Києві»⁴⁵, і, безперечно, мав рацію.

Його активність у викритті троцькістського підпілля можна пояснити не тільки сумлінним виконанням своїх службових обов'язків, але і спробами довести свою відданість генеральній лінії ВКП(б), бо мав за собою великий, як на той час, гріх – у грудні 1923 р. разом із більшістю партійної організації Київського губернського відділу ГПУ проголосував за платформу Л.Д.Троцького. Київські чекісти, правда, швидко збагнули свою помилку і за пропозицією начальника СОЧ В.М.Горожанина⁴⁶ написали покайного листа до місцевої газети⁴⁷. Тодішній голова ГПУ УСРР В. А.Балицький на цю провину підлеглих особливої уваги не звернув і незабаром висунув Горожанина на посаду начальника СО ГПУ УСРР – відділу, який між іншим розробляв і опозиціонерів. Інший «київський троцькіст» П.М.Рахліс, незважаючи на те, що у січні 1924 р. листа у газету не підписав і позбувся своєї посади начальника СО та секретаря партійної організації Київського губернського відділу ГПУ, з січня 1936 р. очолював СПО УГБ НКВД УСРР і керував боротьбою з троцькізмом у республіці.

Спочатку «троцькістське минуле» не відіграло ніякого значення і для блискучої чекістської кар'єри Камінського. Він настільки увірував у свою недоторканність та винятковість, що при обміні партійних документів навесні 1936 р. «забув» повідомити про свій проступок 1923 р. партійну організацію. Але все таємне колись стає явним.

Неприємності розпочалися на початку 1937 р. з міжміського телефонного дзвінка. Телефонував давній знайомий – начальник 2-го (оперативного) відділу УГБ УНКВД по Ленінградській області капітан державної безпеки М.С.Альохін⁴⁸ і просив підтвердити факт його відкритого розриву з троцькістами у лютому 1924 р. у Києві. Камінський зрозумів, у яку халепу він потрапив через власну брехню, і після кількох днів роздумів написав заяву на ім'я Мазо, у якій, зокрема, відзначалося:

«При перевірці та обміні партдокументів у 1935-1936 роках я про свою помилку не казав, і цим здійснив тяжку провину перед партією. Я повинен запевнити Вас у тому, що єдиною причиною тому була моя малодушність»⁴⁹.

Справу Камінського почали розглядати у різних партійних інстанціях,

і він дуже перелякався. Його приятелька Шаргей бідкалася знайомим: «Ви знаєте, коли стояло питання про Камінського на бюро, то він повернувся додому в такому жахливому стані, що я з ним промордувалася цілу ніч у його на квартирі. Я весь час прикладала йому компреси, весь час стежила за ним і дуже боялася, що він не витримає такого удару!»⁵⁰.

Але хвилювався Яків Зельманович марно. Перед розглядом його справи секретарю Харківського обкому КП(б)У Налімову телефонували Балицький та Карлсон, і бюро обкому винесло постанову: «Вказати тов. Камінському на припущену ним помилку, що виявилася в тому, що він не заявив при перевірці партійних документів про свої хитання у 1923 р.»⁵¹.

Коментуючи таке рішення бюро обкому КП(б)У, голова Харківського облвиконкому Г.К.Прядченко⁵² слушно відзначив, що «за подібні справи рядових комуністів виключали з партії, а Камінському лише поставили на вид!»⁵³. На жаль, таку партійну принциповість Прядченко виявив лише тоді, коли сам опинився за ґратами, а на засіданні бюро він підтримав рішення більшості, бо не хотів сваритися із всемогутнім відомством.

Між тим хвиля пошуків «прихованих троцькістів» докотилася і до «меченосців партії» – чекістів. В центральному апараті НКВД СРСР розпочалися перші арешти. І тоді Балицький, розуміючи, що «троцькістське минуле» його підлеглих підриває і його авторитет, вирішив підстрахуватися і усунув з оперативної роботи «за помилки 1923 р.» Рахліса⁵⁴ та Камінського.

Якова Зельмановича призначили заступником начальника УРСМ НКВД УРСР. Начальник української міліції М.С.Бачинський мав серед підлеглих репутацію людини з найближчого оточення Балицького та «бюрократа, що керував міліцією не виходячи з кабінету»⁵⁵. Йому, весь час зайнятому вищою політикою», якраз і був потрібний такий енергійний заступник, як Камінський.

Камінському вже здавалося, що всі його біди лишилися позаду, але спокійно працювати у Києві йому довелося не довго.

14 червня 1937 р. новим наркомом внутрішніх справ був призначений колишній начальник 5-го (особливого) відділу Головного Управління державної безпеки (ГУГБ) НКВД СРСР комісар державної безпеки 2-го рангу І.М.Леплевський⁵⁶, який відразу розпочав викривати контрреволюційну троцькістську організацію в НКВД України на чолі з Балицьким. 4 липня С.С.Мазо, довідавшись про те, що Пленум ЦК КП(б)У вивів його із числа кандидатів у члени ЦК, застрелився у своєму службовому кабінеті. Знайшлися «вороги народу» і серед відповідальних працівників міліції – за ґрати потрапили М.С.Бачинський, начальник карного розшуку республіки А.Я.Аузен⁵⁷ (ще один «київський троцькіст – чекіст зразка 1923 р.») та начальник Одеської обласної міліції П.М.Селіванов⁵⁸.

Здавалося, на що міг розраховувати у цій м'ясорубці Камінський з його анархістським і троцькістським минулим, та ще після того, як перший

заступник наркома внутрішніх справ СРСР комкор М.П.Фриновський³⁹ у своєму наказі за № 248 від 21 червня 1937р. виніс йому сувору догану «за допущення арешту Сухова⁶⁰ та за відсутність контролю за проведенням слідства»?⁶¹ Лише на бога, а богом на той час в Україні був Леплевський.

Нарком добирав свою команду за принципом особистої відданості. Камінського він знав давно, ще по спільній роботі на Поділлі, і вважав його відданою людиною, здатною без вагань виконувати будь-які накази⁶². Леплевський взяв Якова Зельмановича під свій захист, про що останній пізніше писав:

«Леплевський у присутності секретаря Кіровського райкому партії, секретаря партколективу УРСМ та Бельського⁶³ (заступник наркома внутрішніх справ СРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу – перебував у серпні 1937 р. в Києві з інспекційною перевіркою. – *Авт.*) докоряв мене за те, що я не повідомив його про проект гарнізонних зборів, на яких мені виразили недовіру. Він сказав, що приїхав би на збори»⁶⁴.

Таку сміливість Леплевського можна пояснити ще й тим, що і сам М.І.Єжов полюбляв використовувати «грішників» – вони зроблять усе аби виправдати високу довіру та врятувати своє життя. Так вищезгаданий «колишній київський троцькіст» М.С.Альохін був призначений заступником начальника 12 відділу (оперативна техніка) ГУГБ НКВД СРСР і виконував найбрудніші накази керівництва.

З 17 липня, тобто з дня арешту Бачинського, Камінський став виконувати обов'язки начальника УРСМ НКВД УРСР. Міліцейські справи Леплевського зовсім не цікавили, і він переклав нагляд за УРСМ своєму заступнику⁶⁵ старшому майору державної безпеки М.А.Степанову⁶⁶.

У серпні 1937 р. по всій країні розпочалося проведення так званих масових операцій. Через брак співробітників УГБ для проведення арештів і слідства, особливо у сільських районах, стали широко залучати співробітників міліції. Так, наприклад, в одному з наказів начальника УНКВД по Харківській області майора державної безпеки Л.Й.Рейхмана⁶⁷, зокрема, відзначалося: «Для надання допомоги у роботі Міжрайонним оперативним групам Охтирського та Куп'янського районів наказую:

Виділити за рахунок частин РСМ м. Харкова і направити на час роботи оперативних груп у розпорядження начальника Охтирської міжрайонної оперативної групи – 7 чоловік, та начальника Куп'янської Охтирської міжрайонної оперативної групи – 10 чоловік рядового складу міліції»⁶⁸.

За тим, як українська міліція викривала «ворогів народу», уважно стежив нарком внутрішніх справ республіки. Відразу після Жовтневих свят Камінський пішов до Леплевського узгодити текст привітання до дня ХХ-річчя міліції. Нарком лежав хворий у задній кімнаті свого кабінету та нарікав, що через хворобу не може в достатній мірі особисто брати участь в роботі, що «день працює, а три лежить»⁶⁹. Оцінюючи оперативну обстановку, Леплевський відзначив, що «історія не знає подібного. Хоча розгром

право-троцькістського блоку проведено, але на цьому боротьбу не закінчено. Сили ще є і досить організовані. Троцькісти зброї не складають і не складуть, їх підтримують інші антирадянські організації»⁷⁰, та побажав ретельно готувати операції «сім раз міряй, а один раз відріжай»⁷¹. Не забув він нагадати Камінському про своє заступництво⁷².

Тим часом дії Леплевського почали викликати все більші нарікання у союзного керівництва, яке вважало дії НКВД УРСР обережними та нерішучими. Для підсилення роботи до Києва надсилалися все нові та нові працівники. Наприкінці листопада 1937 р. начальником УРСМ НКВД УРСР став капітан державної безпеки Ф.П.Фокін⁷³, а Камінський повернувся до виконання обов'язків заступника начальника республіканської міліції і продовжував «допомагати» органам держбезпеки викривати все нових і нових ворогів народу.

Саме за керівництво цим напрямком роботи української міліції Президія ВЦВК УРСР нагородила Я.З.Камінського «за зразкове виконання завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» золотим годинником⁷⁴. Відзначимо, що з 138 співробітників НКВД УРСР, яких найвищий законодавчий орган республіки відзначив своїми подарунками, він був єдиним міліціонером.

Здавалося, що лихі часи для Камінського позаду. Але 27 січня 1938 р. до Києва прибув новий нарком внутрішніх справ⁷⁵ комісар державної безпеки 3-го рангу О.І.Успенський⁷⁶, який розпочав другу чистку серед українських чекістів.

8 березня 1938 р. військовий прокурор Управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВД УРСР М.М.Гомеров⁷⁷ дав санкцію на арешт Камінського. Наступного дня Якова Зельмановича заарештували. Цікаво, що постанову на його арешт «як учасника контрреволюційної змови у НКВД», складену сержантом державної безпеки Терещенком і начальником 8-го відділку 5-го (особливого) відділу УГБ НКВД УРСР молодшим лейтенантом державної безпеки Л.М.Волею-Гойхманом, було затверджено начальником 5-го відділу УГБ НКВД УРСР майором державної безпеки М.О.Листенгуртом⁷⁸ лише 10 березня, а обшук у кімнаті № 23 по вулиці Левашовській, 36а, у якій мешкав Камінський, чекіст І.І.Шихтман провів взагалі 23 березня.

Для проведення слідства у справах заарештованих чекістів Успенський створив особливу оперативно-слідчу групу на чолі із заступником начальника 4-го відділу УГБ НКВД УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Д.А.Перцовим⁷⁹, якою лише за період з 21 лютого по 31 квітня 1938 р. був заарештований 241 співробітник НКВД⁸⁰.

Компромат на заарештованих добували вже після їх арешту. Так діяли і по відношенню до Я.З.Камінського, якого почали здавати на допитах його колишні благодійники: К.М.Карлсон «зізнався» в тому, що «за завданням Балицького він особисто завербував до антирадянської змови Камінського»

⁸¹; І.М.Леплевський розповів, що «у ряді областей сиділи мої люди, які беззаперечно виконували всі мої завдання та доручення. В Одесі – Глузберг ⁸² – начальник 5 відділу, в Києві – Роголь ⁸³ – начальник 3 відділу... в Донбасі – Загорський ⁸⁴, кадровий троцькіст – заступник начальника обласного управління, в Чернігові – Геплер ⁸⁵ – троцькіст, і у Києві у міліції Камінський – троцькіст» ⁸⁶.

На допитах Яків Зельманович тримався мужньо і до 4 вересня 1938 р. все заперечував. Чого це йому коштувало, можна лише здогадуватися, адже молодші лейтенанти державної безпеки Л.М.Воля-Гойхман та М.М.Тульський ⁸⁷, які його допитували, відзначалися особливою жорстокістю і забили на смерть начальника 3-го відділку Карного розшуку УРСМ НКВД УРСР Г.І.Майбороду ⁸⁸.

Кінець кінцем, слідчі зламали і Камінського, який поступово зізнався в тому, що у серпні 1936 р. був завербований до контрреволюційної змови в НКВД УРСР Карлсоном і що пізніше завербував М.І.Говлича та капітана державної безпеки Л.С.Аррова ⁸⁹ до цієї організації ⁹⁰. Начальник 1 відділку 6 відділу (нагляд за міліцією, військкоматами, пожежною охороною) 1 Управління НКВД УРСР лейтенант державної безпеки Вайсбарг зумів переконати Якова Зельмановича, що той є учасником сіоністської організації в НКВД УРСР на чолі з Леплевським ⁹¹. Згодом з'явилися «щиросердні зізнання» про співробітництво з чеською розвідкою та про троцькістське минуле.

Особлива нарада НКВД СРСР засудила Камінського до 8 років позбавлення волі, рахуючи термін ув'язнення з 23 березня 1938 р. Після звільнення у 1947 р. він недовгий час працював ливарником у Краснодарі, але невдовзі знову був заарештований органами державної безпеки і як колишній троцькіст був засуджений на заслання.

Під час хрущовської відлиги Яків Зельманович подав заяву про реабілітацію, але і тут йому довелося пережити досить неприємні моменти. Адже водночас із його заявою комісія з реабілітації розглядала заяву родичів розстріляного Богуцького. Коли від Камінського зажадали роз'яснень, то він відповів: «Ні 1-го, ні 2-го, ні 3-го лютого 1937 р. я Богуцького не допитував... це я точно пам'ятаю... Звідки з'явилися мої підписи на протоколах його допитів я не знаю!» ⁹².

Голова військового трибуналу Київського військового округу (КВО) генерал-майор юстиції Архипович вважав, що «Камінський керував слідством, проводив арешти, особисто допитував заарештованих і причетний до фальсифікації слідчих матеріалів, через що ряд осіб було репресовано», та намагався притягнути його до кримінальної відповідальності за порушення соціалістичної законності. Але військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І.Бударгін відкинув аргументи Архиповича «як недостатні» і Якова Зельмановича реабілітували. Питання про партійну реабілітацію Камінський не підіймав. Напевно, довгі роки, проведені в радянських таборах, відкрили йому очі на комуністичну

систему, якій він так віддано служив.

Примітки

¹ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (РЦЗВДНІ). – Регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0694064; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 958. – Арк. 1-2; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 260-266.

² **Корнів (Капелюс) Марк Борисович** (1900-1939). Майор державної безпеки. З травня 1927 р. – начальник Вінницького окружного відділу ГПУ. З лютого 1930 р. – начальник ГУМ УСРР. З травня 1930 р. – начальник Кременчуцького окружного відділу ГПУ... З 13 лютого 1937 р. – начальник УНКВД по Молдавській АРСР. З 20 липня 1937 р. по 26 лютого 1938 р. – начальник УНКВД по Чернігівській області. З 23 квітня 1938 р. по 3 вересня 1938 р. – помічник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР по відділах, що не входять до УГБ. Засуджений на смерть та розстріляний 2 березня 1939 р.

³ **Семенов Петро Васильович** (1898-1937). Комбриг. З 1932 р. – заступник начальника УПО і ВГПУ УСРР. З травня 1932 р. по травень 1934 р. – начальник ГУМ УСРР. З 26 серпня 1934 р. – начальник 8-го відділку ОО УГБ НКВД УСРР. З 1935 р. – заступник начальника УНКВД по Харківській області та начальник ОО ГУГБ НКВД Харківського військового округу. З 1936 р. – заступник начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВД УРСР Заарештований 7 серпня 1937 р. Засуджений на смерть 7 вересня 1937 р., розстріляний. Посмертно реабілітований.

⁴ **Бачинський Микола Станіславович** (1894-1937). Директор міліції. З 23 листопада 1927 р. – начальник Дорожньо-транспортного відділу (ДТО) ГПУ Донецьких залізниць. З 1 червня 1928 р. – начальник Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ГПУ УСРР. З 1 жовтня 1931 р. – начальник Відділу кадрів ГПУ УСРР. З 7 січня 1932 р. – заступник повноважного представника ОГПУ по Центрально-Чорноземній області, Воронеж. З 15 червня 1934 р. – начальник ГУМ УСРР. З 10 липня 1934 р. – начальник УРСМ НКВД УСРР. З 19 травня 1937 р. – начальник УРСМ та заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Заарештований 17 липня 1937 р. Розстріляний 28 жовтня 1937 р. Посмертно реабілітований.

⁵ **Бистрих Микола Миколайович** (1893-1939). Комісар державної безпеки 3-го рангу. З 21 лютого 1923 р. до 30.07.1931 р. – начальник ОО Українського військового округу. З 25 жовтня 1923 до 30.07.1931 р. – начальник УПО та ВГПУ УСРР. У 1930-1931 рр. очолював за сумісництвом ГУМ УСРР. З 30 липня 1931 р. – начальник Головного УПО та ВОГПУ СРСР. З 1 грудня 1936 р. – заступник начальника ГУРСМ НКВД СРСР. Заарештований восени 1938 р. Розстріляний 22 лютого 1939 р.

⁶ **Смельянов Олександр Олександрович** (1882-?). Комбриг. З 14 вересня 1931 р. по 23 травня 1933 р. – начальник УПО ГПУ УСРР. З листопада 1931 р. по травень 1932 р. – начальник ГУМ УСРР. З 23 травня 1933 р. – заступник начальника УПО та ВГПУ УСРР/УПВО НКВД УСРР. З квітня 1937 р. – начальник УПВО НКВД Білоруської РСР. З 31 січня 1938 р. – заступник начальника ГУПВО НКВД СРСР. Подальша доля невідома.

⁷ **Купчик Ісаак Юлійович** (1900-1937). Майор державної безпеки. З 5 вересня 1933 р. – заступник начальника Харківського обласного відділу ГПУ. З 1 вересня 1934 р. перебував на лікуванні. З 10 березня 1935 р. – заступник начальника УРСМ НКВД УСРР. З 21 грудня 1936 р. – начальник 5-го відділу (ОО) УГБ НКВД УРСР та начальник ОО ГУГБ НКВД Київського військового округу. Заарештований 7 серпня 1937 р. Розстріляний 7 вересня 1937 р. Посмертно реабілітований.

⁸ **Шостак-Соколов Петро Григорович** (1896-1937). Майор державної безпеки. З квітня 1933 р. – начальник Оперативного відділу ГПУ УСРР/ УГБ НКВД УСРР. З 21 грудня

1936 р. – заступник начальника УРСМ НКВД УСРР. З 23 січня 1937 р. – начальник УНКВД по Чернігівській області. Заарештований 24 червня 1937 р. Засуджений на смерть 7 вересня 1937 р., розстріляний. Посмертно реабілітований.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 159.

¹⁰ Там само. – Арк. 63 зв. – 64.

¹¹ **Балицький Всеволод Аполонович** (1892-1937). Комісар державної безпеки 1-го рангу. З 1 вересня 1923 р. – голова ГПУ УСРР. З 31 липня 1931 р. – заступник голови ОГПУ СРСР. З 20 лютого 1933 р. – голова ГПУ УСРР. З 10 липня 1934 р. – нарком внутрішніх справ УСРР. З 11 травня 1937 р. – начальник УНКВД по Далеко-Східному краю. Заарештований 7 липня 1937 р. Розстріляний 27 листопада 1937 р.

¹² **Леонюк (Кузуб) Хома Якимович** (1892-?). Старший майор державної безпеки. З 18 вересня 1931 р. – начальник Секретно-оперативного управління (СОУ) та заступник голови ГПУ УСРР. З 22 березня 1933 р. – начальник Одеського обласного відділу ГПУ. З 15 липня 1934 р. – начальник УНКВД по Одеській області. З 15 березня 1935 р. до 9 січня 1937 р. – начальник УНКВД по Куйбишевському краю. З 15 квітня до 11 вересня 1937 р. – начальник УНКВД по Красноярському краю. З 11 жовтня 1937 р. – помічник начальника, а з 16 квітня 1938 р. – заступник начальника Головного Управління Таборів (ГУЛАГ) НКВД СРСР. Потім працював у системі ГУЛАГУ НКВД. Остання посада – заступник начальника відділу трудових та виховних колоній МВД СРСР. 6 червня 1957 р. звільнений в запас через факти дискретизації звання офіцера. 30 липня того ж року позбавлений звання генерал-майора.

¹³ **Перцов Юрій Мойсейович** (1894-?). З 11 березня 1929 р. – заступник начальника ОО ГПУ Українського військового округу. З 5 вересня 1930 р. – начальник Одеського оперативного сектора / обласного відділу ГПУ. 29 січня 1933 р. усунутий з посади. У 1933 р. Особливою нарадою ОГПУ СРСР засуджений за контрабанду до кількох років позбавлення волі. У 1938 р. вдруге засуджений до 5 років таборів. У 1949 р. проживав у Краснодарі.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37281-ФП. – Арк. 81.

¹⁵ Гладков Т.К. Медведєв. – М.: Мол. гвардия, 1985. – С. 82.

¹⁶ **Карлсон Карл Мартинович (Едуард Іванович)** (1888-1938). Комісар державної безпеки 2-го рангу. З 10 червня 1924 р. – заступник голови ГПУ УСРР. 25 травня 1934 р. усунутий з посади. З 11 липня 1934 р. – начальник УНКВД по Харківській області. З 17 жовтня 1936 р. – заступник наркома внутрішніх справ УСРР. 26 липня 1937 р. відкликаний до НКВД СРСР. З 16 серпня 1937 р. – начальник Томськ-Асинського табору НКВД. Заарештований 22 січня 1938 р. Засуджений на смерть 22 квітня 1938 р., розстріляний. Посмертно реабілітований.

¹⁷ Харківський державний обласний архів. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 501. – Арк. 10.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 2. – Арк. 39.

¹⁹ Там само. – Т. 1. – Арк. 202.

²⁰ У 1935 р. після утворення Харківського військового округу (ХВО) у штаті УНКВД по Харківській області з'явилася посада ще одного заступника начальника, що обіймав за сумісництвом ще і посади начальника ОО ГУГБ НКВД ХВО та начальника ОО УГБ обласного УНКВД.

²¹ Комуністична партія України – з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф.Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – С. 166.

²² Архів УВС по Харківській області. Колекція документів. – Приказ № 88 по Управленню НКВД Харьковской области от 5 февраля 1935 г.

²³ Там само. – Приказ № 551 по Управленню НКВД Харьковской области от 4 августа 1935 г.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 96.

²⁵ Там само. – Арк. 65 зв.

²⁶ **Сасенко Митрофан Васильович** (?). Лейтенант державної безпеки. У 1934-1935 рр. – начальник Лозовського райвідділку НКВД. У 1935-1936 рр. – начальник Хорольського райвідділку НКВД. З 1936 р. в УНКВД Чернігівської області.

²⁷ Архів УВС по Харківській області. Колекція документів. – Приказ № 181 по Управленню НКВД Харьковской области от 8 марта 1935 г.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 34-35.

²⁹ **Говлич Марк Ілліч** (1902-1938). Капітан державної безпеки. З квітня 1931 р. – начальник СПО Дніпропетровського оперативного сектора / обласного відділу ГПУ. З 11 серпня 1934 р. – начальник СПО УГБ УНКВД Харківської області. З 3 січня 1937 р. – заступник начальника 4-го відділу (СПО) УГБ НКВД УРСР. З 25 вересня 1937 р. – начальник УНКВД Амурської області. Заарештований 29 липня 1938 р. Засуджений на смерть 20 вересня 1938 р. Розстріляний.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 2. – Арк. 39-40.

³¹ **Мазо Соломон Самійлович** (1900-1937). Комісар державної безпеки 3-го рангу. З 29 вересня 1930 р. – начальник ЕКУ ГПУ УСРР / Економічного відділу УГБ НКВД УСРР. З 16 жовтня 1936 р. – начальник УНКВД Харківської області. Застрелився 4 липня 1937 р. Посмертно реабілітований.

³² **Незнакомов Григорій Ілліч** (1900-1937). Засуджений на смерть 9 березня 1937 р. Посмертно реабілітований.

³³ **Цветухін Федір Андрійович** (1904-?). Старший лейтенант державної безпеки. З 1935 р. – начальник відділку СПО УГБ УНКВД Харківської області. З 1938 р. – начальник відділку 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 1938 р. – помічник начальника 9-го відділу УГБ НКВД УРСР. З січня 1939 р. – начальник 1-го Спецвідділу НКВД УРСР.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 93-94.

³⁵ **Богуцький Володимир Никифорович** (1891-1937). Розстріляний. Посмертно реабілітований.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 65.

³⁷ **Лисицький Борис Якович** (1905-?). Лейтенант державної безпеки. У 1933-1937 рр. – начальник відділку СПО Харківського обласного відділу ГПУ / УГБ УНКВД. 27 червня 1937 р. звільнений з органів. У 1957 р. – начальник відділу агітації та пропаганди Свердловського обкому КПРС.

³⁸ **Ширін-Шац Лазар Наумович** (1901-?). Старший лейтенант державної безпеки. З 20 січня 1936 р. до 18 листопада 1937 р. – начальник 1-го відділку СПО УГБ УНКВД Харківської області. До 21 березня 1938 р. – начальник відділку 4-го відділу (СПО) УГБ НКВД УРСР. З 21 березня 1938 р. – заступник начальника 4-го відділу УГБ УНКВД Вінницької області. З 28 серпня 1938 р. – начальник відділу місць ув'язнення УНКВД Вінницької області. З 20 вересня 1938 р. – начальник Управління будівництва шляху Новоград-Волинський – Житомир НКВД УРСР. З 1939 р. – керуючий відділом «Інтуристу» у Харкові. Заарештований у 1939 р. Звільнений 17 вересня 1941 р. через «недоведеність злочинів».

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 65 зв.

⁴⁰ **Рахліс Пейсах Месрович** (1897-1938). Майор державної безпеки. У 1923-1924 рр. – начальник СО Київського губернського відділу ГПУ. З 14 січня 1935 р. – заступник начальника СПО ГПУ УРСР. З 3 січня 1936 р. – начальник СПО УГБ НКВД УРСР. Звільнений з посади 31 березня 1937 р. З 16 травня 1937 р. – начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УГБ НКВД Узбецької РСР. Заарештований 7 серпня 1937 р. Засуджений на смерть 10 січня 1938 р.

⁴¹ **Демченко Микола Нестерович** (1896-1937). До 1936 р. – перший секретар Харківського обкому КП(б)У. У 1937 р. – нарком зернових та тваринних радгоспів СРСР.

Заарештований 22 липня 1937 р. Розстріляний 30 жовтня 1937 р. Посмертно реабілітований.

⁴² **Кудрявцев Сергій Олександрович** (1903-1938). У 1936-1937 рр. – перший секретар Харківського обкому КП(б)У. З 1937 р. – перший секретар Київського обкому КП(б)У. Заарештований у грудні 1937 р. Розстріляний у квітні 1938 р. Посмертно реабілітований.

⁴³ **Мусульбас Іван Андрійович** (1895-1937). Розстріляний у 1937 р. Посмертно реабілітований.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 32-37.

⁴⁵ Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 182.

⁴⁶ **Горожанин Валерій Михайлович** (1889-1938). Старший майор державної безпеки. З 5 січня 1923 р. – начальник СОЧ Київського губернського відділу ГПУ. З 7 травня 1924 р. – начальник СО ГПУ УСРР. З 7 травня 1930 р. – заступник начальника СО ОПТУ СРСР. З 21 травня 1935 р. – другий заступник ЩО ГУГБ НКВД СРСР. З 15 лютого 1937 р. – начальник, а з 27 травня 1937 р. – заступник начальника Особливого бюро при секретаріаті НКВД СРСР. Заарештований 19 серпня 1937 р. Розстріляний 29 серпня 1938 р. Посмертно реабілітований.

⁴⁷ Пролетарская правда (Київ). – 1924. – 21 лютого.

⁴⁸ **Альохін Михайло Сергійович** (1902-1939). Майор державної безпеки. З січня 1923 р. – уповноважений КРО Київського губернського відділу ГПУ. З червня 1924 р. працював у органах ГПУ Північного Кавказу. З 22 грудня 1934 р. – начальник Оперативного відділу УГБ УНКВД Ленінградської області. З 14 серпня 1937 р. – заступник начальника 12-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. З 9 червня 1938 р. – начальник відділу Опертехніки НКВД СРСР. Заарештований 13 вересня 1938 р. Розстріляний 22 лютого 1939 р.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 199.

⁵⁰ Там само. – Арк. 230.

⁵¹ Там само. – Арк. 183.

⁵² **Прядченко Григорій Костянтинович** (1897-?). Заарештований у липні 1937 р. Розстріляний. Посмертно реабілітований.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 19. – Арк. 203.

⁵⁴ Там само. – Спр. 45886-ФП. – Арк. 172.

⁵⁵ Там само. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 207.

⁵⁶ **Леплевський Ізраїль Мойсейович** (1894-1938). Комісар державної безпеки 2-го рангу. З 20 лютого 1933 р. – заступник голови ГПУ УСРР. З січня 1934 р. – повпред ОГПУ по Саратовському краю. З грудня 1934 р. – нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. З 25 листопада 1936 р. – начальник 5-го відділу (ОО) ГУГБ НКВД СРСР. З 14 червня 1937 р. – нарком внутрішніх справ УРСР. З 25 січня 1937 р. – начальник 6-го (транспортного) відділу ГУГБ НКВД СРСР. Заарештований 26 квітня 1938 р. Розстріляний 28 липня 1938 р.

⁵⁷ **Аузен Альберт Янович** (1899-1937). У 1923 р. – уповноважений ОО Київського губернського відділу ГПУ. У 1934-1937 рр. – начальник карного розшуку УРСМ НКВД УРСР. Заарештований 2 липня 1937 р. Розстріляний 7 вересня 1937 р.

⁵⁸ **Селіванов Петро Мойсейович** (1894-1937). Старший майор міліції. Начальник УРСМ УНКВД Одеської області. Заарештований 4 серпня 1937 р. Розстріляний 7 вересня 1937 р.

⁵⁹ **Фриновський Михайло Петрович** (1898-1940). Командарм 1-го рангу. З 8 квітня 1933 р. до 15 квітня 1937 р. – начальник ГУПО ОГПУ СРСР / ГУПВО НКВД СРСР. З 16 жовтня 1936 р. – заступник наркома внутрішніх справ СРСР. З 15 квітня 1937 р. – начальник ГУГБ та перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР. З 8 вересня 1938 р. – нарком Військово-морського флоту СРСР. Заарештований 6 квітня 1939 р. Розстріляний 4 лютого 1940 р.

⁶⁰ **Сухов Григорій Степанович** (?). Член ВКП(б) з 1921 р. У роки громадянської війни –

червоний партизан. 25 жовтня 1935 р. виключений з партії Держинським райкомом КП(б)У м. Харкова за пропозицією М.І.Говлича. Заарештований 14 травня 1936 р. за «троцькістські наміри». Виправданий рішенням суду 27 грудня 1936 р. За «необґрунтовані звинувачення у тероризмі та контрреволюції» на ряд співробітників УНКВД Харківської області були накладені дисциплінарні стягнення.

⁶¹ Архів УВС Харківської області. – Ф. 48/169. – Оп. 1. – Порція 5. – Спр. 3. – Арк. 128.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37281-ФП. – Арк. 245.

⁶³ **Бельський Лев Миколайович (Левін Абрам Михайлович)** (1899-1941). Комісар державної безпеки 2-го рангу. З 4 січня 1934 р. по 7 серпня 1937 р. – начальник ГУРСМ ОГПУ-НКВД СРСР. З 3 листопада 1936 р. по 28 травня 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ СРСР. З 8 квітня 1938 р. – перший заступник наркома шляхів сполучення СРСР. Заарештований 30 липня 1939 р. Розстріляний 16 жовтня 1941 р.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 2. – Арк. 245.

⁶⁵ Там само. – Арк. 66.

⁶⁶ **Степанов Михайло Архипович** (1900-1940). Старший майор державної безпеки. З 1 січня 1937 р. – заступник наркома внутрішніх справ Грузинської РСР. З 20 липня 1937 р. – заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Заарештований у 1938 р. Засуджений 9 липня 1940 р. до 12 років позбавлення волі. Помер у таборі 17 жовтня 1940 р.

⁶⁷ **Рейхман Лев Йосифович** (1901-1939). Майор державної безпеки. З 13 лютого 1937 р. – заступник начальника УНКВД Київської області. З 7 серпня 1937 р. – начальник УНКВД Харківської області. З 7 березня 1938 р. – начальник 3-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 28 березня 1938 р. – начальник 7-го відділу 1-го Управління НКВД СРСР. З 29 вересня 1938 р. – начальник відділу оборонної промисловості Головного Економічного Управління НКВД СРСР. Заарештований 23 жовтня 1938 р. Розстріляний 26 січня 1940 р.

⁶⁸ Архів УВС Харківської області. Колекція документів. – Приказ № 94 по Управленню НКВД Харьковской области от 16 февраля 1938 г.

⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-Фп. – Т. 2. – Арк. 95.

⁷⁰ Там само. – Т. 1. – Арк. 44—45.

⁷¹ Там само. – Т. 2. – Арк. 103.

⁷² Там само. – Т. 1. – Арк. 44-45

⁷³ **Фокін Федір Павлович** (1895-?). Капітан державної безпеки. З 1936 р. – начальник ОВІР ГУРСМ НКВД СРСР. З листопада 1937 р. по березень 1938 р. – начальник УРСМ НКВД УРСР. З березня 1938 р. – начальник УРСМ та заступник начальника УНКВД Ростовської області. Заарештований у 1938 р. Засуджений до позбавлення волі. Реабілітований.

⁷⁴ Вісті. – 1937. – 20 грудня.

⁷⁵ Архів УВС Харківської області. – Ф. 48. – Оп. 1. – Порція 6. – Спр. 32. – Арк. 22.

⁷⁶ **Успенський Олександр Іванович** (1902-1940). Комісар державної безпеки 3-го рангу. З 16 березня 1937 р. – начальник УНКВД по Оренбурзькій області. З 25 січня 1938 р. – нарком внутрішніх справ УРСР. 14 листопада 1938 р. – інсценував самогубство та зник з Києва. 15 квітня 1939 р. – заарештований у м. Міасс Челябінської області. Розстріляний 28 січня 1940 р.

⁷⁷ **Гомеров Микола Миколайович**. Розстріляний у 1938 р.

⁷⁸ **Листенгурт Михайло Олександрович** (1903-1939). Майор державної безпеки. З 22 червня 1937 р. – помічник начальника 5-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. З 17 лютого по березень 1938 р. – начальник 5-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 1938 р. – заступник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу 1-го Управління НКВД СРСР. Заарештований 25 жовтня 1938 р. Засуджений на смерть 22 лютого 1939 р. Розстріляний.

⁷⁹ **Перцов Давід Аронович** (1909-1948). Старший лейтенант державної безпеки. З 1938 р. – заступник начальника 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 5 квітня 1938 р. – заступник

начальника УНКВД по Харківській області. З листопада 1938 р. – начальник Чорноморського відділу НКВД. Заарештований 16 листопада 1938 р. Засуджений 6 червня 1941 р. до 15 років позбавлення волі. Помер у таборі 28 серпня 1948 р.

⁸⁰ Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 36991-ФП. – Арк. 123-124.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 138.

⁸² **Глузберг Борис Самійлович** (1897-1938). Старший лейтенант державної безпеки. З 5 січня 1937 р. – начальник ОО УГБ УНКВД Вінницької області. З 23 липня 1937 р. – начальник 5-го відділу УГБ УНКВД Одеської області. Заарештований у березні 1938 р. Засуджений на смерть 25 вересня 1938 р. Розстріляний.

⁸³ **Роголь Марк Павлович** (1905-1941). Старший лейтенант державної безпеки. З 23 січня 1937 р. – заступник начальника УНКВД Молдавської АРСР. З 8 серпня 1937 р. – начальник 3-го (контррозвідального) відділу УГБ УНКВД Київської області. Заарештований 5 квітня 1938 р. Засуджений 29 жовтня 1939 р. на 5 років заслання. З 1 листопада 1939 р. перебував на примусовому лікуванні у Київській психіатричній лікарні. Розстріляний фашистами 18 жовтня 1941 р. у Києві. Посмертно реабілітований.

⁸⁴ **Загорський (Зарицький) Григорій (Йосиф) Борисович** (1899-1938). Майор державної безпеки. З травня 1933 р. – начальник СПО Одеського обласного відділу ГПУ. З 28 серпня 1934 р. – заступник начальника УНКВД Донецької області. Заарештований 10 березня 1938 р. Покінчив життя самогубством у в'язниці 10 червня 1938 р.

⁸⁵ **Геплер Авраам Ілліч** (1902-1939). Капітан державної безпеки. З 10 лютого 1936 р. – начальник ОО УГБ УНКВД Вінницької області. З 3 січня 1937 р. – начальник 5-го (особливого) відділу УГБ УНКВД Київської області. З серпня 1937 р. – заступник начальника УНКВД Чернігівської області. Заарештований 13 березня 1938 р. Помер 8 червня 1939 р. у в'язниці.

⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37281-ФП. – Арк. 245.

⁸⁷ **Тульський Марк Мендельович** (1900-?). Молодший лейтенант державної безпеки. У 1938 р. – оперуповноважений 6-го відділу (нагляд за міліцією, пожежною охороною, військкоматами) 1-го Управління НКВД УРСР. У 1940 р. помічник штабу МПО НКВД УРСР. Заарештований 10 жовтня 1940 р. Засуджений 23 січня 1941 р. до 5 років позбавлення волі.

⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 2. – Арк. 277.

⁸⁹ **Арров-Тандетницький Лазар Соломонович** (1904-?). Капітан державної безпеки. З 11 вересня 1934 р. – начальник ЕКО УГБ УНКВД Харківської області. З 3 січня 1937 р. – начальник 3-го (контррозвідального) відділу УГБ УНКВД Харківської області. 1 серпня 1937 р. звільнений з органів. У 1938 р. – начальник Дорожньо-транспортного відділу ГУГБ НКВД залізниці імені Кагановича, Свердловськ. Заарештований у жовтні 1938 р. Звільнений у грудні 1939 р.

⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33032-ФП. – Т. 1. – Арк. 50 зв.

⁹¹ Там само. – Т. 19. – Арк. 47.

⁹² Там само. – Арк. 155 зв.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ

ЗВІТ-ДОПОВІДЬ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ДПУ ЗА 1923 РІК

Минуло три чверті століття з часу появи звіту-доповіді Київського губернського відділу Державного політичного управління за 1923 рік, який нижче пропонується читачам як продовження документальних публікацій, здійснених редакцією журналу, про діяльність органів ВНК-ДПУ України в перші роки радянської влади. В архівах, на жаль, не збереглося за цей рік узагальнюючих звітів у масштабі УСРР, тому ця прогалина має бути заповнена губернськими звітами.

У звіті-доповіді знайшли відбиття різнопланові проблеми, якими доводилося займатися співробітникам спецслужб: загальнополітична обстановка в губернії, перебудова організаційної структури, кадрова й таємно-оперативна робота, становище різних прошарків населення (селян, робітників, службовців, вчителів, студентів і т.д.) та їх ставлення до радянської влади. Проте, як і належить, головна увага зосереджувалася на суто специфічних питаннях, насамперед боротьбі з противниками існуючого більшовицького режиму. Саме ці розділи становлять, на наш погляд, особливий інтерес, оскільки у виданих раніше архівними, науково-дослідними установами документальних публікаціях про це мала бути мова, бо трималися вони у суворій таємниці. Тут ми зустрічаємо конкретні, ґрунтовні характеристики прихильників старої влади, різних урядів, політичних партій і організацій, прізвища головних діючих осіб, створених або очолюваних ними організацій, груп тощо.

Автори звіту-доповіді детально зупиняються на методах і формах чекістської протидії «контрреволюції», повідомляють про її результати (арешти, слідство, передача справ до суду і т.д.), зокрема про розкриття організації під назвою «Київський обласний центр дії».

Складна економічна обстановка на Київщині не могла залишатися поза увагою ДПУ, хоч у цій справі, як визначається у звіті-доповіді, «початок звітнього періоду є по-суті початком організації» економічного відділення як такого (с.77). Все ж на кінець звітнього року в економічному відділенні було заведено 112 слідчих справ, взято на облік «як шкідницький елемент в економічній області» – 322 чол. і т.д.

Завершується звіт-доповідь даними про роботу реєстраційно-статистичного відділення, підсумками і висновками. Він надрукований у друкарні і налічує 117 сторінок. У журналі він друкується із скороченнями, які не впливають на його загальну спрямованість, бо охоплюють усі без винятку сторони діяльності губернського відділу ДПУ.

Під час підготовки до публікації збережено стиль документа, внесено без застережень граматичні правки, що відповідають нормам сучасного правопису, а також подано розшифровку скорочень, наявних у тексті. Пропуски позначені [...].

Звіт-довідь зберігається у Державному архіві Служби безпеки України під № 193.

ОТЧЕТ-ДОКЛАД

О деятельности Киевского губернского отдела Г.П.У. за 1923 год. (период 1/1-23 г. – 1/1-24 г.)

Приступая к отчету о деятельности КГОГПУ за данный годовой период, необходимо прежде всего указать, что за отчетный период времени КГОГПУ в том виде, в каком он существует в данное время, сформировался лишь 6-го июня 1923 г.

До этого момента Киевский отдел ГПУ входил в Полномочное представительство ГПУ на Правобережной Украине и фактически самостоятельной единицей не был.

Структура органов ГПУ.

Структура органов ГПУ (в губернном масштабе) как таковая осталась к отчетному периоду без изменений, если не говорить о подчиненности отдела до 1-го Июня с.г. ПП ГПУ на Правобережной Украине, с расформированием которого от отдела отпал в целом п/отдел по охране границ, и о ряде пережитых сокращений, а вследствие этого и реорганизации аппаратов, которые не изменили в целом существовавшей структуры органов, а лишь сократили количественный штатный состав их, улучшив за счет количества его качественную сторону, увеличив гибкость аппарата вообще, и тем самым упростили их и открыли возможность приспособленности последних к работе, диктуемой положением страны.

В отличие от прошлого года, ознаменовавшегося применением ударных, боевых массовых методов работы, – отчетный период отличается переходом к планомерной методической агентурной работе в связи с изменением общего положения СССР и методов контрреволюции. Производство массовых операций, выкачка оружия и борьба с бандитизмом по сравнению с -22г. сократилась до минимума. В связи с этим значительно сократилась также оперативная (в буквальном смысле слова) и следственная работа, за счет которой углублена работа агентурная.

Организационная работа.

[...] Сокращение аппарата (по расформировании ПП) имело следствием первое плановое сокращение сотрудников – явление местного характера, которое пережито отделом с июня-23 г. дважды, уже в общем для

органов ГПУ масштабе.

Новое районирование губернии по округам вновь потребовало от общедминистративной части боевой работы и административного, и организационного характера по проведению его в жизнь.

Текущая работа общедминистративной части по финансово-материальному снабжению отдела и периферии, постановление СТО о снятии органов ГПУ с продуктово-вещевого довольствия и переходе на выплату содержания по золотому рублю, и исключительно денежное довольствие, также потребовало коренной ломки и изыскания первоначально новых способов и постановки работы в области финансово-хозяйственной как внутри самого отдела, так и на периферии.

[...] Инспектирование и инструктирование подчиненных губцентру окружных органов проводилось через инспекторов отдела (с выездом их на места, и с высылкой приказов и циркулярных распоряжений ГПУ УССР и Губцентра).

За отчетный период произведено обследований и инструктирование всех подчиненных губцентру органов, и каких-либо преступлений и злоупотреблений результатами обследований не обнаружено. Конечно, нельзя говорить, что плановая работа проведена на 100%, но, учитывая техническую возможность существующего аппарата в лице инспектуры общедминистративной части, нужно сказать, что этот план осуществлялся и осуществляется хотя бы на 75% в его основных пунктах.

Организационная работа затрудняется самой особенностью требуемой специализации инспектора, который, если можно так выразиться, должен быть универсальным чекистом, следовательно, квалификация его должна быть никак не ниже начальника окружного отделения. Прерогативы, даваемые должностью инспектору, и его материальное обеспечение слишком не заметны, поэтому трудно найти и соответствующего работника. [...]

ПОЛИТ-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ И НАСТРОЕНИЕ МАСС ГУБЕРНИИ

Крестьянство.

По данным госинформации окротделений ГПУ политнастроение крестьянства в губмасштабе спокойное. Отношение к Соввласти и Компартии незаможного селянства и середняков вполне благожелательное. Что касается кулаков, то в последнее время со стороны большинства наблюдается значительный сдвиг в сторону Соввласти. Меньшинство продолжает проявлять частично и изредка враждебное отношение, выражающееся в антисоветской и антиналоговой агитации, а также распространении попутно провокационных слухов (Уманский, Киевский, Шевченковский и другие округа). Особенное усиление агитации было отмечено вместе с дачей льгот по единому сельхозналогу и освобождения

вовсе от уплаты такового беднейшего селянства. В общей массе кулаки высказывают недовольство земельной политикой Соввласти, лишением избирательного права и большим, по их мнению, размером налога.

Во время проведения кампании перевыборов в сельсоветы кулаками в большинстве сел каждого округа делались попытки провалить предлагаемые списки и провести своих кандидатов. Это наиболее выявилось в Черкасском, Уманском и Шевченковском округах. Кампания перевыборов широко всколыхнула крестьянские массы, особенно комнезамы, когда последние увидели, что кулацкий элемент пытается захватить сельсоветы. На этом поле особенно обострилась вражда между кулачеством и членами комнезама; в селе Кузьминой-Гребле Уманского округа ими было даже сделано покушение на председателя КНС. В общем выборы прошли хорошо и всецело под влиянием Компартии. Селянство проявило к ним большой интерес и отнеслось вполне сознательно и серьезно, в большинстве проявляя желание проводить коммунистов и местных беспартийных.

Избранными оказалось большинство членов КНС и незаможного селянства, хотя и несостоящего в КНС.

Отношение подавляющего большинства крестьян к единому сельхозналогу удовлетворительное. Сбор проходит нормально. Многими селами налог уже выполнен.

[...]

Селянство вполне уяснило выгоду комитетов взаимопомощи, число коих в губмасштабе достигает сельских – 2176 (на общее количество населенных мест и в том числе и хуторов – 2320) и районных – 112 (по числу районов). Натуральный фонд комитета взаимопомощи составляет ежегодное самообложение селянства, которое производится охотно. Хозяйственная деятельность – (аренда мельниц и др.) и запашка земли. Последний постепенно расширяется, дабы уменьшить самообложение. Земфонд для комитета взаимопомощи определен до 11.000 дес.; актами закреплено в данное время 5745 д., которые в осенние посевкампании засеяны полностью. Перевыборами к-ты очищены от кулацкого элемента и пополнены членами КНС. Кроме участия в восстановлении сельского хозяйства, КВ оказывалась значительная материальная и трудовая помощь семьям красноармейцев, инвалидам и назаможному селянству. Необходимо отметить, что КВ содержат также 6 инвалидных и 5 детских домов. Комитеты широко откликнулись на приобретение облигаций золотого займа и приобрели таковых до 1/XI-23 г. 2.500 5-ти рубл. достоинства. В пользу Воздухфлота при осенней кампании засеяно по половине десятины сельскими и по одной десятине районными комитетами взаимопомощи, всего 1.144 десятины. Кроме того, проводится отчисление в фонд Воздухфлота селькомитетами – 25 пуд., и районными – 50 пуд., что в общем даст 60.000 пудов. Указанные средства пойдут на постройку аэроплана «Взаимопомощь Киевщины».

Полит- и культработа на селе из-за отсутствия опытных партработников и культсил ведется в общем слабо. Незаможники и середняки проявляют желание в организации школ по ликвидации неграмотности и сельбудинков. Отмечен интерес селян как к политработе, так и к просвещению вообще. Особенным вниманием пользуются лекции и беседы по мироведению и агрономии. К проведению указанной работы привлечено учительство, кроме того, таковая ведется ком'ячейками и ячейками КСМУ. Литература и газеты проникают в села в недостаточном количестве и с большим опозданием. Представление о текущих событиях, и в частности о германском и международном положении, крестьяне черпают в значительной степени из циркулирующих по селам слухов. Под влиянием слухов о войне крестьяне, преимущественно кулаки, выражают уверенность в перемене власти, «бо вона так не скінчиться». Незаможнее селянство к этому относится скептически. Отмечено распространение в селах слухов о мобилизации для защиты германской революции и войны с Польшей. В связи с этим наблюдалось (Броварской район Киевск. округа) полное снабжение военнообязанных при отправке в Киев «нас хотят завезти в Киев и потом домой не пустят», «пойдем раньше в Киев и посмотрим, чем там пахнет» и т.п. С посылкой в села партработников, осветивших кампанию учета военнообязанных и приписки их к территориальным частям, указанные слухи теряют свое значение. Часть крестьянства проявляет интерес к международным событиям, сочувственно отнеслась к движению германского пролетариата и в ряде районов высказывалась готовность помочь материальными средствами и силами. Со стороны же некоторых кулаков наблюдалась агитация против поддержки рабочих Германии (Малинский, Шевченковский и др. округа). Систематической работы к популяризации событий текущего момента не ведется по указанной выше причине – отсутствие работников, институт же чтецов очень слаб для выполнения этой задачи, и мало авторитетен.

Что касается кампании Воздухофлота и Мопра, то таковые в среде крестьян встречали отклики и пожелания пойти навстречу Соввласти в деле создания Красного флота и оказания материальной помощи борцам революции, томящимся по тюрьмам запада. Но значительных результатов эти кампании пока не дали. В Уманском округе отмечено, что как вышеуказанные, так и другие добровольные кампании (самообложение и т.п.) рассматриваются селянством как новые налоги и вследствие этого встречаются частью недоброжелательно.

Отношение крестьянства к украинизации Соваппарата довольно индифферентное, т.к. они полагают, что это вопрос второстепенный.

Необходимо отметить рост религиозного движения среди селянства Белоцерковского и Бердичевского округов и массовое паломничество к обновленным крестам, иконам и проч. Толпы паломников насчитывали сотни тысяч селян, идущих с пением религиозных песен, с иконами в руках,

многие с распущенными волосами и зеленью на головах. Бердичевским окрисполкомом с целью борьбы издано соответствующее обязательное постановление. В Белоцерковском округе, кроме того, наблюдается распространение слухов об убийстве Христа красноармейцами, об обновлении икон, зажигающихся свечах и проч. Вместе с этим наблюдается оживление УКП, в особенности «УКРЮСА». Главные мотивы агитации и требований – национальная армия и создание Украинского экономцентра.

В Малинском и Киевском округах наблюдается недоверчивое отношение к госстрахованию из-за недостаточного уяснения сущности такового. Многие склонны думать, что это есть особый вид налога.

Рабочие.

Политическое настроение гос и частной промышленности в губмасштабе также вполне спокойное. Отношение к Соввласти и Компартии и к их мероприятиям подавляющего большинства – сочувственное и доверчивое. Это наиболее подтвердила кампания перевыборов в Советы. Всюду рабочие проявили желание проводить в Советы коммунистов или честных беспартийных. Так, в типографии «Книгоспилка», где выборы производились совместно с другими типографиями, намеченные к выбору беспартийные товарищи отказались от своих кандидатур в пользу членов КП(б)У, подчеркнув заслуги партии перед рабочим классом. Списки предлагаемых ком-фракций проводились единогласно. Работа прежнего состава горсовета везде была одобрена. Новый наказ губкома КП(б)У принимался также единогласно, но местами делались некоторые дополнения. Выступавшие со своим наказом укаписты (что имело место на некоторых предприятиях) встречали насмешки и вовсе не имели успеха. Только на заводе Укрторфа и трампарка имени тов. Ленина укаписты оказали некоторое влияние и наряду со списком ком'ячейки были выдвинуты и другие кандидатуры. Там же, а также в Уманском округе рабочие союза «Транспортников» во время выборов по поводу предложенного списка высказывались, что не нужно было бы их созывать, если заранее заготовлены списки кандидатов, а не на собрании всех рабочих. Характерно, что в трампарке укаписты по прочтении своего наказа выступили с критикой НЭПа, говоря, что таковая высасывает последние соки с рабочего, и порицанием работы администрации, якобы бесхозяйственно расходующей много денег; в доказательство были приведены примеры. Необходимо также отметить выражение рабочими многих предприятий протеста против суда над убийцами тов. Воровского.

Кампании Воздухофлота, Мопра и др. среди рабочих встречают сочувствие и отклик. По докладам выносились резолюции, что в противовес всемирной буржуазии, которая организует классовую армию и усиленно строит Воздухофлот для удушения назревающей всемирной революции, нам необходимо иметь свой воздушный флот, чтобы в трудные минуты возможно было отразить наступление контрреволюции. Членами ОДВФ и

Мопра рабочие выступают коллективно. Международное положение и в особенности события в Германии, возбуждало и возбуждает большой интерес рабочих. Отмечено вполне сознательное и серьезное отношение к движению германского пролетариата. На всех предприятиях гор. Киева и губернии рабочие выражали готовность пойти им на помощь по первому зову правительства. В последнее время многие высказываются, что положение в Германии приняло затяжной характер, и пролетарская революция произойдет там не скоро. Антисоветский элемент среди рабочих рассеян в небольшом числе разных предприятий, выражает желание войны, лелея надежду на перемену власти.

Материальное положение рабочих в общем удовлетворительное. Заработная плата, за малым исключением, выдается своевременно. Опоздания незначительны, от 2-3 до 7-10 дней. Значительная задержка в выплате, отмечавшаяся на сахзаводах и длившаяся до 2-3 месяцев, в данное время не наблюдается. На сахзаводах приняты меры к выплате и настроения рабочих, бывшие возбужденными и даже забастовочными, успокаиваются. Частичное недовольство продолжает высказываться на некоторых сахзаводах (Верхнячский, Удычский, Цыбулевский Уманского округа) из-за грубого обращения администрации. Так, директор Верхнячского сахзавода позволял себе даже бить рабочих. В настоящее время среди рабочих механического цеха 3-го затона наблюдается забастовочное брожение из-за недостаточности зарплаты. На заводе «Красный пахарь» рабочие высказывают частичное недовольство понижением расценки на сделанные работы. Необходимо отметить, что на некоторых предприятиях (мыловаренный завод Вукоспилки, лесзавод № 70 и др.) рабочие не знают истинного значения призыва в территориальные части и считают это подготовкой к войне.

Особенно интересует их вопрос будет ли с призывом сохранено за ними содержание. Антисемитизм среди рабочих проявляется в незначительной степени и изредка главным образом со стороны малосознательных и настроенных религиозно (1 Госконсервный завод, Госшвейная фабрика, 1 и 2 лесозаводы и др.).

Украинизацию рабочие встретили индифферентно.

Некоторые высказывались, что таковая должна быть применена только к детям и юношеству, но не к старшим возрастам. В Уманском округе на ряде предприятий (2 Госмельница, Госкожзавод арендаторов и др.) рабочие недовольны украинизацией печати, ссылаясь на то, что они ничего не понимают. Отмечено уменьшение подписки на газету.

Во взаимоотношениях рабочих с администрацией трений не наблюдалось. Таковые возникают лишь при несвоевременной выдаче зарплаты и грубом обращении. Полит и культурная работа на предприятиях налаживается и незаметно улучшается. На большинстве предприятий таковая поставлена вполне удовлетворительно и ведется регулярно. Исклю-

чение составляет 10, 11 и №-70 лесзаводы, госмаслобойный завод и некоторые другие.

Рабочие обеспокоены проводящимися на некоторых предприятиях сокращениями штатов. На заводе Укрторфа во избежание сокращения рабочими выдвигалось предложение уменьшить число рабочих часов.

Служащие.

Что касается служащих, то таковые в большинстве представляют инертную массу. Настроение их и отношение к Соввласти находится в тесной зависимости от материального положения. Некоторое оживление среди них наблюдалось с переходом на золотое исчисление и улучшение, таким образом, материального положения. Кампания перевыборов в Советы ожидаемого оживления в массу совслужащих не внесла. Какого-либо интереса проявлено не было; если ими и проводились в Советы коммунисты, то это делалось как бы машинально. Как факт можно указать, что на предвыборные и выборные собрания союза «Совработников» (Черкасский округ) из общего числа свыше 500 явилось не более – 150. Наиболее волнующим служащих вопросом является сокращение штатов, проводимое в ряде учреждений (заготконторы, губпродком, собез и др.). События в Германии и международное положение вызывает интерес. Это наблюдалось особенно со стороны молодежи, старшие же возрасты относятся более инертно и недоверчиво – «в газетах все враки», «немцы не такие дураки, как русские, и революции там не будет», «пусть будет, что будет, а имели бы мы службу, не были бы мобилизованы, а работать на оборону с удовольствием» и т.п. (УКРМУТ, Сахаротрест, Заготконтора и др.).

Кампания Воздухофлота, Мопра, золотого займа, украинизация и другие проводятся среди служащих удовлетворительно. Запись в члены производится в большинстве коллективно. Отношение к украинизации неукраинского элемента служащих в связи с некоторой подготовкой на курсах, начинает улучшаться. Украинским элементом таковая встречена с приветствием. Выражение недовольства на отчисления замечены со стороны незначительной части служащих. Материальное положение сотрудников совучреждений в среднем удовлетворительное, но находящихся на местном бюджете – гораздо хуже. Ставки далеко не составляют прожиточного минимума (здравотдел, нарообраз и другие). На этой почве, а также из-за несвоевременной выдачи, отмечено частичное недовольство служащих в ряде учреждений. Антисоветский элемент среди служащих (не только рядовых, но и ответственных работников, особенно спецов), рассеянных в разных учреждениях, продолжает исподволь выявлять недовольство Соввластью, Компартией и их мероприятиями и выражает надежду на «улучшение положения России», «спасение ее», «скорый конец существующего строя». Они высказывают уверенность, что это совершится весной и распространяют слухи, что поляки готовятся к войне, что в РСФСР и УССР из-за боязни открытой производится «скрытая» мобилизация, что

внутри России происходят нелады, крестьяне страшно недовольны, рабочие и служащие не удовлетворены и готовятся к забастовке и проч.

Учительство.

Главный контингент в массе учительства составляет интеллигенция. В настроении их в последнее время наблюдается перелом в сторону Соввласти. Как городское, так и сельское учительство почти целиком стоит на советской платформе и выявляет большой интерес к политической жизни Республики и стремление к расширению своих знаний в социально-экономической и педагогической отраслях. Особенно это отмечено с организацией политпереподготовки учительства. Во всех округах были устроены самокурсы, созывались конференции, прочитывались лекции на политические и педагогические темы. Улучшение материального положения учительства значительно подняло педагогическую работу в школах. До октября сего года материальное положение учительства было крайне тяжелое. Ставка городского учителя за 13 недельных часов по 12 разряду в совзнаках 23 года в сентябре месяце достигала 2.450 руб. В округах и селах работники просвещения получали процентов на 20-30 меньше. В настоящее время ставка учителя достигает 22 золотых рубля. Необходимо отметить ухудшение настроения школьных работников в Смелянском и Каменском районах Черкасского округа и даже забастовочное движение, вызванное несвоевременной выплатой жалованья и подстрекательством не лояльного Соввласти элемента. Ассигновки на выплату жалованья выписываются 5 и 20 числа каждого месяца, но когда приходится получать по ним деньги, то таковых не оказывается, и выплата производится лишь через недели полторы и не по курсу дня выплаты, а по курсу дня выписывания ассигновки, так что падение стоимости жалованья достигает 50%, что служит главной причиной недовольства. Инцидент в указанных районах ликвидирован, причитающееся учителям жалованье выдано. Забастовку предполагалось начать с 1 декабря.

Реакционный элемент отмечен не только среди учительства (правда, в самом незначительном количестве), но среди профессуры высших учебных заведений (КСХИ, КПИ, КИНХ и др.).

Учащиеся.

Политнастроение учащихся в достаточной степени характеризует кампания перевыборов в Советы, которая прошла успешно и выявила сочувственное, доверчивое отношение к Соввласти. Необходимо отметить устроенную студенчеством по проведению выборов вечернюю демонстрацию по городу в знак солидарности с Компартией (Мединститут, ВИНО и др.). Материальное положение учащихся вузов продолжает быть тяжелым. Угрожает сильная изношенность студенчества и невозможность приложения полученных знаний к практической работе. С целью улучшения быта учащихся проделана большая работа по организации Дома пролетарского студенчества, рядом мастерских, столовых, медпомощи и

приискания работы безработным и проч. Является крайняя необходимость к укреплению Кубуча, созданию твердого бюджета и вовлечением путем шефства или выделением стипендий хоз и профорганизаций. Необходимо отметить усиление заболеваний рабфаковцев КИНХа и ВИНО на почве недоедания, а также рост венерических больных. Последнее время над рабфаком КИНХ принято шефство Товарной биржи и положение улучшается. Помимо плохого питания на состоянии здоровья отражаются усиленные занятия. Среди студенчества ВИНО отмечено частичное недовольство составом студенческих организаций, якобы незащищающих интересов пролетарского студенчества, а в КИНХе демобилизованным студенчеством, которое сейчас вне Союза, проявлено сильное волнение из-за отнесения их собезной комиссией к платной категории, что грозит, ввиду отсутствия средств, уходом из института.

Торговцы.

Среди торговцев на почве высокого обложения уравнильным налогом наблюдаются большие волнения. 20/XI с./г. торговцы «кожевенного цеха» и часть мануфактуристов (Черкасский округ) демонстративно прекратили торговлю и сдали свои патенты в окрфинотдел. После разъяснения фининспектурой, что они могут обжаловать действия комиссии в ГФО, часть торговцев возобновила торговлю, но процентов 25 вовсе отказались от торговли, мотивируя неимением средств, в виду крайне слабого сбыта товаров, для уплаты уравнильного налога. Закрытие торговых предприятий в целях избежания уплаты подоходного налога продолжается. Указанное явление отмечено и в других округах (Бердичевский, Белоцерковский и Уманский).

Безработные.

Число безработных по г. Киеву на 15 октября 23 года достигает 22.263 чел., по округам – Белоцерковскому – 2.918, Бердичевскому – 1.679, Уманскому – 2.400, Малинскому – 1.200 (из Черкасского, Киевского и Шевченковского округов не дано).

Настроение безработных тревожное. Материальное положение тяжелое. Пособия Страхкассы крайне недостаточны. В Уманском округе со стороны их даже наблюдается тенденция к эмиграции в Америку. С целью борьбы с безработицей принимается ряд мер.

СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНАЯ РАБОТА. КОНТР-РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ]

Политическая обстановка к январю 1923 г.

К началу отчетного периода работы КРО КОГПУ (в то время еще ПП ГПУ) политическая обстановка характеризовалась следующими моментами:

Петлюровщина.

Украинская контрреволюция внутри губернии все еще продолжала

существовать в виде довольно цельной в идеологическом отношении массы, способной к активным выступлениям и по примеру прошлых лет возглавлявшей все свои чаяния на приближающуюся весну, а с ней и на очередную авантюру закордонных атаманов, долженствующую произойти при благосклонном, сочувственном отношении (если не интервенции) наших ближайших соседей. Проникавшие на нашу территорию сведения об усиливающейся организационной работе в руководящих петлюровских центрах за кордоном, о ведущейся подготовительной работе к наступательной весенней кампании, об устанавливаемом действенном и идейном контакте между Центром УНР и правительством Малой и Великой Антанты – все это, вместе взятое, естественно, внесло некоторое оживление в местные подпольные и партизанско-повстанческие петлюровские круги. Однако отсутствие постоянной регулярной связи с закордоном мешало местным кругам перейти к широкой планомерной и активной работе, обрекая их совокупностью объективных условий на полную или частичную бездеятельность, пассивность эта все же рассматривалась местными и контрреволюционными элементами как временная тактическая неизбежность. Надежды на скорое выступление в значительной степени поддерживались широко развивавшейся к тому времени повстанческой деятельностью знаменитых атаманов Завгороднего, Гупало, Зализняка, Черного Ворона и других, терроризировавших южную часть Киевской губернии в начале 1923 года и представлявших весьма солидную угрозу для Советской власти. С другой стороны, надежды эти питались благодаря тем, хотя и непрочным, но все же существующим нитям, какие связывали контрреволюционное движение внутри страны с украинской контрреволюционной эмигрантщиной и, главным образом, с Тютюником.

Главнейшие направления петлюровской контрреволюционной работы на территории Украины были таковы.

1. Партизанско-повстанческая деятельность: На территории Украины оперировало значительное количество банд, имевших свое подполье. Деятельность их сводилась к разрушительной работе, срыву мероприятий Соввласти, террору и проч. Строгой системы и координации в партизанско-повстанческой деятельности не замечалось. Закордонный центр принял метод действия отдельными разрозненными группами, не объединяя и не связывая их.

2. РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНАЯ РАБОТА.

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы с несомненностью констатировали наличие петлюровского шпионажа, источником которого являлись как закордонные центры, так и местное подполье. Объектами шпионажа являлись: Красная Армия, транспорт, экономические органы, промышленность. Шпионаж этот был тесно связан и находился в фактической зависимости от польских, румынских и французских разведывательных и контрразведывательных органов, работая целиком на

них и даже под их флагом и покровительством.

3. ПОДПОЛЬНАЯ РАБОТА.

Существовавшие подпольные петлюровские организации лишь частично находились в тесной связи с закордонным центром; многие из них, как и партизанско-повстанческие отряды, родились и существовали вне зависимости от него. Объединения, строгой согласованности и взаимной связи в петлюровском подполье не было, равно как и не было никаких данных предполагать наличие всеукраинского подпольного центра.

Так обстоял вопрос с отдельными местными подпольными петлюровскими организациями. Гораздо серьезнее и опаснее протекала деятельность ушедших в глубокое подполье петлюровских кругов, замаскировавшихся в лояльность советской власти и проводивших длительную работу по разрушению советского аппарата, по проведению широкой агитации и подготовке кадров путем объединения петлюровских кругов. Основные моменты в этой работе были таковы:

А. Автокефальное движение, возглавляемое Всеукраинской церковной радой, причастность коего к петлюровщине была установлена с несомненностью;

Б. Деятельность украинской интеллигенции. Сюда относятся общественные деятели, представители науки (профессура, педагоги, сельские учителя) и видные работники в экономической области (союзы, кооперативы, банки и проч.), все они, прикрываясь невинной, с первого взгляда, любовью к родной Украине и полной лояльностью к Советской власти, с сугубой осторожностью, но довольно интенсивно вели свою контрреволюционную работу, которая трудно поддавалась нашим мерам противодействия.

Белая контрреволюция.

В силу целого ряда объективных условий, в особенности ввиду сложного международного положения, работа белых контрреволюционных организаций (врангелевских, савинковских и других) к началу отчетного периода не отличалась активностью. Однако, оправившись от дезорганизации террора, внесенного в ряды контрреволюции гражданской войной, белые круги к началу 1923 года, не проявляя активности, обнаружили тенденцию к политической деятельности, к восстановлению связи, созданию внутренней смычки и объединению вокруг организационного начала. Работа белых кругов и контрреволюционных организаций сводилась, главным образом, к военному и экономическому шпионажу, к созданию ячеек в частях Красной Армии, к контрреволюционной агитации и саботажу.

Иностранный шпионаж.

Наиболее интенсивно на территории губернии к началу отчетного периода проводил работу по шпионажу 2-й отдел Польского Генерального штаба. Постепенный разгром петлюровских и савинковских организаций и

полный развал повстанческо-партизанского штаба, на которых, главным образом, базировалась шпионская работа 2-го отдела, заставили последний перейти к созданию своих собственных организаций – пляцувок, долженствующих служить первичными ячейками и источниками по снабжению 2-го отдела Польгенштаба шпионскими сведениями. Работа этих пляцувок была облегчена в значительной степени прибывшими оптационной и репатриационной миссиями, начинающими постепенно приобретать первостепенное значение в деле создания пляцувок и связи их со 2-м отделом Польгенштаба. Помимо того, 2-й отдел проводил и чисто военный шпионаж, построенный по всем правилам мирного времени, организовывая постоянные резидентуры, посылая маршрутных агентов с заданиями разведывательного и контрразведывательного характера. Применяя новые способы шпионажа, 2-й отдел Польгенштаба начал использовать для своей работы не только отдельных лиц из польского населения персонально, но всемерно старался проникнуть в польские колонии. Наряду с этим (в целях сокращения расходов по линии шпионажа) поляки использовали также оптантов, оптировавших польское подданство, и последние (число их довольно значительное), занимая ответственные посты в Красной Армии и в совучреждениях, доставляли полякам интересующие их сведения. Касаясь польского шпионажа, необходимо отметить, что Правобережье, и в частности Киев, являлись тем местом, где скрещивались все линии иностранных контрразведок. Правобережье с его центром Киевом по своему стратегическому значению, как плацдарм для развертывания сил Красной Армии, по экономическому значению (наличие большого количества сахарных заводов и других видов промышленности), естественно, являлось тем уязвимым пунктом, где польский шпионаж стремился особенно глубоко внедриться. Ряд обстоятельств сильно облегчал работу 2-го отдела Польгенштаба: городское население, состоящее во многих городах и местечках на 20% из лиц польской национальности, наличие высшей администрации на сахарных заводах, почти сплошь состоящей из лиц польской национальности, влияние польской оккупации в 1920 году, сплотившей некоторые круги польского населения, и связь с бежавшей в Польшу крупной и средней буржуазией с оставшимися здесь родственниками, – все это, естественно, облегчало работу 2-го отдела.

Из других видов иностранного шпионажа в незначительной мере на территории Киевской губернии проявляли свою деятельность французский и румынский разведывательные органы.

Контрабанда.

Киев, как крупный экономический центр Правобережья, как рынок, поглощающий огромное количество заграничных товаров, несмотря на отдаленность расстояния от границы, являлся, тем не менее, тем центром, куда стремилась импортная контрабанда, прорывавшаяся на Волынском и Подольском пограничных участках; вместе с тем Киев являлся также

крупным центром по скупке ценностей, экспортируемых за кордон. Отсутствие к началу отчетного периода систематической, решительной и планомерной борьбы с контрабандой, имело своим последствием неукротимый поток контрабандных товаров, ввозимых и вывозимых из Киевской губернии и преимущественно из г. Киева.

[...]

Оперативная деятельность.

Созданный в результате ряда организаций гибкий, сплоченный и дисциплинированный в своем составе аппарат КРО провел за отчетный период колоссальную работу по борьбе с к.р. и шпионажем. Работа эта отчетливо представляется из ниже приводимых дел, имевшихся в непосредственной разработке КРО КОГПУ.

Украинская контрреволюция.

Как и во все предыдущие этапы своей деятельности, так и в отчетном периоде петлюровщина по своим тактическим особенностям делилась на две разновидности, резко отличавшиеся друг от друга по методам борьбы: петлюровщина подпольная и петлюровщина повстанческая. Однако необходимо подчеркнуть, что подобное разделение петлюровщины мы в настоящее время сохраняем почти исключительно в силу установившихся традиций, ибо в 1923 году повстанческая работа по сравнению с остальными видами украинской контрреволюции была чрезвычайно слаба и ничтожна. Политический бандитизм имел в отчетном периоде всего две банды и двух представителей – атамана ТРЕЙКО и ГРИЩЕНКО, из которых первый был переброшен на Украину II-м отделом Польгенштаба, а второй сорганизовал вокруг себя осколки ликвидированных банд.

Ни в количественном, ни в качественном отношении политический бандитизм не играл той роли, которая отводилась ему в прошлые периоды. В связи с этим, борьбе с бандитизмом в текущем году пришлось уделить несколько ударных кампаний, в то время как и в прошлые периоды все наши усилия поглощал именно бандитизм. Подпольная петлюровщина пережила в отчетном году чрезвычайно крупный перелом, определивший ее методы на значительный промежуток времени: если в продолжении первой трети 23 года петлюровщина продолжала себя считать серьезным движением, имевшим в корне массу украинского крестьянства, то уже в мае месяце 1923 года в ее рядах началось тревожное смятение, вызванное сменой нашей политики в национальном вопросе. Постановление 12-го съезда РКП и твердо взятый курс на украинизацию докатились до широких масс и поставили петлюровщину в затруднительное положение в смысле начавшейся утери ею тех позиций, которые она считала основательно закрепленными за собой. Если широкие массы крестьянства изверились в петлюровщину еще задолго до отчетного периода, то постановление 12-го съезда по национальному вопросу внесло колебание и в самую цитадель шовинизма и петлюровщины, в ряды украинской интеллигенции и мелкой

буржуазии.

Это разложение, вызванное сменой национального курса, утеря влияния на крестьянство и непрекращающийся нажим органов ГПУ больно ударили подпольную петлюровщину. Назревание перелома усугубляется возвращением из-за кордона большого количества солдат армии УНР, принесших с собою явное доказательство полной иллюзорности и гнилости «закордонного центра», полного бессилия остатков эмиграции.

Нашумевшая история со «сдачей» Тютюника нанесла чрезвычайно чувствительный удар, развенчала старых кумиров, заставила видеть в среде вождей и руководителей украинской контрреволюции продажность и предательство. Уже к концу отчетного периода петлюровщина представляла собой аморфную, деморализованную и разрозненную массу, среди которой в настоящее время господствует в огромном большинстве безнадежность и упадок духа.

В центре нашей работы по украинской контрреволюции стоит полное выявление и освещение всех петлюровских и иных группировок и систематическое наблюдение за их повседневной деятельностью. В тех случаях, когда мы сталкиваемся с активными группами, агентурная работа ставится в плоскость ударности и своей конечной целью имеет разработку и изъятие опасного элемента. В большинстве случаев в отчетном периоде наша агентурная работа обнаруживала отсутствие непосредственной опасности наряду с возможностью появления ее при изменившихся условиях. Из конкретных разработок в текущем году заслуживают быть отмеченными:

1. ОБЪЕДИНЕННЫЙ ПОВСТАНЧЕСКИЙ ЗАГОННЫЙ КОМИТЕТ (ОПЗК)

Агентурной разработкой было выяснено, что в Киеве существует боевая петлюровская организация, насчитывающая около 20 активных участников. Центр ее находился в Киеве и руководил несколькими районными комитетами, находящимися на периферии. При ликвидации в Киеве была снята руководящая верхушка, а на периферии ликвидированы районные комитеты в Гоголево и Браницах. Ликвидация Бронинского райкома произошла в результате 6 часового боя с организованными и хорошо вооруженными членами организации.

2. ОРГАНИЗАЦИИ «ГУЛЯЙ ВОЛЯ».

В августе 1923 года Бердичевским округом ликвидирована повстанческая организация под названием «Гуляй Воля». Во главе организации стоял известный повстанец полковник КРАВЧЕНКО-ПУГАЧ. Руководство работой осуществлялось при посредстве штаба 12 начальников районов. Структура организации: командующий группой, штаб группы, 12 районов и подрайоны. Тактика организации заключалась в подготовке территориальных повстанческих отрядов. При ликвидации организации снято 95 активных участников.

3. БАНДИТИЗМ.

В июле и августе 1923 года ликвидирована активная петлюровская банда, оперировавшая под руководством атамана Грищенко и насчитывавшая до 70 сабель. Банда развивала широкую террористическую деятельность на территории смежных Черкасского, Елисаветградского и Александрийского округов. Грищенко, являющийся одним из последних представителей партизанско-повстанческой деятельности, ускользнул, но вся его банда совместно с остальными главарями почти целиком уничтожена.

Помимо этого, в отчетном периоде Губотдел ГПУ провел кампанию по очистке губернии от мелкого уголовного бандитизма (активные и политические банды, за исключением вышеуказанных – Грищенко и Трейко, после ликвидации банд Завгороднего и других на Киевщине отсутствовали).

В этом отношении достигнут ряд крупных успехов, приведших к полной ликвидации бандитизма на Киевщине.

Белая контрреволюция.

Выше уже отмечалось, что к 1923 году белые круги начали проявлять тенденцию к объединению вокруг организационного начала и восстановлению связи.

Киев по объективным причинам вообще является центром, где сосредоточены главные силы белой контрреволюции на Украине и где сходятся нити связи руководителей монархических группировок. По составу своему белые круги весьма разнородны. Главной составной частью их является контрреволюционная буржуазия, помещичьи белогвардейские и бюрократические элементы, в большинстве своем входившие в старое время в состав тех организаций, которые являлись оплотом самодержавия на Украине. В период гражданской войны эти элементы проявили большую активность не только в вооруженной борьбе с Соввластью, но и в подпольной деятельности. По окончании гражданской войны они хлынули обратно в Киев и в последующие годы прибывали из-за границы легальным и нелегальным путем. В 1922-1923 годах белые круги в Киеве пополнились белыми офицерами и политнеблагонадежными, высланными из погранполосы. Таким образом, Киев представляет из себя широкую базу для работы белой контрреволюции и в этом отношении занимает почти первое место на Украине. Наиболее видные представители белых группировок – Шульгин, Паунгартен, Глогичев, Вакар и другие имеют родственные и служебные связи с Киевом.

В виду замкнутости и конспирации, царящей в белых кругах, необходимо было провести большую учетную работу и, основываясь на ней, приступить затем к изучению и освещению в белых кругах и глубокой агентурной работе. Результатом ее явилась ликвидация КОЦЦ, больно ударившая по к.р. части киевской интеллигенции.

Во второй половине 23 года наблюдается постепенный подъем и

обостренное настроение в белых кругах в связи с ростом мировой реакции. Фашизм за последние месяцы завоевывает симпатии белых кругов и становится той идеей, на которую ориентируется их большинство. Уже сейчас наблюдается повышение активности, которое неизбежно должно повести к объединению наиболее живых и активных элементов в антисоветские организации. Имеющиеся данные, полученные к концу 1923 года, заставляют предполагать существование в Киеве конспиративной к.р. организации белой окраски, крайне правого толка. В отношении последней проведена интенсивная агентурная разработка.

Из наиболее характерных организаций ликвидированной КРО КОГПУ в 23 г. по линии белой контрреволюции является контрреволюционная шпионская организация под названием:

4. «КИЕВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ЦЕНТР ДЕЙСТВИЯ» (КОЦЦ)

В 1921 году в Париже была создана руководящая коллегия, в которую вошли кадеты и народные социалисты, под названием «Центр действия». Последний вошел в связь с иностранными контрразведками и монархическими организациями и предпринял ряд активных действий, направленных к уничтожению завоеваний Октябрьской революции.

В центр действия за границей вошли: бывш. глава Северного правительства Чайковский, бывшие министры Карташев, Третьяков, Волков, Семенов, Дидерикс и Вакар и Зелинский. Организация поставила своей задачей объединение всех правых эмигрантских группировок и организацию общественных сил России для борьбы с соввластью под лозунгами: «родина, народоправство, федерация, собственность». Некоторые из арестованных ныне в Киеве были намечены в члены Киевской городской управы, которая должна быть создана в момент переворота. В июне 1922 года за границей начал издаваться журнал «Новь» полужурнального содержания, питавшийся статьями членов организовавшегося в 1921 году в Киеве Киевского областного центра действия. При непосредственном участии последних были похищены из штаба КВО и пересланы в Польшу мобилизационные документы сов. секретного характера. В Киевском областном центре действий приняла участие профессура и интеллигенция, содействовавшая в похищении мобилизационных планов. При ликвидации организации были арестованы: бывш. прокурор при Деникине С.М.ЧУБАКОВ, проф. П.П.СМИРНОВ, бывш. зам. пред. Совета министров при гетмане М.П.ВАСИЛЕНКО, бывш. кадет-юрист ЧОЛГАНОВСКИЙ и другие. Всего по делу содержится под стражей 18 человек, к ответственности привлечено 22 человека. Дело передано в Губсуд, на открытом заседании которого оно будет слушаться.

[...]

Контрабанда.

История нашей годичной борьбы с контрабандой показала, что пользуясь почти исключительно кустарными методами – случайным

осведомлением при небольшом количестве агентуры, КРО КОГПУ задержано гораздо большее количество контрабанды, чем Губпогранотделами ГПУ за тот же срок.

Мощный поток контрабанды, захлестывавший рынок, заставил предпринять ряд радикальных мер для борьбы с ней на Киевщине. В этих целях в июле 1923 г. КРО КОГПУ была проведена массовая операция по изъятию контрабанды из квартир и магазинов, являвшихся местной торговлей контрабандными товарами. Далее в течении летнего и осеннего периода на пути, ведущие к Киеву, неоднократно посылались заградительные отряды, задерживавшие ввозимую в город контрабанду. В самом городе было произведено ряд задержаний контрабанды на общую сумму до 120.000 рублей золотом. Задержания КРОГПУ по своим размерам значительно превосходили в этом отношении операции Киевской таможни, розыска и других учреждений. Наряду с этим проведена серьезная работа по выявлению и взятию на учет большого количества лиц, занимающихся провозом и торговлей контрабандным товаром в виде промысла. [...]

Общие выводы и перспективы.

Касаясь оценки результатов, достигнутых контрразведывательным отделением КРОГПУ за отчетный период, можно сделать следующие общие выводы:

1. В результате усилий КРО был ускорен процесс разложения и ликвидации бандитизма на Киевщине. Детально освещены и взяты под тщательный контроль остатки петлюровщины, ее руководители и исполнители. Учетная работа, которая приобрела сейчас сугубое значение, как один из важнейших методов борьбы с петлюровщиной и хорошо налаженная агентура гарантируют и в будущем детальное освещение и разработку петлюровщины. Изъятие ряда служащих гражданских и военных учреждений из штабов Красной Армии, причастных к петлюровщине, способствовало оздоровлению советского государственного аппарата.

Работа по борьбе с петлюровщиной в 1924 г. будет находиться в тесной зависимости от общего политического положения Республики. Принимая во внимание то обстоятельство, что петлюровщина охватывает довольно значительные слои, необходимо иметь в виду, что эти круги таят в себе активное стремление и при благоприятных условиях смогут развернуться и развить значительную работу. Поэтому, в случае международных осложнений, петлюровщина может стать активной и борьба с нею приобретет тогда боевой характер. В противном случае петлюровщина будет отмирать, все более утрачивая активные тенденции и переходя к легальным методам работы.

2. По линии польско-французского шпионажа установлено, что вся работа II-го отдела Польгенштаба в значительной своей части провалена, и II-му отделу приходится отыскивать новые методы работы. Однако усилиями закордонной агентуры и энергичными мероприятиями КРО,

располагающими богатым учетным материалом неблагонадежного элемента, карты II-го отдела будут в 24 г. биты с таким же успехом.

3. Тщательный учет белых кругов, неусыпный надзор за их деятельностью, широко разветвленное осведомление и должным образом поставленная агентура дают основание полагать, что наблюдающееся, как уже отмечалось выше, оживление в белых кругах, позволяющее ожидать в 24 г. если не самозарождение организаций, то консолидации и концентрации белых кругов на фашистской платформе, будет нами своевременно отмечено и предотвращено. Задачей КРО на ближайший период в этой области является расширение осведомительной сети и изъятие неблагонадежного элемента из советских и хозяйственных учреждений.

4. Энергичная борьба с контрабандой, несмотря на применение кустарных методов, дала серьезные результаты. Закрепление и дальнейшее развитие их обуславливается созданием квалифицированной (хотя и дорогостоящей) агентуры. Ввоз контрабанды, вызываемый рядом объективных причин, среди которых первое место занимает слабая продукция нашей промышленности и дороговизна наших изделий, потребует в 1924 г. длительной борьбы, тем более тяжелой, что организации контрабандистов великолепно конспирируются, изощряясь в методах и способах провоза и продажи контрабанды. (Сдача товаров в багаж, провоз в пригородных поездах, по трактовым дорогам гужем под видом муки и другого груза, немедленная расфасовка контрабанды по привозе ее на мелкие части и т.д.).

Таковы краткие итоги работы контрразведывательного отделения КГОГПУ за истекший 1923 год.

[...]

ЭКОНОМОТДЕЛЕНИЕ.

ОБЩИЙ ОБЗОР.

Начало отчетного периода есть по существу начало организации ЭКО как такового. До того времени на протяжении двух-трех месяцев при СОЧ КОГПУ был один уполномоченный по экономделам, работа которого не могла носить планового и систематического характера как за отсутствием соответствующих директив центра, коим определялась более или менее конкретно сфера компетенции ЭКО и основы работы, так из-за физической невозможности одного уполномоченного, разбросавшегося в своей работе на многочисленные отрасли хозяйственной экономической жизни.

С первой половины ноября 1922 года штат ЭКО увеличился до 3-х человек и работа его начинает дифференцироваться по отраслям; в практике начинают нащупываться определенные методы работы; к тому времени начинают поступать из центра ЭКО ГПУ УССР конкретные задания и краткие директивы.

Таким образом, постепенно начинают обхватываться некоторые

хозорганы, в поле зрения ЭКО включается вся деятельность черной фондовой биржи через завербованный маленький осведомительный аппарат.

С назначением в начале 1923 года нач. ЭКО внутренняя структура отделения принимает следующий вид: отделение разбито на три группы: 1-я, обслуживающая госпроморганы и сельское хозяйство, 2-я – финорганы и админучреждения, в том числе и черную биржу, 3-я – кооперативные и торговые органы.

Дальнейшее развитие работы ЭКО продиктовало необходимость создания следчасти, в которую бы передавались все законченные агентурной разработкой дела на предмет производства открытого дознания. Для этой цели и был выделен специально уполномоченный – следователь.

[...]

РЕЗУЛЬТАТЫ РАБОТЫ ЭКО.

Главная и основная часть работы ЭКО по характеру своему или совсем не поддается учету или поддается таковому весьма трудно, так например, многочисленные исправления, мелочи в госорганах, производимые по материалам и ориентировкам ЭКО ответственными административными верхушками Госорганов по существу имеющие колоссальное государственное значение, учету не поддаются, как не поддаются конкретному учету и результаты от них.

Не поддаются также учету и результаты от постепенной и последовательной чистки госучреждений от враждебного и преступного элемента на основании проверенных материалов ЭКО. За отчетный период по этим материалам чистка коснулась около 200 лиц, безусловно, вредительского элемента в госорганах. Среди вычищенных до 15% лиц со скрываемым уголовным прошлым.

Поддающаяся же учету работа ЭКО в своих основных моментах выражается в следующем:

Заведено следственных дел	112
Пропущено подследственных по делам	328 чел.
Из них арестованных.....	112 -"
Взято на учет как вредительский элемент в экономической области.....	322 -"
Заведено агентурных дел	190
Передано прокуратуре и судебным органам	71 дело
Передано следственных разработок в другие губотделы.....	16
Осмотрено при непосредственном участии ЭКО предприятий и строений по линии противопожарной	150 с лишним
[...]	

РЕГ. СТАТ ОТДЕЛЕНИЕ.

Являясь составной частью, входящей в СОЧ Киевского Губотдела, РСО по своему назначению проводит в губернском масштабе, по СОЧ в целом, т.е. по всем отделениям, входящим в состав ее, централизованную, регистрационную и статистическую работу, чем систематизирует и упорядочивает все проходящие агентурные и следственные дела, а также и различные разработки, создавая по всем им единую, хронологически систематизированную лестницу и всей своей работой облегчает ориентацию в материалах всех отделений и регулирует их взаимоотношения, а также следит и искореняет всякий возможный параллелизм в работе.

Как показывает практика госучреждений вообще, а в работе органов ГПУ, где проходят агентурные и следственные дела в губернском масштабе на тысячи лиц, в частности, единая регистрация всей работы губотделов и хорошо поставленная благодаря этому общая статистика во много раз упрощает, облегчает и оживляет работу, дает максимальную возможность быстро выполнять всякие задания и легко ориентироваться во всех имеющихся материалах.

[...]

По характеру своему работа распределена следующим образом:

1) делопроизводство, 2) центральная картотека-алфавит, 3) учет неблагонадежных, 4) учет арестованных и регдел, 5) учет белых, 6) розыск, 7) бюро виз, 8) архив, и 9) стол справок при комендатуре.

[-.]

ИТОГИ И ВЫВОДЫ.

В области организационной на следующий год можно вполне ограничиться проведением в жизнь целиком намеченного выше приведенного плана работы, ибо таковым в основе учтены почти все могущие возникнуть моменты работы, даже в предположении.

Благодаря соответствующим условиям, подбору работников и удобной гибкой структуре органов ГПУ за отчетный период удалось нанести сильный удар всем группировкам, так например: по линии петлюровщины удалось разгромить зачатки подпольных организаций, едва заложенных и ликвидировать ряд банд, оперировавших на территории Киевской и соседних с ней губерний, вредивших разрушением ссыпных пунктов, разрушением транспорта и террором совработников.

По линии борьбы со шпионажем ликвидирован целый ряд явок польско-французского шпионажа и арестован ряд агентов 2-го отдела польгенштаба и французской разведки, находившихся в наших военных и советских учреждениях и захвачено несколько закордонных курьеров связи.

По белой линии нанесен удар новой контрреволюционной группировке «центр действий», полным разгромом единственной в СССР ячейки этой организации, Киевского Областного «центра действий».

По линии борьбы с контрабандой достигнуты значительные результаты рядом задержаний крупных партий, преданием контрабандистов

суду и арестам подделователей таможенных пломб.

Ощущается крайняя недостаточность отпуска денежных средств на секретные расходы, резко отражающаяся на продуктивности работ секретно-оперативных частей как губцентра, так и подчиненных ему органов во всех отраслях.

В смысле полного удовлетворения всех хозяйственных нужд необходим или отпуск в достаточной мере кредитов из центра на покрытие всех расходов или же предоставления отделу права на более широкие торговые операции как внесметные поступления. —

НАЧАЛЬНИК К.Г.О.Г.П.У

(Г.ИВАНОВ)

« » января-24 г.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Бывш.	бывший
ВИНО	Всеукраинский институт народного образования
Воздухофлот	Воздушный флот
ВУЗ	Высшее учебное заведение
Вукоопспилка	Всеукраинский кооперативный союз потребительских обществ
Горсовет	городской совет
Госкожзавод	государственный кожевенный завод
Госконсервный завод	государственный консервный завод
Госмаслобойный завод	государственный маслобойный завод
Госмельница	государственная мельница
Госорган	государственный орган
Госпроморган	государственный промышленный орган
Госстрах, госстрахование	государственное страхование
Госучреждение	государственное учреждение
Госшвейная фабрика	государственная швейная фабрика
ГПУ	Государственное политическое управление
Губком	губернский комитет
Губотдел	губернский отдел
Губпогранотдел	губернский пограничный отдел
Губпродком	губернский продовольственный комитет
Губсуд	губернский суд
Губцентр	губернский центр
ГФО	Губернский финансовый отдел
Заготконтора	заготовительная контора
Зам.	заместитель
Здравотдел	отдел здравоохранения
Земфонд	земельный фонд
К.р.	контрреволюция
КВ	комитет взаимопомощи
КВО	Киевский военный округ
КИНХ	Киевский институт народного хозяйства
КНС, комнезам	комитет незаможных селян

КОГПУ	Киевский губернский отдел ГПУ
Комфракция	коммунистическая фракция
Комячейка	коммунистическая ячейка
КОЦД	Киевский областной центр действия
КП(б)У, Компартия Украины	Коммунистическая партия (большевиков) Украины
КПИ	Киевский политехнический институт
КРО КОГПУ	Контр-разведывательное отделение Киевского губернского отдела ГПУ
КСМУ	Коммунистический союз молодежи Украины
КСХИ	Киевский сельскохозяйственный институт
Кубуч	комиссия по улучшению быта ученых
Лесзавод	лесоперерабатывающий завод
Мединститут	медицинский институт
Мопр	Международная организация помощи борцам революции
Наробраз	отдел народного образования
Нач.	начальник
НЭП	новая экономическая политика
ОДВФ	Общество друзей воздушного флота
Окрисполком	окружной исполнительный комитет
Окротделение	окружное отделение
Окрфинотдел	окружной финансовый отдел
ОПЗК	Объединенный повстанческий загонный комитет
П/Отдел	подотдел
Погранполоса	пограничная полоса
Политнастроение	политическое настроение
Польгенштаб	Польский Генеральный Штаб
ПП ГПУ на Правобережной Украине	Полномочное представительство ГПУ на Правобережной Украине
Пред.	председатель
Профорганизация	профсоюзная организация
Рабфак	рабочий факультет
Райком	районный комитет
Регдел	регистрация дел
РКП	Российская Коммунистическая Партия (большевиков)
РСО, Рег.стат отделение	Регистрационно-статистическое отделение
РСФСР	Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика
Сахаротрест	Украинский сахарный трест
Сахзавод	сахарный завод
Сельсовет	сельский совет
Сельхозналог	сельскохозяйственный налог
Собез	отдел социального обеспечения
Сов. секретно	совершенно секретно
Соваппарат	советский аппарат
Соввласть	советская власть
Совзнак	советский денежный знак
Совработник	советский работник
Совучреждение	советское учреждение
СОЧ	Секретно-оперативная часть

СССР	Союз Советских Социалистических Республик
СТО	Совет Труда и Оборона РСФСР (СССР)
Страхкасса	касса страхования
Трампарк	трамвайный парк
УКП	Украинская Коммунистическая Партия
УКРМУТ	Украинский мукомольный трест
Укрторф	Украинский торфяной комитет при Высшем Совете Народного Хозяйства УССР
УКРЮОС	Украинский коммунистический рабочий юношеский союз
УНР	Украинская Народная Республика
УССР	Украинская Социалистическая Советская Республика
Фининспектура	финансовая инспектура (инспекция)
Финорган	финансовый орган
Хозорган	хозяйственный орган
Хозорганизация	хозяйственная организация
ЭКО, Экономотделение	Экономическое отделение
Экономдела	экономические дела
Экономцентр	экономический центр

*Публікацію підготували
Петро Кулаковський і Євген Склярєнко (Київ)*

*Володимир Окіпнюк
(Київ)*

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТРАНСПОРТНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ УСРР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ

Сьогодні незалежна Україна йде тернистим шляхом побудови правової держави. Актуальною є проблема визначення ролі і місця правоохоронних органів, перш за все тих, що забезпечують державну безпеку в державному механізмі країни. Повноцінне її розв'язання не можливе без урахування історико-правової спадщини. На наш погляд, корисним було б вивчення досвіду, накопиченого в Україні в першій половині 20-х років під час реформування Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК) і створення Державного Політичного Управління (ДПУ) УСРР.

Складовою частиною ВУНК були транспортні органи. Тому реорганізація ВУНК і створення ДПУ УСРР суттєво вплинули на правовий статус останніх. Існування в системі органів державної безпеки транспортних підрозділів як окремої структурної одиниці пояснювалось надзвичайно важливою роллю, яку відігравала транспортна галузь у функціонуванні економічної системи не тільки УСРР, а й інших радянських республік. Навіть після закінчення громадянської війни, внаслідок значного розмаху соціального протистояння, в Україні залишилась гострою проблема забезпечення безперешкодної роботи транспорту, охорони військових і пасажирських перевезень тощо. Залізничні та водні шляхи сполучення досить часто були об'єктами нападів різноманітних збройних формувань як політичного, так і кримінального характеру. Це дезорганізувало управління і ставило під загрозу існування радянської влади в окремих місцевостях України.

В таких умовах неабиякого політичного значення набувала реформа органів державної безпеки України та їх окремих підрозділів, в першу чергу, транспортних.

Заходи по реформуванню транспортних органів здійснювались в декількох напрямках. По-перше, вдосконалювалась їх організаційна побудова. Пункт 4 Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) «Про скасування Всеукраїнської Надзвичайної Комісії і про організацію Держполітуправління» від 22 березня 1922 року визначав, що транспортні відділи ДПУ перебувають разом з особливим відділами та військами ДПУ в Україні в безпосередньому підпорядкуванні Голови ДПУ УСРР, як повноправного представника ДПУ РСФРР в Україні. Таким чином, юридичне закріплювалась відмінність у правовому становищі між транспортними відділами та місцевими територіальними органами ДПУ УСРР при губвиконкомах¹.

Особливість транспортних органів полягала в тому, що їх структура була досить тісно пов'язана з організаційно-адміністративним поділом Народного Комісаріату Шляхів Сполучення (НКШС) і його місцевих органів. Основною ланкою в системі транспортних органів були Дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) ДПУ, що створювались при управліннях залізниць і підпорядковувались безпосередньо Південному Окружному Транспортному відділу (ОКТВ) ДПУ. В червні 1922 року були сформовані ДТВ Південної і Донецької, Південно-Західної та Єкатеринославської залізниць, а також ТВ в Одесі, який обслуговував разом з залізницею порти Чорного моря та водні шляхи сполучення на річках Дністер і Буг. Одночасно для обслуговування відповідних органів НКШС організовувались Таганрозький і Кримський лінійні відділи (ЛВ) ТВ ДПУ, що за своїм статусом прирівнювались до ДТВ. При відділеннях служби руху кожної залізниці запроваджувались відділення ДТВ ДПУ. Вони були двох розрядів (1-ший налічував штат в 60 осіб, 2-гий – 55 осіб), котрі визначались окремо для кожного органу, в залежності від складності виконуваної роботи. Найнижчою ланкою транспортних органів ДПУ виступали оперативні пункти та оперативні пости, що діяли на великих вузлових станціях. Наприклад, на станції Харків-Пасажирський існувала чергова кімната ТВ ДПУ, де відбувалось силами зміни чергових агентів ТВ ДПУ цілодобове чергування. Цікаво, що деякі органи влади УСРР, зокрема Управління Справами Ради Народних Комісарів (РНК), могли за розв'язанням певних питань звертатись безпосередньо до чергових агентів ТВ ДПУ на вузлових станціях, обминаючи вищестоящі органи².

Внутрішня структура транспортних органів в процесі реформування органів державної безпеки на рубежі 1921-1922 рр. також зазнала вагомих змін. Насамперед скасовувались колегії при ДТВ, загальна і адміністративно-організаційна частини ДТВ і ЛТВ були злиті в одну частину – загально-адміністративну (ЗАЧ). Секретно-оперативна частина переформувалась в секретну частину (СЧ). Існуючі в її складі залізничні та економічні відділення розформовувались і передавались до інформаційного відділення. Значній реорганізації була піддана Частина Охорони Громадського порядку (ЧОГП), яку створили після злиття залізничної і водної міліції та кримінального розшуку з транспортними органами у відповідності з Постановою ВУЦВК «Про охорону складів, пакгаузів, кладових, а однаково споруд на залізничних і водних шляхах сполучення» від 9 грудня 1921 року. В результаті цих заходів в середині 1922 року ДТВ, ЛТВ і відділення ДТВ ДПУ у внутрішньо організаційному відношенні склались з трьох частин – ЗАЧ, СЧ і ЧОГП.

По-друге, відбувалась докорінна функціональна перебудова транспортних органів. Нагадаємо, що Транспортним Надзвичайним Комісіям (ТНК) належало боротися з технічною, політичною контрреволюцією і бандитизмом на шляхах сполучення, з незаконним

використанням транспорту, а також зі злісною спекуляцією і розкраданням продовольчих вантажів і палива. Крім того, ТНК наглядали за виконанням виробничих програм органами НКШС і здійснювати спеціальні доручення за так званими «ударними» завданнями. ДТЧК завдяки існуванню в їх структурі колегій користувались судовими повноваженнями і мали право винесення вироків, включаючи вищу міру покарання³.

Постанова ВУЦВК від 22 березня 1922 року підкреслювала, що функції транспортних органів обмежуються боротьбою лише з тими злочинами і лише в тих межах, які віднесені даним нормативним актом до відання ДПУ. Позбавлення транспортних органів ДПУ законодавче непередбачених функцій відбувалось поступово, протягом кількох місяців. Насамперед, як вже зазначалось, скасовувались колегії в системі транспортних органів, а відтак і право на позасудове винесення вироків. Разом з тим відбувався певний перерозподіл повноважень між ТВ ДПУ і губернськими відділами ДПУ. Зокрема, останнім передавалась боротьба зі шпигунством. Постановою Української Економічної Народи (УЕН) з відання ТВ ДПУ і його місцевих органів вилучалась боротьба з порушеннями правил проїзду і перевезення багажу (безкоштовний проїзд, проїзд потягами, на дахах вагонів, перевищення норм перевезення багажу, фіктивні відрядження і таке інше) та іншими видами незаконного використання транспорту. В той же час транспортні органи зобов'язувались сприяти Уповноваженому НКШС в боротьбі з цими правопорушеннями.

Еволюція правового статусу транспортних органів сприяла посиленню секретно-оперативної діяльності ТВ ДПУ. Перевага віддавалась методам суворої конспірації, використанню власних інформаторів. Здійснювався перехід до централізації, єдиноначальності, плановості в організації роботи транспортних органів ДПУ. Виключного значення для ефективного виконання функцій транспортних органів ДПУ набула тісна взаємодія політичних та інформаційних відділень СЧ ДТВ і ЛТВ.

Поступово транспортні органи, як в цілому ДПУ, перетворювались на головне джерело інформації для партійних і радянських інстанцій. ОКТВ ДПУ складались різного роду інформаційні зведення – щоденні, двотижневі, півмісячні та інші. Вони направлялись в ЦК КП(б)У, в Постійну Наряду по боротьбі з бандитизмом (ПН по б/б) при РНК УСРР, в НКШС та його місцеві органи, в органи ДПУ і органи ОКТВ ДПУ. В цих документах містилась інформація про політичне та соціально-економічне становище, рух бандитизму, надзвичайні події (пожежі, аварії та затримка руху поїздів і їх причини) на транспорті, наводились статистичні дані щодо роботи окремих відділів Південного округу Шляхів сполучення (Півд. ОШС), аналізувались кримінально-процесуальна та агентурно-оперативна діяльність органів ТВ ДПУ⁴.

Слід враховувати, що реформування транспортних органів відбувалось на тлі гострої кадрової кризи. Співробітників транспортних органів вирізняв

низький рівень кваліфікації, незадовільний стан політичної та професійної підготовки, а іноді навіть відверта моральна деградація. Причому це повною мірою торкалось також і керівного складу різного рівня. Виконання покладених на транспортні органи функцій досягалось не за рахунок якості роботи, а завдяки тому, що залучалась надзвичайно велика кількість співробітників. За таких умов реорганізація, яка супроводжувалась 2-3 разовим скороченням штатів, негативно позначилась на діяльності транспортних органів. Порушувалась її технічна сторона, стрімко зменшувалась агентурна мережа⁵. Переведений до транспортних органів особовий склад залізничної міліції і кримінального розшуку, незважаючи на його чисельність, не зміг покращити ситуацію. Причини цього полягали у великому поширенні в його середовищі, на ґрунті важкого матеріального стану, посадових злочинів. Саме через це звільнялась значна частина співробітників ЧОГП. Тому для посилення дисципліни у відповідності з наказом ДПУ № 837 від 3 квітня 1922 року була проведена воєнізація особового складу ЧОГП і створені дві школи, одна з них у Києві – для підготовки агентів охорони громадського порядку на шляхах сполучення Південного Округу.

Впродовж першої половини 20-х рр. чисельність співробітників транспортних органів помітно зростає. Якщо на 1 червня 1922 р. їх налічувалось 631 особа, то на 1 листопада 1924 р. вже 1261, що, до речі, становило більше 35% від загального складу гласних співробітників ДПУ. Але це ні в якісному, ні в кількісному відношенні не задовольнило потреб ТВДПУ, керівництво якого в середині 1925 р. звернулось з проханням до Адміністративно-організаційного управління ДПУ УСРР повернути до транспортних органів кваліфікованих працівників, які працювали раніше в них, та застосувати інші, більш активні заходи для поповнення штатів.

Кадрова проблема поєднувалась з катастрофічним матеріальним становищем співробітників, що становило визначальну рису розвитку транспортних органів протягом майже всієї першої половини 20-х років. Матеріальні проблеми не дозволяли співробітникам деяких транспортних органів ДПУ здійснювати свої безпосередні службові обов'язки. Зокрема, агенти Морського ТВ ДПУ в Таганрозі за браком коштів мали неприємний зовнішній вигляд, ходили майже в лахмітті і тому не допускались на пришвартовані в порту іноземні пароплави, в зв'язку з чим не могли виконувати покладених на них функцій⁶. Серед співробітників транспортних органів, в основному лінійної агентури, поширювалося пияцтво, масове кредитування у приватних осіб або установ, що сприяло збільшенню кількості злочинів, вчинених внаслідок матеріальної незабезпеченості⁷.

Питання матеріального становища співробітників ДПУ обговорювались різними державними і партійними органами. Наведемо лише деякі приклади. Так, 28 лютого 1922 року Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, якою зобов'язувало Транспортний відділ ЦК КП(б)У виявити причини незадовільного забезпечення ТВДПУ і вжити відповідних заходів⁸. А

29 червня 1922 року Бюро Комфракції Південного ОКТрану, констатує важкий матеріальний стан ТВДПУ УСРР, вирішило, по-перше, зобов'язати господарські органи надавати допомогу транспортним органам ДПУ, по-друге, звернутись з пропозицією до керівництва Південного ОШС про надання транспортним органам ДПУ грошових і матеріальних кредитів і, по-третє, порушити в ЦК КП(б)У питання щодо посилення особового складу транспортних органів ДПУ. Але такі заходи, як правило, лише тимчасово покращували ситуацію, зберігаючи в основному Status quo.

Хоча структурне і функціональне реформування органів ТВДПУ УСРР сталося вже в серпні 1922 року, однак протягом першої половини 20-х рр. продовжувалась їх поступова організаційна еволюція та конкретизація правових форм діяльності.

Певний етап в розвитку правових засад функціонування підрозділів ДПУ становило прийняття 15 листопада 1923 р. Центральним Виконавчим Комітетом СРСР Положення про ОДПУ СРСР та ВУ ЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р. Положення про ДПУ УСРР. Перш за все дані законодавчі акти дещо змінювали статус транспортних органів, визначаючи ТВ на залізничних і водних шляхах сполучення Півд. ОШС місцевими органами ДПУ УСРР⁹.

В той же час в системі транспортних органів ДПУ відбулось створення нових підрозділів. В липні 1922 року запроваджувався інститут політ-контролерів. Вони призначались за рекомендацією або з дозволу начальників відповідних органів ТВДПУ, зобов'язувались виконувати всі його оперативні завдання та представляти про це певні звіти¹⁰. В червні 1925 року на з'їзді начальників органів ДПУ в зв'язку з неефективною роботою територіальних органів ДПУ по лінії Контррозвідувального відділу (КРВ) на транспорті було прийнято рішення про утворення при чотирьох ДТВДПУ груп КРВ з орієнтовним штатом в 15 осіб. Ці групи діяли в тісному контакті з територіальними органами ДПУ і підпорядковувались КРВ ДПУ УСРР. Для детального регламентування повноважень груп КРВ передбачалось видання ТВДПУ УСРР і КРВДПУ УСРР спільної інструкції¹¹.

Для забезпечення безперешкодної роботи транспорту, безпечного руху поїздів вживались заходи, що реалізовувались як безпосередньо на самих транспортних засобах, так і смузі відчуження залізниць і водних шляхів.

В цьому напрямку перші кроки були зроблені досить швидко. З метою заборони вільного пересування залізничними і водними шляхами сполучення на території України шпигунів, білогвардійців, інших контрреволюційних елементів, дезертирів, осіб, що розшукуються владою, наказом ДПУ УСРР № 55 від 29 червня 1922 р. вводилась в дію «Інструкція агентам-контролерам органів ТВДПУ». Цей нормативний акт, з одного боку, регламентував порядок пересування осіб в межах УСРР і виїзду за кордон, з іншого боку, визначав повноваження агентів-контролерів як представників органів ТВДПУ на транспортних засобах.

Пересування осіб транспортними шляхами УСРР дозволялось лише за наявності певних документів. При цьому кількість останніх залежала від правового статусу місцевості, в яку намагалась потрапити або навпаки залишити особа. В звичайних губерніях пасажиром поїздів потрібно було мати при собі особисте посвідчення, а для чоловіків, які досягай призовного віку, картку з військкомату про відношення до військової повинності. В прифронтовій, прикордонній та забороненій смузі до цих документів додавався ще дозвіл на в'їзд або виїзд від Центрального Бюро віз при НКВС або Бюро віз при місцевих виконкомах. Для від'їжджаючих за кордон вимагалась наявність закордонного паспорта та дозволу від Наркомату закордонних справ завізованого ДПУ УСРР, контроль за здійсненням вищезазначеного режиму покладался на агентів-контролерів ТВДПУ УСРР.

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 57 від 3 липня 1922 року функції останніх виконувались виключно співробітниками тих ДТВДПУ, до парку дороги яких були приписані відповідні поїзди. Всі агенти-контролери ТВ транзитних доріг і діляниць знімались з обслуговування поїздів і використовувались для посилення особового складу ЧОГП¹². Агенти-контролери мали широкі права. По-перше, затримувати і здавати в органи ТВДПУ осіб, яких розшукує влада або тих осіб, які користуються фальшивими документами. Прізвища затриманих і розписка про їх здачу в органи ТВДПУ вносились до спеціального журналу, який вів агент-контролер. По-друге, до осіб, що підозрюються в перевезенні зброї або забороненої літератури, агент-контролер, з дозволу Начальника Відділення ДТВ ДПУ в присутності співробітників ДПУ, міг застосувати особистий обшук або огляд їх речей. По-третє, за особливими правилами перевіряти пасажирів поштових, багажних, протекційних вагонів і вагонів особливого призначення. При виявленні в таких вагонах зброї або забороненої літератури агентом-контролером складалась відповідний протокол і акт огляду, а винні особи заарештовувались. У разі необхідності у вищеназваних вагонах, крім вагонів, наданих у розпорядження вищих радянських і партійних органів, на станції можна було провести обшук. По-четверте, агенти-контролери слідували також за виконанням поїзними бригадами своїх обов'язків – перевірка квитків, виявлення безквиткових пасажирів і тих, що порушують правила проїзду і т.п.¹³.

Окремим нормативним актом, спільним наказом НКШС і ДПУ «Про заходи боротьби з дезертирами, що проїжджають в пасажирських поїздах», у вересні 1922 р. агентам-контролерам були надані додаткові повноваження стосовно червоноармійців військового відомства і частин ДПУ. При відсутності у означених осіб посвідчень про відрядження або відпустку співробітники органів ТВДПУ, що обслуговували пасажирські поїзди, затримували їх і передавали до відповідних транспортних органів ДПУ, а останні як дезертирів направляли до комендантів найближчих міст. Стосовно безквиткових червоноармійців агентами-контролерами ТВ ДПУ

складались звичайні акти адміністративного характеру ¹⁴.

Одночасно з введенням інституту агентів-контролерів посилювалась і охорона поїздів. 26 серпня 1922 р. на Засіданні ПН по б/б при РНК УСРР були затверджені проекти циркуляру про охорону поїздів і пароплавів на дільницях, де загрожував бандитизм, та інструкції для організаторів охорони і комендантів поїздів і пароплавів ¹⁵. З березня 1923 за спільною згодою представників ДПУ, НКВС, Уповноваженого НКШС, військового командування була прийнята інструкція «Про боротьбу з бандитизмом на залізницях», яку згодом провели окремим наказом по ДПУ УСРР. По-перше, ця інструкція, підтверджуючи всі раніше видані інструкції і розпорядження щодо комендантів поїздів, надавала органам ДТВ ДПУ виключного права на призначення останніх або покладення виконання їх функцій на начальників поїздів чи комсклад охорони Півд. ОШС. Коменданти підпорядковувались безпосередньо начальникам відповідних транспортних органів ДПУ і надіялись широкими повноваженнями. По-друге, згідно з пунктом 5 Інструкції до губернських і повітових Воєнних нарад, Воєнних рад і комісій по боротьбі з кримінальним бандитизмом вводились начальники транспортних органів ДПУ. При цьому вони зобов'язані були виконувати всі завдання цих нарад, які стосувалися боротьби з бандитизмом на транспорті і несли відповідальність перед відповідними нарадами. По-третє, тільки з відома начальників відповідних транспортних органів Міліція і Кримінальний розшук могли вести боротьбу з бандитизмом у 15-верстовій смузі відчуження залізниці, проводячи там свої операції ¹⁶.

Крім цього, в 15-верстовій смузі відчуження залізниць органам ТВ ДПУ законодавство надавало ряд адміністративно-правових та кримінально-процесуальних повноважень. Зокрема, Постанова РНК «Про порядок виконання обов'язкових постанов місцевих виконкомів на території смуги відчуження залізниць» від 25 червня 1924 р. і видана в її розвиток Інструкція НКЮ від 14 лютого 1925 р. встановлювали, що органи ТВ ДПУ незалежно від місця свого постійного перебування здійснюють в 15-верстовій смузі нагляд за виконанням обов'язкових постанов, виданих місцевими виконкомами щодо питань громадської безпеки, управління, народного здоров'я, торгівлі, збору податків, боротьби з пияцтвом та інш. При порушенні цих постанов органи ТВ ДПУ складали відповідні протоколи. Окремо затверджувався список місцевостей, де за погодженням з Українським ТВ ДПУ це могли робити органи Міліції та Кримінального розшуку. Протоколи направлялись для накладення адміністративних стягнень або безпосередньо до адміністративних відділів відповідних виконкомів, або спочатку до фінансових, санітарних та інших інспекцій, якщо вчинені правопорушення відносились до предмета видання останніх ¹⁷. В той же час згідно з Постановою ВУЦВК «Про надання Уповноваженому НКШС права видання обов'язкових постанов для забезпечення порядку на залізницях» від 30 березня 1923 р. і циркуляром НКЮ №104 від 24 червня 1925 р. органи ТВ

ДПУ складала акти щодо осіб, які ухилялись від сплати штрафу, накладеного Уповноваженим НКШС, і передавали ці матеріали до Нарсудів для кримінального провадження за статтею 218 Кримінального Кодексу УСРР¹⁸.

Слід відмітити, що для припинення в смузї відчуження залізниць масових заворушень, які загрожують громадській безпеці, відповідно до Інструкції РНК УСРР «Про сприяння військ цивільній владі» від 24 квітня 1924 р. Начальники ДТВ ДПУ мали право, за згодою Голови губернського або окружного виконкому, закликати війська. У випадку крайньої необхідності вони могли звертатись безпосередньо до командирів найближчих військових частин з наступним повідомленням відповідних Голів¹⁹.

Таким чином, для транспортних підрозділів були характерні як загальні закономірності еволюції юридичного статусу, притаманні всім без винятку органам ДПУ, так і певні особливості, пов'язані зі специфікою їх діяльності.

Примітки

¹ СУ УССР. – 1922. – № 13. – Ст. 228.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 919. – Арк. 2-5.

³ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ (январь-июнь 1922 г.). – Х., 1922. – С. 21-25.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1366-1368.

⁵ Там само. – Спр. 1366. – Арк. 1-2.

⁶ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). Колекція друкованих видань (КДВ). – Спр. 448. – Т. 5. – Арк. 272.

⁷ Матеріали съезда Начальников органов ГПУ УССР (1-6 июня 1925 г.). – Х. – С. 102.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 17. – Арк. 29.

⁹ СУ СССР. – 1924. – № 12. – Ст. 105; ЗУ УРСР. – 1924. – № 20. – Ст. 181.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1303. – Арк. 21.

¹¹ Матеріали съезда Начальников органов ГПУ УССР (1-6 июня 1925 г.). – Х. – С. 103.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1303. – Арк. 21.

¹³ Там само. – Арк. 15-17.

¹⁴ ДА СБ України. – КДВ. – Спр. 447. – Т. 5. – Арк. 4-5.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1251. – Арк. 4-5.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3204. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 7.

¹⁷ Там само. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 340. – Арк. 40-41; Бюллетень НКЮ УСРР. – 1925. – № 18. – С. 137-139.

¹⁸ СУ УССР. – 1923. – № 12. – Ст. 213; Бюллетень НКЮ. – 1925. – № 37.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 337. – Арк. 128.

*Роман Подкур
(Вінниця)*

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА РОБОТА ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ В 20-30-х РОКАХ

Якщо каральні функції ВУНК-ДПУ-НКВС, причини і трагічні наслідки масових репресій, пов'язані з ними нормативні та організаційно-розпорядчі документи знайшли своє певне відображення в науковій та публіцистичній літературі, то інші важливі сторони діяльності колишніх спецслужб досі залишаються поза увагою дослідників. Йдеться перш за все про інформаційно-аналітичну, оперативну роботу, яка не лише дозволяла відслідковувати ситуацію в СРСР в цілому та в Україні зокрема, а й значною мірою впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва країни, визначала конкретні практичні кроки місцевого керівництва.

Необхідно відзначити, що завдання проведення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи знайшли своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати:

«... б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи;

в) доведення до відомої місцевої і центральної влади про чинимі безпорядки та припинення їх...»¹.

Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної і оперативної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф.Е.Дзержинський. В листі до Уншліхта, Месінга та Самсонова він пропонував зосередитись на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкорінення в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності².

Особливі вимоги висувалися перед повітовими та волосними комісарами, які мали здійснювати: «...нагляд за революційним порядком у своєму районі, стежити за тим, щоб не було контрреволюційної, погромної агітації, пильно слідкувати за місцевою буржуазією, проводити дізнання, здійснювати нагляд за ненадійними контрреволюційними елементами, куркулями та іншими ворогами радянської влади»³. Причому волосний комісар зобов'язувався надавати щотижня зведення повітській комісії або комісару про всі події, що відбулися на його території. В свою чергу повітові комісари або комісії повинні були подавати раз на два тижні в губернську надзвичайну комісію розгорнуті доповіді з висвітленням найріз-

номанітніших сторін політичного, соціально-економічного життя повіту.

Одночасно з цим, вище політичне керівництво країни та керівництво ВНК рішуче вимагало від місцевих надзвичайних органів налагодження струнких обліків «політично-неблагонадійних осіб». Так, в своїх пропозиціях про роботу ВНК голова РНК РСФРР В.І.Ленін пропонував з метою контролю здійснити облік технічних сил, старих і досвідчених фахівців, що співпрацювали з радянською владою⁴. Дещо пізніше В.І.Ленін запропонував спецслужбам взяти під щільний контроль наукову і творчу інтелігенцію. В листі до Ф.Дзержинського від 19 травня 1922 р. він вимагав «...збирати систематичні відомості про політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників»⁵.

Зазначеним завданням, не зважаючи на свою мінливість, підпорядковувалась і структура спецслужб. В 1918-1921 рр. у складі ВНК було утворено ряд підрозділів. Серед них особливий відділ, що відстежував процеси у військовому відомстві та армії, транспортний відділ, який здійснював нагляд за залізничним і водним транспортом, економічний відділ, який контролював найрізноманітніші сторони економічного життя, секретний відділ, створений для протидії «антирадянським партіям, політичним групам та організаціям». В січня 1921 р. на базі секретного та економічного відділів та одного відділення Особливого відділу було утворено секретно-оперативне управління⁶.

Аналогічною була структура ВУЧК. Однак в травні 1921 р. у відповідності з наказом № 20/114 по ВУНК була проведена реорганізація Центрального апарату відомства, яка більш чітко розмежовувала повноваження і обов'язки між окремими підрозділами. Так, в складі ВУНК було створено три основних управління: адміністративно-організаційне, секретно-оперативне, економічне та два допоміжних відділи – загальний та господарський. Безпосередньо при колегії ВУНК функціонував секретаріат колегії.

Інформаційно-аналітичні та облікові функції розподілялися практично між усіма управліннями. Так, у складі організаційно-адміністративного управління діяв інформаційно-статистичний відділ, який мав «...представляти у формі звітів діяльності і стану всіх надзвичайних і особливих органів та ВУНК в цілому, принагідне до політичного та економічного становища в республіці, висвітлювати цю діяльність у пресі і у взаємодії з відповідними відділами Секретно-Оперативного і Економічного управлінь керувати організацією звітно-інформаційної та статистичної роботи на місцях»⁷.

В компетенції організаційно-адміністративного управління, зокрема його адміністративного відділу, перебували також «...підготовка, облік, розподілення та тестування особового складу ВУНК».

Широкі та різноманітні кола питань перебували в полі зору секретно-оперативного управління до складу якого входили відділи: політичний (по політичних партіях і угрупованнях), особливий (по військовому відомству і

армії), по боротьбі з бандитизмом та оперативний. Зокрема, в оперативному відділі концентрувалися всі обліки на «політичне неблагонадійних осіб».

Як визначалося в наказі від 6 травня 1921 р., на економічне управління ВУНК покладалася «...боротьба з факторами, що гальмували відновлення економічного життя республіки і сприяли господарській розрусі»⁸.

Якщо структура Центрального апарату ВУНК на початок 20-х років вимальовувалася більш-менш чітко і набула стрункого вигляду, то значно важче йшло налагодження оперативної та інформаційно-аналітичної роботи безпосередньо на місцях. Давалися взнаки відсутність відповідних фахівців, низький рівень їх підготовленості, налагодженого і чіткого керівництва з боку центрального апарату.

Лише в першій половині 1920 року були зроблені певні кроки по організації структурних підрозділів на місцях, які були підпорядковані основним завданням, визначеним політичним керівництвом для колишніх спецслужб. У відповідності з встановленою схемою в структурі губернських надзвичайних комісій утворювались секретно-оперативний відділ, особливий відділ, загальний відділ. В свою чергу секретно-оперативний відділ складався з таких основних груп:

1. група політичних партій;
2. група контрреволюції;
3. група спекуляції, посадових злочинів та боротьби з бандитизмом.

Сюди ж входили бюро розвідки, оперативна частина, інформаційно-реєстраційна частина.

Особливий відділ включав в себе активно-агентурну частину та інформаційну частину⁹.

На Поділлі структура губернської надзвичайної комісії внаслідок окупації регіону поляками склалася в кінці 1920 р. – на початку 1921 р. Підпорядковуючись загальній схемі, вона разом з тим мала свою специфіку. Наявність широкого повстанського руху та підтримка його місцевим населенням обумовили створення тут окремого самостійного підрозділу по боротьбі з бандитизмом¹⁰.

В масштабах губернських надзвичайних комісій здійснення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи покладалося на секретно-оперативні відділи, які в кінці 1920 р. – на початку 1921 р. виглядали таким чином:

- а) інформаційно-статистична частина;
- б) політвідділення;
- в) економічне відділення;
- г) відділення по боротьбі з бандитизмом;
- д) секретний відділ;
- є) оперативна частина, бюро зовнішньої розвідки;
- ж) загальна група;
- з) канцелярія¹¹.

Для усвідомлення шляхів, форм і методів, виявлення і збору інформації, формування обліків доцільно розглянути функції зазначених підрозділів. Так, одним з провідних вважалася інформаційно-реєстраційна статистична частина, яка здійснювала регіональні обліки членів колишніх політичних партій, іноземних підданих, всіх політично неблагонадійних осіб, заводила літерні справи, збирала і реєструвала повідомлення інформаторів. Для цього на підприємствах, організаціях, установах, місцях проживання громадян утворювалась спеціальна мережа уповноважених, їх помічників та інформаторів, що працювали в напрямку виявлення та збору інформації. Внутрішню структуру зазначеної мережі можна простежити за схемою № 1.

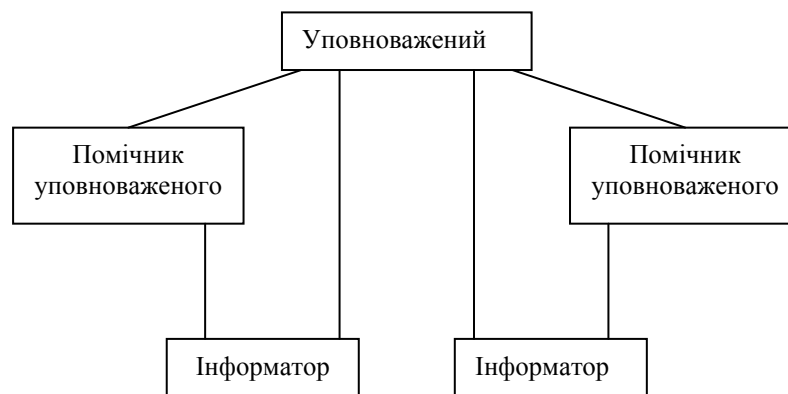

Схема 1. Внутрішня структура уповноважених, їх помічників та інформаторів

Як видно з наведеної схеми, уповноважений та його помічники тримали на зв'язку інформаторів, отримували від них інформацію, готували зведення щодо окремих подій і осіб.

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми самого інформатора, фінансових можливостей губернських відділів ВУНК. Тому розгалуженість мережі інформаторів в кожній з губерній була різною. На Поділлі на початку 20-х років вона досягла 2219 осіб. Серед них: по місту Вінниці – 71 чол., в окрузі – 97; по м. Могилів-Подільську – 17, в окрузі – 32; по м. Тульчину – 27, в окрузі – 336; по м. Проскурів – 55, в окрузі – 386; по м. Кам'янець-Подільську – 78, в окрузі – 334; по м. Гайсину – 22, в окрузі – 464¹².

Заслугує на увагу і наявність мережі спеціального інформування в державних органах Подільської губернії. Так, в раднаргоспі налічувалося 3 інформатори; губфінвідділі – 3; шкіртресті – 1; Держбанку – 2; на чорній біржі – 5; в губкомгоспі – 1; губпромспілці – 1; губтрансі – 1; губстатбюро – 1; тресті «Поділляспирт» – 1; держстраху – 1; табакотресті – 1; тресті «Поділляліс» – 2; губпродкомі – 5; губсобезі – 2; Цукротресті – 6; губнаробразі – 2¹³.

Таким чином, через мережу інформаторів органи губернських надзвичайних комісій не лише контролювали роботу державних органів, впливали на партійні, профспілкові комітети, а й часто підміняли їх діяльність. Цікавим в цьому плані є зізнання одного з керівних діячів ВУНК М.Біксона в його доповідній записці начальнику Цупрнадзвичкому: «Коли губНК не стала займатися виловленням дрібних спекулянтів, крадіїв, а поставила перед собою певну мету боротьби з контрреволюцією, звідки б вона не виходила, і стала поступово втручатися в усі сфери життя Радянської республіки, тоді це і стало нестерпно для відомої групи осіб. Для прикладу взяти хоча б партійне життя. Секретно-оперативний відділ збирає відомості про проведення губпарткомом роботи в повіті і в місті. Можна з великою достовірністю сказати, що села знаходяться в дуже безпорадному стані. Всюди існує засилля куркульства, агітаційна робота не ведеться ніяка, літератури не видно ніде, часто загалом губНК доводиться вести чисто партійну роботу. За допомогою селянської бідноти проводимо вибори Рад...»¹⁴

Внутрішній контроль за діяльністю партійних, радянських, профспілкових організацій та установ відображав лише одну сторону діяльності секретно-політичних відділів губернських надзвичайних комісій. Головним завданням відповідних підрозділів спецслужб, як відзначалося в доповіді секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного відділення, було «пристосуватися до тактики наших ворогів, проводячи продуману, серйозну і тривалу роботу, опираючись на наступні принципи: облік, налагодження внутрішнього інформування і систематичного висвітлення діяльності контрреволюційного елемента, який тяжіє за своєю ідеологією чи соціальному становищу до того чи іншого угруповання. Методи роботи по обліку-і постановці інформаційного апарату наступні: облік... здійснюється майже завжди у первісному його стані через відповідальних працівників радянських установ (комуністів) і політкомів вищих навчальних закладів. Потім проводиться повне встановлення особи і доповнення по питанням єдиної системи, а також, по можливості, часткове висвітлення діяльності окремих осіб, вже взятих на облік»¹⁵.

Відстеження політичних процесів в середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, як правило, здійснювалися 2 шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, опитуванні керівників підприємств, політкомісарів, секретарів партійних осередків тощо. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа членів політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, а також організації інформування серед тих прошарків населення, де робота певних політичних партій і груп мала помітний вплив¹⁶.

Як проходило вербування, довідуємося вже з цитованого документа Кам'янець-Подільського прикордонного загону: «Вербування проходить при

наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною у справі висвітлення діяльності неблагонадійного елемента. Після попередньої обробки ця людина вербується як внутрішній агент громадського угруповання. При постановці завдань вживаються заходи по попередженню розшифровки інформатора»¹⁷.

Характерно, що з наступними реорганізаціями, як зазначають автори оригінальної праці О.Кокурін та М.Петров, зазначені напрямки діяльності чи сфера інтересів радянських органів держбезпеки залишалися незмінними (змінювалися лише назви) і завжди знаходили своє оформлення в тому чи іншому структурному підрозділі центрального чи місцевого апаратів держбезпеки (відділення, відділ, управління, Головне управління)¹⁸.

Наприклад, структура ДПУ мало чим вирізнялася від ліквідованої ВНК. Лише в 1922 р. в його складі були контррозвідальний та юридичний відділи. В 1927 році структура Центрального апарату ОДПУ знову зазнала змін і складалася з адміністративно-організаційного управління (АОУ), секретно-оперативного управління (СОУ), секретно-оперативного управління (СОУ), економічного управління, Головного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ, спецвідділу (шифрувальний), особливоуповноваженого при Колегії, Особливої наради при Колегії, судової колегії. На цей період до складу СОУ входили такі відділи: секретний, контррозвідальний, особливий, інформаційний, транспортний, східний, оперативний та відділ центральної реєстратури. В 1930 році контррозвідальний особливий і східний відділи були об'єднанні в єдиний особливий відділ ОДПУ. Наступного року секретний і інформаційний відділи об'єдналися. В 1932 р. СОУ було розформоване, а на базі відділу центральної реєстратури був утворений обліково-статистичний відділ ОДПУ.

Як свідчать О.Кокурін і М.Петров, в результаті всіх реорганізацій до початку 1934 р. структура апарату ОДПУ була такою: Колегія ОДПУ, Управління справами, відділи: кадрів, особливий, СПВ, ІНВ, оперативний, транспортний, спеціальний, обліково-статистичний, фінансовий, а також економічне управління, Головне управління пожежної охорони і військ ОДПУ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління виправно-трудоих таборів, особливоуповноважений при Колегії, Особлива нарада при Колегії, судова колегія¹⁹.

З утворенням НКВС в липні 1934 р. ОДПУ з своїми підрозділами увійшло до його складу на правах Головного управління державної безпеки. Така структура з невеликими змінами існувала до 29 вересня 1938 р. Після нової реорганізації до НКВС увійшли: Головне управління державної безпеки, Головне економічне управління, Головне транспортне управління, Головне управління прикордонних і внутрішніх військ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління таборів, Головне управління пожежної охорони, Головне тюремне управління, Головне

архівне управління, Адміністративно-господарське управління, Дальбуд, 1 спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2 спецвідділ (оперативна техніка), 3 спецвідділ (обшук, арешти, зовнішнє стеження), Центральний відділ актів громадського стану, центральний фінансово-плановий відділ, відділ кадрів, переселенський відділ, особливоуповноважений НКВС СРСР, особливе конструкторське бюро, бюро по прийому і розгляду скарг, Інспекція по котлонадзору, секретаріат НКВС СРСР.

В Головне управління державної безпеки увійшли відділи: 1 відділ (охорони уряду), 2-й – СПВ, 3-й – КРВ, 4-й – ОВ, 5-й – ІНВ, 6-й – воєнізованих організацій, 7-й – спецвідділ²⁰.

Структура Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління, Народного комісаріату внутрішніх справ України свого аналізу не потребує, оскільки, як підпорядковані союзному керівництву, вони більшою або меншою мірою повторювали їх структуру. Аналогічним чином конструювалися органи ВУНК- ДПУ -НКВС України на місцях.

Таким чином, наведені факти підтверджують думку О.Кокуріна та М.Петрова про наступність усталеної структури радянських спецслужб протягом усієї її історії.

Що стосується спадковості інтересів і напрямків роботи, доцільно проаналізувати нормативні документи колишніх спецслужб, пов'язаних з організацією інформаційно-аналітичної роботи. Одним з перших таких документів стала підготовлена начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії Ошмарініним інструкція по держінформації, затверджена наказом ВНК від 7 листопада 1922 р. Остання мала стати своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок, створених на рівні повітів під керівництвом ДПУ за участю представників повітового партійного та виконавчого комітету.

Як зазначалося в інструкції, «...основною метою держінформації є інформування центру про ступінь стійкості становища на місцях і про проведення та зміцнення на місцях нашої політики. Тому в основу державної інформаційної роботи повинно лягти висвітлення політичного стану даного району і виявлення економічних причин, що впливають на зміну цього стану, а також висвітлення ступеню успішності проведення в життя найголовніших заходів Радянської влади, як в політичній, так і в економічній сферах. Детальне висвітлення цих питань повинно по суті дати точну картину політико-економічного становища даного району. Цілком зрозуміло, що розміри телеграфної інформації не дають можливості надмірно деталізувати картину політико-економічного стану місць. Тому перед держінформацією стоїть завдання – врахувати і виділити питання, що мають державне значення, виділити на перший план найбільш важливі фактори, що мають суттєве значення для даного району і моменту»²¹.

Одночасно з цим конкретизувалися основні напрямки збору та узагальнення необхідної інформації. По-перше, рекомендувалося з'ясувати

настрій всіх груп населення і факторів, що впливали на зміну цих настроїв, реакцію населення (робітників, селян, червоноармійців та ін.) на заходи радянської влади.

Друге важливе завдання, як вважали організатори системи держінформування, полягало у відслідковуванні процесів у «...дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв в робітничій, партійній, союзній масах». Особлива увага зверталася на стару інтелігенцію, що від початку розглядалася як небезпечний носій дрібнобуржуазного настрою».

Третім пріоритетним напрямком роботи вважалося вивчення і висвітлення економічного розвитку районів, нагляд за проведенням нової економічної політики, організацією та результатами «ударних кампаній», ударних тижнів та днів», виконанням виробничих завдань.

Четвертим, «чисто чекістським» завданням держінформації, повинно було стати «...інформування центру про активні прояви відкритої і таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань, звичайно, лише там, де вони виходять за рамки звичайного агентурного нагляду і набирають розмірів явищ державної ваги»²².

До інструкції по держінформації додавався перелік питань, які за відповідними розділами підлягали висвітленню в державних зведеннях. Особлива увага зверталася на такі питання:

1. політичний стан робітників, стан промисловості: державної, приватної, кустарної;
2. політико-економічний стан селянства (хід сільськогосподарських кампаній, повинностей, податків, робота радянських сільських господарств, артилей, заготівля палива);
3. робота кооперації і стан вільного ринку;
4. політичний настрій червоноармійців і стан військових частин;
5. настрої союзної і партійної маси, робота професійних і партійних організацій;
6. настрої радянських службовців і радянське будівництво;
7. санітарний стан населених пунктів і організації допомоги голодуючим;
8. робота контрреволюційних партій, організацій духовенства, сект. Активне виявлення контрреволюційних настроїв;
9. політико-економічний стан шкільних працівників, політико-освітня робота;
10. політико-економічний стан залізничників, робота транспорту;
11. для прикордонних губерній додатково вимагалася інформація про стан кордонів і закордонні зведення²³.

Характеризуючи систему державного інформування під безпосереднім керівництвом ВНК-ДПУ, яка склалася на початку 20-х років, не можна не відзначити, що в зазначений період спецслужби мали і власну систему

інформування вищестоящих організацій партійних і радянських органів, яка спиралася на результати їх оперативної діяльності, причому на кожному історичному етапі перед останньою ставилися нові специфічні завдання. В кінці 20-х – на початку 30-х років інформації спецслужб набували все більше політичного характеру.

Яскравим свідченням цього може бути інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ДПУ, розісланих на місця в травні 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Леплевського та начальника відділу інформації та політконтролю Кривця. В ній, зокрема, функції інформаційних відділень окружних відділів ДПУ розглядалися за такими основними лініями:

по лінії інформації:

1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв всіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси і назріваючі явища.

2) систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків;

3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви;

4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед всіх соціальних прошарків міста і села;

5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всіх об'єктах;

6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління;

по підсобній роботі:

1) широка оперативна інформація, яка повинна жити спеціальні відділення ДПУ;

2) систематичне висвітлення взятих на облік осіб іншим спеціальним відділенням;

3) виявлення не взятих на облік кадрів «куркульсько-контрреволюційного активу» на селі, в промисловості та в місті;

4) підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами інформаційних відділень (концентруються в реєстраційній групі);

5) виконання завдань усіх частин апарату ДПУ.

В усій своїй підсобній роботі інформаційне відділення повинне мати установку на виявлення конкретних політичних та економічних справ, а також ненормальних явищ зловживань і дефектів в радянському, кооперативному, інших апаратах та на виробництві.

по лінії оперативній:

1) заводити агентурні розробки в порядку перевірки первинних матеріалів по «куркульській контрреволюції і антирадянському елементу»;

2) веде роботу по оперативній профілактиці, вживаючи заходи до видалення «класово-чужого елемента та куркульства» з підприємств міста та на селі; низового радянського адміністративно-судового та кооперативного апаратів;

3) ліквідує перегини і викривлення в низовому радянському, кооперативному апараті шляхом інформаційної постановки питань у відповідних органах начальниками окрвдділу»²⁴.

У відповідності з поставленими завданнями формувалася інформаційна мережа, яку на рівні району очолювали районні уповноважені ДПУ. В інструкції зазначалося, що їх основні обов'язки полягають в «...чіткому і безперебійному обслуговуванні району, в якому вони працюють». З цією метою уповноважені ДПУ утримували на зв'язку резидентуру*, яка в свою чергу спиралася на мережу інформаторів.

Як довідуємося з інструкції, мережа інформаторів будувалася за такими принципами:

«...1. обліку господарсько-політичного стану населеного пункту промислового підприємства, прошарку, окремої системи, ланок в апараті;

2. насиченості окремих ділянок обслуговування контрреволюційним елементом;

3. ураженості їх активними антирадянськими проявами»²⁵.

За встановленими правилами районний уповноважений зведення інформаторів «в сирому вигляді» з своїми помітками мав регулярно і своєчасно надсилати до інформаційного відділення окрвдділу ДПУ, де вони оброблялися і узагальнювалися. Надалі узагальнена інформація у вигляді періодичних зведень надходила до місцевих партійних комітетів, вищестоящих органів ДПУ.

Державне Політичне управління України встановлювало досить жорсткі терміни подання зведень, які вже самі по собі характеризують зацікавленість спецслужб в з'ясуванні тих чи інших питань (табл. № 1)²⁶.

1. Періодичні спеціальні зведення про господарсько-політичні кампанії.	Не рідше одного разу в декаду по кожній кампанії окремо.
2. Спеціальні зведення про стан апарату.	а) По колгоспному апараті – до 8, 18, 29 числам кожного місяця; б) по радянському і земельному апараті до 13 і 28 числа кожного місяця; в) по кооперативному і адміністративно-судово-слідчому апараті

* Резидент – основна низова керівна ланка інформаційної мережі, покликана забезпечити систематичне керівництво і зв'язок з інформуванням.

	– до 3 числа кожного місяця.
3. Доповідні записки про стан об'єктів по місту і селу, і по спеціальним питанням.	а) По інтелігенції – до 5 числа кожного місяця; б) по нацменщинам – до 10 числа кожного місяця; в) по куркулям і селищам – до 5 числа кожного місяця; г) по колишнім партизанам – до 10 числа кожного місяця; д) по селянській молоді – до 5.01, 5.04, 5.07, 5.10 місяця; е) по КНС – раз в 3 місяці; ж) по військовим об'єктам – до 5.01, 5.04, 5.07, 5.10.
Зведені дані про найважливіші прояви.	а) Терор – 10-денні бюлетені разом з міліцією і щомісячні статистичні таблиці; б) листівки і анонімки – щомісячні переліки населених пунктів, в яких вони були знайдені; в) масові виступи – такі ж щомісячні переліки; г) куркульські і контрреволюційні угруповання виявлених інформаційним відділенням з короткою інформацією результатів заходів спеціальних відділень.

Характеризуючи систему подання зведень, звітності органу ДПУ, не можна не відзначити, що коло порушених в них питань, як правило, визначалося вищим політичним керівництвом республіки, країни, місцевими партійними комітетами. Так, політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 25 червня 1925 р. доповідь голови ДПУ УСРР В.Балицького, своєю постановою доручило ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу на селі у літній період, їх робота серед молоді тощо), зайнятися вивченням питання про положення селянства у прикордонній смузі, з'ясувати його настрої²⁷.

Аналогічне завдання отримували органи держбезпеки від губернських окружних, обласних комітетів КП(б)У. Наприклад, Могилів-Подільський окрпартком 22 жовтня 1927 р. звертався до окружного відділу ДПУ з проханням терміново з'ясувати коло таких питань:

1. настрої щодо можливої війни (бідняків, середняків, молоді, жінок, куркулів, інтелігенції тощо);
2. ставлення селян до робітників;
3. церковні справи (релігійні угруповання, вплив, боротьба, ставлення селян);
4. бандитизм (характер, причини, форми, ставлення населення);
5. чи знаходяться в обігу золоті монети старої чеканки, які гроші краще сприймаються населенням²⁸.

В іншому випадку Могилів-Подільський окружком КП(б)У доручав ДПУ налагодити інформування за окремими фактами спекуляцій викривлення політики цін, звернути особливу увагу на порушення партійних директив по хлібозаготівлям²⁹.

Для опрацювання зазначених матеріалів як в центрі, так і на місцях створювалися спеціальні органи. Так, постановою ЦК КП(б)У від 25 червня

1925 р. при ЦК КП(б)У створювалась постійно діюча нарада під головуванням секретаря ЦК КП(б)У Владимирського за участю завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У, завідуючого інформаційним відділом Українського військового округу, прокурора республіки та Голови ДПУ. Останній доручалося «...стежити за питаннями організаційно-політичного значення і за своєчасним реагуванням відповідних органів з періодичними доповідями до політбюро»³⁰.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1926 року вище означена постійно діюча нарада була реорганізована в спеціальну комісію під головуванням В.П.Затонського. Причому в ній вже чітко окреслювалося коло документів, поданих на опрацювання зведеннями ДПУ.

Аналогічні комісії створювалися на місцях. Наприклад, у Могилів-Подільському окрузі до її складу входили секретар окрпарткому Наготович, голова окрвиконкому Макаров, начальник окрвідділу ДПУ Семенов, уповноважений контрольної комісії Бесонов, помічник окружного прокурора Чворун.

Про коло питань, опрацьованих Могилів-Подільською комісією по використанню держінформзведень ДПУ, довідуємося з протоколу її засідання від 26 січня 1926 р. Так, комісія серед іншого розглянула зведення окружному ДПУ з таких питань:

1. про затримки і невивлату заробітної плати на Струсівському кар'єрі;
2. про обважування селян, які здають цукровий буряк на Джуринський цукровий завод;
3. про виправдання окружним судом 7-х бандитів, затриманих в Озаринецькому районі;
4. про розкуркулену землю в с. Лозова Шаргородського району;
5. про антирадянські елементи в с. Жеребилівка;
6. про засміченість сільськогосподарської кооперації с. Татарисна;
7. про невдоволення селян деякими вчителями;
8. про виступи робітників на Ялтушнівському цукрозаводі³¹.

Як правило, на своїх засіданнях місцеві комісії по використанню держінформзведень ДПУ розглядали близько 15-20 найрізноманітніших зведень. По кожному з них давалися доручення відповідним партійним, радянським, господарським органам вжити необхідних термінових заходів. Останні включали в себе як загальні обговорення питань, так і суворі покарання.

Доцільно зазначити, що інформаційна база колишніх спецслужб формувалася не лише за рахунок широкої і розгалуженої інформаційної мережі та відповідної оперативної роботи. Для цього використовувалися численні документальні фонди, наявні в державних і приватних архівах.

Характерно, що до архівних фондів спецслужби звернулися вже на початку 20-х років, відшукуючи в документах департаменту поліції та жандармерії, губернських канцелярій, судових органів імена провокаторів,

членів різних політичних партій, поповнюючи ними оперативні обліки. Наприклад, лише в 1925 році в процесі опрацювання архівів Південно-Східного охоронного відділення та фондів колишнього департаменту поліції було виявлено 2461 ім'я осіб, що співпрацювали з правоохоронними органами царської Росії. На основі цього було заарештовано 118 осіб, 2061 – перебували у розшуку³². Аналогічним чином здійснювалася робота в українських архівах.

В 1926 році за погодженням з вищим політичним керівництвом республіки було прийнято рішення: згадані документальні фонди з архівів Катеринослава, Одеси, Чернігова, Києва, Житомира, Вінниці та Полтави перевести до єдиного архівосховища. Спеціально для цього в округах була утворена повноважна комісія за участю представників окружного відділу ДПУ, дорожньо-транспортного відділу ДПУ У СРР, окружного архіву, укрцентрархіву або центрального істпарту. Як доповідав голова ДПУ УСРР В.Балицький секретарю ЦК КП(б)У І.Клименку, зазначена «операція» вимагала великих обсягів роботи і значних коштів. Лише з Центрального архіву революції необхідно було вивезти кількість справ загальною вагою близько 4 тисячі пудів, що вимагало для цього 5 тис. крб.³³ Тому, очевидно, повною мірою її провести так і не вдалося. Останнє засвідчує наявність на сьогоднішній день запланованих до вивозу фондів в ряді архівів України та публікацій відповідної тематики³⁴.

Разом з тим вже на початку 20-х років режим допуску до документальних матеріалів ставав жорсткішим і жорсткішим. Особливо це спостерігається з другої половини 30-х років, коли режим секретності охопив переважну більшість діловодства партійних, радянських, профспілкових органів, промислових підприємств тощо. Не можна не погодитися з Г.М.Івановою, яка говорить про «тотальне засекречення» різного роду документальних матеріалів³⁵, її думку повністю підтверджує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., підкріплений наказом НКВС СРСР за № 360 від 11 червня 1938 р. про включення Центрального архівного управління до складу НКВС СРСР на правах Головного архівного управління.

Таким чином, внаслідок інформаційно-аналітичної, оперативної роботи органів ВУНК-ДПУ-НКВС, опрацювання ними центральних, місцевих і відомчих архівів відклався унікальний документальний масив, який, не зважаючи на свою специфіку, може бути цінним джерелом для вивчення найрізноманітніших сторін політичного, економічного і культурного життя як України в цілому, так і окремих її регіонів.

Примітки

¹ ВЧК-ГПУ (Сост. Ю.Фельптинский.-Бенсон (Вермонт). – 1989. – С. 7.

² Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі – РЦЗВДНІ). – Ф. 76. – Оп. 3. – Спр. 150. – Арк. 10-12.

- ³ ВЧК-ГПУ... – С. 9.
- ⁴ Ленін В.І. – Т. 37. – С. 35.
- ⁵ Ленін В.І. Ф.Э.Дзержинському. Повне зібр. тв. – Т. 54. – С. 265.
- ⁶ Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – Москва, 1997. – С. 9.
- ⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. – С. 221.
- ⁸ Там само. – С. 222.
- ⁹ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С. 34.
- ¹⁰ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 2.
- ¹¹ ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 497. – Арк. 21.
- ¹² Там само. – Спр. 57. – Арк. 21.
- ¹³ Там само. — Арк. 6.
- ¹⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С. 203.
- ¹⁵ ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 15.
- ¹⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... – С. 74.
- ¹⁷ ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 16.
- ¹⁸ Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – С. 9-10.
- ¹⁹ Там же. – С. 11.
- ²⁰ Там же. – С. 21.
- ²¹ Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1.
- ²² Там само. – Арк. 2.
- ²³ Там само. – Арк. 1-6.
- ²⁴ Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області. – Ф. 48/169. – Оп. 1. – Т. 1. – Пор. 3.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 209-209 зв.
- ²⁸ ДАВО. — Ф.П.-31, оп. 1, спр. 250. – Арк. 39.
- ²⁹ Там само. – Спр. 378. – Арк. 2.
- ³⁰ Там само. – Арк. 209 зв.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 209-209 зв.
- ³² Там само. – Спр. 2. – Арк. 182.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Жандармерия и охранка конца XIX – начала XX века. Сборник документов.
- ³⁵ Иванова Г.М. Гулаг в системе тоталитарного государства. – М., 1997. – С. 96.

З НЕДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Олег Бажан
(Київ)

«САМВИДАВ» ЯК ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНУ В 60-80-х РОКАХ

Цілком очевидно, що в умовах жорсткої політичної цензури про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів активних учасників національного руху не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався «самвидав» – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно відзначити, що спроби визначити поняття «самвидав», класифікувати таким чином видану літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища. Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ «самвидав», який розповсюджувався в республіці, проаналізували наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вони в своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну «самвидав», звівши його до спрощеного поняття «антирадянська література». Непереконливою здається нам і здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця підготовки та публікації праць¹.

Ближче до істини, як нам здається, О.Даніель, який у визначенні поняття «самвидав» виходить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки та розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільне значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі².

Справжній сплеск суспільного інтересу до «самвидаву» спостерігається вже наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Ось як пояснював це явище відомий український правозахисник Іван Світличний: «Інтерес до антирадянської літератури виник..., коли в політиці став відчутно проявлятися авантюризм Хрущова, коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяного блага – словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки вже засудженої партією політики. Це підривало віру людей у перетворення, що здійснювались в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповідь на наболілі питання суспільного життя»³.

Доцільно відзначити, що і сам І.Світличний доклав чимало зусиль для підготовки і розповсюдження позацензурної літератури. Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не могли бути опубліковані в Україні. На основі зібраної колекції він прагнув

упорядкувати збірку, включивши до неї твори В.Стуса, М.Воробйова, В.Голобородька, І.Калинця та інших. Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів⁴.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, І.Світличний береться за упорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками «Української робітничо-селянської спілки» (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.). З його передмовою згадані документи були направлені до партійних, радянських, правоохоронних органів, а також нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під промовистою назвою «Українські юристи під судом КГБ»⁵.

В другій половині 60-х років активно поширювалась «самвидавом» праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Згодом вона перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами, дістала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Оцінюючи її місце в українській суспільно-політичній думці, С.Олійник писав: «Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая «До хвилі» (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби»⁶.

Документальні фонди колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху. Як переконаємось, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширювалась найрізноманітніми каналами. Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 року, Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 року в Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів⁷.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав за долю української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі – доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектора Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.⁸ Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була добре відома серед інтелігенції Волині. Так, у червні 1971 року були «профілактовані з допомогою громадськості» лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала «ідейно шкідлива діяльність, зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа І.Дзюби

«Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁹. Дієву участь у розповсюдженні «антирадянського документа» взяв пенсіонер з м. Києва Федір Пугач, що пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР¹⁰.

В цей же період завдяки «самвидаву» поширювались оригінальні розвідки Г.Снегірьова «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), В.Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», «Як і що обстоє Богдан Стенчук», В.Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» та інші.

Важливо підкреслити, що якщо в 60-х рр. засобом «самвидаву» поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В.Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідком «Хроніки текущих событий», або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань¹¹.

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк, Л.Плющ та інші. Причому «УВ» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо.

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід визначити й різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

В січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» було заарештовано, вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили М.Косів та Я.Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації, і вони були змушені призупинити видання часопису.

Та вже незабаром редакція «УВ» перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є.Пронюк, В.Лісовий, студент філологічного факультету КДУ В.Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: «Замість останнього слова» В.Мороза, «Громадянина слідчому В.Даниленку» Б.Ковгара, інформацію їх родичів. Тиражування чергового номера журналу взяла на себе студентка

факультету журналістики Київського держуніверситету Р.Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались В.Овсієнком в першу чергу серед студентів Київського держуніверситету¹².

Характерно, що навіть з ізоляцією групи В.Лісового органами КДБ робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар С.Хмара, художник-реставратор В.Карабін, науковець О.Шевченко та інженер В.Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала праця самого С.Хмари під псевдонімом М.Сагайдак «Етноцид українців в СРСР», просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу. Згаданою ініціативною групою було підготовлене і наступне число журналу. Однак внаслідок оперативних заходів радянських спецслужб його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області¹³.

Незважаючи на наукові складнощі, певні невдачі видання «Українського вісника» стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги. Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень¹⁴.

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що «...на базі виготовлення і розповсюдження» самвидавської літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції¹⁵.

Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів Ю.Андропов називав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. «В цих та інших містах, – зазначав він, – виявлено близько 3000 осіб, які, називаючи себе «антисталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху», займаються виданням як окремих документів, так і збірників: «Хроніки текущих событий», «Вестника Украины», «Общественных проблем» тощо»¹⁶.

Наведена головою КДБ СРСР «кількість активних розповсюджувачів «самвидаву» викликає серйозні сумніви. В даному випадку або ж йдеться про кількість засуджених, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1968 р. по червень 1971 р. «за антирадянську агітацію», поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний устрій було профілактовано понад 6 тисяч громадян¹⁷. Як свідчать документи, переважна їх більшість тією чи іншою мірою пов'язана з «самвидавом».

Масштаби розповсюдження «самвидаву» засвідчили також вражаючі

операції органів КДБ, спрямовані проти осередків виготовлення, зберігання та розповсюдження «самвидаву», проведені в другій половині 60-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування¹⁸.

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ, розповсюдженням «самвидаву» активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнецова, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, художник Київського драматичного театру ім. І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ І.Гель, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М.Горинь, науковий співробітник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, асистент Луцького педінституту Д.Іващенко.

Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до розповсюдження «самвидаву». Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренко, Б.Антоненко-Давидовича, Л.Кореневича, С.Тельнюка, науковців АН України З.Франко, І.Ющука, В.Сазанського, художницю А.Горську та ін.¹⁹.

«Самвидав» ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніята та Івана Балясного, які, отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України.

Тиражування та розповсюдження «самвидаву» ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х років вона виготовила фотоплівки статті «Пам'ять героя» про самоспалення В.Макухи, «Репортажу із заповідника імені Берії» та ін., які регулярно переправлялися до Кам'яно-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій²⁰.

В першій половині 70-х років активно займалася розповсюдженням «самвидаву» в Івано-Франківській області «Городенківська група» у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамули, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Романа Гайдука. За допомогою фотоапарата «Зоркий-4», друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М.Джиласа «Новий клас», публіцистичних творів В.Мороза²¹.

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням «самвидаву» вчитель іноземної мови Боярської вечірньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно

отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх однодумців²².

Із столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри «самвидаву» старший лаборант фотолабораторії Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив ряд заборонених цензурою праць. Серед них – оригінальну розвідку Андрія Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»²³.

Одним з перших спробував переправити за кордон позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх соратників С.Мащевича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І.Коляска за підривному діяльність проти Радянського Союзу був витворений за межі країни²⁴. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю Аксельрода та інших²⁵.

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням, Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною «ідейно шкідливі документи» були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп²⁶.

Там же 3 липня 1967 р. при виїзді з СРСР в Чехословаччину рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з «Репортажем із заповідника імені Берії» була знайдена і відібрана у наукових співробітників Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Влади Червеної²⁷.

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювенського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош. 5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С.Караванського «Словник українських рим», фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали²⁸.

Більш успішною виявилась місія студентки Київського держуніверситету, громадянки Чехословаччини Г.Коцурової. За допомогою Г.Шевчука, І.Світличного, Л.Селезненка, М.Плахотнюка, З.Антонюка та інших їй вдалося вивезти до Чехословаччини, а згодом переправити в інші європейські країни фотоплівки з творами Є.Сверстюка, М.Осадчого, І.Калинця, В.Стуса,

окремими числами «Українського вісника»²⁹.

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР. Навіть сьогодні залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду праць, які отримали широкий резонанс серед світової громадськості. Наведене твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець 60-х років з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів³⁰.

Широке розповсюдження «самвидаву», створення осередків з їх популяризації підштовхнули вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів «По протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», схвалених постановами ЦК КПСР (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)³¹. Однак, незважаючи на свою жорстокість і вимогливість, вони не дали бажаного результату, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х років в доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік³².

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, «самвидав» в 60-80-х роках залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показував конкретні шляхи реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні і піднесенні багатовікових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, створенні необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Примітки

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 68007-ФП. – Т. 4. – Арк. 1-10.

² Даниэль О. Самиздат: поиски определения // Карта. – 1994. – № 5. – С. 36.

³ ДА СБ України. – Спр. 68805-ФП. – Т. 7. – Арк. 253.

⁴ Там само. – Т. 2. – Арк. 228-290.

⁵ Там само. – Спр. 69260-ФП. – Т. 6. – Арк. 31.

⁶ Олійник С. Передмова. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Сучасність, 1968. – С. 17.

⁷ ДА СБ України. – Спр. 69260-ФП. – Т. 4. – Арк. 42, 174.

⁸ Там само. – Арк. 19-20, 29, 42 зв.

⁹ Там само. – Т. 18. – Арк. 1.

¹⁰ ДА СБ України, Черкаси. – Спр. 12635-ФПД. – Т. 2. – Арк. 103

¹¹ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-23335. – Т. 2. – Арк. 11.

¹² ДА СБ України. – Спр. 69308-ФП. – Т. 15. – Арк. 146-151; Т. 16. – Арк. 148, 258, 280, 296-297; Т. 26. – Арк. 64.

¹³ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-57316. – Т. 2. – Арк. 2, 5, 131, 237; Хмара С. Нові порядки в старому домі // Українська газета. – 1994. – № 15-16.

- ¹⁴ Касьянов Г. Незгодні: участь української інтелігенції в русі опору в 60-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С. 119.
- ¹⁵ Центр зберігання сучасної документації (далі – ЦЗСД). – Ф. 89. – Пер. 55. – Спр. 1. – Арк. 3.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 75.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 25-26.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 22-24.
- ²⁰ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-28461. – Т. 1. – Арк. 2.
- ²¹ ДА СБ України, Івано-Франківськ. – Спр. П-37528. – Т. 1. – Арк. 232-236; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1044. – Арк. 125-125 зв.
- ²² ДА СБ України. – Спр. 68805-ФП. – Т. 18. – Арк. 7-8.
- ²³ ДА СБ України, Чернівці. – Спр. П-7302. – Т. 1. – Арк. 99.
- ²⁴ ДА СБ України. – Спр. 6805. – Т. 8. – Арк. 203; Т. 18. – Арк. 40-41.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5591. – Арк. 129.
- ²⁶ ДА СБ України. – Спр. 69260-ФП. – Т. 3. – Арк. 130; Спр. 68805-ФП. – Т. 7. – Арк. 158-159.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 64. – Арк. 13-17; 44-49; Спр. 65. – Арк. 31.
- ²⁸ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-11547. – Т. 1. – Арк. 312, 316.
- ²⁹ Там само. – Т. 4. – Арк. 207; Т. 5. – Арк. 19-21; Т. 7. – Арк. 287.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 64. – Арк. 30-31.
- ³¹ ЦЗСД. – Ф. 89. – Пер. 46. – Спр. 35. – Арк. 1-5; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1024. – Арк. 68-70.
- ³² ЦЗСД. – Ф. 89. – Пер. 55. – Спр. 1. – Арк. 1-6; Пер. 51. – Спр. 10. – Арк. 1-2; Спр. 13. – Арк. 1.

*Дмитро Веденєєв,
Володимир Єгоров
(Київ)*

МЕЧ І ТРИЗУБ. НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

І. НАРОДЖЕНІ ПІДПІЛЛЯМ

Особливості вітчизняної історії, зокрема наявність «державних» і «бездержавних» смуг в минулому українського народу, обумовили і специфіку історії спеціальних служб в Україні. Хоча за визначенням розвідка та контррозвідка є невід'ємними атрибутами саме державного організму, в історії України спостерігалось виникнення спецслужб «недержавного характеру», в рамках діяльності політичних та військово-політичних рухів і організацій, які ставили за мету визволення та державне відродження України. До їх числа можемо віднести відповідні структури козацько-селянських рухів, Запорізького козацтва, повстансько-підпільних рухів доби визволення змагань 1918-1921 рр. Але чи не найбільш яскравим прикладом тут може слугувати багато десятилітня історія структур безпеки руху українських націоналістів, які у свій час оформилися в Службу безпеки Організації Українських Націоналістів (далі – СБ ОУН).

Історія СБ ОУН ще не стала предметом всебічного наукового аналізу й впевнено може бути віднесена до однієї з найгірше висвітлених сторінок минулого ОУН. Окремі згадки про СБ ОУН в працях з історії самого руху або у споминах його сучасників дуже і дуже фрагментарні. До того ж вони відчували вплив міжфракційної боротьби в ОУН й були створені за умов блокового протистояння у світі. Чи не єдиним нарисом історії СБ є книга її співробітника з 1940 р., відомого функціонера ОУН (Б) С.Мудрика-Мечника¹. В ній історія СБ висвітлюється насамперед через призму її протистояння радянським органам держбезпеки, але недостатньо уваги приділяється становленню самої Служби, її власній еволюції, старанно обходяться певні моменти, котрі можуть завдати шкоди «героїчній» інтерпретації минулого СБ ОУН. В останні роки з'явився і ряд публікацій, в яких автори намагаються відійти від полярних оцінок діяльності СБ ОУН (притаманних «викривальному» духові як радянської, так і еміграційної гілок історіографи). В них робиться спроба дати професійний аналіз концептуальних підвалин створення СБ, форм і методів її діяльності, місця в загальному контексті збройної боротьби українських націоналістів за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)².

Автори даної розвідки намагатимуться простежити основні етапи становлення СБ ОУН у контексті діяльності руху українських націоналістів. Більше того, поглиблене студювання історії СБ ОУН надає і додаткові

можливості для кращого розуміння минулого самого руху ОУН, а також історії України у ХХ столітті в цілому. Це актуально ще й з неї точки зору, що після здобуття Україною у 1991 р. державного суверенітету та поступового утвердження науково-культурного плюралізму у суспільстві створилися передумови для формування «єдиного історіографічного простору» між науковцями України та діаспори, для подолання відверто кон'юнктурних й морально застарілих штампів у висвітленні гострих проблем нашого минулого. Безсумнівно, необхідно бачити тверезо всю складність цього процесу – досить сказати, що ставлення до історії ОУН та УПА і зараз є своєрідною «смугою фронту» та індикатором політичних уподобань громадян. Але намагатися, прагнути до цього усе ж таки треба.

Поява перших націоналістичних організацій була крайньою й болісною реакцією на поразку української національно-демократичної державності 1917-1920 рр. та територіальне розчленування етнічних земель України Західно-українські землі (ЗУЗ) виявилися поділеними (радіше – окупованими) в 1918-1920 рр. між Польщею, Румунією та Чехословаччиною 14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти у Парижі на вимогу польського уряду узаконила анексію ЗУЗ Польщею, зайвого разу продемонструвавши доволі своєрідне ставлення «західних демократій» до прав окремих народів. На землях Галичини почав насаджуватися режим адміністративно-військового та національно-культурного утиску прав українського населення.

Відповіддю на шовіністичну політику адміністрації Другої Речі Посполитої було виникнення широкої мережі українського підпілля в Галичині – від підпільних вищих закладів освіти та молодіжних осередків до суто бойових організацій. Найбільш відомою з останніх стала Українська Військова Організація – УВО, перші осередки якої виникли ще у липні 1920 р. у Празі. Остаточо, як вважається, УВО оформилася навесні 1921 р. її очолив полковник Корпусу Січових Стрільців Є.Коновалець. Організація налічувала на той час до 100 підпільників, серед яких було чимало бойових офіцерів та учасників визвольних змагань УНР-ЗУНР 1918-1920 рр. – полковники А.Мельник та Р.Сушко, сотники О.Думін, М.Матчак, В.Кучабський, О.Сеник та інші³.

Керівним органом У ВО стає Начальна Команда, а й репрезентацією (представництвом) в Краї (Галичині) – Крайова Екзекутива у Львові (КЕ УВО). Територію Краю було поділено на чотири округи і вкрито широкою мережею «п'ятірок» – найнижчих тактичних підрозділів У ВО, члени яких не мали право знати нікого з керівників, окрім їх особистого⁴.

Щодо основної політичної мети УВО, то, за визначенням самих й членів, вона полягала в «пропагуванні думки загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і єдину державу»⁵. Як бачимо, провідним засобом дій було названо пропагандистський вплив на суспільну свідомість. Разом з тим

не заперечувався антитерор – засіб протидії «офіційному» терору⁶. Проте, на нашу думку, не зайвою буде спроба з'ясувати співвідношення пропагандистських та «бойових» методів в поточній діяльності УВО.

Спочатку декілька фактів з практики УВО. Через якісь два місяці після початку утворення організації й бойовик С.Федак здійснює замах на Начальника Польської держави Ю.Пілсудського, але невдало – поранення отримує львівський воєвода Грабовський. 5 вересня 1924 р. відбувається замах на Президента С.Войцехівського. 19 вересня 1926 р. гине шкільний куратор Львова С.Собінський (не ставлячи під сумнів «антинародну сутність» останнього, усе ж таки висловимо припущення, що жертва «атентанту» власноручно не проливала української крові). 1927 р. – УВО ліквідує українця Гука, запідозреного у співробітництві з польською поліцією 1928-1929 рр. – УВО проводить напади на пошти, редакцію шовіністичної газети «Слово польське» та Східні торги (роль цього закладу у гнобленні місцевих українців нами не з'ясовано)⁷. Виникає враження, що терор не тільки все більше висувається на перший план роботи УВО, але і набуває «безмотивного» характеру (що, до речі, властиво багатьом з відомих терористичних організацій, в тому числі – дореволюційних російських).

Не зайвим буде і аналіз змісту публікацій органу УВО – місячника «Сурма». Поряд з дійсно пропагандистськими матеріалами, спрямованими на викриття окупаційного режиму, дискредитацію «недієздатної демократії» та «революціонізацію» молоді на шпальтах «Сурми» чільне місце займають матеріали, так би мовити, «на методичну допомогу підпільнику-терористу». Наприклад, з досвіду «колег» – «Орсіні», «Нігілісти», «Як російські революціонери втікали з тюрем», щодо протидії польським правоохоронним органам – «З практик ляхської поліції», «Зізнання» (про поведінку на допиті), «Техніка слідства» тощо⁸.

Чи не був випадковим ухил УВО в галузь силових методів підпільної боротьби? На наш погляд, був досить закономірним за тих історичних обставин для організації за такими програмними завданнями й складом учасників, адже, крім крайніх груп, існували масові, потужні й легальні об'єднання Галичини, насамперед – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке мало домінуючий вплив в широкому кооперативному русі й «Просвіті» та з відразою ставилося до екстремізму УВО, згодом і ОУН. Однак УНДО та інші подібні утворення наполягали на лояльному ставленні до влади й суто мирних, в т.ч. – парламентських засобах покращання становища українського населення (втім, це не врятувало їх членів від сталінських репресій після 1939 р.).

Дивлячись об'єктивно, схилити польський уряд та диктатора (з 1926 р.) Ю.Пілсудського до визнання незалежності України «цивілізованими» засобами буде дуже проблематично. Слід неупереджено проаналізувати, враховуючи це, стиль мислення й психологічний світ перших націоналістів-підпільників, як це блискуче зробив в своїх «історичних есе» відомий

політолог-історик діаспори І.Лисяк-Рудницький.

Міжнародне становище навколо ЗУЗ не давало жодних підстав сподіватися на зміну їх статусу – у березні 1921 р. Ризький мир між Польщею та Радянськими Росією й Україною з іншого боку закріпив кордон між радянською та польською частинами України, а позиція володарів тогочасної Європи з цієї проблеми відома.

Реальних військових сил для зміни ситуації українській націонал-патріотичний рух в Галичині не мав, а Державний Центр УНР в екзилі у «Тарнівський період» свого існування (1920-1923 рр.) перебував під контролем тієї ж Польщі, як і його силові структури (Армія у таборах, Повстансько-Партизанський Штаб Ю.Тютюнника). Залишалося тільки робити ставку на відчайдушну підпільну боротьбу, не замислюючись про вірогідність перемоги й жертви.

Зрозуміло й цілком негативне ставлення ветеранів Армії УНР та, особливо, УГА до недавнього противника по запеклій війні між ЗУНР і Польщею. До того ж це були люди, як то кажуть, «прямої дії», готові до екстремальних умов боротьби у підпіллі.

Не повинно дивувати сучасників і неприйняття членами УВО легальних методів боротьби й демократичних цінностей в цілому. Останні здебільшого асоціювалися із неспроможністю української націонал-демократичної державності (насамперед – УНР) консолідувати суспільство та дати відсіч зовнішнім противникам. Годі і говорити, яким «авторитетом» серед галичан користувалися лідери націонал-демократи Наддніпрянщини С.Петлюра (з його Варшавською угодою квітня 1920 р. та відмовою від прав УНР на Західну Україну) або В.Винниченко з його сумнозвісними «хитаннями» та «каяттям» на сторінках «Відродження нації».

Отже, існувало достатньо об'єктивних причин для виникнення конспіративної, жорстко організованої, авторитарної за ментальністю та екстремістською за методом дій організації на зразок УВО. Зрозуміло, що боротьба її у підпіллі викликала потребу у спеціальних підрозділах задля здобуття необхідної інформації та забезпечення внутрішньої безпеки. Від початку існування Начальної Команди УВО в її структурі запроваджується відділ (референтура) розвідки на чолі з О Душним⁹.

Спочатку його діяльність мала «чисто військовий профіль»¹⁰. Це пояснювалося тим, що УВО розглядала саму себе в першу чергу як військову організацію, покликану очолити масштабну збройну боротьбу проти окупантів (реалістичність цієї мети – проблема окрема). Хоча спочатку діяльність референтури розвідки не відзначалася активністю, з часом й професіоналізм зміцнів. Особливу увагу було приділено створенню власної агентурної мережі не тільки на етнічних українських землях, але і на решті території Польщі, й офіцерського корпусу, мобілізаційних планів тощо¹¹. Імовірно такої спрямованості діям розвідки УВО надавав, зокрема, і суто фронтний досвід й учасників. Втім, сама УВО залишалася не стільки

ембріоном майбутнього українського війська, скільки вузькою підпільною підривною організацією (зрозуміло, що не могло бути і мови про відкритий виступ проти армії, яка відкинула Червону Армію на Віслі й врятувала Європу від здійснення «Наказу № 1423 по Західному фронту» з його закликком «через труп білої Польщі на багнетах понести революцію в Європу»).

Таким чином, функціональна спрямованість розвідки УВО (поряд з безсумнівними досягненнями) вочевидь не відповідала сутності самої УВО. Негативні наслідки не змусили на себе чекати. У 1922 р. було заарештовано члена УВО М.Дзіновського, зізнання якого дозволили польським спецслужбам провести широкі арешти серед бойовиків організації¹². Зауважимо, що в спогадах ветеранів націоналістичного руху ми не зустріли жодного зневажливого відгуку про польську поліцію та контррозвідку (дефензиву), котрі розглядалися як серйозний противник.

Відтепер підрозділ О.Думіна починає займатися контррозвідувальним забезпеченням діяльності організації – збирається інформація про можливі акції поляків та агентуру їх спецслужб¹³.

Між тим розросталася мережа націоналістичних організацій – у 1926 р. ряд молодіжних організацій об'єднується в Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ), повстають «Група української національної молоді», «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України», «Союз українських фашистів». Останні три групи у листопаді 1925 р. утворюють Легію Українських Націоналістів (ЛУН) під проводом М.Сціборського. Наступними кроками на шляху інтеграції націоналістичних організацій були утворення Союзу організацій українських націоналістів (липень 1927 р.) та Союзу Українських Націоналістів¹⁴. Проведені у 1927-1928 рр. конференції українських націоналістів (Берлінська та Празька) підготували ґрунт для утворення Першим Конгресом українських націоналістів (січень-лютий 1929 р., Відень) Організації Українських Націоналістів (ОУН). Крім наріжних програмних та статутних документів, Конгрес обрав Провід ОУН (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем.

Згідно з рішенням Конгресу УВО зберігала формальну організаційну самостійність та свій орган «Сурму». Віднині вся бойова (терористична) робота мала вестися тільки з позицій УВО та її Начальної Команди, аби не плямувати репутації ОУН як «суто політичної організації»¹⁵. До слова, створювався Суд ОУН у складі Головного Судді і 2 членів, хоча вищою мірою покарання за його вироком могло бути лише виключення з ОУН з оголошенням чи без нього у пресі¹⁶.

Статус УВО було підтверджено на конференції керівників її з проводом ОУН у Празі (червень 1930 р.). Дебатувалися дві точки зору: ліквідувати УВО та передати її бойові функції до ОУН, або залишити першу як самостійну організацію. Врешті Є.Коновалець ухвалив рішення: УВО залишається збройним загоном ОУН, її апарат скорочується, діє суворо конспіративно й незалежно від ОУН (звичайно – формально, оскільки сам

Є.Коновалець поєднував посади голови ПУНу й Начального Коменданта УВО)¹⁷.

Перші з 30-х рр. століття відзначилися бурхливим розвитком терористичних проявів з боку УВО-ОУН. Незважаючи на згаданий розподіл повноважень, Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ все більше ставала, ігноруючи ПУН, на шлях терору. Це було констатовано на Крайовій конференціях ОУН навесні 1930 р., що відбулася у підземеллі львівського собору св. Юра¹⁸.

До цього спричинився ряд загально-історичних обставин та певні процеси в середовищі самої ОУН. Під час Великої депресії 1929-1933 рр. значно погіршилося соціально-економічне становище українського селянства (чистий прибуток господарств впав на 70-80%), яке сильно потерпало і від конкуренції з боку масових переселенців з Польщі («осадників»). Скрутним було становище робітництва та молоді інтелігенції, службові вакансії для якої незмінно перехоплювалися правлячою нацією. Зрозуміло, що не спостерігалось ніяких поступок в національно-культурній сфері (ще 1924 р., наприклад, було прийнято закон про заборону користування українською мовою в державних установах)¹⁹.

Влітку 1930 р. піднялася хвиля селянських нападів на польські маєтки (понад 2200 випадків), на що польський уряд відповів кампанією «пацифікації» (умиротворення). До 800 українських сіл було взято під контроль військ і поліції, заарештовано до 2 тис. осіб. Проводилися ревізії майна, руйнувалися національно-культурні осередки, касувалося місцеве самоврядування.

Апофеозом репресивних заходів польської адміністрації стало створення у 1934 р. в Березі Картузькій концтабору для політ'язнів, де перебувало до 2000 осіб (зауважимо, одночасно, що до нього кидали не лише українців, а й противників режиму інших національностей). Наступного року Польща відкрито відмовилася перед Лігою Націй від дотримання прав національних меншин. Така політика, справедливо зазначає сучасний історик О.Субтельний, «призвела до зростання екстремізму з обох сторін і ускладнила пошуки конструктивних рішень»²⁰.

Торкнемося хроніки терору ОУН першої половини 30-х рр., який напяму був пов'язаний із становленням структур безпеки руху націоналістів. В цілому у згаданий період підпілля ОУН здійснило до 60 вбивств та замахів на нього, десятки «експропріацій» у банках і поштових конторах, сотні акцій саботажу²¹. Було б, безперечно, неправомірним зводити діяльність ОУН лише до екстремістських акцій. Велася пропагандистська робота, виходили періодичні видання націоналістів (основною трибуною став празький часопис «Розбудова націй»), докладалися зусилля до роботи в середовищі господарських, освітніх, студентських та інших легальних організацій. ОУН підтримували художнім словом такі непересічні постаті тогочасного духовного життя як Є.Маланюк, О.Ольжич, О.Теліга, Б.Кравців. Однак саме насильницькі засоби боротьби

стають доміантою руху. ОУН, писав І.Лисяк-Рудницький, «була одночасно «армією в підпіллі» та політичним рухом-партією. Проте націоналізмові не пощастило гармонійно сполучити ці два аспекти своєї діяльності... Багатьом націоналістам важко було розрізнити тактику і методи, стасовані супроти окупантського режиму та українських політичних противників. Морально-політичний капітал, здобутий проти зовнішнього ворога, став засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством...»²².

Останній висновок відомого політолога варто запам'ятати для подальшого розуміння функцій СБ ОУН. Навряд чи організатори терору ОУН всерйоз сподівалися на повалення окупаційного режиму шляхом регулярних «атентантів». Думається, мотиви терору підпорядковувалися настанові, сформульованій в одному з «Бюлетенів Крайової Екзекутиви ОУН» (КЕ ОУН) від 1933 р.: «Психічне зреволюціонування широких народних мас – це перший етап підготовки до загального революційного вибуху»²³.

Отже, з хроніки терору ОУН пер. пол. 30-х рр.:

1931 р. – 29 вересня на курорті Трускавець бойовики ОУН В.Білас та Д.Данилишин застрелили депутата Сейму від Польської соціалістичної партії Т.Голувка, відомого... «прибічника польсько-українського компромісу»²⁴. Вчинок цілком зрозумілий, бо як «революціонувати маси» за умов компромісу... Згодом один з керівників СБ ОУН М.Матвієйко засвідчив, що наказ на ліквідацію Т.Голувка безпосередньо надійшов від одного з функціонерів ОУН Р.Шухевича²⁵. Ліквідатори депутата Сейма, котрі згодом брали участь в ряді «ексів» ОУН будуть повішені на світанку 23 грудня 1933 р. в цитаделі Львівської фортеці²⁶.

27 серпня того ж року бойовик ОУН М.Цар («Савчук») застрелив директора Української державної гімназії Львова, відомого педагога І.Бабія. Останній різко критикував методи праці ОУН, й іншого виходу не залишалось...²⁷.

1932 р. – вбито комісара поліції Львова Е.Бачинського²⁸.

1933 р. – бойовик ОУН знищує радянського консульського працівника О.Майлова «у помсту за голодомор 1932-1933 рр. на Радянській Україні»²⁹. Привід наскільки максималістський, настільки ж і безглуздий. На нашу думку, більшої уваги заслуговує версія про намагання ОУН спровокувати конфлікт між Польщею та СРСР. Якими б мотивами не керувалася ОУН в ті часи, важко зрозуміти, чому будинок у Львові, де мешкав вбивця О.Майлова, прикрашено меморіальною дошкою – адже вбивство іноземного представника завжди вважалось мерзенною, ганебною справою. Навряд чи такий вчинок місцевих можновладців іде в унісон із формуванням цивілізованого іміджу сучасної України на міжнародній арені...

1934 р. – кульмінація «активних дій» ОУН: вбито 3 поліцейських, 3 громадських старост, декількох агентів поліції, здійснено два вибухи. 3 травня у Стрийському парку Львова вбитий випускник гімназії Я.Бачинський за підозрою у співробітництві з поліцією³⁰.

Однак найбільш резонансним терактом стає вбивство голови МВС Польщі Б.Перацького, ім'я якого асоціювалося із жорсткими заходами влади в рамках політики «пацифікації». 15 червня того року на сходах варшавського «Товариського клубу» бойовик Г.Мацейко пострілом в голову завдав Б.Перацькому поранення, від якого той помер на операційному столі за півтори години³¹. Виконавцю вдалося зникнути.

Атентант на Перацького призвів до масових арештів членів ОУН, за грати потрапив майже весь Крайовий Провід у Галичині. Відбувся відомий судовий Варшавський процес ОУН 1935 р. Його організаторам, зокрема, органами МВС і II-го (розвідувального) відділу Генштабу Польщі було передано 418 оригіналів і 2055 копій документів УВО і ОУН, вилучених під час обшуків місць проживання у Чехословаччині членів ОУН О.Сеника, Я.Барановського, В.Мартинця та інших в 1933-1934 рр.³².

Матеріали розслідування підготовки теракту виявили зростання рівня кваліфікованості спеціальних заходів УВО-ОУН (з 1923 р. розвідвідділ УВО очолив Ю.Головінський, що в 1930 р. загинув від рук поліції, новим референтом «розвідки і зв'язку» НК УВО стає Р.Ярий³³).

Зокрема, майбутній перший керівник СБ ОУН(Б) М.Лебець організував протягом 1933-1934 рр. зовнішнє спостереження за Б.Перацьким (застосовуючи і т.зв. «жіночу розвідку») з метою фіксації його маршрутів пересування та звичок, він же обирав місце замаху, особисто інструктував Г.Мацейка та передав йому зняряддя злочину – пістолет «Гіспано» калібру 7,65 мм³⁴.

Лідери Крайового Провіду (в т.ч. – С.Бандера й М.Лебець) отримали на процесі смертні вироки, замінені на довічне ув'язнення. У в'язницях і концтаборах опинилися і сотні рядових членів ОУН, що практично звело нанівець терористичну діяльність.

Ескалація терору УВО-ОУН на початку 30-х рр. стимулювала подальший розвиток спецструктур руху націоналістів. Крім необхідного збору інформації про противника, виникала потреба у захисті підпілля від втручання ворожих спецслужб. Зрозуміло, яку увагу правоохоронні органи Польщі приділяли контролю за рухом націоналістів, його розкладу та запобіганню екстремістським проявам ОУН. Цікава деталь у кварталниках МВС Польщі, присвячених становищу нацменшин в державі³⁵ й надзвичайно насичених цікавою об'єктивістською інформацією, до 1930 р. на першому місці незмінно йшов огляд німецької діаспори, а з того моменту – першочергова увага надавалася українському населенню та його політичним силам.

Спецслужби Польщі досягай неабияких успіхів у створенні агентурних позицій в середовищі УВО-ОУН (користуємося такою умовною аббревіатурою через те, що в згадані роки, перефразуючи І.Бабеля, важко було зрозуміти, де кінчається УВО, а де починається ОУН). «Польська поліція, – згадував член ОУН І.Макух, – заповнила організацію УВО провокаторами і

конфідентами»³⁶.

Одним з найбільш відомих інформаторів польської контррозвідки в ОУН став Роман Барановський (колишній бойовик організації), брат секретаря ПУНу Я Барановського. Три роки він вів подвійну гру з дефензивою, за що сплатив справді страшну людську ціну – його зреклися батьки. Врешті поляки викрили його, і Роман Барановський помер у в'язниці³⁷.

На Празькій (1932 р.) Конференції ОУН структура організації отримала перший спеціальний підрозділ – «контрольно-розвідочну референтуру» її очолив студент-медик Я.Макарушка, а його заступником став студент О.Пашкевич. До її функції було віднесено збір відповідної інформації про ворожий державний лад, таємну співпрацю з ним громадян-українців та догляд за членами самої ОУН³⁸.

Крім запровадження розвідувально-контррозвідувального осередку, Конференція визначила новий статус УВО як референтури з військових справ КЕ ОУН на ЗУЗ. Відтепер УВО складалася з бойового і кадрового відділів, а на випадок потреби – створювала власну розвідувальну структуру³⁹.

Отже, нагальні потреби оперативного забезпечення збройної боротьби у підпіллі призвели до остаточного організаційного відокремлення підрозділу безпеки із згаданими функціями. На той час функції підрозділу не поширювалися за межі стандартних для спецслужби.

Аналіз передумов виникнення СБ ОУН був би неповним без визначення основних уявлень націоналістів про характер майбутньої УССД та постулатів ідеологи «інтегрального націоналізму», під впливом яких (як і в горні підпільної боротьби) виховувалися майбутні співробітники Служби.

Добре відомо, що засновником теорії «інтегрального» («чинного») націоналізму був Д.Донцов, «який хоч завжди стояв осторонь ОУН, вважався, проте, ідеологом націоналізму»⁴⁰. Думками Донцова (принаймні до 1943 р.) просякнута головні програмні документи ОУН. Його теорія увібрала найбільш поширені в тодішній післявоєнній Європі погляди суб'єктивізму, волюнтаризму, ірраціоналізму, фашизму, теорії еліти, тощо. Основні її риси детально розглянуто у спеціальних працях, тому звернемо увагу лише на ті, які, на нашу думку, звернуто до людей, що борються в екстремальних умовах за певну мету, досяжність якої їх не повинна хвилювати.

«Донцов, – пише сучасний філософ І.Лосев, – співає правдивий гімн фанатизмові як обов'язковому чинникові національних змагань під проводом ... міфоідеології, яка вимагає релігійного до себе ставлення, що не терпить найменшого сумніву... Нетерпимість є необхідним чинником переможної боротьби... Учений обґрунтовує необхідність так званого «революційного аморалізму...». Велика ідея має право розчавити окрему людину з її нікчемними потребами... Ця мораль «кращих людей» нації, лицарської касты перебуває по той бік добра і зла... Радикалізм Донцова виявляється в його схильності до висування максималістських, надзвичайних завдань..., у

принциповій конфронтації з реальністю, що не влаштовує... Донцов виступає як послідовний супротивник усякого лібералізму, що стверджує примат прав одиниці над правами людських спільнот... Людина є засіб, нація – мета»⁴¹.

Квінтесенцією поглядів Д.Донцова став відомий «Декалог» – «Десять заповідей українського націоналіста». В його пункті 7-му йшлося: «Не завагатимешся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро Справи», а п. 8-й закликав – «Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів Твоєї нації»⁴².

Важко не погодитися, що ідеологія Донцова гармонувала із психологічним станом молодого людини-підпільника, яка, дуже часто, і не встигла отримати належної освіти. Волонтаризм і максималізм ідеї мали компенсувати неповноцінний статус молодого українця в санаційній Польщі та напругу підпільної боротьби з вельми примарними шансами на стратегічний успіх.

Виховання підпільника супроводжувалося і ретельною перевіркою його ділових якостей, та, особливо, відданості організації (що само по собі свідчило про зростання усвідомлення норм внутрішньої безпеки). Як згадував учасник підпілля ОУН з 1937 р. С.Мудрик-Мечник, кандидат до вступу в ОУН «проходив підготовку і перевірку: чи є правдомовний, чи не має поганих звичок і лихих намірів, які негативні риси йому притаманні. За мною, крім явної перевірки, непомітно спостерігав ще хтось, мені невідомий...»⁴³. Неофіту влаштовувалися нестандартні ситуації, покликані перевірити його лояльність й витримку. Про одну з таких той же С.Мудрик-Мечник дізнався лише за декілька років: «...я довідався, що тієї ночі в лісі я мав справу не з польською поліцією, а з переодягнутими членами ОУН, які мали мене перевірити»⁴⁴.

Заслужують на увагу уявлення руху ОУН про майбутній державний лад незалежної України. Безсумнівно, що на них вирішальним чином вплинули ідеологія і сам устрій ОУН на зразок закритого Ордену з жорсткою внутрішньою ієрархією: «...Суть націоналістичного Ордену... ідея нації, – писав один з провідних ідеологів ОУН(Б) Я.Стецько. – Послух, карність і т.п. – неодмінні додатки... Цілком віддатися ідеї може тільки меншість, тому ідеєю Ордену є активна меншість»⁴⁵. В постанові II Великого Збору (з'їзду) ОУН(Б) від квітня 1941 р. йшлося, що «ОУН бореться за побудову Української держави на засадах одної політичної організації провідного активу»⁴⁶.

Влада в майбутній державі мала бути «сильною владою найкращих з усіх верств народу, ...за безоглядне винищення сил руїни і розбрату»⁴⁷. Наріжними принципами розбудови державного ладу передбачалися вождізм, диктатура, монопартійність управління, відсутність опозиції (риса, до речі, притаманні не тільки сталінському СРСР, але й багатьом європейським державам міжвоєнного періоду, від Атлантики до Чорного моря і від

Заполяря до Балкан). Своєрідними були погляди на правопорядок. Як йшлося в одній з інструкцій ОУН(Б) від 1941 р., «формою державної влади повинна бути політико-мілітаристська диктатура ОУН. Наша влада повинна бути страшною... Ні один вирок не оскаржується, а виконується зразу. Кодексом є власна націоналістична совість»⁴⁸.

В рамках державотворчих міркувань ідеологів ОУН довоєнного періоду приділялася увага і органам захисту державної безпеки. В проекті Конституції УССД («Проекті основних законів Конституції Української Держави») відомого діяча і теоретика ОУН М.Сціборського пропонувалося утворення для захисту державної безпеки і внутрішнього ладу органу під назвою «Націоналістична Охорона Держави». Для боротьби з кримінальною злочинністю передбачалася «Державна поліція»⁴⁹:

Як бачимо, чітко визначалася окремішність органів безпеки від решти правоохоронних органів. Разом з тим епітет «Націоналістична» вказував на жорстку підпорядкованість функцій органів безпеки монопартійній верхівці – правлячій організації націоналістів.

В період між 1920 і 1939 рр. в середовищі руху українських націоналістів та його підпільної ланки визріла низка передумов для створення повномасштабної Служби безпеки. Серед них можна відокремити:

— організаційні, у вигляді існування з 1932 р. окремого осередку з розвідувальними і контррозвідувальними функціями;

— політичні, що полягали в чітко визначеному курсі на відновлення самостійної української держави, включаючи і силові засоби боротьби;

— теоретичні, які включали нагромаджений досвід організації спеціальних заходів та певні уявлення про функції органів безпеки майбутньої УССД;

— кадрові, наявність цілої генерації молодих людей, вихованих на екстремальних засадах підпільної боротьби та ідеях «чинного націоналізму», з навичками боротьби на «таємному фронті» з ворожими спецслужбами.

II. ФУНДАЦІЯ І ПЕРШІ ЗАХОДИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН

У лютому 1939 р. мережу ОУН на ЗУЗ очолив М.Тураш (Грабовський), який поставив за мету активізацію діяльності організації як легальним шляхом, так і в підпіллі. Він заснував нову Крайову Екзекутиву ОУН в регіоні (КЕ ОУН на ЗУЗ), де вперше було запроваджено референтуру Служби безпеки як окремий підрозділ⁵⁰.

Подальший розвиток структур безпеки ОУН опинився у тісному зв'язку із подіями Другої Світової війни та процесами всередині самої ОУН. Окупація Німеччиною Польщі прискорила процес співробітництва СБ ОУН зі спецслужбами III Рейху (ми не ставимо за мету розгляд відносин руху українських націоналістів з офіційними структурами Німеччини, оскільки ця проблема достатньо висвітлена в науковій літературі – *Авт.*).

Одним з аспектів військового співробітництва між ОУН і нацистами стало створення у Кракові спецшколи для підготовки кадрів тільки-но створеної СБ, котрі планувалося використовувати для розгортання підривної роботи під час підготовки й ведення війни проти СРСР. Основними навчальними дисциплінами були ідеологічна підготовка (викладав Мирон-Орлик), організаційна робота (Я.Старух), розвідка та контррозвідка (М.Арсенич), конспірація (Д.Маївський-Косар)⁵¹.

З іншого боку входження західноукраїнських земель у 1939-1940 рр. до складу УРСР і СРСР, поширення на регіон репресивної політики сталінізму поставило питання про активізацію роботи підпілля й спецструктур ОУН на радянській території. «Прихід більшовицької окупації на західноукраїнські землі, – згадував С.Мудрик-Мечник, – створив нову дійсність, а з нею розуміння конечної потреби розбудови й удосконалювання Служби Безпеки»⁵², тим більше, що в цей час уже на всіх щаблях проводів ОУН були здібні члени для Служби Безпеки розвідки і контррозвідки»⁵³.

Що стосується внутріпартійного становища ОУН, то тут прискорення набрали процеси зростання суперечностей між її радикальним «молодим» крилом (кістяк якого був зцементований спільною підпільно-терористичною діяльністю 30-х рр.) та більш поміркованою частиною організації, й ветеранами, що перебували на еміграції та співробітничали із Німеччиною. Перші тертя між ПУН ОУН та КЕ ОУН на ЗУЗ виникли ще наприкінці 1939 р. КЕ ОУН виступало за надання збройної допомоги Карпатській Україні у боротьбі проти угорської експансії. Однак голова ПУНу А.Мельник, зважаючи на союзницькі відносини Угорщини з Німеччиною, утримався від цього й окремі члени КЕ ОУН брали участь в лавах «Карпатської Січи» без його санкції⁵⁴.

Повернення з польських в'язниць радикалів ОУН (в т.ч. – С.Бандери) поглибило розходження «Молоді» вимагали мілітаризації ОУН, усунення із ПУНу таких авторитетів руху, як М.Сціборський, О.Сеник, Я.Барановський як таких, що втратили довіру КЕ ОУН⁵⁵. Відмова А.Мельника задовольнити ці вимоги стала приводом для остаточного організаційного розколу в ОУН, хоча ще II-й Великий Збір ОУН у серпні 1939 р. (Римський) пройшов спокійно та обрав А.Мельника головою ПУНу.

Між тим згадуваний вже Р.Ярий (колишній офіцер австро-угорської армії та УГА, відомий своїми зв'язками з німецькими спецслужбами) в готелі «Люкс» в словацькому містечку Піщани зібрав понад сто майбутніх «бандерівців» й виробляв з ними план розколу ОУН⁵⁶. 9-10 лютого 1940 р. у Кракові відбулася за його допомогою конференція радикалів ОУН, на якій було проголошено створення «революційної фракції» ОУН, відомої нині як ОУН С.Бандери (ОУН(Б)) або Революційна ОУН.

Фракцію очолили С.Бандера й С.Ленкавський. Водночас на таємному засіданні створюється Служба безпеки ОУН(Б), на яку, зокрема, було покладено виконання смертних вироків бандерівців лідерам мельниківської

частини ОУН (ОУН(М))⁵⁷. Головою СБ ОУН(Б) (далі буде йтися саме про цю структуру – *Авт.*) став М.Лебедь, а його заступником М.Арсенич (1910—1947 рр.). Крім того, М.Лебедь займався комплектуванням перемінного складу вищезгаданої спецшколи в Кракові (Закопане, пансіонат «Стамарі»), законспірованої під курси для спортсменів, курсанти якої одночасно давали підписку про співробітництво з гестапо⁵⁸.

Зауважимо, що попередня жорстка школа підпілля, гострота міжфракційної боротьби в ОУН, та й сам той несентиментальний час зробили керівників СБ фігурами дуже одіозними й з сумною репутацією навіть в самому середовищі організації. Один з провідних зарубіжних історіографів ОУН та її ветеран З.Книш згадував про М.Лебеда, що «його лиса труп'яча голова самим виглядом своїм наганяє страх»⁵⁹. Автор наводить випадок із власних вражень. Ще до початку Великої вітчизняної війни колеги М.Лебеда затримали молоду людину, яку звинувачували у співробітництві з польською поліцією. В справу втрутився З.Книш, якого 3-годинний допит підозрюваного переконав в його невинності, і запропонував звільнити підслідного. «Неможливо, – відповів йому М.Лебедь. – Раз ми його арештували, мусимо довести діло до кінця.» «Не така-то легка справа була в тих роках вирватися з рук Лебеда»⁶⁰. Про М. Арсенича («Михайла», «Григора») один з його друзів відгукнувся так: «Григор» вважається найлютішим діячем оунівського проводу. Він не рахується ні з якими пом'якшуючими обставинами і не знає інших заходів впливу або покарання, крім фізичного знищення»⁶¹.

5 квітня 1940 р. С.Бандера зустрівся в Італії з головою ПУНу і зажадав передачі влади в ОУН особисто йому на підставі рішення Краківської конференції. А.Мельник відмовився та 6-7 квітня письмово повідомив С.Бандеру та Я.Стецька (Карбовича) – «ставлю Вас перед Головний Революційний Трибунал ОУН»⁶². Розкол ОУН на дві фракції став фактом, формально зафіксованим Великим Збором (ВЗУН) ОУН(Б) у квітні 1941 р. в Кракові. На ньому ж були скасовані рішення Римського ВЗУН 1939 р. та взято курс на поглиблення співробітництва з державами-агресорами (Німеччиною, Італією, Японією) та «координацію дій з німецькою армією в тилах Червоної армії»⁶³. До Служби безпеки ОУН(Б) влилися провідні співробітники спецструктур руху – згадувані М.Лебедь, М.Арсенич, В.Турковський («Павло»), І.Равлик, Є.Врецьона, П.Федорів («Дальнич»), Я.Пришляк, Г.Пришляк⁶⁴. Зазначимо, що в програмних і статутних документах ОУН обох фракцій про існування СБ відкрито не йшлося⁶⁵. КЕ ОУН на ЗУЗ перейшов під контроль С Бандери⁶⁶.

Новостворена СБ ОУН(Б) одразу ж почала використовуватися як знаряддя міжфракційної боротьби. «...Розбрат в ОУН, – зазначав І Лисяк-Рудницький, – та жалюгідні інциденти взаємопобоювання завдавали націоналізмові непоправного морального удару»⁶⁷. СБ «диверсантів» (як охрестили мельниківці ОУН(Б)) приступила до виконання завдань, що

містилися у «Записці в справі подолання внутрішньоорганізаційної кризи в ОУН»: «перевести строгу ізоляцію небезпечного в організації елемента» та здійснити «безоглядну чистку від шкідливих і непевних елементів у цілій Організації»⁶⁸.

Насамперед було докладено зусиль до дискредитації лідерів ОУН(М). Так, по відношенню до секретаря ПУНу, учасника руху з 1922 р. Я.Барановського поширювалися чутки про його співробітництво з польською поліцією («органи безпеки ОУН розпоряджають документарними доказами, що Яр Барановський був провокатором на службі польської поліції») ⁶⁹. Тоді Я.Барановський добровільно пішов під Революційний Трибунал і той виправдав його (прокурором Трибуналу був бойовик ОУН І.Мицик, засуджений свого часу в Польщі на 15 років за вбивство поліцейського агента). Однак це не врятувало Барановського від ліквідації його в майбутньому СБ ОУН (така ж доля чекала і на І.Мицика) ⁷⁰.

По відношенню до М.Сціборського поширювалися звинувачення у співробітництві з радянськими органами держбезпеки, до О.Сеника – у причетності до вбивства Є.Коновальця в Роттердамі у 1938 р. ⁷¹. Не можна виключати припущення, що до дискредитації лідерів ОУН(М) та інспірування міжфракційної боротьби докладали зусиль і радянські органи держбезпеки. Вони завжди розглядали рух націоналістів як серйозного противника, а «співробітництво з УВО-ОУН» було одним з найбільш поширених звинувачень в УРСР в ході масових політичних репресій кінця 20-х – 30-х рр. Зрозуміло, що середовище ОУН було важливим об'єктом для інфільтрації агентури радянської ДБ та полем діяльності співробітників зовнішньої розвідки ОДПУ-НКВС СРСР. Досить сказати, що один з фундаторів ОУН, автор доповіді про її організаційний устрій на Віденському Конгресі ОУН 1929 р. П.Кожевников, у 1945 р. виявився співробітником радянської розвідки ⁷².

У вересні 1940 р. КЕ ОУН(М) на ЗУЗ поширила інформацію про те, що організаційний референт ОУН(Б) на ЗУЗ Горбовин («Буй») в березні 1940 р. за дорученням СБ ОУН(Б) перейшов Сян і добровільно пішов на співробітництво з НКВС. У Львові він зустрівся з «Яценко-Норбертом-Валюхом» (генерал-лейтенантом НКВС П.Судоплатовим) та передав йому відомості про підпілля ОУН за ЗУЗ «Бую» органами держбезпеки, як стверджували прихильники ОУН(М), було поставлено завдання роздмухувати конфлікт всередині руху націоналістів та надано сфабриковані компрометуючі матеріали. Потім П.Судоплатов особисто відвіз Гербового до кордону й домовився з ним про засоби зв'язку. Згодом, пише З.Книш (під псевдонімом «Б.Михайлюк»), Горбовин був викритий «розвідкою ОУН» (імовірно, мається на увазі орган безпеки ОУН-М – *Авт.*) ⁷³. Слід мати на увазі і те, що наведені взаємні звинувачення народилися у вирі міжфракційної боротьби і потребують найкритичнішого ставлення.

Однак справа не вичерпалася обміном пропагандистськими ударами

Так, захоплені мельниківцями документи ОУН(Б) засвідчили, що М.Лебедь, «займаючи в тому «проводі» пост «шефа безпеки»» (бандерівське ГПУ, в якому Лебідь намагається грати роль «Дзержинського»), розпорядився встановити зовнішнє спостереження за рядом провідних діячів ОУН(М) «при допомозі спеціальних шпигів-агентів»⁷⁴. Одним з об'єктів таємного догляду СБ став полковник Р.Сушко – колишній член УВО, шеф позастатутного військового штабу ОУН, заступник військового референта ОУН, призначений А.Мельником «провідником українських земель під німецькою зверхністю». Р.Сушко, ветеран збройних змагань 1918-1920 рр., був вбитий СБ ОУН(Б) у січні 1944 р. в рамках «полювання» на «старих полковників»⁷⁵.

В цілому за передвоєнний період жертвами уособиць в ОУН стало до 400 мельниківців і близько 200 членів ОУН(Б)⁷⁶. «Ця понура епоха української мартирологи, – із сумом констатував З.Книш, – не знайшла ще свого пера»⁷⁷.

Звернемося до проблеми розбудови організаційної мережі Служби безпеки напередодні Великої вітчизняної війни.

Основними документами, створеними ще до червня 1941 р., які регулювали питання організаційної побудови та функціональної спрямованості СБ, були «Організація служби безпеки» та «Українська служба безпеки»⁷⁸. Було розроблено і підручник для співробітників СБ, згідно з яким до основних функцій цього органу відносилися контррозвідувальні завдання проти зовнішніх противників (напрямки роботи – «протимосковсько-більшовицький (НКВД), протипольський (польське підпілля), інших чужонаціональних чинників а) поляки, б) румуни, в) мадяри, г) інші»), підтримка внутрішньої безпеки в ОУН та Службі («внутрішньоорганізаційний» напрямок) догляд за політичною лояльністю в Українській державі («внутрішньополітичний») та боротьба з небезпечними кримінальними злочинами⁷⁹.

Варто зауважити, що при визначенні функцій та службового інструментарію СБ ретельно вивчала досвід спеціальних служб Польщі, нацистської Німеччини, радянських органів держбезпеки. Так, зазначає С.Мудрик-Мечник, захоплені ОУН матеріали обласного управління НКВС в Луцьку служили для «вишколу» членів Служби Безпеки ОУНр»⁸⁰.

Структура СБ була дуже розгалуженою. Вона охоплювала всю оргмережу ОУН, ставлячи під контроль майже всі сторони життя організації, приділяючи першочергову увагу контррозвідувальній протидії та контролю за дотриманням конспірації⁸¹. Центральною фігурою Служби був інститут референтів, що працювали на різних рівнях організації або певних територій. На референта СБ покладалися турбота про «належну охорону організаційної роботи та її членів, збирання інформації про ворожі сили, що діють на шкоду ОУН, переводить їх ліквідацію, веде внутрішню розвідну працю»⁸².

Обласному референту, крім того, мала підлягати боївка СБ як

«ліквідуючий чинник». Кримінальними справами СБ повинна була займатися лише тоді, коли правопорушник був членом ОУН⁸³. Суто криміально-поліційні органи ОУН мали підпорядкуватися військовому референтові, який підтримував контакти з СБ в частині справ її компетенції.

Однак поступово коло інтересів СБ розширювалося. Ще до 1941 р. перед Службою були поставлені більш всеохоплюючі завдання:

- боротися за здоровий моральний стан в ОУН;
- протидіяти розвідувально-підривної діяльності ворожих спецслужб та їх агентури;
- виконувати певні функції судової влади «в боротьбі з шкідниками, і ворожими елементами для Українського народу і Організації»;
- дбати про особисту безпеку членів ОУН та охорону її майна;
- створювати власні позиції «в чужих і ворожих нам середовищах в цілях розвідки, диверсії та провокації»⁸⁴.

Як бачимо, визначені завдання, крім традиційних для будь-якої спеціальної служби, все більше висували СБ на роль тотального контролера життєдіяльності ОУН. Для їх виконання дозволялося припускатися і крайніх засобів. Так, у згаданому підручнику СБ рекомендувалося при здійсненні слідчих заходів застосовувати «фізичний примус, погрози, побої, голод, випитування аж до втоми... Вартість цих способів доведена і нічого не повинно відтягувати випитувача застосувати їх, коли свідок чи підозрілий мовчить або бреше»⁸⁵.

Наближення нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз ставило перед ОУН та її функціональними структурами завдання використання конфлікту наддержав для спроби відновлення політичної незалежності України. Сам факт майбутнього зіткнення не був секретом для провідників обох ОУН. Так, про точну дату початку війни керівника Крайового Проводу ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенду зв'язковий Головного Проводу Т.Онишкевич повідомив ще у перших числах червня 1941 р.⁸⁶

Ділові контакти ОУН із зацікавленими інституціями Німеччини не припинялися. За свідченням М.Лебеда, «під час конфлікту в ОУН, як і після нього, німецькі розвідувальні політичні кола підтримували контакти з обома ОУН. Обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, яка тоді назрівала і була для всіх очевидною»⁸⁷.

Повставала нагальна потреба створення відповідних структур, які б стали зародком державного ладу УССР на зайнятих німцями територіях України, а також визначення ролі і місця СБ в майбутніх державотворчих процесах. Вже II ВЗУН(Б) у квітні 1941 р. розробив для Крайового Проводу на ЗУЗ (КП на ЗУЗ) інструкції про підготовку до війни. Забезпеченням їх таємності займалася СБ⁸⁸. Інструкція націлювала членів ОУН «німецькі війська приймати як війська союзників», використовувати їх успіхи для

творення власного державного ладу. Його ж провідною силою мала бути сама ОУН – «орден борців і фанатиків»⁸⁹.

Щодо органів безпеки, то планувалося творення відділів «безпеки й інформації» при всіх територіальних осередках ОУН, збереження і використання «технічного арсеналу НКВС»⁹⁰.

На території Польщі почалося формування трьох «похідних груп» ОУН(Б) чисельністю, за різними оцінками, від 1200 до 3-5 тис. кожна. Було визначено маршрут кожної з них: через Житомир до Харкова, через Вінницю на Київ та через Дніпропетровськ до Одеси. Групи мали просуватися вслід за німецькими військами, пропагувати ідею самостійності України та створювати цивільну українську адміністрацію і поліцію⁹¹.

Відповідно СБ зобов'язувалася створювати похідні референтури згідно «із своїми загальноорганізаційними завданнями»⁹². Після утворення місцевої української адміністрації керівники цих груп мали перейти на посади референтів СБ і підлягати «Провідникові свого терену», інформуючи його у справах компетенції. В суто оперативних питаннях референтури підлягали і звітували виключно власному вищому керівництву⁹³.

Вважалося, що головною метою діяльності СБ стане «організація ладу і порядку. Всі акти правово-державного порядку можуть набрати реальної сили, бо є орган, що зможе примусити непокірливих визнати їх...»⁹⁴. Політичні завдання СБ на початковому етапі державотворення полягали в допомозі скликанню загальних зборів населення для оголошення зміни влади та припиненні діяльності всіх інших, крім ОУН, політичних об'єднань: «чинити опір всякій політичній ініціативі по створенню різних народних комітетів, різних емігрантських угруповань»⁹⁵ (імовірно, малися на увазі спроби створення альтернативних форм влади з боку ОУН(М) або Державного Центру УНР в екзилі – *Авт.*).

У військовій сфері СБ повинна була організувати з місцевих жителів загони народної міліції, взяти під контроль за їх допомогою державні і громадські установи, промислові підприємства, засоби масової інформації. Вони ж повинні були нейтралізувати представників старої влади, співробітників радянських правоохоронних органів, встановити режим військового часу⁹⁶.

З членів народної міліції планувалося створити «окремий відділ», завданням якого було б подолання супротиву опозиційних елементів чи ворожих сил, підбір кадрів для місцевої адміністрації⁹⁷. В структурі міліції передбачалися «розвідувально-слідчі» підрозділи з каральними функціями. На всіх нелояльних чи підозрілих осіб заводився б таємний облік та негласний догляд за допомогою «внутрішньої розвідки». Для профілактики виступів проти нового ладу СБ повинна була взяти під контроль «всі ділянки життя»⁹⁸.

В органах народної міліції на рівні район-місто запроваджувалися посади «комісара розвідочно-слідчих та спеціальних завдань». В обласних

центрах передбачалися відділи оперативний (ведення секретних справ і командування оперативними загонами) і охорони найбільш важливих установ і керівництва⁹⁹.

Як бачимо, в планах відновлення української незалежної державності органам СБ відводилася особлива роль. Вони не тільки брали на себе оперативне забезпечення просування похідних груп ОУН, але і отримували завдання на формування стаціонарної мережі органів безпеки. Маючи власну систему підпорядкування, вони перетворювалися на «державу в державі» і брали під контроль діяльність цивільної адміністрації. Догляд СБ за суспільством не обмежувався лише нелояльними громадянами, а й поширювався на широкі верстви населення. На органи СБ покладалася і місія фундації загальних органів правопорядку, в яких, в свою чергу, утворювалися підрозділи спеціального призначення.

У передвоєнний період підпілля ОУН та органи СБ розгорнули активну діяльність на землях Західної України, які в 1939-1940 рр. увійшли до складу УРСР і СРСР. Поширенню роботи та підтримці місцевим населенням руху українських націоналістів сприяв не тільки авторитет ОУН як борців з польським шовіністичним режимом, а й брутальні прояви політики сталінізму в регіоні.

Безсумнівно, було б неправомірним зводити наслідки політики радянської влади в регіоні лише до негативних проявів, не кажучи вже про історичне значення об'єднання етнічних українських земель в рамках єдиної державності (хоч із вельми формальною самостійністю). Чимало було зроблено для реалізації національно-культурних і освітніх попитів українського населення краю. У 1939-1940 рр. кількість шкіл з українською мовою викладання збільшилася з 139 до 6000, почалося викладання українською у Львівському університеті, відкривалися педагогічні технікуми та інститути¹⁰⁰.

Проводилася кампанія по ліквідації неписьменності. Відкривалися нові медичні заклади, східні області України направляли сюди кваліфіковані кадри інтелігенції.

Проте перетворення в суспільно-економічній сфері здійснювалися вже відпрацьованими в СРСР жорсткими, екстремальними засобами. «Стахановськими» темпами здійснювалася націоналізація промисловості, банків, торговельних закладів, конфісковувалися поміщицькі і церковні землі. З перших же тижнів почалося «розкуркулювання» заможних селян. Ліквідовувалися господарства польських осадників, а самі вони (понад 137 тис осіб) вивозилися до Сибіру, Казахстану, Комі АРСР¹⁰¹.

Було ліквідовано всі ознаки багатопартійності, товариство «Просвіта», різноманітні національно-культурні, кооперативні, страхові, спортивні товариства.

Сама діяльність нових керівних кадрів (переважно – вихідців зі східних регіонів України та Росії, навіть у 1950 р. лише 10% членів

львівської організації ВКП(б) були місцевого походження ¹⁰²) відзначалася поганим знанням місцевої специфіки, зневажливим ставленням до образу життя галичан та некомпетентністю (у 1939 р. понад 71% секретарів районних і міських комітетів ВКП(б) не мали навіть середньої освіти ¹⁰³).

Створювався і регіональний апарат органів внутрішніх справ і держбезпеки. Всього в Західній Україні (з Буковиною) запроваджувалося 5 обласних управлінь НКВС, а з лютого 1941 р. – окремі обласні управління НКДБ. Для «надання допомоги органам народної влади у перехідний період» на ЗУЗ було направлено 726 осіб оперативного складу НКВС, а згодом – додатково ще 600 кадрових офіцерів служб НКВС і випускників оперативно-чекістських шкіл ¹⁰⁴.

Поступово в реї юні розкручувався маховик позазаконних репресій. Вони були скеровані насамперед проти «соціальне ворожого елемента» – представників заможних верств населення, учасників політичних партій, урядовців і чинів силових структур, священників тощо. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Тільки за станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 89062 громадян або 10% населення краю ¹⁰⁵. За узагальнюючими оцінками населення Галичини за період з жовтня 1939 до січня 1941 р. скоротилося на 400 тис. осіб ¹⁰⁶.

За сфабрикованими звинуваченнями проводилися масові арешти. Так, влітку 1940 р. було заарештовано 35 тис. осіб за звинуваченням у підготовці повстання під проводом ОУН ¹⁰⁷. Слід зауважити, що самі безпосередні виконавці антилюдських намірів сталінізму – співробітники органів НКВС-НКДБ незадовго до цього самі пройшли через декілька хвиль репресій і «чисток» (колишній голова КДБ СРСР В.Крючков у книзі «Личное дело» наводить цифру репресованих оперпрацівників у 21,8 тис.), були залякані, здеморалізовані, відзначалися низьким освітнім та загальнокультурним рівнем (в НКВС УРСР перед війною лише 8% співробітників мали вищу і середню освіту, 29% – неповну середню, решта – нижчу) ¹⁰⁸.

Напевно, найбільш жорстоким та огидним злочином сталінізму на Західній Україні стала сумнозвісна «чистка» або «розвантаження» в'язниць у перші дні Вітчизняної війни. За повідомленням начальника тюремного управління НКВС УРСР Філіпова, у в'язницях Львівської обл. було розстріляно 2464 в'язня, в Дрогобицькій обл. – 1101, Станіславській – 1000, Луцьку – 2000, Перемишлі – 267, Дубні – 260 осіб тощо ¹⁰⁹.

Населення регіону, що очікувало позбавлення від шовіністичного польського режиму, зазнало справжнього шоку від поведінки нової влади. Це створювало сприятливі умови для розгортання ОУН антирадянського руху опору в підпіллі. Організація мала сильні позиції в регіоні. За даними звіту Крайового Провідника ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенди, сіткою ОУН було охоплено до половини населених пунктів, а загальна чисельність членів ОУН в регіоні на літо 1941 р. досягала 20 тис. ¹¹⁰.

Після II ВЗУН (Бандери) 1941 р. власні завдання отримала референтура СБ Крайового Проводу – виявлення і знешкодження агентури НКВС (за станом на 1 січня 1941 р. агентурно-освідомчий апарат УДБ НКВС УРСР на ЗУЗ нараховував близько 22 тис. чоловік)¹¹¹, вивчення форм і методів роботи держбезпеки, їх узагальнення з метою запобігання провалам¹¹². Ставилося і широке коло розвідувальних завдань – збір інформації про радянські військові частини, органи НКВС, включаючи й біографічні дані командного та рядового складу¹¹³.

Склалася організаційна структура органів СБ: інформатор СБ в первинній ланці ОУН («кущі»), районні, надрайонні, окружні референтури ОУН. Як правило, на зв'язку у районного референта СБ було 5-20 постійних інформаторів, які доповідали, зокрема, про контакти місцевого населення з органами держбезпеки. Органи СБ не мали право підтримувати організаційний зв'язок з іншими функціональними підрозділами ОУН¹¹⁴.

В міру наближення війни між Німеччиною та СРСР СБ ОУН докладала зусиль до підготовки в оперативному відношенні театру військових дій. У 1939-1940 рр. під керівництвом фашистської служби безпеки СД та військової розвідки абверу було проведено спеціальну підготовку для розвідувально-диверсійної діяльності значної групи членів ОУН. Крім того, у 1941 р. при сприянні абверу і під контролем ОУН(Б) формуються з членів ОУН батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» (в рядах «Роланда», крім членів ОУН(Б) служили і мельниківці, петлюрівці та гетьманці), приписані до навчального полку особливого призначення «Бранденбург-800»¹¹⁵.

Розвідувальне-диверсійні кадри з членів ОУН почали готуватися ще з метою застосування проти Польщі в разі війни з нею Німеччини та для інспірування повстання у тилу польських військ.¹¹⁶ Оперативне супроводження переходу згаданих кадрів ОУН через радянсько-німецький контроль покладалося на СБ, вона ж повинна була встановлювати зв'язок із затриманими членами організації¹¹⁷. Тільки у 1940 р. радянські прикордонники затримали до 5000 агентів абверу, більшість з яких належала до ОУН¹¹⁸.

Важливою ділянкою роботи підпілля ОУН та СБ стає підготовка антирадянського повстання. Одна з таких спроб була придушена у грудні 1939 р. в м. Збараж Тернопільської обл. Збройні виступи готувалися в ряді повітів Тернопільської та Дрогобицької областей¹¹⁹.

Зростала і кількість терористичних актів проти представників місцевої адміністрації. Якщо в жовтні 1940 р. їх було 15, то у квітні 1941 р. – 38¹²⁰. Радянські органи держбезпеки завдавали ударів у відповідь. Так, за першу половину 1941 р. було ліквідовано 38 груп підпілля ОУН, вбито 82 і поранено 35 членів організації¹²¹.

Отже, у 1939-1941 рр. було в цілому сформовано окремі органи безпеки руху українських націоналістів, від центральної ланки до осередків на всіх організаційних рівнях руху.

Було вироблено основні інструктивні документи СБ, оформлялися основні напрями її роботи в сфері здобування розвідувальної інформації, контррозвідувального забезпечення діяльності ОУН та її підпілля, контролю за членами ОУН, протиборства у міжфракційних стосунках в ОУН.

Особлива роль приділялася СБ в планах розбудови УССД, коли органи СБ повинні були брати активну участь у творенні апарату управління та правоохоронної системи. В цілому ж погляди на функції і методи роботи ОУН базувалися на наріжних постулатах ідеології інтегрального націоналізму і підпорядковувалися основним поточним завданням ОУН.

Примітки

¹ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль, 1994; С.Мудрик-Мечник (член ОУН з 1937 р.), ветеран збройних змагань українських націоналістів і 10-літній заступник Президента Світового Конгресу Вільних Українців в Європі, є провідним зарубіжним історіографом СБ ОУН. Загалом йому належить до 30 книг з історії та сучасних проблем ОУН, історії радянських органів держбезпеки.

² Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УССР // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 66-71; Єфіменко В. Інформативна робота Служби безпеки ОУН (С.Бандери). // Друга світова війна і Україна. Матеріали наук. конференції. – К., 1996. – С. 102-109.

³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – Т. 1. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). – Чернівці, 1995. – С. 77.

⁶ За даними Міжнародного Червоного Хреста, лише восени 1919 р. кількість українців, заарештованих та поміщених до концтаборів перевищила 100 тис. осіб (Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 76). Для порівняння зазначимо, що повне населення ЗУНР не перевищувало 6 млн. осіб. Декілька свідчень на користь того, що в цих таборах не панував санаторний режим: «Життя у таборах най-страшніше, – писала 16 вересня 1919 р. польська газета «Робітник». – Табір у Бресті – це ганьба Польщі. Від двох місяців з того табору, в якому знаходиться коло шести тисяч інтернованих, викинуто від 50 до 100 трупів щоденно..., і тут їх пороз'їдали щури». За доповіддю міжнародної комісії в цьому ж таборі «від 10 серпня до 11 вересня загинуло 1124 особи... Цей табір був справжнім «містом смерті» (Цит. за: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 111.

⁷ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1968. – Ч. 1. – С. 124, 141.

⁸ Див.: Сурма. – 1928. – Жовтень-листопад.

⁹ Мірчук П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 22.

¹⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН... – С. 3.

¹¹ Книш З. Власним руслом. – Торонто, 1966. – С. 13, 92.

¹² Там само. – С. 28.

¹³ Там само.

¹⁴ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 77-78.

¹⁵ Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994. – С. 84.

¹⁶ Там само. – С. 118.

¹⁷ Там само. – С. 86.

¹⁸ Там само. – С. 85.

- ¹⁹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 526-527.
- ²⁰ Там само. – С. 528.
- ²¹ Там само. – С. 546.
- ²² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 242.
- ²³ Книш З. Варшавський процес ОУН... . – Ч. I. – С. 137.
- ²⁴ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 546.
- ²⁵ Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... . – М., 1988. – С. 120.
- ²⁶ Там само. – С. 115.
- ²⁷ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Ч. 1. – С. 99.
- ²⁸ Там само. – С. 141.
- ²⁹ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 546.
- ³⁰ Книш З. Варшавський процес ОУН. – Ч. 1. – С. 98, 142.
- ³¹ Там само. – С. 67.
- ³² Там само. – С. 122.
- ³³ Там само. – С. 128.
- ³⁴ Там само. – С. 65.
- ³⁵ Зберігаються в Центральному Архіві МВС і Адміністрації Республіки Польща. – Ф.К. – 674.
- ³⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Розшукуються... . – К., 1989. – С. 79.
- ³⁷ Михайлюк Б. Бунт Бандери. – Б.м., 1950. – С. 50.
- ³⁸ Мірчук П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 296.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Ребет Л. Світло і тіні ОУН. – Мюнхен, 1964. – С. 38.
- ⁴¹ Історія філософії України. – К., 1994. – С. 328-329, 332.
- ⁴² Поліщук В. Гірка правда. – Донецьк, 1996. – С. 77.
- ⁴³ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С.Бандери. – Львів, 1997. – С. 5.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Стецько Я. Українська визвольна концепція. // Твори. – Б.м., 1987. – Т. I. – С. 18, 20.
- ⁴⁶ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій. – Б.м., б.р. – С. 15.
- ⁴⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 581.
- ⁴⁸ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁴⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7.
- ⁵⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН... . – Т. 1. – С. 567.
- ⁵¹ Мечник С. Під трьома окупантами. – Лондон, 1958. – С. 85.
- ⁵² Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... . – С. 3.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁵⁵ Там само. – С. 80-81.
- ⁵⁶ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 26.
- ⁵⁷ Хто є хто. Політичні портрети. – К., 1991. – С. 60.
- ⁵⁸ Шелюг М. ОУН: сторінки історії. – Житомир, 1997. – С. 10.
- ⁵⁹ Книш З. Перед походом на Схід. – Торонто, б.р. – С. 165.
- ⁶⁰ Там само. – С. 167.
- ⁶¹ Шелюг М. Вказ. праця. – С. 29.
- ⁶² Біла книга ОУН. – Б.м., б.р., – С. 6.
- ⁶³ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁶⁴ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... . – С. 4.

- ⁶⁵ Див.: Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів (Порівняльна студія). – Вінніпег, 1952. – С. 13, 18-19.
- ⁶⁶ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 244.
- ⁶⁸ Біла книга ОУН... . – С. 20.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 52-53.
- ⁷¹ Біла книга ОУН... . – С. 68.
- ⁷² Мечник С. Від оприччини до КГБ. – Мюнхен, 1981. – С.274-282; щоправда, інший діяч ОУН – В.Мартинець – висловлює думку про співробітництво П.Кожевнікова з німецькою розвідкою, хоча ця обставина і не була свого часу доведена (Див.: Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – Б.м., 1949. – С. 329).
- ⁷³ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С.55-56; Біла книга ОУН... . – С.25; це підтверджує і С.Мечник, людина з протилежного табору ОУН. Я.Горбового, пише він, «заломали». Він погодився на співробітництво з НКВД», а його справою про зраду займалася СБ ОУН (Див.: Мечник С. Від оприччини до КГБ... . – С. 235).
- ⁷⁴ Біла книга ОУН... . – С. 19.
- ⁷⁵ Там само. – С. 19.
- ⁷⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. – С. 177.
- ⁷⁷ Михайлюк Б. Вказ. праця. – С. 91.
- ⁷⁸ Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УСССД // Незалежність України: історичні витоки і перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 67.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 23.
- ⁸⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Револуційної ОУН... . – С. 4.
- ⁸¹ Козанівський Б. Шляхом Легенди. – Лондон, 1975. – С. 265.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20.
- ⁸³ Козанівський Б. Вказ. праця. – С. 265.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 448.
- ⁸⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 27.
- ⁸⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2.
- ⁸⁷ Масловський В. Акт 30 червня // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 78.
- ⁸⁸ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном... . – С. 9.
- ⁸⁹ Там само. – С. 15-16.
- ⁹⁰ Там само. – С. 12, 18.
- ⁹¹ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 89-90.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 15; Спр. 4. – Арк. 2.
- ⁹³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 15.
- ⁹⁴ Козенюк В., Єфіменко В. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само. – С. 68-69.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само. – С. 70.
- ⁹⁹ Там само. – С. 70-71.
- ¹⁰⁰ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 23.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 23-24. Кількість осадників дано із членами їх родин.
- ¹⁰² Субтельний О. Вказ. праця. – С. 604.
- ¹⁰³ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 24.
- ¹⁰⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 119-120.

- ¹⁰⁵ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 25.
- ¹⁰⁶ Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України. 1939-1941. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 49.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 47.
- ¹⁰⁸ Державний архів МВС України. – Ф. 4. – Спр. 15. – Арк. 49.
- ¹⁰⁹ Білас І. Вказ. праця. – Кн. 1. – С. 129.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1.
- ¹¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 11-а. – Спр. 20. – Арк. 17.
- ¹¹² Там само. – Фонд друкованих видань. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 121.
- ¹¹³ Там само. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 58. – Арк. 154.
- ¹¹⁴ Там само. – Фонд друкованих видань. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 122.
- ¹¹⁵ Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 88.
- ¹¹⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 72.
- ¹¹⁷ Козанівський Б. Вказ. праця. – С. 121, 134.
- ¹¹⁸ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. – С. 51-52.
- ¹¹⁹ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 23. – Арк. 51.
- ¹²⁰ Там само. – Ф. 3. – Оп. 8. – Спр. 665. – Арк. 122.
- ¹²¹ Там само. – Ф. 16. – Оп. 35/51. – Спр. 8. – Арк. 1.

(Далі буде)

ДОВІДКОВИЙ РОЗДІЛ

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 2 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, сведения о наличии уголовных дел на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№ п/ 'п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор
1.	Баглай Михаил Алексеевич	1919	25.02.40	16, 72, 80 УК УССР	Осужден к 10 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
2.	Вайс Марьян-Мечислав Эдвардович	1887	15.02.41	20, 54-2 УК УССР	Осужден к 8 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
3.	Вайс Романа-Юзефа Юзефовна	1896	15.02.41	20, 54-2 УК УССР	Осуждена. Кем, когда и на какой срок сведений нет.
4.	Вайс-Райтер Ян Янович-Осипович	1914	04.02.41	54-2-10 УК УССР	Осужден к 7 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
5.	Михневский Антон Петрович	1885	28.11.40	54-2-1 1 УК УССР	Осужден к 7 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
6.	Немчинский Казимир Владиславович	1917	15.02.41	54-2-10 УК УССР	Осужден к 8 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
7.	Оболончик Елизавета Васильевна	1916	27.02.41	54-2-11 УК УССР	Осуждена к 10 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
8.	Райф Эдмунд Германович	1919	10.03.41	54-10-11 УК УССР	Осужден к 8 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
9.	Серединский Станислав Францевич	1915	Сведений нет	54-2-10 УК УССР	Осужден к 7 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
10.	Швайцер Мордехай Армольдович	1922	15.10.41	54-10-11 УКУССР	Осужден к 5 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
11.	Шурковский Станислав Станиславович	1919	04.02.41	54-2-10 УК УССР	Осужден к 7 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.
12.	Яннер Тадеуш Владиславович	1918	04.02.41	54-2-10 УКУССР	Осужден к 8 г. ИТЛ. Кем, когда сведений нет.

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 2 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, сведения о наличии уголовных дел на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Дата ареста	Статья обвинения	Номер дела
1.	Андрущак Василий Пантелеевич	1912	Сведений нет	56-17 УК УССР	17399
2.	Балабан Иван Иванович	1915	-"	54-2-11 УК УССР	П-8275
3.	Барабан Иван Федорович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	57510
4.	Бардун Иван Михайлович	1903	-"	54-2-11 УК УССР	57504
5.	Безкоровайный Василий Петрович	1909	-"	54-2-11 УК УССР	П-22472
6.	Белецкий Дмитрий Алексеевич	1893	-"	Сведений нет	31583
7.	Берест Василий Дмитриевич	1913	-"	54-2-11 УК УССР	П-24368
8.	Бийовская Мария Михайловна	1919	-"	54-2-11 УК УССР	56364
9.	Бойко Владимир Дмитриевич- Константинович	1913	-"	54-6 УК УССР	57168
10.	Болячек Степан Иванович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	39849
11.	Борисяк Дмитрий Томович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	56290
12.	Вайда Иван Иосифович	1921	-"	54-10-11 УК УССР	56747
13.	Варава Иван Петрович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	57135
14.	Вашко Григорий Васильевич	1901	06.02.40	54-10-11 УК УССР	34317
15.	Воронка Герасим Семенович	1908	Сведений нет	20,54-6 УК УССР	54882
16.	Воронка Теодор Денисович	1921	-"	20,54-6 УК УССР	П-8390
17.	Гирик Алексей Семенович	1902	-"	54-2-11 УК УССР	П-29737
18.	Гирик Даниил Петрович	1893	-"	54-2-11 УК УССР	П-29737
19.	Гладун Иван Петрович	1913	-"	54-2-11 УК УССР	54885
20.	Данилович Нестер Ярославович	1918	-"	54-6 УК УССР	57516
21.	Демьянчук Иван Степанович	1914	07.09.40	54-8-9-11 УК УССР	8352
22.	Деревенко Василий Васильевич	1923	Сведений нет	54-2-11 УК УССР	57529
23.	Деревицкий Петр Дмитриевич	1918	-"	54-8, 80 УК УССР	51141

24.	Добровольский Юрий Зенонович	1879	-"	Сведений нет	П-11680
25.	Долганик Федор Игнатьевич	1911	-"	54-2-1 1 УК УССР	П-8422
26.	Думанчук Иван Васильевич	1922	-"	54-2-11 УК УССР	56831
27.	Думка Анна Ивановна	1921	-"	54-10-11 УК УССР	56737
28.	Дыкдало Ярослав Евгеньевич	1921	-"	54-10-11 УК УССР	56483
29.	Забронский Дмитрий Григорьевич	1920	-"	54-2-11 УК УССР	57532
30.	Заварайтюк Михаил Дмитриевич	1886	-"	20,54-6 УК УССР	57310
31.	Загурский Иосиф Франкович	1887	08.04.41	54-6 УК УССР	33348
32.	Закшевский Петр Степанович	1916	Сведений нет	14-2,54-11 УК УССР	П-8285
33.	Залужный Илько Андреевич	1914	-"	54-2-11 УК УССР	56656
34.	Заяц Зенон Францишкович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	56116
35.	Зилинская Антонина Ивановна	1907	-"	54-2-11 УК УССР	37542
36.	Иваниф Михаил Иванович	1921	-"	54-10-11 УК УССР	56750
37.	Истаревич Ярослав Александрович	1921	-"	54-8-11 УК УССР	56504
38.	Калаткевич Федор Васильевич	1903	-"	54-11 УК УССР	56934
39.	Карбач Василий Максимович	1890	-"	54-10-13 УК УССР	П-28971
40.	Квасневич Зигмунд Францишкович	1899	-"	54-2-10 УК УССР	53957
41.	Клак Григорий Степанович	1922	-"	54-2-11 УК УССР	39841
42.	Клак Николай Степанович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	39843
43.	Клак Степан Васильевич	1921	-"	54-2-11 УК УССР	П-8464
44.	Ковалишин Степан Алексеевич	1902	01.09.40	54-2-11 УК УССР	П-8422
45.	Кочмарик Станислав Селивестрович	1911	Сведений нет	54-13 УК УССР	57439
46.	Крайник Теодор Михайлович	1892	06.01.40	54-6-10 УК УССР	33333
47.	Крижановский Федор Андреевич	1919	Сведений нет	54-10-11 УК УССР	56829

48.	Кудь Степан Тимофеевич	1917	-"	54-2-11 УК УССР	39867
49.	Кулявец Василий Павлович	1898	-"	54-2-11 УК УССР	39858
50.	Кунка Зиновья Васильевна	1920	-"	54-2-11 УК УССР	П-8418
51.	Курилас Степан Петрович	1910	-"	54-1-11 УК УССР	57241
52.	Кшеп Иван Зигмундович	1917	-"	54-10-11 УК УССР	57547
53.	Лацик Николай Степанович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	50834
54.	Легинь Иван Иванович	1906	-"	54-2-11 УК УССР	56858
55.	Леяык Богдан Иванович	1915	-"	54-8-9-11 УК УССР	39717
56.	Ленчук Иван Иванович	1910	-"	54-6 УК УССР	П-8390
57.	Лозинский Иосиф Михайлович	1909	-"	54-2-11 УК УССР	П-29033
58.	Ленинский Зигмунд Генрихович	1916	-"	54-2-11 УК УССР	54894
59.	Луковский Клим Максимович	1902	-"	54-2-11 УК УССР	57503
60.	Лукомский Януш Станиславович	1918	-"	54-2-11 УК УССР	54893
61.	Лысый Яков Стахович	1902	-"	54-2-11 УК УССР	П-8422
62.	Ляхович Антон Иванович	1894	-"	54-13 УК УССР	57088
63.	Майбук Лонгин Нестерович	1911	-"	54-10-11 УК УССР	56699
64.	Малино(в)ский Тадей Евстифьевич	1916	-"	54-8-11 УК УССР	56459
65.	Маркс Тадеуш Брониславович	1918	-"	18,54-2-11 УК УССР	18378
66.	Мачуга Франко Петрович	1920	06.01.41	56-17,72 УК УССР	56979
67.	Мельник Василий Дмитриевич	1912	Сведений нет	54-2-11 УК УССР	57513
68.	Мельник Владимир Константинович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	56842
69.	Мельник Иван Андреевич	1913	-"	54-6, 80 УК УССР	6970
70.	Ментух Анастасий Иосифович	1914	-"	54-6 УК УССР	56988
71.	Микитив Роман Иванович	1916	-"	54-2-11 УК УССР	57512

72.	Микосинский Лев Евгеньевич	1921	-"	54-2-11 УК УССР	4046
73.	Мисак Владимир Михайлович	1922	-"	54-10-11 УК УССР	56463
74.	Моляфка Теодор Александрович	1920	-"	54-2-11 УК УССР	57480
75.	Мота Андрей-Роман Нестерович	1922	-"	54-10-11 УК УССР	56757
76.	Нагульник Петр Максимович	1891	-"	54-10-11 УК УССР	П-31296
77.	Назаревич Мария Ивановна	1918	-"	54-3 УК УССР	П-8389
78.	Оконь Владислав Владиславович	1911	-"	54-10-11 УК УССР	57562
79.	Осьмак Алексей Михайлович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	4229/497
80.	Павлишин Михаил Михайлович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	П-1049 "Д"
81.	Павыч Петр Иванович	1923	-"	54-2-11 УК УССР	56853
82.	Подгалыч Станислав Константинович	1903	-"	54-10-13 УК УССР	18694
83.	Пшонка Владислав Станиславович	1896	27.01.41	54-2 УК УССР	54028
84.	Ратайский Леон Станиславович	1906	18.10.40	54-1-"а" УК УССР	37310
85.	Реклинский Винцент Якубович	1907	Сведений нет	54-2-11 УК УССР	57056
86.	Ремесник Петр Томашевич	1913	-"	54-2-11 УК УССР	57135
87.	Рудроф Станислав Станиславович	1878	-"	54-13 УК УССР	56257
88.	Ружак Андрей Иванович	1903	-"	54-11 УК УССР	56937
89.	Рутковский Казимир Иванович	1899	25.02.41	54-2-1 1 УК УССР	28436
90.	Рыбынбауер София Игнатьевна	1913	Сведений нет	54-10-11 УК УССР	П-30372
91.	Савчин Иван Сафронович	1896	-"	54-2-11 УК УССР	П-11282
92.	Самчук Григорий Елисеевич	1913	-"	54-10-11 УК УССР	П-29174
93.	Сандега Иванна Ивановна	1920	-"	17,54-8-11 УК УССР	П-8352
94.	Сарабай Иосиф Михайлович	1905	-"	54-2-11 УК УССР	П-9207
95.	Скуба Йван Панькович	1897	-"	20,54-6 УК УССР	П-8208
96.	Слипак Иосиф Адамович	1920	-"	54-2-11 УК УССР	П-11023

97.	Слоцкий Иван Илькович	1923	-"	54-2-11 УК УССР	54896/2
98.	Солтус Николай Паникович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	П-38171
99.	Сприса Василий Дмитриевич	1917	-"	54-2-11 УК УССР	54900
100.	Сприса Михаил Дмитриевич	1923	-"	54-2-11 УК УССР	54900
101.	Стороняк Михаил Алексеевич	1913	-"	56-17 УК УССР	9967
102.	Струж Мирон Иванович	1914	-"	54-6,56-17, 80 УК УССР	П-8390
103.	Струж Теодозий Сафронович	1922	-"	20,54-6 УК УССР	П-8390
104.	Федун Михаил Васильевич	1902	21.12.40	54-13 УК УССР	33986
105.	Ходоровский Хаим Михелевич	1902	12.01.41	56-24 УК УССР	П-11525
106.	Черкавский Василий Михайлович	1896	Сведений нет	54-11 УК УССР	56945
107.	Швайка Дмитрий Иванович	1915	-"	54-13 УК УССР	10655
108.	Шевчук Иван Михайлович	1908	08.05.40	54-2-4 УК УССР	34924
109.	Шилер Иван Иванович	1914	Сведений нет	54-10 п. 1 УК УССР	67589
110.	Шилкевич Ярослав Осипович	1919	-"	54-2-10-11 УК УССР	П-13363
111.	Шинкарь Тадеуш б/о	1920	-"	54-10-11 УК УССР	56770
112.	Шмидт Болеслав Марьянович	1921	-"	54-10-11 УК УССР	П-8320
113.	Шустакевич Дмитрий Михайлович	1903	-"	20,54-6 УК УССР	П-8390
114.	Эренпрайз Юзеф Марицевич	1920	-"	54-10-11 УК УССР	3124
115.	Ярема Мария Ивановна	1922	-"	54-2-11 УК УССР	П-8273

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 2 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, сведения о наличии уголовных дел на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Номер дела
1.	Гуралевский Александр Иванович	1887	Сведений нет	54-11-13 УК УССР	5 л. ИГЛ Особ, совещ. НКВД СССР 31. 05.41	794163
2.	Цехановский Артур Зигмундович	1920	-"	54-2-10 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	П-31717
3.	Шуст Ирина Михайловна	1918	-"	54-2-1 1 УКУССР	-"	37315

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержавшихся в тюрьме №2 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ во Львовской области

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Адамчук Николай Дмитриевич	1913	28.12.40	54-2-11 УК УССР
2.	Айзин Израил Давидович	1921	Сведений нет	54-1 0-11 УК УССР
3.	Бабель Иван Андреевич	1907	-"	20, 54-6 УК УССР
4.	Бабират Дмитрий Васильевич	1916	28.12.40	54-1 0-11 УК УССР
5.	Бабяш Эдвард Юзефович	1921	Сведений нет	54-6, 80 УК УССР
6.	Багаг Михаил Тимофеевич	1922	21.12.40	54-2-1 1 УК УССР
7.	Баглай Николай Николаевич	1915	21.12.40	54-2-1 1 УК УССР
8.	Бакун Дмитрий Ильич	1914	Сведений нет	54-6, 80 УК УССР
9.	Бараняк Михаил Иванович	1892	-"	54- 10 ч. 1 УК УССР
10.	Барис Гадей Михайлович	1909	-"	54-2-1 1 УК УССР
11.	Барис Федор Семенович	1920	-"	54-2-1 1 УК УССР
12.	Бельц Мозес Бершович	1908	09.01.41	56-24, 54-3 УК УССР
13.	Березняк Василий Герасимович	1919	Сведений нет	54-6-16, 80 УК УССР

14.	Видула Текля Степановна	1922	11.09.40	54-2-1 1 УК УССР
15.	Билень Иван Григорьевич	1915	17.09.40	54-8-9-11 УК УССР
16.	Билецкий Михаил Иванович	1913	13.01.41	54-2-1 1 УК УССР
17.	Боднарь Евгений Андреевич	1921	09.01.41	54-2-1 1 УК УССР
18.	Бойко Григорий Григорьевич	1889	21.12.40	54-2-1 1 УК УССР
19.	Брезден Степан Дмитриевич	1907	Сведений нет	54-2-1 1 УК УССР
20.	Бродяк Андрей Андреевич	1919	30.04.41	54-2-1 1 УК УССР
21.	Бродак Ольга Андреевна	1913	30.04.41	54-2-1 1 УК УССР
22.	Бубель Болеслав Войтехович	1921	Сведений нет	54-8-11 УК УССР
23.	Бугарин Владислав Иванович	1891	-"	54-9-1 1 УК УССР
24.	Бурда Григорий Васильевич	1918	30.04.41	54-2-1 1 УК УССР
25.	Бучинская Мария Иосифовна	1918	Сведений нет	54-2-1 1 УК УССР
26.	Вайс Гелена Мечислав. Марьяновна	1916	04.02.41	54-2-10 УК УССР
27.	Вайс Тадеуш Иванович	1921	Сведений нет	54-2-1 1 УК УССР
28.	Вайцеховский Ярослав Теодорович	1913	-"	54-2-1 1 УК УССР
29.	Василик Николай Гаврилович	1918	21.12.40	54-2-1 1 УК УССР
30.	Василюк Григорий Андреевич	1891	02.11.40	54-1 2 УК УССР
31.	Вижиковский Януш Антонович	1912	05.02.41	54-2-10 УК УССР
32.	Викович Михаил Лукич	1905	Сведений нет	54-1 «а» УК УССР
33.	Вилик Михаил Матвеевич	1888	-"	54-10 УК УССР
34.	Вилькон Збигнев Владиславович	1911	-"	54-2-1 1 УК УССР
35.	Вичковский Ильян Францишкович	1899	-"	54-13 УК УССР
36.	Ворона Михаил Николаевич	1906	-"	54-1 1 УК УССР
37.	Воронка Анастасия Марковна	1887	11.01.41	20, 54-6 УК УССР

38.	Высочанский Василий Михайлович	1920	28.12.40	54-2-11 УКУССР
39.	Вюрковский Станислав Винцентович	1909	-"	54-2-1 1 УК УССР
40.	Гавриляк Николай Иванович	1910	05.11.40	54-2-1 1 УК УССР
41.	Гаврих Андрей Григорьевич	1900	30.04.41	54-2-1 1 УК УССР
42.	Гай Петр Степанович	1923	Сведений нет	54-2-1 1 УК УССР
43.	Галандюк Ромкен Теодорович	1913	-"	54-2-1 1 УК УССР
44.	Гандзюк Богдан Степанович	1906	-"	54-8-10-11 УК УССР
45.	Герасимчук Панько Иванович	1914	21.04.41	54-8-10 УК УССР
46.	Гереберг Нафталий Давыдович	1907	12.03.41	56-24 УК УССР
47.	Гинзберг Гершон Иоелевич	1914	04.06.41	54-10-11УК УССР
48.	Гладки Григорий Иванович	1904	23.02.41	54-4-11 УК УССР
49.	Гладун Дмитрий Иванович	1921	02.10.40	54-2-11 УК УССР
50.	Глинянская Татьяна Адольфовна	1920	17.12.40	54-2-11 УК УССР
51.	Глисцюк Николай Федорович	1911	Сведений нет	16, 80 УК УССР
52.	Гловак Анатолий Станиславович	1899	-"	54-10-11УК УССР
53.	Гнида Григорий Иванович	1900	-"	54-2-8-11 УК УССР
54.	Голинг Ян Францевич	1913	24.03.40	54-2-11 УК УССР
55.	Голод Николай Алексеевич	1890	17.12.40	54-10-11-13 УК УССР
56.	Горанский Иосиф Иосифович	1910	21.12.40	54-2-11 УК УССР
57.	Готра Мария Васильевна	1919	07.09.40	54-2-11 УК УССР
58.	Грабницкий Михаил Васильевич	1916	02.05.41	54-1 «а» УК УССР
59.	Григоришин Степан Николаевич	1920	26.12.40	54-2-11 УК УССР
60.	Гринбаум Александр Изакович	1921	Сведений нет	54-10-11УК УССР
61.	Грицив Прасковья Игнатъевна	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
62.	Гросмер Антон Иванович	1902	Сведений нет	54-13 УК УССР

63.	Гургер Чеслав Михайлович	1924	-"	54-2-11 УК УССР
64.	Гусак Иван Николаевич	1920	-"	54-2-11 УК УССР
65.	Гусаков Петр Якубович	Сведений нет	-"	54-2-11 УК УССР
66.	Демкив Дмитрий Игнатович	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
67.	Демчук Николай Иванович	1912	29.04.41	54-2-11 УК УССР
68.	Деньдюк Ярослав Васильевич	1915	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
69.	Дмитрий Петр Семенович	1908	Сведений нет	54- 10-11 УК УССР
70.	Довбуш Богдан Романович	1905	20.04.41	54-2-11 УК УССР
71.	Домарецкий Степан Теодорович	1920	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
72.	Дубанецкий Марьян Владимирович	1912	-"	54-2-11 УК УССР
73.	Дулеба Стефания Михайловна	1922	-"	54-2-11 У К УССР
74.	Ецис Изак Нухимович	1922	-"	54-2-11 УК УССР
75.	Заремба Гадеуш Станиславович	1921	-"	54-2-11 УК УССР
76.	Зелинский Роман Вацлав Адамович	1920	06.11.40	54-13-14 УК УССР
77.	Зубик Михаил Иванович	1911	21.12.40	54-2-11 УК УССР
78.	Ивановский Марьян Михайлович	1910	22.03.40	54-1 0-11 УК УССР
79.	Иващук Василий Дмитриевич	1922	23.01.41	54-6-11 УК УССР
80.	Кабак Николай Иванович	1913	05.09.40	54-26 УК УССР
81.	Казел Степан Васильевич	1919	11.01.41	54-1 «а» УК УССР
82.	Кальняк-Мельмук Ольга Николаевна	1922	11.09.40	54-2-1 1 УК УССР
83.	Карбаль Василий Теодорович	1913	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
84.	Карпец Николай Андреевич	1912	-"	54-2-11 УК УССР
85.	Карпин Анисим Степанович	1909	29.04.41	54-2-11 УК УССР
86.	Кастевич Владимир Васильевич	1910	30.04.41	54-2-11 УК УССР

87.	Катович Лев Евстахьевич	1923	Сведений нет	54-10-11УК УССР
88.	Катович Петр Николаевич	1922	21.12.40	54-2-11УК УССР
89.	Кацула Стефан Иосифович	1903	Сведений нет	54-2-11УК УССР
90.	Кирилейса Семен Михайлович	1913	-"	54-2-11 УК УССР
91.	Кисельчук Юлик Прокофьевич	1920	-"	54-2-11 УК УССР
92.	Кись Александра Ильевна	1915	11.04.40	54-2-11 УК УССР
93.	Кит Иван Николаевич	1920	26.04.41	54-2-11 УК УССР
94.	Кит Илья Николаевич	1923	26.04.41	54-2-11 УК УССР
95.	Кит Чеслав Михайлович	1920	30.04.41	54-2-11 УК УССР
96.	Кишевар Татьяна Михайловна	1915	07.12.40	54-2-11УК УССР
97.	Кишка Юрий Андреевич	1920	08.01.41	20, 54-6 УК УССР
98.	Кладюк Иван Петрович	1921	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
99.	Клак Николай Андреевич	1917	-"	54-2-11 УК УССР
100.	Клярфельд Нуеха Ильясович	1922	-"	54-10-11 УК УССР
101.	Кобак Иван Иванович	1881	-"	56-24 УК УССР
102.	Кобель Дмитрий Васильевич	1921	21.12.40	54-10-11 УК УССР
103.	Ковалишин Иван Максимович	1902	09.10.40	54-2-11 УК УССР
104.	Ковалишин Юрий Максимович	1909	08.04.41	54-2-11 УК УССР
105.	Ковалык Василий Степанович	1918	18.11.40	54-2-11 УК УССР
106.	Ковалык Зенон Григорьевич	1903	21.12.40	54-2-11 УК УССР
107.	Ковальский Богдан Алексеевич	1922	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
108.	Ковальский Мартын Иосифович	1911	-"	54-2-11УК УССР
109.	Ковч Владимир Григорьевич	1923	07,01.41	54-2-11 УК УССР
ПО.	Козубаль Михаил Юркович	1894	31.12.40	54-6-12 УК УССР

111.	Коляда Мария Васильевна	1919	21.12.40	54-10-11 УК УССР
112.	Кон Илья Емиритович	1895	Сведений нет	54-10-13 УК УССР
113.	Конзюба Дмитрий Васильевич	1905	-"	54-11 УК УССР
114.	Конюх Григорий Михайлович	1903	29.04.41	54-2-11 УК УССР
115.	Копоть Михаил Никифорович	1915	13.04.40	54-2-11 УК УССР
116.	Корж Михаил Дмитриевич	1920	29.04.41	54-2-11 УК УССР
117.	Корсак Стефан Дмитриевич	1911	20.04.41	54-2-11 УК УССР
118.	Корш Михаил Михайлович	1921	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
119.	Костельник Богдан Гаврилович	1921	01.02.41	54-2-11 УК УССР
120.	Костырка Василий Васильевич	1916	29.04.41	54-2-11 УК УССР
121.	Котович Василий Романович	1919	26.04.41	54-2-11 УК УССР
123.	Кравец Василий Федорович	1913	14.02.41	54-2-11 УК УССР
124.	Крилек Владимир Теодорович	1910	25.04.41	54-2-11 УК УССР
125.	Крицкий Юрий Петрович	1920	28.12.41	54-2-11 УК УССР
126.	Кудлач Иосиф Иванович	1914	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
127.	Кузик Михаил Михайлович	1905	10.12.40	54-2-11 УК УССР
128.	Кулич Максим Корнеевич	1914	09.01.41	20, 54-6 УК УССР
129.	Кулявец Александр Стефанович	1922	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
130.	Кундицкий Владислав Францишкович	1907	-"	54-2-11 УК УССР
131.	Курелеися Ирина Михайловна	1919	-"	54-2-11 УК УССР
132.	Левенкрон Вольф Гершович	1900	09.01.41	20, 54-6 УК УССР
133.	Левицкий Станислав Тадеушевич	1907	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
134.	Левицкий Францишек Казимирович	1920	16.12.40	54-2-11 УК УССР
135.	Ленартович Казимир Станиславович	1920	18.03.41	54-6 УК УССР
136.	Леуш Михаил Якимович	1914	09.01.41	54-6 УК УССР

137.	Лея Казимир Антонович	1890	15.03.41	54-6 УК УССР
138.	Ливицкий Зиновий Владимирович	1920	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
139.	Литинская Евгения Григорьевна	1910	-"	54-2-11 УК УССР
140.	Лопачак Иван Степанович	1899	18.04.41	54-6 УК УССР
141.	Луковский Иван Максимович	1913	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
142.	Луц Регина Винцентьевна	1915	24.08.40	16, 80 УК УССР
143.	Лыга Иван Иванович	1894	22.10.39	54-10 УК УССР
144.	Лыскон Дмитрий Захарович	1902	05.12.40	54-10-11 УК УССР
145.	Лысяк Андрей Андреевич	1920	30.04.41	54-6 УК УССР
146.	Лютый Николай Кондратьевич	1894	08.01.41	20, 54-6 УК УССР
147.	Мазур Адам Михайлович	1909	04.02.41	54-2-11 УК УССР
148.	Мазур Тадеш Павлович	1924	31.10.39	54-10-11 УК УССР
149.	Мазуркевич Владимир Иванович	1907	21.12.40	54-10-11 УК УССР
150.	Макара Павел Дмитриевич	1923	14.12.40	54-6 УК УССР
151.	Макарский Ян Францишкович	1909	21.03.40	54-2-11 УК УССР
152.	Максимишак Николай Лукич	1917	07.12.40	56-25 УК УССР
153.	Маланчук Дмитрий Михайлович	1908	Сведений нет	20, 54-6, 80 УК УССР
154.	Маркевич Михаил Васильевич	1904	-"	18, 54-2-11 УК УССР
155.	Мартевич Владимир Михайлович	1913	-"	54-1 0-11 УК УССР
156.	Маслюк Михаил Юрьевич	1891	30.04.41	54-6-13 УК УССР
157.	Матвеев Андрей Григорьевич	1914	23.01.41	56-1 7 УК УССР
158.	Медведь Василий Иванович	1911	23.12.40	54-2-11 УК УССР
159.	Мельник Петр Иосифович	1906	21.12.40	54-10-11 УК УССР
160.	Межа Бронислав Григорьевич	1898	21.12.40	54-9-11 УК УССР

161.	Мидзяк Иван Лукич	1894	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
162.	Микитюк Василий Андреевич	1920	-"	54-2-11 УК УССР
163.	Микитюк Теодор Андреевич	1909	21.12.40	54-2-11 УК УССР
164.	Микух Алек-Роман Михайлович	1921	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
165.	Михайловский Михаил Иванович	1914	17.02.41	54-2-11, 107 УК УССР
166.	Михайлюк Анна Никитовна	1923	21.12.40	54-10-11 УК УССР
167.	Михайровский Павел Иванович	1919	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
168.	Мицак Богдан Иосифович	1914	02.10.40	54-2-11 УК УССР
169.	Мичко Иван Матушевич	1897	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
170.	Модло Павел Павлович	1924	-"	54-2-11 УК УССР
171.	Мойсак Гаврил Петрович	1880	20.08.40	56-24 УК УССР
172.	Морушак Михаил Павлович	1919	08.05.40	54-8-11 УК УССР
173.	Москалевский Степан Михайлович	1914	11.01.40	80, 196 УК УССР
174.	Музычка Мария Константиновна	1923	26.04.41	54-2-11 УК УССР
175.	Музычка Николай Константинович	1909	21.12.40	54-2-11 УК УССР
176.	Мысяк Владимир Иванович	1907	30.04.41	54-2-11 УК УССР
177.	Нацтавный Ян Николаевич	1912	Сведений нет	56-24 УК УССР
178.	Недовиз Андрей Титусович	1911	14.09.40	54-02-11 УК УССР
179.	Нейман Вальдемер Гедалевич	1922	04.06.41	54-10-11 УК УССР
180.	Нелета Илько Федорович	1903	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
181.	Немчинский Чеслав Владиславович	1919	15.02.41	54-2-10 УК УССР
182.	Нижник Василий Васильевич	1913	04.12.41	54-2-11 УК УССР
183.	Никитюк Иван Максимович	1916	22.12.40	54-2-11 УК УССР
184.	Нимый Богдан Васильевич	1919	09.01.41	54-2-11 УК УССР
185.	Новогольник Павел Васильевич	1921	29.04.41	54-2-11 УК УССР

186.	Олейник Николай Александрович	1916	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
187.	Ориховский Василий Дмитриевич	1914	-"	54-6 УК УССР
188.	Орловский Эмиль Александрович	1902	03.05.41	54-2-11 УК УССР
189.	Павлив Петр Васильевич	1895	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
190.	Павлишин Бронеслав-Эдвард Владиславович	1905	-"	196 УК УССР
191.	Павцю Екатерина Федоровна	1921	19.12.40	54-2-11 УК УССР
192.	Паничек Иван Теодорович	1915	23.01.41	20, 54-1 «а» УК УССР
193.	Паночко Николай Андреевич	1915	08.09.40	54-2-11 УК УССР
194.	Панчишин Евгений Михайлович	1914	21.12.40	54-2-11 УК УССР
195.	Паранька Алексей Федорович	1911	29.04.41	54-2-11 УК УССР
196.	Паранька Григорий Дмитриевич	1900	29.04.41	54-2-11 УК УССР
197.	Паранько Семен Дмитриевич	1905	29.04.41	54-2-11 УК УССР
198.	Петришен Владимир Дмитриевич	1920	28.12.40	54-2-11 УК УССР
199.	Пешко Владимир Григорьевич	1910	14.09.40	54-2-11 УК УССР
200.	Пих Петр Федорович	1913	21.12.40	54-2-11 УК УССР
201.	Пищула Дмитрий Михайлович	1911	29.04.41	54-2-11 УК УССР
202.	Портыка Владислав Казимирович	1898	11.11.41	54-2-11 УК УССР
203.	Потятинский Изидор Тимкович	1914	09.01.41	20, 54-6 УК УССР
204.	Прокоп Владислав Антонович	1914	23.03.40	54-2-11 УК УССР
205.	Прокопец Петр Дмитриевич	1910	26.04.41	54-2-11 УК УССР
206.	Пыж Владимир Иванович	1918	09.01.41	54-2-11 УК УССР
207.	Пянтковский Мечислав Брониславович	1909	Сведений нет	54-10 УК УССР
208.	Ратушный Илья Федорович	1896	14.02.41	54-2-11 УК УССР
209.	Регенчук Иосиф Иванович	1896	03.05.41	54-10-11 УК УССР

210.	Рембиш Владислав Павлович	1908	06.06.41	54-2-11 УК УССР
211.	Рихлицкий Ян Андреевич	1898	04.02.41	54-2-11 УК УССР
212.	Розенберг Юзеф Германович	1903	Сведений нет	54-3 УК УССР
213.	Романив Дмитрий Алексеевич	1920	20.04.41	54-2-11 УК УССР
214.	Романчук Иван Данилович	1880	08.09.40	54-2-11 УК УССР
215.	Ромашкан Вацлав Владиславович	1923	06.06.41	54-2-11 УК УССР
216.	Рудкевич Дарья Юлиановна	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
217.	Рябый Федор Юрьевич	1912	24.10.40	54-10-11 УК УССР
218.	Савицкий Данил Семенович	1904	29.04.41	54-2-11 УК УССР
219.	Савчук Дмитрий Михайлович	1919	21.03.41	54-2-11 УК УССР
220.	Сай Данил Андреевич	1897	21.12.40	54-10-11 УК УССР
221.	Свинер Иосиф Адамович	1922	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
222.	Семеник Анухий Иванович	1913	-"	54-2-11 УК УССР
223.	Семкович Збигнев Герасимович	1914	-"	54-8-9-11 УК УССР
224.	Симбала Мария Степановна	1910	-"	54-12 УК УССР
225.	Симбала Николай Алексеевич	1914	-"	54-10-11 УК УССР
226.	Синевский Василий Павлович	1893	-"	54-11 УК УССР
227.	Синевский Даниил Юльянович	1902	-"	54-11 УК УССР
228.	Сирко Иосиф Дмитриевич	1913	-"	54-2-11 УК УССР
229.	Скаб Петр Андреевич	1919	11.03.40	54-10 УК УССР
230.	Скалацкий Павел Иванович	1895	21.12.40	54-10-11 УК УССР
231.	Сколоцкий Иван Васильевич	1893	Сведений нет	54-1 0-11 УК УССР
232.	Скринтович Богдан Иосифович	1907	-"	54-10 УК УССР
233.	Смаль Федор Данилович	1887	02.10.40	54-2-11 УК УССР

234.	Смоляк Иосиф Степанович	1915	Сведений нет	54-8-11 УК УССР
235.	Снежак Степан Николаевич	1899	10.01.41	54-13 УК УССР
236.	Совейчук Владимир Томашевич	1903	22.12.40	54-2-11 УК УССР
237.	Сович Владимир Павлович	1916	19.02.41	54-19 УК УССР
238.	Соловей Иван Васильевич	1919	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
239.	Солтыс Николай Алексеевич	1914	-"	54-2-11 УК УССР
240.	Солярский Яков Клавдиевич	1908	-"	54-2-11 УК УССР
241.	Соронь Войтяк Иосифович	1921	-"	56-1 7 УК УССР
242.	Сохань Григорий Андреевич	1920	23.01.41	56-17, 80 УК УССР
243.	Сохань Стефан Андреевич	1917	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
244.	Старецкий Петр Сидорович	1892	-"	54-8-11 УК УССР
245.	Стародуб Мария Ивановна	1919	-"	54-2-11 УК УССР
246.	Стасиф Ярослав Степанович	1921	-"	54-2-11 УК УССР
247.	Стельмахович Андрей Николаевич	1921	-"	43-2-11 УК УССР
248.	Степановский Николай Григорьевич	1912	-"	54-2-11 УК УССР
249.	Стефанов Иван Павлович	1919	-"	54-6-10-11 УК УССР
250.	Стецких Петр Иванович	1920	-"	54-2-10 УК УССР
251.	Стецюк Михаил Михайлович	1916	-"	54-6-11 УК УССР
252.	Стецяк Анна Семеновна	1921	-"	54-2-11 УК УССР
253.	Стриковский Иван Васильевич	1912	-"	54-2-11 УК УССР
254.	Стрилецкий Михаил Антонович	1919	-"	56-16, 80 УК УССР
255.	Стровская Мария Людвиговна	1899	-"	54-2-11 УК УССР
256.	Сусло Григорий Давидович	1911	-"	54-10-11 УК УССР
257.	Сусло Федор Васильевич	1919	-"	54-10-11 УК УССР
258.	Сушимский Михаил Николаевич	1918	-"	56-25 УК УССР

259.	Сытик Андрей Теодорович	1909	-"	54-2-11 УК УССР
260.	Табин Владислав (Станислав) Михайлович	1916	30.04.41	54-2-11 УК УССР
261.	Теличек Леслав Степанович	1921	04.04.41	54-10-11 УК УССР
262.	Терещин Михаил Михайлович	1914	23.12.40	54-2-11 УК УССР
263.	Тетерка Гаврил Никитович	1880	19.12.41	54-11 УК УССР
264.	Темный Иосиф Дмитриевич	1912	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
265.	Тинтийка Иван Николаевич	1921	-"	54-10 УК УССР
266.	Тип Максим Иванович	1918	-"	54-2-11 УК УССР
267.	Торубка Владимир Степанович	1921	22.12.40	54-2-11 УК УССР
268.	Турчин Онишко Петрович	1894	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
269.	Тирх Милания Романовна	1920	-"	54-2-11 УК УССР
270.	Фабиянский Юрий Петрович	1913	-"	80, 196 УК УССР
271.	Файшмидт Яков Вольфович	1922	-"	54-2-11 УК УССР
272.	Фаль Станислав Марьянович	1919	13.05.40	54-6 УК УССР
273.	Федосевич Юрий Владимирович	1918	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
274.	Федун Григорий Васильевич	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
275.	Федор Антон Григорьевич	1905	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
276.	Филиппи Ян Станиславович	1911	14.01.41	54-2-11 УК УССР
277.	Фильваркив Орест Евгеньевич	1920	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
278.	Флисе Северин Лазерович	1916	-"	54-10-11 УК УССР
279.	Флорянский Иван Михайлович	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
280.	Франковский Людвиг Людвигович	1896	21.03.40	54-6 УК УССР
281.	Хадикевич Игнат б/о	1898	Сведений нет	54-10 УК УССР
282.	Харчук Болеслав Юрьевич	1915	26.11.40	18, 54-2-11 УК УССР

283.	Харчук Григорий Тышкович	1919	02.10.40	54-2-11 УК УССР
284.	Хмеяр Василий Семенович	1918	21.12.40	54-2-11 УК УССР
285.	Хомицкий Лука Дмитриевич	1920	21.12.40	54-10-11 УК УССР
286.	Хорощак Проскура Михайловна	1920	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
287.	Хоруз Михаил Иванович	1887	22.03.40	54-13 УК УССР
288.	Цвинар Кароль Иванович	1893	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
289.	Цисик Богдан Юльянович	1912	-"	54-10-11 УК УССР
290.	Цупак Евгений Иванович	1909	13.08.40	54-2-11 УК УССР
291.	Чернопольский Михаил Иванович	1912	21.12.40	54-10-11 УК УССР
292.	Чех Евгений Михайлович	1921	25.12.40	54-10-11 УК УССР
293.	Чехут Степан Павлович	1918	28.12.40	54-2-11 УК УССР
294.	Черный Петр Михайлович	1920	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
295.	Чижик Владимир Андреевич	1919	-"	54-2-11 УК УССР
296.	Чорпита Александра Васильевна	1910	15.02.41	54-6 УК УССР
297.	Чуленда Владимир Григорьевич	1922	25.12.40	54-10-11 УК УССР
298.	Шавель Стефан Дмитриевич	1922	21.12.40	54-10-11 УК УССР
299.	Шаповалык Николай Иванович	1914	29.10.40	54-2-11 УК УССР
300.	Шафф Феликс Генрихович	1922	04.06.41	54-10-11 УК УССР
301.	Шах Михаил Ильяшевич	1911	05.02.41	54-13 УК УССР
302.	Шелева Юзеф Петрович	1903	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
303.	Шибер Соломон Самуилович	1922	04.06.41	54-10-11 УК УССР
304.	Шинкевич Евгений Осипович	1914	Сведений нет	54-2-10-11 УКУССР
305.	Ширма Илларион Семенович	1922	04.04.41	54-1 «а» УК УССР
306.	Шишка Андрей Семенович	1908	24.12.40	54-2-11 УК УССР

307.	Шох Жмануил Лазаревич	1895	Сведений нет	54-13 УК УССР
308.	Шпаля Валентин Валентинович	1899	29.03.41	54-2-11 УК УССР
309.	Шперберг Яков Самуилович	1922	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
310.	Шульский Степан Иванович	1920	-"	54-2-11 УК УССР
311.	Шумский Степан Степанович	1907	18.02.41	54-10 ч. 1-11 УК УССР
312.	Эленберг Евгения Евпасьевна	1922	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
313.	Юречко Ярослав Васильевич	1921	28.12.40	54-10-11 УК УССР
314.	Юркевич Роман Иванович	1916	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
315.	Юстиф Павел Теодорович	1913	-"	54-11 УК УССР
316.	Яворский Кароль Войцехович	1912	-"	54-10-11 УК УССР
317.	Яд Хая Дилеливна	1916	-"	54-10-11 УК УССР
318.	Якивиук Лука Иванович	1903	-"	54-3-11 УК УССР
319.	Якимчук Петр Иванович	1919	13.02.41	54-6 УК УССР
320.	Ярусевич Андрей Александрович	1883	Сведений нет	54-10 УК УССР

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме №3 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, сведения о наличии уголовных дел на которых, поданным ГИБ МВД Украины, отсутствуют.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Аксельрад Израиль Абрамович	1885		42, 127 УК УССР
2.	Андращик Владимир Иосифович	1908		54-10-11 УК УССР
3.	Андрюшек Ваврик Иосифович	1904		54-10-11 УК УССР
4.	Барабаш Матвей Игнатович	1883		58 ч. 2 УК УССР
5.	Барабаш Павел Матвеевич	1923	24.04.41.	54-9 УК УССР

6.	Бойко Мария Кондратьевна	1882		127 УК УССР
7.	Ганз Юлиан Иосифович	1887		58ч. 1 УК УССР
8.	Гембус Антон Иванович	1871		54-10 ч. 1 УК УССР
9.	Гетман Иван Томкович	1908		58 ч. 1 УК УССР
10.	Грудер Израиль Германович	1882		16, 127 УК УССР
11.	Дзик Михаил Михайлович	1898		54-10 УК УССР
12.	Дубас Яцко Степанович	1885		53 ч. 2 УК УССР
13.	Жолнович Роман Павлович	1920		20, 56-1 7 УК УССР
14.	Жолнович София Павловна	1923		20, 56-17 УК УССР
15.	Жук Михаил Михайлович	1895		69 ч. 2 УК УССР
16.	Захаревич Николай Николаевич	1916		174 УК УССР
17.	Зильберг Адольф Яхиневич	1900		Сведений нет
18.	Катаринский Иван Михайлович	1890		54-10-13 УК УССР
19.	Колодий Теодозий Ануфриевич	1911		169 УК УССР
20.	Кравчук Борис Иванович	1914		78, 174 УК УССР
21.	Крулык Людвиг Блажевич	1915		174 УК УССР
22.	Кутасинский Казимир Иосифович	1914		170, 196 УК УССР
23.	Кутира Яков Иванович	1878		20, 56-17 УК УССР
24.	Кухарский Станислав Винцентович	1892		58 ч. 2 УК УССР
25.	Леба Федор Иванович	1883		58 ч. 2 УК УССР
26.	Ленговой Михаил Матвеевич	1891		54-2 УК УССР
27.	Лисовский Степан Андреевич	1896	21.07.40	54-2-1 1 УК УССР
28.	Лозовский Станислав Иванович	1894	30.07.40	54-11-13, 196 УК УССР
29.	Лотоцкий Михаил Лукич	1895	29.07.40	54-1 ОУК УССР

30.	Ляшковский Войтек Францишкович	1913		196 УК УССР
31.	Мазур Семен Павлович	1907		96, 97 УК УССР
32.	Мазур Степан Васильевич	1878		54-10 УК УССР
33.	Максимов Степан Антонович	1904		20, 56-17 УК УССР
34.	Максимович Андрей Иванович	1883		54-10 ч. 2 УК УССР
35.	Мандюк Степан Григорьевич	1912		56-17 УК УССР
36.	Мартыняк Павел Денисович	1897		33, 34 УК УССР
37.	Михайлюк Андрей Андреевич	1919	28.09.40	54-10 ч. 1 УК УССР
38.	Мишук Филипп Семенович *	1880	01.11.40	54-10 ч. 2 УК УССР
39.	Мияль Франц Петрович	1887		196 УК УССР
40.	Молинский Иван Иосифович	1913	13.03.41	54-10 ч. 1 УК УССР
41.	Олейник Иосиф Леонович	1898		127 УК УССР
42.	Орловская Екатерина (Каська) Иосифовна	1913		20, 56-1 7 УК УССР
43.	Орловская София Иосифовна	1921		20, 56-1 7 УК УССР
44.	Пильшак Мечислав Викторович	1888	27.05.40	54-10 УК УССР
45.	Планита Михаил Степанович	1886	03.09.40	54-10 ч. 1 УК УССР
46.	Прохиря Андрей Франкович	1884		54-10-11 УК УССР
47.	Раорт Вильгельм Петрович	1887		54-4 УК УССР
48.	Родзиковский Владислав Модвикович	1862		196 УК УССР
49.	Рудский Владимир Станиславович	1906		54-10 УК УССР
50.	Савинский Франко Иванович	1897		20, 57-17 УК УССР
51.	Сарчинский Роман Стефанович	1922		54-10-11 УК УССР
52.	Сачинский Юлий Стефанович	1920		54-2-11 УК УССР

* Осужден на 10 л. ИТЛ Львовским облсудом 28.01.41. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о приговоре нет.

53.	Симчишин Михаил Прокофьевич	1897		58-1 УК УССР
54.	Солковский Иосиф Михайлович	1911		54-10 УК УССР
55.	Стецкив Евгений Михайлович	1886		58 УК УССР
56.	Трайбер Лейт Абрамович	1885		127 УК УССР
57.	Урбанский Владислав Якубович	1912	29.05.40	18,54-2-11 УК УССР
58.	Фигура Петр Илькович	1878		196 УК УССР
59.	Флисинский Павел Павлович	1910		170 п. «в» УКУССР
60.	Хамайдес Халя Изаковна	1891		127 УК УССР
61.	Хуткий Михаил Максимович	1898		127 УК УССР
62.	Черный Ян Степанович	1905		196 УК УССР
63.	Шайда Томков Павлович	1876		54-10,58 ч.2 УК УССР
64.	Швед Михаил Теодорович	1921		Сведений нет
65.	Шеремет Иван Романович	1922		174 ч. 3 УК УССР
66.	Щидловский Станислав Карлович	1892		54-10 ч. 1, 71 ч. 1 УК УССР
67.	Яцкив Михаил Николаевич	1885		54-10 ч. 1 УК УССР

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 3 г. Львова, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, поданным ГИБ МВД Украины, в УСБУ во Львовской области.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Номер дела
1.	Афедишин Григорий Васильевич	1903		54-10-11 УК УССР	П-14423
2.	Блят Оскар Соломонович	1897	19.04.40	54-13 УК УССР	33295
3.	Вайсер Абрам Иосифович	1911		80 УК УССР	1220

4.	Гояк Адольф Францишкович	1901		Сведений нет	П-13406
5.	Дашкевич Ян Зиславович	1907	11.04.40	54- 13 УК УССР	11-32124
6.	Загоруйко Иван Федорович	1911		54-2-1 1 УК УССР	П-17149
7.	Загребельный Войтех Юзефович	1911		56-1 7 УК УССР	Со-7309
8.	Кармазин Дмитрий Григорьевич	1884		54-10-11 УК УССР	35722
9.	Пилич Иосиф Григорьевич	1908		54-2 УК УССР	34340

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержавшихся в тюрьме № 3 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ во Львовской области.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Номер дела
1.	Бокщанин Станислав Болеславович	1903		54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.41	П-16064
2.	Гайда Станислав Иванович	1892		54-2-11 УК УССР	6 л. ИТЛ Львовским облсудом 15.02.41	34472
3.	Гарберкорн Хаскель Иосифович	1881		54-10 ч. 1 УК УССР	6 л. ИТЛ Львовским облсудом 19.11.40	2680
4.	Готесман Марко Леоновим	1887		54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.41	33449
5.	Грицай Михаил Антонович	1895	09.08.40	54-10-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	39539
6.	Дзевановский Фердинанд Михайлович *	1908	29.12.40	54-2-10-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 31. 05.41	П-13668
7.	Дрезельтель Станислав Юрьевич	1899		54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 29.03.41	33256

* Реабилитирован прокуратурой Львовской области 16.06.1989 г. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о реабилитации нет.

8.	Дыба Антон Людвигович *	1911	11.07.40	54-10-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР	П-14441
9.	Жешовский Марьян Францевич	1898		54-2-1 1 УК УССР	4 г. ИТЛ Львов- ским облсудом 13.10.40	34507
10.	Жигачек Иван Антонович	1896		54-13 УК УССР	Юл. ИТЛ Львов- ским облсудом 07.01.41	34580
11.	Зинькив Степан Константинович	1918	06.11.40	54-2-10-11 УК УССР	8 л. ИТЛ В/тр. КОВО 24. 10.40	33315
12.	Иванин Кирилл Петрович	1913		54-2-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	33315
13.	Клец Маркус Пинкасович	1901		54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.41	33573
14.	Козак Теодор Юркович	1905		54-13 УК УССР	8 л.ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 05.06.41	П-14599
15.	Корень Василий Николаевич	1920		54-10-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	33315
16.	Корчинский Францишек Степанович	1894		54-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	34774
17.	Костышин Емельян Васильевич	1921		54-2-1 1 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	33315
18.	Майба Денис Павлович	1900	12.11.40	54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.41	33401
19.	Михайлов Степан Григорьевич	1914	06.11.40	54-10 УК УССР	10 л. ИТЛ. В/тр. 6 Армии 24.04.41	33315
20.	Мокрицкий Стефан Стахович	1883		54-2-1 1 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	П-30543
21.	Оленин Василий Васильевич	1915		54-10-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	33315
22.	Палюх Юрий Иванович	1905	07.11.40	54-10 ч. 1 УК	7 л. ИТЛ Львов- ским облсудом	34514
23.	Хомаля Марьян Юзефович	1898		54-10-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ. совещ. НКВД СССР 07.06.41	33402
24.	Ястшомб София	1903		54-2-1 1	8 л. ИТЛ Особ,	33560

* Реабилитирован прокуратурой Львовской области 10.08.1989 г.

	Ивановна			УК УССР	совещ. НКВД СССР 31.05.41	
--	----------	--	--	---------	------------------------------	--

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области,
содержавшихся в тюрьме № 3 г. Львова, расстрелянных
в июне 1941 г. в связи с началом военных действий,
сведения о наличии уголовных дел на которых,
поданным ГИБ МВД Украины, отсутствуют.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Аксамит Юльян Иванович	1903		54-10-11 УК УССР
2.	Анчарский Казимир Войткович	1884		58 ч. 2 УК УССР
3.	Бакалец Мария Ивановна	1920		54-10-11 УК УССР
4.	Банберк Адольф Маурицевич	1906		54-13 УК УССР
5.	Баран Владимир Степанович	1914		54-10, 56-1 2 УК УССР
6.	Барановский Владимир Павлович	1912		127 УК УССР
7.	Барас Самуэль Гершович	1898	27.12.39	54-6 УК УССР
8.	Бекер Кароль Петрович	1901		170, 196 УК УССР
9.	Блязер Герш Озияшевич	1895	12.01.41	10, 105, 106 УК УССР
10.	Бойко Матвей Антонович	1889		54-13 УК УССР
11.	Бойков Теодор Андреевич	1892		54-10 УК УССР
12.	Бондар Изак Петрович	1904		196 УК УССР
13.	Бондарь Федор Данилович	1889		72 УК УССР
14.	Бонякевич Иван Иосифович	1877		54-13 УК УССР
15.	Брагин Иван Романович	1916		54-10 ч. 1, 206 УК УССР
16.	Буда Валентин Андреевич	1909		126 УК УССР
17.	Буксдорф Бенедикт Шулимович	1887		54-10-11 УК УССР
18.	Бучковский Кароль Антонович	1899		54-13 УК УССР
19.	Вавриков Марк Иванович	1912		72 УК УССР
20.	Валицкий Казимир Михайлович	1881		58 ч. 2 УК УССР
21.	Варчак Григорий Францевич	1888		54-10-11-13 УК УССР
22.	Варчевский Иван Владимирович	1916		54-2-10 УК УССР
23.	Вдовинюк Павел Васильевич	1913		196 УК УССР
24.	Величко Иван Казимирович	1900		170 п. «в» УК УССР
25.	Венгер Иван Антонович	1896		54-10-13 УК УССР
26.	Венгрии Иосиф Мартынович	1903		33, 34 УК УССР
27.	Венцигер Кароль Мирославович	1902		54-10 УК УССР
28.	Вильчинский Иван Ильич	1891		54-10-11 УК УССР
29.	Виселовский Петр Иосифович	1885		196 УК УССР
30.	Вовк Василий Александрович	1875		54-10-13 УК УССР
31.	Выразумский Марк Йосипович	1903		178, 54-2-11 УК УССР
32.	Герасимчук Николай Иванович	1917		196 УК УССР
33.	Герцвайс Изак Мозесович	1920		70, 170 УК УССР
34.	Гжонзка Бронислав Николаевич	1919		138 УК УССР
35.	Гнадек Тадеуш Иванович	1889		54-13 УК УССР
36.	Гобфень Ирик Станиславович	1903		54-13 УК УССР

37.	Голич Юзеф Михайлович	1882	10.04.40	54-11-13 УК УССР
38.	Гоманюк Михаил Якубович	1909		56-17 УК УССР
39.	Гривняк Николай Алексеевич	1919		54-2-11 УК УССР
40.	Гринишин Григорий Васильевич	1904	21.12.40	54-10-11 УК УССР
41.	Грищук Степан Иосифович	1906		54-13 УК УССР
42.	Громьяк Владимир Лукович	1919		54-8 УК УССР
43.	Грудер Михаил-Яков Нахманович	1895		54-13 УК УССР
44.	Гуляйгородский Михаил Иванович	1919	24.04.41	54-10-11 УК УССР
45.	Дарчук Даниил Иванович	1898		58-11 УК УССР
46.	Де-ля-Пьерре Данута Эмильевна	1908		54-2-11 УК УССР
47.	Демид Федор Петрович	1914		170, 174 ч. 3 УК УССР
48.	Демчук Зиновий Федорович	1911		196 УК УССР
49.	Дзедзич Антон Иосифович	1912		54-13 УК УССР
50.	Дзензель Тадей Станиславович	1901		54-13 УК УССР
51.	Дидух Лука Алексеевич	1920		54-10, 56-17 УК УССР
52.	Дидух Михаил Иванович	1919		54-10, 56-17 УК УССР
53.	Довжицкий Тадеуш Зигмундович	1906		54-2-11 УК УССР
54.	Доманский Францишек Иосифович	1901		54-13 УК УССР
55.	Драйман Самуил Юзефович	1920		127 УК УССР
56.	Дробот Стефан Иванович	1910		54-13 УК УССР
57.	Дубас Ануфрий Васильевич	1917		170 п. «е» УК УССР
58.	Дубас Францишек Якубович	1896		54-13 УК УССР
59.	Душенчук Мирослав Маркович	1909		54-10 УК УССР
60.	Дущук Николай Михайлович	1915		54-10-17 УК УССР
61.	Дыкало Михаил Дмитриевич	1909		54-2-11, 196 УК УССР
62.	Ешке Збигнев Владиславович	1911		18, 54-8 УК УССР
63.	Жураковский Антон Юзефович	1910		54-10-11 УК УССР
64.	Задвирный Филипп Игнатъевич	1893		75 УК УССР
65.	Задорожный Николай Луцинович	1915		56-17 УК УССР
66.	Заставный Евгений Васильевич	1912		56-10-11 УК УССР
67.	Зелинский Станислав Иванович	1888	20.02.41	54-13 УК УССР
68.	Змиевский Иван Иванович	1911		54-13 УК УССР
69.	Зубык Теодор Дмитриевич	1888		54-13 УК УССР
70.	Илечко Илько Васильевич	1913		Сведений нет
71.	Ильчин Илько Герасимович	1916		174 ч. 3 УК УССР
72.	Казановская Людвиг Мартыновна	1905		54-10, 80 УК УССР
73.	Казеровский Николай Андреевич	1891		54-13 УК УССР
74.	Казимерчак Юзеф Леонович	1916		54-10 УК УССР
75.	Качановский Стефан Васильевич	1878		54-13 УК УССР
76.	Квасница Василий Андреевич	1908		196 УК УССР
77.	Квасница Иван Андреевич	1902		196 УК УССР
78.	Килинский Евгений Мартынович	1919		196, 174 ч. 3 УК УССР
79.	Кись Иосиф Григорьевич	1891		196 УК УССР
80.	Кит Андрей Павлович	1884		54-10 ч. 1 УК УССР
81.	Ковалык Владык Тымкович	1923		54-2-11 УК УССР
82.	Коваль Филипп Иванович	1904		54-10 УК УССР
83.	Ковтун Михаил Михайлович	1908		56-17 УК УССР

84.	Козак Франко Михайлович	1912		174 ч. 3, 170 УК УССР
85.	Козюра Владимир Михайлович	1912		54-13 УК УССР
86.	Колодий Марьян Константинович	1911		54-11-13 УК УССР
87.	Костюк Теодор Теодорович	1903		54-13 УК УССР
88.	Котык Павел Григорьевич	1907		54-13 УК УССР
89.	Кошицкий Степан Григорьевич	1904		54-13 УК УССР
90.	Крачковский Михаил Иванович	1899		54-13 УК УССР
91.	Крыжановский Иосиф Прокофьевич	1916		54-10 УК УССР
92.	Левков Мирослав Иосифович	1911		54-13 УК УССР
93.	Лерш Иван Юзефович	1904		170 УК УССР
94.	Лисовский Роман Романович	1911	28.05.40	54-13 УК УССР
95.	Любинский Михаил Васильевич	1908		196 УК УССР
96.	Лядснер Самуил Кибович	1892		33 УК УССР
97.	Мазурчак Степан Петрович	1897		54-13 УК УССР
98.	Маселко Мирон Иванович	1888	31.08.40	54-13 УК УССР
99.	Маяроновский Феликс Викторович	1898	1939	54-13 УК УССР
100.	Мель-Вольф Лоиф Самуилович	1889		70-1 УК УССР
101.	Метельский Иван Степанович	1904	14.12.40	54-10 УК УССР
102.	Миносора Стефан Тимофеевич	1882	09.12.39	54-11-13 УК УССР
103.	Мормеха Михаил Васильевич	1893	18.03.41	54-13 УК УССР
104.	Морушко Василий Тимофеевич	1883	21.12.40	54-10-11 УК УССР
105.	Москвита Василий Григорьевич	1921		56-17 УК УССР
106.	Мотозюк Алексей Макарович	1908	08.12.39	80 УК УССР
107.	Музычка Михаил Иванович	1920		173 ч.3 УК УССР
108.	Найхаус Меер Менделевич	1909		54-6 УК УССР
109.	Онищук Федор Григорьевич	1920	24.04.41	54-8 УК УССР
110.	Острович София Иосифовна	1902		54-7-10-11 УК УССР
111.	Пазун Андрей Панькович	1895		54-13 УК УССР
112.	Паньковский Франц Юрьянович	1889		54-10 УК УССР
113.	Паприцкий Иван Григорьевич	1907		54-13 УК УССР
114.	Пахроцкий Бернад Альбертович	1908		54-13 УК УССР
115.	Пелепец Василий Андреевич	1903	24.04.40	54-6, 80 УК УССР
116.	Пененжек Казимир Станиславович	1914	06.04.40	54-13 УК УССР
117.	Петрушка Якуб Михайлович	1893	10.04.40	54-13 УК УССР
118.	Пиндык Кость Теодорович	1883		58 ч. 2 УК УССР
119.	Пишер Иосиф Иванович	1903		54-13 УК УССР
120.	Подаповский Иосиф Иосифович	1918		174 ч. 3 УК УССР
121.	Польпа Текля Ильковна	1913		56-17, 20 ч. 3 УК УССР
122.	Поцелуйко Андрей Моисеевич	1914		172, 174 УК УССР
123.	Прилуцкий Степан Павлович	1906		54-13 УК УССР
124.	Приступа Василий Михайлович	1912	09.03.40	54-10 УК УССР
125.	Пришляк Николай Михайлович	1914		54-2-11 УК УССР
126.	Пума Екатерина Петровна	1909		54-2-11 УК УССР
127.	Райзер Яков Гершович	1888	09.04.40	54-13 УК УССР
128.	Рекшинский Иван Григорьевич	1920		54-2-11 УК УССР
129.	Рзасницкий Тадей Степанович	1902	09.04.40	54-13 УК УССР
130.	Романишин Иван Григорьевич	1906		54-10, 56-17 УК УССР

131.	Романов Владимир Михайлович	1911	11.06.40	54-10 УК УССР
132.	Рудский Марьян Владиславович	1896	02.04.41	54-2-11 УК УССР
133.	Рудый Петр Алексеевич	1920		174 ч. 3 УК УССР
134.	Рудый Семен Алексеевич	1911		56-17 УК УССР
135.	Ружинский Николай Томашевич	1882		54-13 УК УССР
136.	Свистунович Иван Николаевич	1882		54-10-11 УК УССР
137.	Сенив Кирилл Дмитриевич	1917		54-2-11 УК УССР
138.	Сеник Михаил Яковлевич	1895		54-10-11-13 УК УССР
139.	Сенчук Леонид Иванович	1905		54-10 УК УССР
140.	Серба Степан Иванович	1921		54-10-11 УК УССР
141.	Сигуляк Илья Андреевич	1917		Сведений нет
142.	Сигуляк Петр Андреевич	1913		– " –
143.	Сигуляк Федор Андреевич	1911		54-10-11 УК УССР
144.	Скарбек Михаил Иосифович	1891		196 УК УССР
145.	Смаль Ярема Иванович	1899		64 ч. 1 УК УССР
146.	Смалюк Филипп Иванович	1889		54-10, 56-17 УК УССР
147.	Смига Антон Иосифович	1889		54-10 УК УССР
148.	Собашев Евген Иосифович	1924		174 ч. 3 УК УССР
149.	Собашек Ярослав Иосифович	1914	21.02.41	54-10-13 УК УССР
150.	Соколовский Марьян Иванович	1915		54-11 УК УССР
151.	Сохаревич Селевестер Селевестрович	1915		174 ч. 3 УК УССР
152.	Стахив Иван Семенович	1900		54-10-11 УК УССР
153.	Стефан Зигмунд Фердинандович	1916		54-11 УК УССР
154.	Сгрутницкий Степан Филимонович	1921		54-11, 80 УК УССР
155.	Сукмановский Филипп Иванович	1891		54-10, 56-17, 72 УК УССР
156.	Супоставский Евгений Николаевич	1916		196 УК УССР
157.	Супрун Теодор Иосифович	1911		54-10 УК УССР
158.	Тарновский Михаил Дионизович	1905	06.04.40	54-13 УК УССР
159.	Тележинский Леонтий Леонтьевич	1916	23.12.40	54-2-10-11 УК УССР
160.	Тердецкий Кароль Каролевич	1891		54-10-11 УК УССР
161.	Тишке Арон Лазаревич-Юзефович	1897	20.12.40	54-13 УК УССР
162.	Тымакевич Антон Николаевич	1878		54-13 УК УССР
163.	Тынцю Владимир Ильич	1889		54-2-11 УК УССР
164.	Фаленский Иван Лукьянович	1913	21.12.40	54-2-11 УК УССР
165.	Федоренчук Константин Павлович	1883	21.12.40	54-10-11 УКУССР
166.	Федорович Иван Стахович	1914	10.02.41	78, 80 УК УССР
167.	Федошинский Иосиф Юльянович	1906		72 УК УССР
168.	Фляшек Михаил Павлович	1908		20, 170 УК УССР
169.	Хузлик Николай Иосифович	1882		54-1 0-13 УК УССР
170.	Цап Иван Васильевич	1885	09.04.41	54-2 УК УССР
171.	Цап Теодор Петрович	1904		54-2-11 УК УССР
172.	Цапка Мирон Васильевич	1921		196 УК УССР
173.	Цверлинг Мендель Иосифович	1884		97 УК УССР
174.	Цевалюк Ядвига Михайловна	1904		54-11 УК УССР
175.	Цекан Ярослав Михайлович	1910		54-13 УК УССР
176.	Цишецкий Мирослав Александрович	1908	20.12.40	54-10-11 УК УССР
177.	Цыпа Григорий Дмитриевич	1894		72 УК УССР

178.	Цыпа Иван Дмитриевич	1882		54-10, 56-17 УК УССР
179.	Чеморинский Алексей Никитович	1902		58 ч.2 УК УССР
180.	Черканский Петр Иванович	1896		54-13 УК УССР
181.	Черный Сельвестр Степанович	1910	24.04.41	54-10 ч. 1 УК УССР
182.	Черный Тадей Петрович	1912		54-1-8-11 УК УССР
183.	Черняк Самуэль Анастасович	1897	08.04.40	54-13 УК УССР
184.	Чех Михаил Иванович	1911	16.05.40	56-17 УК УССР
185.	Шалаидевич Тадеуш Эдуардович	1915		54-2-10-11 УК УССР
186.	Шаманский Михаил Павлович	1910		138, 196 УК УССР
187.	Шехтер Герш Абрамович	1900		54-13 УК УССР
188.	Шивалюк Григорий Сидорович	1889		54-10 УК УССР
189.	Шкробут Алексей Теодорович	1901		54-10 УК УССР
190.	Шкутник Мечислав Иванович	1920		174 ч. 3 УК УССР
191.	Шпунар Казимир Романович	1914		16, 80, 54-11 УК УССР
192.	Штаньмец Зейман Борухович	1896		54-10 ч. 1 УК УССР
193.	Шугаев Степан Вавжинович	1912		54-13 УК УССР
194.	Юрченко Павел Толякович	1916		138 п. «Г» УК УССР
195.	Яблонский Василий Никитович	1895		54-10-11 УК УССР
196.	Яблонский Семен Левкович	1906		54-12 УК УССР
197.	Якимчук Степан Иванович	1913		54-10 УК УССР
198.	Янович Роман Антонович	1907		54-10-11 УК УССР
199.	Ярославский Бронислав Иванович	1912		54-2-10-11 УК УССР
200.	Ясинский Якуб Антонович	1883		54-13 УК УССР
201.	Яцунский Стефан Николаевич	1914		54-10, 56-17 УК УССР

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 4 г. Львова, расстрелянных 26 июня 1941 г. в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Абдул-Киримов Мерза Керима	1917		
2.	Айдельгайт Чале Германович	1907	09.04.40	54-13 УК УССР
3.	Арендт Виктор Янович	1895		54-13 УК УССР
4.	Атамонюк Николай Михайлович	1909	24.10.39	
5.	Бакаляр Михаил Андреевич	1896	20.12.40	54-2-11 УК УССР
6.	Балицкий Иван Степанович	1914		54-10-11 УК УССР
7.	Балюк Михаил Игнатъевич	1912		54-2-11 УК УССР
8.	Барановский Иосиф Иванович	1888	10.07.40	54-13 УК УССР
9.	Бахно Федор Николаевич	1900	02.12.40	54-6 УК УССР
10.	Бацюркив Тарас Илларионович	1922	07.09.40	54-2-11 УК УССР
11.	Бегальский Антон Станиславович	1899		54-1 ЗУК УССР
12.	Бельский Зигмунд Ромуальдович	1881		54-10 УК УССР
13.	Билас Михаил Степанович	1920	09.01.41	54-2-11 УК УССР
14.	Билецкий Михаил Васильевич	1908		

15.	Бойко Григорий Евстахович	1898		54-10-11 УК УССР
16.	Бордох Владимир Михайлович	1912	21.12.40	54-10-11 УК УССР
17.	Братушинский Михаил Петрович	1919		170 п. «в» УК УССР
18.	Бриффер Людвиг Максевич	1890	24.12.40	54-2, 56-27 УК УССР
19.	Бубеля Владимир Иванович	1894		54-10-11 УК УССР
20.	Бурник Тадеуш Владиславович	1922		54-2-10-11 УК УССР
21.	Вайс Соломон Ицкович	1914	14.01.41	20, 54-6, 56-24 УК УССР
22.	Ван Марьян Владиславович	1902		
23.	Ванько Николай Андреевич	1915		54-11 УК УССР
24.	Венгрии Михаил Иванович	1919		16, 54-11, 80 УК УССР
25.	Вендеш Ярослав Данилович	1909		54-2-11 УК УССР
26.	Витак Андрей Фёдорович	1895		196 УК УССР
27.	Воляник Юрко Михайлович	1900	16.04.40	54-2-11 УК УССР
28.	Высоцкий Михаил Осипович	1908	11.06.40	54-2-11 УК УССР
29.	Гарапа Николай Алексеевич	1905		54-10-11 УК УССР
30.	Глинянский Адольф Осипович	1881	07.12.40	54-6 УК УССР
31.	Говда Евгений Всеволодович	1912		54-2-11 УК УССР
32.	Гордий Иван Васильевич	1920		54-2-10 УК УССР
33.	Гордый Иван Иванович	1918		54-10-11 УК УССР
34.	Грачинский-Зелинский Владислав (Юзеф) Игнатъевич (Юльянович)	1887		54-10-13 УК УССР
35.	Гур Иван Петрович	1906		54-2-11 УК УССР
36.	Дами Станислав Иосифович	1912		54-10 УК УССР
37.	Дацкив Михаил Теодорович	1910	05.12.40	54-2-11 УК УССР
38.	Демкив Николай Владимирович	1921	12.10.40	54-2-11 УК УССР
39.	Диордиенко Геннадий Григорьевич	1915		54-2-11 УК УССР
40.	Дириль Василий Антонович	1904	21.10.40	54-2-11 УК УССР
41.	Драницкий Юрий Михайлович	1909		
42.	Дриль Степан Антонович	1904		54-2-11 УК УССР
43.	Думинец Николай Васильевич	1900	23.12.40	54-2-11 УК УССР
44.	Дыриль Владимир Иванович	1923	21.10.40	54-2 УК УССР
45.	Енжевский Василий Григорьевич	1916		58-2-11 УК УССР
46.	Жировский Владимир Иванович	1914		54-13 УК УССР
47.	Жуковский Михаил Иосифович	1901		54-13 УК УССР
48.	Заяць Ян Юзефович	1903		54-13 УК УССР
49.	Зварич Фёдор Михайлович	1915	30.01.41	54-2-11 УК УССР
50.	Зелёный Алексей Пантелеймонович	1923	12.06.40	54-10-11 УК УССР
51.	Зубик Роман Иванович	1902	23.03.40	54-2-11 УК УССР
52.	Игнаревский Чеслав Юзефович	1905	21.12.40	54-10 УК УССР
53.	Калай Дмитрий Александрович	1901		54-2-11 УК УССР
54.	Каличак Казимир Антонович	1916	21.03.40	54-2-8-11 УК УССР
55.	Каранчевский Станислав Иванович	1905		54-10-13 УК УССР
56.	Карецкий Адам Стефанович	1914	13.08.40	54-2-11 УК УССР
57.	Качмарек Пётр Павлович	1887	08.05.40	54-8-11 УК УССР
58.	Квасек Антон Томашевич	1900		54-10-11 УК УССР
59.	Кистечек Василий Дмитриевич	1888		54-2-11 УК УССР
60.	Кит Юрий Андреевич	1895	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР

61.	Клуба Владислав-Станислав Владиславович	1911	13.10.40	54-2-11 УК УССР
62.	Кобрин Павел Степанович	1913	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
63.	Ковать Марци Иванович	1884		54-13 УК УССР
64.	Козорис Шимон Королевич	1884		54-13, 80 УК УССР
65.	Кон Аврам Лазаревич	1913	16.09.40	54-2-8-11 УК УССР
66.	Копровский Василий Филиппович	1918	23.01.41	54-6-11 УК УССР
67.	Короткевич Мартын Зиновьевич	1896	03.04.40	54-2-11 УК УССР
68.	Косик Лука Васильевич	1915	23.12.40	54-2-11 УК УССР
69.	Кот Василий Прокопович	1908	21.12.40	54-2-11 УК УССР
70.	Кот Михаил Иванович	1905	22.03.40	54-2-11 УК УССР
71.	Кошель Зиновий Иосифович	1921	21.12.40	54-10-11 УК УССР
72.	Криштальский Фёдор Фёдорович	1915	21.12.40	54-10-11 УК УССР
73.	Кулак Иван Степанович	1911		54-2-11 УК УССР
74.	Курск Дюнек Матеушевич	1908		18,54-2-11-13 УК УССР
75.	Лаврис Григорий Алексеевич	1910		58 ч. 2 УК УССР
76.	Лазарко Николай Дмитриевич	1920	21.12.40	54-2-11 УК УССР
77.	Лапюк Павел Дорофеевич	1920		136, 139 УК УССР
78.	Лещишин Григорий Дмитриевич	1913	21.12.40	54-2-11 УК УССР
79.	Лещишин Пётр Иванович	1914		54-2-11 УК УССР
80.	Липецкий Пётр Николаевич	1904	21.12.40	54-2-11 УК УССР
81.	Лисной Василий Федорович	1923	06.02.41	20, 54-6 УК УССР
82.	Лужницкий Иван Григорьевич	1906	03.02.41	54-13 УК УССР
83.	Мадла Василий Павлович	1921	21.12.40	54-2-11 УК УССР
84.	Мазурик Борт Валентинович	1904		
85.	Майхрович Владислав Петрович	1898	27.10.39	54-13 УК УССР
86.	Максимчук Михаил Степанович	1914	03.12.40	54-2-11 УК УССР
87.	Малиновский Юрий Карлович	1914		54-10-11 УК УССР
88.	Мартынишин Михаил Васильевич	1911		54-2-11 УК УССР
89.	Маршалик Збигнев Мечиславович	1922	28.02.40	54-2-11 УК УССР
90.	Медведь Станислав Леонардович	1891		
91.	Мищук Емельян Михайлович	1922	11 .09.40	54-2-11 УК УССР
92.	Новосад Михаил Иванович	1895	8.11.40	54-6 УК УССР
93.	Охримович Александр Любимович	1915	12.09.40	54-2-11 УК УССР
94.	Павлишин Дмитрий Васильевич	1906		196 УК УССР
95.	Панас Василий Григорьевич	1912	22.03.40	54-11 УК УССР
96.	Панасюк Василий Петрович	1921	05.12.40	54-2-11 УК УССР
97.	Пашко Михаил Иванович	1912	26.11.40	54-6 УК УССР
98.	Пельц Стефан Иванович	1899		54-2-10-11 УК УССР
99.	Петрович Владислав Мотьевич	1915	09.04.40	18, 54-2-4 УК УССР
100.	Писарский Карл Якубович	1901		54-11 УК УССР
101.	Полкашник Михаил Иванович	1905		80 п. 1 УК УССР
102.	Прокипчин Иван Николаевич	1906		196 УК УССР
103.	Равлек Роман Яковлевич	1877	06.12.40	54-6 УК УССР
104.	Равринец Иван Михайлович	1914	21.12.40	54-2-11 УК УССР
105.	Радловский Остер Владиславович	1901	22.03.40	54-2-11 УК УССР
106.	Рапак Казимир Юльянович	1918	18.04.40	54-2-11 УК УССР

107.	Рекосюк Лука Иванович	1912	02.10.40	54-2-11 УК УССР
108.	Репета Михаил Дмитриевич	1913	13.01.41	54-2-11 УК УССР
109.	Решетилевич Зиновий Александрович	1880		54-13 УК УССР
110.	Родз Василий Павлович	1895		54-2-10-11 УК УССР
111.	Роздорожный Николай Степанович	1915	09.03.40	80 УК УССР
112.	Рокопчук Владимир Яковлевич	1911		54-2-11 УК УССР
113.	Рыбак Иосиф Павлович	1908	09.05.40	54-10-13 УК УССР
114.	Сабара Иван Петрович	1918	25.12.40	20, 206 п. «В» УК УССР
115.	Савков Пётр Николаевич	1914		54-6, 80 УК УССР
116.	Сайчук Антонас Кириллович	1919		54-2-11 УК УССР
117.	Сапинский Иосиф Станиславович	1880		54-13 УК УССР
118.	Сапковский-Гайда Иван Францевич	1918		54-11, 80 УК УССР
119.	Сачик Зиновий Николаевич	1897	20.12.40	54-10-11 УК УССР
120.	Семенюк Дмитрий Игнатьевич	1870	10.04.40	
121.	Сенив Ярослав Михайлович	1916	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
122.	Середа Эмилий Иванович	1907		54-10-11 УК УССР
123.	Серко Михаил Степанович	1921		54-10-11 УК УССР
124.	Сковронский Станислав Игнатьевич	1908		54-2-11-13 УК УССР
125.	Сколацкий Григорий Иванович	1903		54-10-11 УК УССР
126.	Скотняный Кирилл Григорьевич	1905	02.11.40	54-2-11 УК УССР
127.	Слабодян Франц Томович	1906	22.03.40	54-10-11 УК УССР
128.	Славецкий Богдан Александрович	1916	29.02.40	54-10-11 УК УССР
129.	Смаль Николай Михайлович	1899	02.10.40	54-10-11 УК УССР
130.	Смоленский Воврик Франкович	1921	21.12.40	54-2-11 УК УССР
131.	Смоль Степан Иванович	1904	02.10.40	54-2-11 УК УССР
132.	Соба Бронислав Рудольфович	1923	21.03.40	54-10-11 УК УССР
133.	Сович Иосиф Павлович	1913	29.03.41	54-6 УК УССР
134.	Солтыс Тадеуш Станиславович	1923	29.10.39	54-2-11 УК УССР
135.	Стефанив Павел Иванович	1891		54-12 УК УССР
136.	Стец Илья Васильевич	1905	14.01.41	54-6 УК УССР
137.	Стец Илья Иванович	1915	09.11.40	16, 54-11, 80 УК УССР
138.	Струтинский Михаил Иванович	1888		54-2-11 УК УССР
139.	Стыцен Владимир Михайлович	1922		56-17 УК УССР
140.	Сухарецкий Иван Николаевич	1918		54-10-11 УК УССР
141.	Сухоставский Мирон Степанович	1907	22.10.40	54-2-11 УК УССР
142.	Тамплера-Дорош Станислав Антонович	1899		54-13 УК УССР
143.	Ткачук Владимир Севастьянович	1909		125 УК УССР
144.	Трафис Леон Станиславович	1900		54-10-11 УК УССР
145.	Трач Владимир Иосифович	1916		54-2-11 УК УССР
146.	Тройнар Михаил Карлович	1901	19.07.40	54-11-13 УК УССР
147.	Урбановский Адам Иванович	1904		54-10 УК УССР
148.	Францишек Казимир Якубович	1885		54-10 УК УССР
149.	Фрис Иван Акимович	1910		54-2-11 УК УССР
150.	Фриц Александр Иванович	1889		
151.	Футь Семен Иосифович	1879		54-2-10-11 УК УССР
152.	Хмура Антон Янович	1905		54-2-11 УК УССР

153.	Хомин Стефан Никитович	1902	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
154.	Худик Владимир Иванович	1903	21.12.40	54-2-11 УК УССР
155.	Цап Степан Степанович	1912		54-2-11 УК УССР
156.	Цвиринкайло Яков Иванович	1881	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
157.	Цибицкий Емельян Войцехович	1898	02.05.40	54-13 УК УССР
158.	Цицало Изидор Иванович	1907		54-2-10-11 УК УССР
159.	Чернега Юльян Михайлович	1917	23.12.40	54-2-11 УК УССР
160.	Чорторынский Юльян Иванович	1913	21.12.40	54-10-11 УК УССР
161.	Швец Михаил Иосифович	1894		54-24, 80 УК УССР
162.	Шиноровский Иосиф Юрьевич	1890	21.12.40	54-2-11 УК УССР
163.	Штука Кондрат Марьянович	1920	09.02.39	54-11 УК УССР
164.	Экслер Соломон Вольфович	1908		54-10-12 УК УССР
165.	Эфта Францишек Симонович	1899		54-13 УК УССР
166.	Яремчук Василий Николаевич	1919		54-6-24 УК УССР
167.	Яцюк Григорий Михайлович	1922		58-2-11 УК УССР

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержащихся в тюрьме № 4 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рож.	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Бучек Станислав Томашевич *	1875		54-2-11 УК УССР
2.	Воробей Трофим Данилович	1921		170 п. «в», 171 ч. 3 УК УССР
3.	Главацкий Игнат Станиславович	1924	31.12.40	171 ч. 3 УК УССР
4.	Главацкий Эдвард Станиславович	1920	31.12.40	171 ч. 3 УК УССР
5.	Голиней Михаил Иосифович	1921	31.12.40	196УКУССР
6.	Горп Микляш Самойлович	1921		54-2-11 УК УССР
7.	Гуеньковский Михаил Иванович	1903		54-2-11 УК УССР
8.	Долинский Роман Доменикович	1908		171 ч. 3 УК УССР
9.	Карпан Иван Константинович	1902		196 УК УССР
10.	Лотоцкий Евгений Фёдорович	1914	21.12.40	54-10-11УК УССР
11.	Мархальчук Леонтий Яковлевич	1875		58 ч. 2 УК УССР
12.	Мысльвец Пётр б/о	1894	05.03.40	54-2-13 УК УССР
13.	Немец Леон-Якуб Иванович	1907	25.09.40	54-2-11 УК УССР
14.	Павлюх Иван Антонович	1897	17.05.40	54-2-11 УК УССР
15.	Панечко Иван Стефанович	1923		54-10-11 УК УССР
16.	Паплинский Иосиф Петрович	1904	27.03.40	54-10 УК УССР
17.	Пашкевич Александр Викторович	1908		196 УК УССР
18.	Пицик Марьян Францишкевич	1897	15.03.40	54-2-11 УК УССР

* Осужден на 7 л. ИТЛ Львовским облсудом 18.12.40 г. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о приговоре нет.

19.	Пфефар Исак Хаймович	1922		54-2-1 1 УК УССР
20.	Семенюк Трофим Степанович	1893		58 ч. 2 УК УССР
21.	Сидорчук Данил Мартынович	1891		196 УК УССР
22.	Сирук Александр Михайлович	1895		1 70 п. «а», «г» УК УССР
23.	Скурский Станислав Зигмундович*	1883		54-2-11 УК УССР
24.	Старек Рудольф Вацлович	1894		58 ч. 2 УК УССР
25.	Столяр Дмитрий Маркович	1921		170 п. «г» УК УССР
26.	Тшесневский Вацлав Витольдович	1880		54-2-11 УК УССР
27.	Харитончик Клим Алексеевич	1911		196 УК УССР
28.	Шенпек Павел Павлович	1917		54-13 УК УССР
29.	Щепетнюк Петр Дмитриевич	1914		170 п. «г» УК УССР
30.	Якувьяк Федор Васильевич**	1897		54-10 ч. 1 УК УССР

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержавшихся в тюрьме № 4 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ во Львовской области.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Номер дела
1.	Бабий Степан Васильевич	1922		54-УК УССР	5 л. ИТЛ Особ. Совещ НКВД СССР 17.05.41	32855
2.	Бартель Владислав Брониславович	1914		54-2-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	56956
3.	Бор Ян Казимирович	1920	04.04.40	54-2-11, 196 УК УССР	– " –	34355
4.	Вебер Марьян Рудольфович	1901	170340	54-2-11 УК УССР	6 л. ИТЛ Львовским облсудом 13.11.40	34517
5.	Гарасеевич Андрей Павлович	1922		54-4 УК УССР	Осуждён. Кем, когда и на какой срок сведений нет	29367
6.	Гарасеевич Павел Андреевич	1880		54-4 УК УССР	– " –	29367
7.	Глухонюка Василий Семёнович	1897		54-4 УК УССР	2 г. ИТЛ Станиславским облсудом	32447
8.	Гудзинский	1907		54-10-11 УК	Осужден. Кем,	1762

* Осужден на 10 л. ИТЛ Львовским облсудом.

** Осужден на 6 л. ИТЛ Ивано-Франковским облсудом 26.02.41 г.

	Григорий Леонович			УССР	когда и на какой срок сведений нет	
9.	Дробик Францишек Иванович	1892		54-6 УК УССР	5 л. ИТЛ В/гр. 6-й арм. КОВО 16.05.41	33615
10.	Жонца Владислав Андреевич	1906		54-2-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	П-8500
11.	Заводовский Ярослав Петрович	1915		54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ. Совещ. НКВД СССР 12.05.41	33328
12.	Квасный Михаил Мартынович	1910		54-10 УК УССР	Осуждён. Кем, когда и на какой срок сведений нет	18905
13.	Юное Ян-Юрий Мартынович	1896		54-11-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 18.06.41	35404
14.	Красняк Емиль Владимирович	1906		54-2-11 УК УССР	6 л. ИТЛ Львов-ским облсудом 15.04.41	39878
15.	Лукач Иосиф Франкович	1875	10.04.40	54-13 УК УССР	5 л. ссылки Особ, совещ. НКВД СССР 17.05.41	32894
16.	Милер Станислав Францишкович	1912	17.03.40	54-2-1 1 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	54906
17.	Ней Марьян Марьянович	1921	22.03.40	54-2-11 УК УССР	6 л. ИТЛ Львов-ским облсудом 29.11.40	34454
18.	Сломьян Кондрат Клементьевич	1911		54-2-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.41	33393
19.	Тарлак Михаил Николаевич	1910		54-13 УК УССР	5л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.41	33482
20.	Цибульский Николай Николаевич	1918	08 05.40	54-16-17 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.41	34924
21.	Цьмак Генрих Павлович	1912		54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.41	П-14565
22.	Шарковский Збигнев Антонович	1902	26.03.40	54-2-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 13.11.40	34517
23.	Шембек Стефан Юрьевич	1913	02.03.40	54-«а» УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.41	34077

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области,
содержавшихся в тюрьме №4 г. Львова, расстрелянных
26 июня 1941 г. в связи с началом военных действий, уголовные
дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в
УСБУ во Львовской области.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Номер дела
1.	Адамчак Стефан Людмилович	1912	20.03.40	19, 54-4 УК УССР	32575
2.	Акер Юзеф Самойлович	1901		54-13, 80 УК УССР	34052
3.	Андрущишин Илья Теодорович	1899	09.04.40	19,54-2-11 УК УССР	33956
4.	Ахрамович Всеволод Сергеевич	1918		54-8-11 УК УССР	57561
5.	Балут Антон-Роман Андреевич	1899		54-10, 80 УК УССР	56209
6.	Бартник Бронислав Францевич	1915		54-6 УК УССР	56138
7.	Бартошек Владимир Иванович	1905		54-6, 80 УК УССР	8503
8.	Басюк Василий Семёнович	1898		58-2-11 УК УССР	39977
9.	Басюк Петр Иванович	1909		54-2-11 УК УССР	56035
10.	Бедрий Дмитрий Васильевич	1882		54-2-10 УК УССР	56545
11.	Бизуб Бронислав Елезарович	1886		54-13 УК УССР	П-1121
12.	Биндза Яков Васильевич	1910		54-2-11 УК УССР	П-16066
13.	Бланковский Антон Иванович	1909		54-13 УК УССР	57439
14.	Блюс Василий Стефанович	1898		54 УК УССР	56449
15.	Бобранский Тодеш Рудольфович	1905		54-2-11 УК УССР	12729
16.	Богуш Владислав Мартынович	1899		54-10 ч. 1 УК УССР	39097
17.	Бувай Тодеш Янович	1921		54-6, 80 УК УССР	П-8167
18.	Бураков Федор Макарович	1915		54-1 п. «б» УК УССР	56182
19.	Веремейчик Иван Романович	1898		54-13 УК УССР	65025
20.	Врублевский Здислав- Казимир Янович	1880	14.09.40	54-13 УК УССР	33988

21.	Вышиваный Иосиф Иванович	1918	281240	54-2-11 УК УССР	33356
22.	Галас Михаил Антонович	1923		54-2-11 УК УССР	П-8410
23	Гапка Бронислав Николаевич	1881		54-1 п. «в» УК УССР	2691
24.	Гертик Федор Иосифович	1885		54-10-13 УК УССР	П-11155
25.	Гнатюк Григорий Сафронович	1909		54-10 УК УССР	П-4142
26.	Грабовский Бронислав Иосифович	1919		54-2-11 УК УССР	55728
27	Давидюк Наум Иванович	1907		54-8-11 УК УССР	30636
28	Даль Казимир Иванович	1908		54-10 УК УССР	П-19517
29.	Дацько Михаил Григорьевич	1907		54-8-11 УК УССР	П-26602
30.	Дейнека Степан Иванович	1900	21 1240	54-2-11 УК УССР	35349
31.	Денис Стефан Стефанович	1920		54-2-11 УК УССР	П-11023
32.	Дмитришин Иван Михайлович	1913		54-11-16,80 УК УССР	31043
34.	Дорош Войцех Григорьевич	1902		54-13 УК УССР	П-19834
35.	Дроздовский Войцех Михайлович	1919		20, 54-6 УК УССР	П-8420
36.	Дубецкий Григорий Михайлович	1912		54-11 УК УССР	29067
37.	Дуда Антон Максимович	1910		16, 54-11, 80 УК УССР	56815
38.	Дуда Степан Степанович	1916		54-10-11 УК УССР	56994
39.	Дыгдало Антон Михайлович	1888		54-11 УКУССР	321
40.	Дыкий Павел Васильевич	1907		54-10-11 УКУССР	30366
41.	Дыриль Иосиф Антонович	1897		54-2-11 УК УССР	56311
42.	Жулкевский Владислав Григорьевич	1905		54-13 УК УССР	56201
43.	Завийский Бронислав Болеславович	1906	18.05.40	54-2-11 УК УССР	34057
44.	Залещук Михаил Семёнович	1911		54-2-11 УК УССР	56643
45.	Заяц Франц Иосифович	1891		54-10-11 УК УССР	56510
46.	Зборовский Василий	1921		54-6, 80 УК УССР	57427

	Пантелемонович				
47.	Ивашкевич Иван Иванович	1922		54-6 УК УССР	33615
48.	Калиневич Июлиан Иванович	1914		54-11-10 ч. 1 УК УССР	39565
49.	Карплюк Кондратий Игнатъевич	1907		58-2-11 УК УССР	56037
50.	Кауман Юзеф (Остап) Николаевич	1917		54-13 УК УССР	31691
51.	Киселёв Иван Иванович	1885	12.12.40	54-13 УК УССР	34086
52.	Кись Михаил Михайлович	1921		54-2-11 УК УССР	56181
53.	Кияновский-Найко Алексей Матвеевич	1897		54-13 УК УССР	33360
54.	Кнапик Альфред Станиславович	1895		54-10-13 УК УССР	57640
55.	Кобеоский Александр Карлович	1922		54-6 УК УССР	56449
56.	Козак Иван Иванович	1907	21.12.40	54-2-11 УК УССР	34117
57.	Козак Семён Николаевич	1910	21.12.40	54-10-11 УК УССР	060454
58.	Козланюк Михаил Степанович	1894		54-10-11 УК УССР	П-8461
59.	Крайник Владимир Теодорович	1920		54-6 УК УССР	33333
60.	Краль Алиойза Юзефович	1903		54-10 УК УССР	57412
61.	Крамаш Степан Теодорович	1897		54-6 УК УССР	56138
62.	Крупка Владимир Иосифович	1877		54-2-11 УК УССР	
63.	Крупка Емильян Владимирович	1915		54-2-11 УК УССР	56311
64.	Крупка Ярослав Владимирович	1916		54-2-11 УК УССР	56311
65.	Кузьма Владимир Антонович	1906		54-10-11 УК УССР	3536
66.	Кунёк Михаил Устинович	1913		54-2-11 УК УССР	56858
67.	Курдуба Йван Петрович	1924		54-2-11 УК УССР	56697
68.	Курляк Михаил Степанович	1896		54-10-11 УК УССР	П-29701
69.	Кустанович Эдвард Павлович	1905			33361
70.	Кутиляк Иван Антонович	1905		54-2-11 УК УССР	П-8429

71.	Кухарчук Антон Семёнович	1913		54-11 УК УССР	18902
72.	Куцан Трифон Теодорович	1914		54-10-11 УК УССР	56479
73.	Лысак Василий Томкович	1904		54-2-11 УК УССР	39975
74.	Максимишин Алексей Гаврилович	1896	08.09.40	54-2-11 УК УССР	10049
75.	Малена Василий Иванович	1920		54-2-11 УК УССР	56414
76.	Мацепа Михаил Петрович	1916		54-2-11 УК УССР	34025
77.	Мацьборский Яцек Матвеевич	1913		58-2-11 УК УССР	39953
78.	Олендий Павел Лукьянович	1916		59-2-11 УК УССР	39988
79.	Осташ Михаил Иосифович	1912	16.07.40	59-2-11 УК УССР	2754
80.	Павлюк Владимир Григорьевич	1909		59-2-11 УК УССР	56415
81.	Паничек Платон Теодорович	1904	21.01.41	20, 54-1 «а» УК УССР	6970
82.	Паращак Чеслав Владиславович	1921		54-11 УК УССР	1358
83.	Прокоп Мечислав Игнатьевич	1907		54-13 УК УССР	
84.	Пьонтек Тодеуш Янович	1924		54-11 УК УССР	17625
85.	Равлик Дмитрий Александрович	1913		54-10-11 УК УССР	6944
86.	Равлик Яков Романович	1910		54-6 УК УССР	56449
87.	Рыдлер Кароль Игнатович	1904		54-2-8-11 УК УССР	П-30510
88.	Савойко Михаил Петрович	1915	20.12.40	54-10-11 УК УССР	33989
89.	Свыщ Станислав Крестинович	1903		54-10-11 УК УССР	29375
90.	Сейдек Роман Янович	1910	20.07.40	54-2, 80 УК УССР	34347
91.	Семкив Андрей Степанович	1912		54-13 УК УССР	П-11151
92.	Скопляк Ярослав Адамович	1891		54- 10-11 УК УССР	П-31460
93.	Слива Генрих Валентинович*	1904	23.03.40	54-2-11 УК УССР	П-14200

* Приговор: решение не принято. Реабилитирован прокуратурой Львовской области 26.07.1989 г. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о приговоре нет.

94.	Смакула Степан Иосифович	1904	21.12.40	54-1 ЗУК УССР	33987
95.	Солтыс Степан Андреевич	1909		54-1 «а» УК УССР	П-28552
96.	Станкевич Станислав Иосифович	1920	04.07.40	54-2-1 1 УК УССР	20746
97.	Сташевский Евстафий Иосифович	1918		20, 54-6 УК УССР	6970
98.	Хвищук Максим Аксентьевич	1916		16, 72, 80, 161 УК УССР	П-11047
99.	Шевчук Иосиф Доменикович	1893		54-13 УК УССР	П-20143
100.	Шевчук Степан Николаевич	1911		54-6 УК УССР	56095
101.	Шульц Тадеуш Владиславович	1917		54-6 УК УССР	29410
102.	Щепаньский Юзеф Янович *	1921	09.07.40	54-10-11 УК УССР	П-18110
103.	Юны Збигнев Зигмундович	1912		54-11 УК УССР	10032
104.	Яновский Альфред Владиславович	1905		54-13 УК УССР	П-16962

Публікація Завадського М., Кукси О., Кулаковського П.

---

* Реабілітований прокуратурою Львівської області 21.05.1990 г.